

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

542/9

A M. T. AKADÉMIA

örökösben

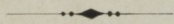
M E G B I Z Á S Á B Ó L

26 db

SZERKESZTI

2175

GYULAI PÁL.

TIZENEGYEDIK KÖTET.

(21. 22. SZÁM.)

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

TARTALOM.

XXI. SZÁM.

	Lap
ALHIKMET, A VÉN TÖRPE. Beszély. Kemény Zsigmondtól.	1
ÚTI VÁZLATOK. (III.) — Pulszky Ferencztől	63
ÖT ÉV FRANCZIAORSZÁG POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL.	
(I.) — Neményi Ambrustól.	87
TIZENHÁROM ÉV AZ OSZTRÁK NEMZETI BANK TÖR- TÉNETÉBŐL. — Fenyvessy Adolfától	114
HELLWALD MIVELTSÉGTÖRTÉNETE. — Pauler Gyulától.	137
KÖLTEMÉNYEK: <i>Az Niászból: Zeus rászedetése.</i> Baksay Sándor- tól. — <i>A szerelem.</i> Dömötör Jánostól.	150
A FRANCZIA FORRADALMI HÁBORÚK EREDETE ÉS KELETKEZÉSE. — Dr. Marczali Henriktől.	160
KOSSUTH LEVELE DEÁK HALÁLAKOR. — Gyulai Páltól.	167
ÉRTESETŐ: Salanon Ferencz: <i>Kisebb történelmi dolgozatok.</i>	
D. J. — Beöthy Leo: <i>Nemzetlét:</i> Pulszky Ágosttól. — Helmholtz: <i>Népszerű tudományos előadások. — Természet- tudományi értekezések.</i> Dr. Császár Károlytól. — Szana Tamás: <i>A két Kisfaludy.</i> p. t. — Asbóth János: <i>Irodalmi és politikai arcképek.</i> —r. —s. — Tissot: <i>Voyage au pays des milliards.</i> Greguss Ágosttól. — <i>Italia economica nel 1873.</i> Gy. E.	177

XXII. SZÁM.

A KÖLTŐ ZRINYI MIKLÓS ÉLETÉHEZ. — Imre Sándortól.	209
VIHAROK ÉS ZIVATAROK. — Helmholtz után — Sáni Lajostól	226
A HELYI KÖZIGAZGATÁS ANGOL- és FRANCZIAORSZÁG- BAN. (I) — György Endrétől.	251
A FOLYÓVIZEK APADÁSÁRÓL ÉS AZ ERDŐK BEFOLYÁ- SÁRÓL. — Hunfalvy Jánostól	285
A CLASSICUS NYELVEK TANÍTÁSÁRÓL. — Brassai Sámuelről.	300
ÖT ÉV FRANCZIAORSZÁG POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL.	
(II) — Neményi Ambrustól	

1892.

RÓZSI ÉS BÓZSI. — Beszély, angolból Payn Tamás után —	lap
Belényesi Gábortól	345
KÖLTEMÉNYEK: <i>A négy elem.</i> Szász Károlytól. <i>Finn népdalok</i>	
I—IV. Finnből Halász Ignácztól.	377
HAMERLING ÉS LEGUJABB REGÉNYE. — Heinrich	
Gusztávtól	382
A RENAISSANCE HAZÁNKBAN. Miskovszky Viktortól . .	408
ÉRTESITŐ: Whitney W. D. <i>The life and growth of language.</i> —	
H. G. — Monteiro J. J.: <i>Angola and the river Congo.</i> —	
Sámi Lajos. — Ifj. Szinnyi József: <i>Irodalmunk története</i>	
1711—1772 — p. t.	416

ALHIKMET, A VÉN TÖRPE.*)

(Beszély.)

I.

Az udvarlók Amaranthát Pest és környéke első szépségei közé sorozták. De én, bár hallgatva, inkább Amarantha barátainak pártján állottam, kik nem tagadhatták ugyan, hogy neki gyönyörű és elefántcsontnál fehérebb fogsorai vannak, azonban észrevevék, miként egyik foga egy hajszálnyival, egy gondolattal, egy eszményi vastagsággal külebb áll, mint kellene; kik megvallák, hogy Amaranthának lába mesés kicsiny, de keze végtére is nagyobb lehet, mint Juliának, vagy tán mint Ágnesnek is; kik nyiltan elismerték, hogy Amarantha nyulánk, karcsú, s majdnem sylphid-termetű, de . . . de (s ezen jelentékeny *de* alatt azt értették, hogy neki nincs eléggé tölt melle, és vállalai egy körömhegynyivel szélesebbek lehetnének); kik nem akarták elvitatni, hogy Amarantha bőrszíne vakítón fehér, finom és átlátszó; azonban még sem titkolhaták, hogy igen közelről, s kivált egy jó lorgnettet használva, az ő orra tövén néhány nyári szeplőcskét lehetne fölfedezni; s bár hódítólag mosolyog, leigézőn tud emlínykék szemeivel pillantani, és ezüst-csengésű hangja elbájoló, de fájdalom! ajka szügleten, jobbfelől, majdnem akkora szemölcs van, mint egy zsemlyekása; szemöldei pedig igen szökék, és

*) Kemény e beszélyét, melyet 1853-ban írt, szintén nem vette föl beszélyei gyűjteményébe. Ezen s a *Szemle* 16-dik számában közlötten kívül, a többi mind megtalálható beszélyeinek 1854-ben megjelent gyűjteményében. — Szerk.

társalgásában még nincs kellő tűz s elevenség, . . . azt meg sem említve, hogy világos haja elég selyemlágy, és elég dús ugyan, azonban egy kevésbé vörös-aranszínbe játszik.

Amarantha barátnéi nem tagadták, hogy neki ügyesebb komornája van a többiekénél, s ebből magyarázták ki, hogy coiffureje mindig igen csinos, s öltözéke hibátlan állású; de némi sajnálkozással vették észre, hogy neki a színek választásában nincs tökéletes tapintata, s képzelné lehetne oly kelméket, melyek inkább emelnék gyöngéd-piros arcának s hófehér karjainak szépségét, mint azok, melyeket hord.

En e kérdésben bizonyosan ítélni nem tudtam ugyan; mert a férfiak költői ízlése ritkán száll le az íróasztaltól a toilette-asztalig: azonban annyi igaz, hogy ha Amaranthához fiatal nők és fölserdült leánykák jöttek, szemem félénk kíváncsisággal tévedezett mell-csipkéiken, kivált ha egy gombostű helyét hűtlenül elhagyta, és egy kapocs kibomlani talált; míg hasonló kíváncsiság Amarantha csipkéi miatt kevésbé bántott, sőt midőn a hűvös tavaszi estéken shawlját nyakára igazítam, szemem nem káprázott, mit annak tulajdoníték, hogy a shawl csakugyan kevésbé emelte Amarantha hó-nyakának teintjét, mint hasonló esetekben a többi kisasszonyoknál.

Ily hangulattal sokáig nem tudtam érteni: miért teremtette volna az isten őt különösen az én számomra?

S pedig az egész Alpáry- és Bánházy-családnak ez volt szilárd meggyőződése.

Hogy rajtam, kit Bánházy Arthurnak hívnak, és Amaranthán kívül, hány tagból állott a két család, s mi okból jutott rendíthetetlen meggyőződéséhez? úgy hiszem, oly kérdés, melyet föl kell világosítanom, ha magamról tovább is akarok beszélgetni . . .

Azon kezdem tehát, hogy hat német mérföldre Pesttől, épen az országútnál, egy deli alakú földesúri telek van, oly csinos, oly tiszta és rendezett, hogy igen sötét kedélylyel vagy igen siető ügyben kell járnia azon útasnak, ki mellette elhaladva, nem vet reá előbb egy meglepett s aztán egy derült pillantást.

Még a vándorló mesterlegények is, ha eddig ballagva elfáradtak, leteszik ugyan vállaikról, a kapu előtti padra, batyuikat; de mielőtt megpihennének, koczkás-kék zsebkenőikkel letörlik homlokaikról a verítéket és szemeikből a port,

s aztán a kerítés vas-stakétái közé nyomván arczukat, hosszas ideig néznek az udvar smaragdzöld pázsitjára, s a gyönyörű virágokra, melyek elültetve vagy csinos vedrekből feléjük kacsingatnak. Lelkők hízik, ha kedvök és kényök szerint megbámulhatják a csillogó apró-kövekkel kirakott ösvénykéket, melyek az udvaron — mint az ifju kebelben a vágy és remény — majd szeszélyesen futnak szét, majd ismét barátságosan találkoznak össze. S aztán mily remekmű ama bálványkép, mely négy torkából ugyanannyi rezgő ezüst vízoszlopot ereszt egy márvány mederbe, hol kövérzöld levelű, s fehér vagy sápadt arcú nympheák himbálnak az enyelgő habokban, míg e tündér-élvekre a meder széléről irígyen tekintenek alá a sárga narciszok, és haragosan a tűzliliomok.

Ah! ha az élet is olyan volna, mint ez az udvar — gondolta már talán nem egy szegény fiu — akkor mily könnyű lenne rajta vándorolni, kivált ha a pályacélnál, hol meg kell pihennünk, csak félannyra is barátságos tanya várna reánk, minő ez itt a háttérben, szellős oszlopsorú előcsarnokával, s nagy ablakú, majdnem átlátszó, és mindenfelé kilátást nyitó belsőjével! . . .

A szép de kicsiny mezei házat, mely a falu végétől alig száz öltre fekszik, részint saját pénzéből, részint az én nyilamra betáblázott kölcsönből a nagybácsi építtette, midőn ősi kastélyunk — melynek romjai az egész helység architecturái vállalataira még egy pár évig elég követ adnak — a hosszas elhanyagoltatás miatt összeomlott.

Új lakásunk, bár a könyvtáron és a nagy éttermen kívül csak hat szobából állott, mégis bőven elég volt minden Bánházy számára; mert a régi híres családot jelenleg csupán a nagybácsi és az én igénytelen személyem képviselte.

Tőszomszédunk a nemesi rendből az Alpáryak valának, kik egy termékeny pusztá kellő közepén laktak, s kiknek szintén teljes névlajstromát számlálom elő, midőn Amaranthát és édes atyját, András urat, említem.

A tőszomszedságon azonban ne képzeljenek olvasóim oly csekély távolságot, melyet egy fölrezzent galamb egyetlen szárnycsattintással átrepül.

Midőn kis koromban a ponyn kellett Amaranthához lovagolnom, egész hosszú útnak tetszett ez.

Kertünk háta mögött kanyárodva dél felé, előbb gala-

gonyával beszegett rétekre érkeztem, hol a virágok fölött tarka pillangók, fátyol-szárnyú sáskák, s majdnem átlátszó testű kis bogarak lebegtek; míg a bokrok galyai közt vad gerle búgott, és az élő sövény mögül néha egy félénk nyúl ugrott ki.

Csakhamar a zöld réteket avarabb rónaság váltá fel, hol közönként szérűk, takarmányhelyek és juhaklok tüntek elő. Az útfélen a csapláros kopott horpaszú kuvasza üldözé a mezei egereket, vagy tova robbantott a gör mellől egy melázó varjat. A kútágas körül jármás ökrök heverték. A legelő közepén árván hagyott vén almafa teteje fölött pedig mindig keskenyebb és magasabb körben forgott a héja, míg végtére az ég tiszta mélyében egy mozgó árnyékká vált, melyet a szem, ha megszűnt kíséreni, többé föl nem lel.

Ily monoton vidékből tart egy karcsú ösvény egyenesen jobbra, hol a sűrű kukoricza-vetés közt a lovas tükéletesen eltűnt, s csak a földesúri majorházak előtt merült föl ismét, hogy aztán egy nagy parkon száguldjon megsarkantyúzott paripájával tovább, míg nem az Alpáryak ősi kastélyának tornáczához érkezett, hol többnyire az ősi, de kivehetetlen színű karszékben találta a háziurat, ki már sokkal elnehezültebb volt, hogysen mezei gazdaságát gyakran megtekinthette volna, és sokkal gondosabb, hogysen a legcsekélyebb intézkedéseket is ne szabja ispánai elé.

A tájéket, mely nyárilakunktól Amarantha kastélyáig nyúlt, azért is irtam le oly hosszan, mert büszkén mondhatom, miként az utolsó fűszálig a Bánházak és Alpáryak birtoka volt.

De mégsem vala semmi nehezebb, mint elhatározni: hogy belőle voltaképp mi a miénk és mi az övék. Örökös határpör folyt közöttünk, s minden vadalma-fa, mely a mezőn magánosan állott, egy nagy ládát töltött meg esketésekkel, tanúvallomásokkal és barázdajáratásokkal, s hogy ugyanakkor egy szintén akkora pénz-ládát üritett ki a perköltségekre, ezt talán fölösleges volna emlitenem.

Azonkívül bonyodalmainkat bizonyos vetélkedési vágy tetézte, mely az irigységhez és kárörömhöz hasonlított.

Ha t. i. egy Bánházak valamelyik földjét elidegeníté, azt az Alpáryak kettős áron is készek voltak az új tulajdonostól megvásárolni; ha ellenben egy Alpáry valakinek adóssági kötelezvényt talált adni, számot tarthatott, hogy a Bánházak

hús procentage vett kölcsönnel is, e kötvényeket magokhoz fogják váltani, bepörlés és exequáltatás végett.

Ily torzalkodások által az Alpáryaknak néha a mi csűröskertünk mellett volt egy darab földcsékjök; máskor pedig mi rontottunk diadalmasan az ő parkjokba, s nemcsak a tisztcsert és bükket ölfába rakattuk, de ha egy platánra, vagy bignoniára szert teheténk, az is tüstént kandallónkba ment, sőt néhai atyám, kevéssel halála előtt, a parknak egyetlen tulipánfájával tüzeltetett, s komolyan állítá, hogy soha még költőibb színű lángokat, s étheribb füstöt nem látott kandallójában, és soha kedélyesebb meleget nem érzett.

De ezek inkább mulatságos oldalait tevék ügyeinknek, s végkép nem veszélyeztették egyik család sorsát sem.

Azonban volt egy óriás perünk is, mind két részről, melynek lefolyásával valamelyik félnek koldusbotra kellett jutni.

Mi, tudniillik, még első Leopold uralkodása alatt keresetet indítottunk az Alpáryak ellen azon pusztá miatt, melyből jelenleg Amarantha apjának összes birtoka áll; mert bizonyos Bánházy Bódog, kinek leánya, Judith, egy Alpáryhoz ment férjhez, a fiuág megkárosításával új adományozást impetrált volt Zsigmond királytól, s ennek erejénél fogva a szóban forgó pusztá fölötti öröködési jogot, törvénytelenül mindkét nemre reguláztatta.

De perünk alig érkezett az első exceptio küszöbéig, midőn az Alpáryak, egy teljesedésbe nem ment csere-felbontásnak jogcíme alatt, szint' oly tüzes harcra keltek ellenünk, s győzedelmök eredménye a mi mostani összes birtokunkat ragadja vala ki kezünk közül.

E csodálatos helyzetben természetes volt, hogy négy nemzedéken át minden Alpáry várton-várta azon érdekes perczet, midőn a Bánházyak sírva-ríva költöznek büszke kastélyaikból a kerek világba, hogy a sátras czigányok vagy drótos tótok barangolásaira vessék fejüket; s megfordítva a Bánházyak is — minthogy képzelődésök nem kevesebb elevenséggel bírt, hasonló kedélyes tableaukban rajzolák le magoknak az Alpáryak kétségtelen jövődjét.

Az ily bibliai ártatlanságú vágyódások és emberbaráti jóslatok keletkezéseire nem csekély befolyással voltak a két család szorgalmas prókátorai is, kik annyira bámulák a kezökre

bízott ügy gyors haladását, hogy clienseik kétségkívül valami gőzmozdony által hajtottnak hiszik vala póreiket, ha tudniillik akkor a gőz erőműi használata fölfedezve lett volna.

Azonban mégis úgy történt, hogy a nagy processus gazdasági hatásai előbb fejlődtek ki, mint törvényszéki eredményei.

Az Alpáryak és Bánházyak erszénye laposodni kezdett.

Amarantha nagyatyja, ki a főbb rangú táblalabirákat először ismerteté meg a burnótozás gyönyöreivel, épen akkor volt kénytelen becses burnótszelencze-gyűjteményét elidegeníteni, midőn a magyarok czoffba kezdék hajaikat fönni, leborotválták bajuszaikat, és a tobákolás saisonja bekövetkezett.

Az én nagyatyám pedig, ki a kerecsen-tollak, gyémántos forgók, régi boglárók, dísz-övek, kardkötők, gyöngyös és drágaköves markolatú szablyák, ősmagyar ruhák, antik gombok, s a gazdag nyeregszerszámok szenvedélyes barátja volt, épen azon határozó perczen tartá tanácsosnak, nagy áldozatokkal szerzett ritkaságaitól, melyek még az örökös főispánok és zászlósurakéival is versenyezhetének, megválni, midőn az 1791-ki országgyűlés kihirdettetett, és a sujtásos, dolmányos, sarkantyús világ megint divatba jött.

Később Amarantha atyja, kinek nemesített ménese még a Hunyady grófoké mellett sem vallott volna szégyent, legjobb lovait árvereztette el, hogy az ellenünk folyt pört, mely egy remediumnál fölakadt, a sárból kivonathassa; míg viszont az én atyám, ki híres göboly-hizlaló volt, minden lábas-marháit potomságért az Izikucz-testvérekre tukmálá s bezáratta szeszgyárát, csakhogy egy informatiot, melyet ügyvéde mellőzhetetlennek tartott, épen a maga idejében tehessen.

S ki tudná: még mitől kellett volna és nem kellett volna a két családnak megválni, míg azon falánk szörnyeteget, melyet tabularis pörnek neveznek, elég táplálattal látják vala el? Ki tudná, hol áll meg a patvarkodási düh: ha a nagybácsi, ki a francia háború alatt Amarantha apjával egy ezredben szolgált, szegény atyám véletlen halála által a Bánházyak fejévé nem lőn?

De ő történetesen keveset adott a régi okiratokra, keveset törődött a rögzött ellenszenvekkel, melyek hagyományként szállnak az ivadékokra, hogy a múlt homályából egy sötét, egy kísértetes árnyat vessenek a jelen örömei közé.

Addig látogatá tehát hajdani kenyérpajtását, míg ez is néha hozzánk kezdett vetődni.

Utóbb együtt olykor bizodalmas szót is cseréltek, hol ifjúkori kalandjaikról, hol pedig családügyeikről.

E közben, épen Amarantha születése napján, a nagybácsi gálába öltöztetett, fejemen pörge kalappal, csizmámon pengő sarkantyúval, s ketten lovagolánk az Alpáryak kastélyába.

Akkor voltam legelőször nálok.

A házikisasszony szebb ruhában volt, mint bábjai, s valamivel nagyobb azoknál.

— Leányom, Amarantha! mondá az öreg úr, jer oldalam mellé.

A kisasszony egy tört karú asszonysággal keblén, és egy tarka köntösű polcinelloval, melyet lábánál fogva vonszolt, apjához nyargal.

— Tedd le a bábokat, gyermekem! szólt az apa, s nyújtsd ide kezedet.

— Öcsém, Arthur! feddőzék ekkor a nagybácsi, — miért forgatod tenyeredben kalapod karimáját? Állj merőn! Lépj közelebb! Egy . . . kettő . . . három! Halt! . . . Add ide kezedet. Egyenesen nézz, mint bátor kis katonákhoz illik!

— Amarantha! mondá ünnepélyes hangon az apa, a kit most eléd vezetek, az Bánházy Arthur, a te leendő férjed.

— Arthur! szólt a nagybácsi, az a kis tündér, ki most elődbe lép, Alpáry Amália, a te leendő nőd.

— Szeressétek örökre egymást! ajánlá megindulással az apa.

— És most tüstént csokoljátok meg egymást! parancsolá a nagybácsi.

S miért ne tettük volna! Hisz' az öregek is egymás karjaiba borultak!

Még az nap az Alpáry- és Bánházy-család, kik kölcsönösen voltak al- és felperesek, s kik majdnem hasonló értékű és kiterjedésű jószágrészt fölött már derekas ítéletet vártak, közértelemmel abban állapodtak meg: hogy évenként egyenlő mennyiségű pénzt fordítanak perköltségekre, s ügyeiket okvetetlenül be fogják végezni; de csak azért, hogy a kis Arthur és a kis Amarantha leendő maradékai tisztán tudhassák: mi az apai? mi az anyai? mi fiat s mi leányt illető?

E bölcs előintézkedésre sürgető szükség is vala.

Mert Amarantha már tíz éves volt, én pedig a tizenket-tőn majdnem egy hónappal valék túl. És a fiatal korban az idő oly gyorsan halad, hogy telését észre sem lehet venni . . .

II.

A gyermek-mátkák hamar szoktak egymáshoz.

Állandó játszótársa valék Amaranthának.

S mi a játék és tanulás közt, helyzetünkről — mint jegyesekhez illik — egész komolysággal gondolkoztunk.

Világnezeteinket és hangulatunkat, majdnem oly könnyű kijelölni, mint a mér föld-kövek által az utat, melyen a vándor áthalad.

Számláljuk csak e mér földköveket! . . .

Amarantha női munka mellett ült.

— Mivel foglalkozol, Amaranthám? kérdém gyöngéd figyelemmel.

— Hálósipkát kötök.

— Kinek, Amaranthám?

— Most atyusnak, Arthurom! de mihelyt férjhez megyek, neked készítek egyet.

— Mily jó vagy, kedvesem! Azonban tudod-e, mi ötlött eszembe? . . . Be szép volna, ha te, mint egyiptomi királyleány Tiridatesnek, nekem oly asbest-inget szőnél, melylyel a lángok közé is be lehetne menni, a nélkül, hogy magam megégessem.

— Majd szövök egyet, ha a gouvernante megtanít rá. De, Arthurom! talán az inggel se menj a tűzbe.

— Az lehetetlen, kedvesem.

— Miért?

— Mert lásd, én kalandokra akarok járni, mint Viczli-puczli herczeg és Amadis, s akkor az ember könnyen jöhet tűzbe, majd egy szép tündérlány miatt, kit a sárkányoktól kell megmenteni, majd pedig egy szalamandráért, kit valami bűvész gyikká varázsolt, de a ki, bár a legnagyobb meglebben is jól érzi magát, végtére sem egyéb, egy átváltozott vén banyánál.

— Ah! Arthurom! ha te kalandokra mégysz, mit csinállok én azalatt otthon?

— Vársz reám, kedvesem!

— De a hosszas várakozás unalmas.

— Mit sem tesz. Mert ha aztán hazajövök, lásd! akkor híven, igazán elmesélem neked az én furcsa kalandaimat.

— Köszönöm, kedves Arthurom! Csak ne hallgass el semmit; mert atyus mondja, hogy a házi boldogságra legszükségesebb az őszinteség.

— Pedig én bizonyosan őszinte fogok lenni.

— Mily boldoggá teszesz, Arthurom!

— Az kötelességem, Amarantha! . . . !

Később.

— Tetszik-e neked, Amarantha! az én pajtásom Feri, ki oly jól szokta a toll-labdát forgatni?

— Még magam sem tudom, Arthur!

— Érdekes külsője van, mint a gouvernante mondja.

— Derék lenne, kedvesem, ha te egy kevésbé bele szeretnél.

— S örülnél azon Arthurom?

— Szívemből, Amaranthám.

— Úgy a te kedvedért meg kell tennem.

— Te angyal vagy, Amarantha! Minden kérésemet vonakodás nélkül teljesíted.

— Mert atyus mondja, hogy a nőnek semmit nem kell férjétől megtagadni, s te maholnap férjem leszel.

— Mihelyt a huszonegyedik évet betöltöm.

— S addig még csak hét év kell.

— És három hónap, Amaranthám! . . .

Mátkám a következő télen a tánczórák miatt Pestre költözött, egy még mindig bálványozott nőhez, ki anyjáról közel rokona volt, s a fenső körökben élt.

Én is Pestre mentem az egyetembe.

Amarantha a Nákó-házban az első emeleten lakott, én pedig épen fölötte. Ablakaink a Dunára nyíltak.

Egy este érzékenyedve találám.

— Miért búsulsz, kedvesem! kérdém lovagias részvétellel.

— Néni megígérte, hogy elvisz az operába, s mégis itt hagyott.

— Semmi baj, Amarantha! Mihelyt elveszlek, állandó páholyt fogok tartani, s minden előadáson jelen lehetsz.

Equipageom pontban hét órakor a lépcső előtt álland, hogy még az első jelenet közepén — mint illik — elérkezéssel színházba.

— De, Arthur! ha az idő szép, akkor gyalog fogunk menni, s te karodat nyújtod nekem.

— Isten mentsen, Amaranthám! Az szokás elleni volna.

— Lehetetlen!

— Kérdezd csak meg a nénit!

— De legalább mellettem ülsz a páholyban, s ha Schodelné, vagy Felbér Mari, Conti vagy Füredi művészileg énekel, együtt tapsolunk.

— Isten mentsen, Amaranthám! Hiszen ez nem a férjek kötelessége. Kérdezd csak meg a nénit!

— De hát aztán mit csinálnak a férjek a színházban?

— Elmennek más nők páholyaiba s ott társalognak.

— És nők mégis tudnak a darabra figyelni?

— Bohó! hisz az ő páholyokig nem hallik el a beszélgetés; mert az suttogva foly. Aztán néha a férj nem is megy el az operába, hanem csak a feleségét küldi; maga pedig később látja az énekesnőket.

— És a feleségek mégis szeretik az operákat, s tapsolnak az énekesnőknek?

— Ho! hó! még a balettánczosnőknek is, kedvesem!

Amarantha komoly, méla tekintetet vetett rám, s én csodálkoztam kedvetlenségén. Általában az én kis mátkám néhány hónap óta gondolkozó kezdett lenni. Talán a gyors növés okozza — mondám magamban; — mert, hisz' a gyermekeknek rossz kedvök van, ha a fogok nő is, . . . s hát még ha egész testök?

Később beláttam, hogy a fognövésből vont okoskodás nem fejtí egészen meg Amarantha hangulatát.

Hiszen magam is gondolkozóvá lettem.

Nehezen kezdett fejembe férni a sok unalmas tankönyv, míg kivált az érzelgős verseket és regényeket elragadtatással olvastam.

Új foglalkozásaim legelőbb külsőre hatottak.

Hajamat megnövelém s bizonyos költői rendetlenséghez szoktattam.

Szabad nyakat hordék, hátrahajtott inggallérral. A carbonari — egy akkor még divatos köpeny — közép nagyságú,

de sugár természetet jól megillette, s vállamon átvett gallérja phantasticus redőkben hullott alá. És én azt, míg csak a meleg napok viselhetetlenné nem tették, az utcán szünetlenül magamon hordám, ügyelve, hogy arcvonásaim és szemem járása is öszhangzásban legyenek azon most ábrándos, majd leger, de mindig művészinak képzelt testtartással s modorokkal, melyekkel regényhőseimet igyekeztem utánozni.

Szóval: a nevetségig szenvelgővé váltam, mint többnyire a figyermekék szoktak, ha tizenhatodik éveikbe fordulnak, s ha betyárokká lenni és a nyersségben tűnni ki, nincs elég erélyök, vagy nem volt még elég alkalmok.

Amaranthának se izlését, se kedélyét nem látszék kielégíteni mostani átalakulásom; de ő, bár mint vélekedék vala magamviseletéről, egészben véve, irántam növekedő ragaszkodást mutatott.

Egyszer megint egyedül találtam őt.

Épen egy vízesést himzett, fölötte zöld harásztokkal és vörös fenyővel; közel hozzá pedig csinos külsőjű erdei lakkal.

— Vadásztáskádra készítem; mondá nyájasan.

— Le vagyok kötelezve szivességedért, Amaranthám! válaszoltam kezét megszorítva.

Igaz, hogy Feodorának sem lehetett fehérebb keze; de a Feodoráé, mint Lafontaine írja, reszketett, midőn kedvese érinté: ellenben Amaranthánál a szerelem e lényeges kellékét nem vettem észre.

Meg valék ütközve, s eltökélém érzései iránt szorosabb vizsgálat alá vetni mátkámat.

— Amaranthám! szeretsz-e? kérdém oly hangon, melyet olvadékonynak neveznek a regényekben.

Amarantha lesüté szemeit, s ez jó jel volt.

— Szeretsz-e?

— Természetesen; válaszolá.

Ah! e felelet igen prózailag hangzék.

— Midőn a hangversenyen vagy — folytatám hévvel — s én a leczkén, tudsz-e figyelni a zenére?

— Igen, egy keveset, Arthurom!

— Midőn a templom oltársámolyánál térdpelsz, kezeden olvasóval, ajkaidon imával, s az istenitisztelet közben, hátad mögött egy lassú lépés halk neszt hallod, nem ejted-e

el olvasódat, nem feleded-e el imád szavait azon sejtelemre, hogy én közelíték hozzád?

— Hogyan tehetném ezt, Arthurom? Hiszen olvasóm nincs, mert kálvinista vagyok; a térdelés helyett padon ülök, te meg nem is jársz templomba.

— De Amaranthám! ha szobádban vagy, úgy-e néha erős szívdobogást érzel, mely delejes viszonyban áll az én utczai sétáimmal, s azt jelenti, hogy éppen akkor a Nákó-ház előtt megyek el?

— Az ablakból, Arthurom! gyakran észreveszlek, mind távozásodkor, mint pedig visszaérkezésedkor; s ez nem is csoda, mert előre tudom: mikor indulsz az egyetembe, s mikor kell haza jönnöd.

— De legalább, Amarantha! midőn picziny lábaid előtt ülök, midőn epedő tekintetemet tündér arczodra vetem, midőn hullámozó kebledből egy édes sohaj tör ki, s én a boldogság kéjmámorától ittasodva karolom át karesú derekadat, s egy égő csókot nyomok hófehér vállaidra és cseresnye-piros ajkadra: — úgy-e, a szerelem és üdv e szent perceiben a te keblednek szűk a világ s keskeny az egész mindenség? úgy-e akkor a te szívedben üt sátrat a mennyország boldogsága, s mind az a kék, melyet a halandók álmodnak, az angyalok élveznek, a bukott lelkek irigyelnek, és az isten megáld? Úgy-e olyankor hallod a nap körül forgó csillagok zengését, a szeraphok énekét, az égből földre siető cherubimok láthatatlan szárnyainak búbájós nesztét, és hallod a világ nagy harmoniáját, azon dissonanczok nélkül, melyeket Belzebubnak és a pokol tízmillió ördögének hahotája, jajgatása és fenyegetőzése vegyít a menny hangászkarának legszebb áriái s legfellengzőbb cantatei közé? Amaranthám! úgy-e bágyadtan festettem kimagyarázhatatlan, megnevezhetetlen, megmérhetetlen érzéseidet, melyek akkor támadnak, midőn átkarollak, s ajkam ajkaidat érinti?

Amarantha szerényen vonúlt a pamlag másik szögletére, s némi zavarral játszván azon csinos bijou-bokorral, mely mellére volt akasztva, lesütött szemmel és fél-mosolygón mondá: — Arthur! te még soha sem voltál oly pajzán, hogy lábaimnál ülj, hogy átkarolj és megcsókolj.

— Feledékeny vagy, Amaranthám!

— Azóta értem, hogy nagyok vagyunk.

— De ha ezentúl tenném?

— Ne tedd kérlek. Az igen illetlen volna, s ha atyus meghallaná, azt gondolná, hogy nincs nevelésed.

— Ah! Amarantha! szólék kedvetlenül, felelj még egy kérdésemre.

— Örömmel Arthurom!

— Ha egy emlényt találsz az ér partján, ha egy ibolyát a zöldelő bokor tövénél, vagy egy szemérmes erikát az ágyad szélén, vagy egy büszke caméliát etagèreden, nem feleded-e el e virágok különböző színét és alakját, hogy bennök egyedül feléd tekintő szemeimet lásd? Ha sétálni a városligetbe mégysz, s körüled minden zsendül és virít, ha a fák ágai s a pázsit füvei közt lágy szellő leng, s tündér-neszével millió életet ébreszt föl, ha minden lomb mellől a madárdal, s minden légparányról a virágillat hirdeti: itt a tavasz, itt a boldogság; oh, Amaranthám! ekkor nem hiszed-e, hogy a természet és a tavasz, a kéj és boldogság hitegető mesénél, pusztára fogásnál egyéb nem lehet az én szerelmem nélkül? . . . Ne szakíts félbe, Amaranthám! mert még csak azt kérdezem, hogy ha éjjel ablakodon kitekintesz, s minden meg van világítva, nem az utczalámpák prózai csilláma, de az örök életű égi testek delejes sugárai által: úgy-e akkor hinni akarod, hinni tudod, miként a csillagok azért ragyognak, hogy neked tanúságot tegyenek a szerelemről; úgy-e akkor szép szemeidre egy könyv vonúl, s annak ezüst fátyola miatt minden bágyadtabb fény a láthatárról elenyészik, és az egész menny ívén tűzbetűkkel felírva csupán e két szót látod: Bánházy Arthur?... Úgy-e te közelebről somnambule leszesz szerelmedben, s megörülnél, ha érzéseidet még erősebb érzésekkel nem viszonzom? — Csak ennyit kérdek, Amarantha!

— Ah! Arthurom! micsoda könyvekből jegyezted ki e csodálatos dolgokat? Fogadni mernék, hogy nem magad gondolád.

Amarantha mosolyogva tevé megjegyzését; de arca kipirúlt, és szemei elevenebb fénynyel égtek.

Engem inkább bántott mosolya, mint a mennyire lekötözött felindulása.

Aztán szégyelém, hogy egyszerű eszével kitalálta a kút-főt, melyből lelkesedésemet merítettem. Oly tüzszel, mint egy vidéki színész szokott declamálni, kiáltám tehát:

— Leány! te engem nem szeretsz! Ég és föld hallotta, hogy megtagadtál.

A lármára a néni belépett s utána a gouvernante.

Iszonyu zavarban valék.

Most jutott eszembe, hogy a szomszéd szobából meghallhatták szavaimat, s hogy ma társalogtam először Amaranthával magas stylból, s hogy ez által jelét adtam, miként a gyermekévekből kiléptem, és e sikerült próbatét után könnyen történhetik, hogy ezentúl Amaranthát nem hagyják magára.

Nyugtalanságom növekedett, midőn a néni kérdőn tekintett körül.

De Amarantha nevetve mondá: — Nem képzeli, néni, milyen jó szónok lesz Arthurból. Oly művészileg adta elő Vörösmartynak e versét:

„Jár számkivetetten az árva fiú,

Dalt zengedez és dala oly szomorú“ . . .

hogy a néninek az ismétlésre fel kell kérni őt. Úgy-e, Arthur, el fogod szavalni?

Mátkám most ügyessége által a sárból kiragadott, s én a néninek a *Magyar költőt*, s aztán ráadásúl a gouvernante számára a *Hű Fridolint* eldeclamálván, a társaságnak mind magyar, mind német előadásom iránti nagy meglegedésével hagytam oda Amarantha szobáját; de az utcán felsóhajték: Ó csakugyan nem az én ideálom! neki nincsenek lávázó érzései! . . .

E gyanításom annál szilárdabb alapokat nyert, mentől több regényt olvastam.

S midőn Amarantha az első bálban megjelent és én tizenkilencedik évemhez közelíték, örömetest táncoltam vele, mulatságosan töltém az időt körében, nehezteltem, ha pajtásom, Feri, igen sok tüzzel udvarolt neki, elégült valék, ha az estélyekről én is a néni kocsiján mentem haza, szépnek találtam, hogy betegségem alatt Amarantha még színházba sem ment: de mindezen kedélyes helyzetnek, ezen a józan ész szerint kimondhatatlan érdekes viszonynak daczára, ha álмам-ból fölébredtem, vagy midőn fáradt szemeimet álomra hűnytam be, változatlanúl ezt sóhajtám: ah! ő még sem az én ideálom! És kérdem: vajon hol lakik a valódi, az egyetlen, ki az én örök, az én kimeríthetetlen szerelmemre van teremtve?

Keresni kezdettem egy oly eszményképet, mely phantáziámban élt. Előbb szerényen csak Amarantha barátnéi közt, utóbb az egész pesti fensőkörben, s végre az ünnepest művésznők sorában is szemlét tarték.

De megvallom, nehéz lett volna álmaim másolatát megtalálni.

Mert szíven kívül szépséget, e szépség mellett kellemet, a kellem kíséretében szikrázó észet, az ész szövetségében gyermeteg átengedést, és mindig égő szenvedélyt vágyott lelni.

Ezek pedig együtt ritka tulajdonok.

Egyébiránt kutatásaimat talán az is nehezíté, hogy bizonyos fényűzést vagy legalább elegantiát tarték eszményképem szükséges elemének, és egy mocskos keztyű majdnem úgy sérté szemeimet, mint egy májfolt a bőrön, egy félre nyomott sarkú cipő majdnem úgy ábrándított ki, mint egy bétise, vagy egy hibásan ejtett francia szó, és egy két értelmű kifejezés, mely udvarlásom tárgyának ajkairól ellebbent.

Általában a nők testi és lelki tökélyei iránt oly kényes ízlésem volt, mint a nemes borok körül.

Ha a finom pezsgőt Hebe nektár-serlegéből nem kóstolhatom, legalább kristálytiszta üvegből iszom, mely minden gyöngyét felmutatja, s inkább pezsgő sem kell, mintsem azt egy piszkos pléh kupából vagy egy cserép-edényből szörpöljem.

Ez elvhez híven ragaszkodva, szerelmem tárgyát sem tudám szép öltözet, s parquettes és szőnyeges termek nélkül képzelni.

Ideálom tehát nádzsupos földél alatt oly kevésé lakhatván, mint a gyárak gőzében vagy egy fukar uzsorás ronda szobáiban és egy felvergődött háznép gazdag de ízlés nélküli palotájában, természetes volt, hogy a világ mostani viszonyai czélom elérésére kedvezők nem valának, s akár hazám határai közt kerestem az egyetlent, kit az isten különösen számomra teremtett, akár rövid külföldi utazásaim alatt reméltem megtalálni azt, végtére, bár megszegyenülve, mindig Amaranthához kellett visszatérnem, s e leány az én kibeszélhetetlen boszúságomra, észrevenni sem akarta apró hütlenségeimet. Egyaránt nyájas volt irántam; egyaránt unalmasoknak nevezé szerelmes verseimet, melyekben szívem nagy tengeréről panaszkodtam, melynek állandó viharjai, feneketlen örvényei, s hajmeresztő

szírtjei vannak; egyaránt állítá, hogy ábrándozásom affectationál nem egyéb, hogy belőlem idővel egy békés hajlamú férj leend, ki a papucskormányt a legokosabb igazgatási rendszernek fogja találni.

Ily körülmények közt közelíték huszonegyedik évemhez. Házasságunk napjáig néhány hét volt.

— Ah! ő még csak féltetni sem akar! sóhajtám az egyik nap.

— Oh! ő kikaczagott, midőn mondtam, hogy Feri udvarlásai miatt féltékeny vagyok; pedig e fiu valóban nem kezd többé nekem tetszeni! — sóhajtám a másik nap.

— Ah! bár legalább verseimet ne állítaná unalmasaknak, holott a *Honderű* kellemes salon-hölgyeinknek szép reményű fiatal íróként mutat be! — sóhajtám a harmadik nap.

— Oh! csak az én nagybácsim és az ő apja előre ne csinálták volna ki házasságunkat! Még pedig egy ősi pör miatt! Hiszen! az összekelés minden okai közt, mint tudatik, ez a legprózaibb! — sóhajtám a negyedik nap.

— Ah! miért telnek hosszabban az órák, ha vele nem találkozom, holott kétségtelen, hogy ő nem az én eszményképem! — sóhajtám az ötödik nap.

— Oh! csak legalább ne mondaná, hogy nálam az ábrándozás affectatio! — sóhajtám a hatodik nap.

— Ah! csak találnék ürügyet néhány héttel későbbre halasztani esküvőmet, hogy legalább megmutathassam önállóságomat! — sóhajtám a hetedik nap.

E különböző ah! és oh!-kat, mert hirtelenében újakat nem tudék találni, az egész következő héten hűn ismételtem.

Később azonban nyugtalan képzelődésem más sohajokra is fedezett föl anyagokat —

Szóval: nem valék kebelharczok hiával.

De azalatt míg szívemben a regényesség a valódi élettel apró guerilla-csatározásokat folytatott, az Alpáry és Bánházy családok közt viselt nagy háború, melyet saját érdekeinknél fogva, minden különös hév nélkül vezérlénk, csaknem be lön fejezve.

Szint' úgy a törvénytelen új-adományozás, mint a teljesedésbe nem ment csere ügye iránt, a legutolsó kérdésben, a legutolsó törvényszéknek, legutolsó ítéletét vártuk, még pedig körülbelől esküvőnk napjára.

Egy reggel a nagybácsi komor arcczal lépett szobámba. Kezében felbontott levél volt.

— Barátom Arthur! mondá némi ingerültséggel, agensünk írja, hogy a referens, ki a csere-kérdésében a végső előterjesztést teendi, egészen ellenünk van hangolva.

— Tehát alkalmasint el fogjuk pörünket veszteni.

— Minden kétségen kívül; válaszolta bácsi.

— De az új-adományozás iránti keresetünk még hátra van.

— Ah! Arthur! azért én egy batkát sem adok.

— Hogyan? kedves bátyám!

— Hiszen! mint novizáláskor benyújtott okiratokból látszik, nincs igazunk. Azt a gyerek is megítélheti. S csodálom, hogy te figyelmet nem vettél magadnak, ez ügy újabb fordulatával megismerkedni.

— De miért folytatta bátyám a pört, ha igazságtalannak hitte?

— Az csak az utolsó időkben világolt ki, midőn már csupán a te leendő fiaid és unokáid jogainak tisztábahozataláról volt szó.

— Tehát a Bánházy-család néhány hét múlva alkalmasint földönfutóvá lesz! mondám elkeseredett hangon.

— Azaz, jobb zsebéből bal zsebébe teszi át bankjótait; válaszolta nevetve a bácsi. Mert nemde harmincznégy nap múlva Amarantha nőd leend? Mondhatom gazdag partira tettél szert.

— Bátyám! szólék rezgő hangon, szereztünk-e mi a közelebbi években valamit?

— Egy pár ezer forintkát, Arthurom! S miért kérded?

— S mekkora öröksége maradt bácsinak az anyjáról?

— Háromszáz jugerum, öcsém! S miért kérded?

— Úgy tetszik, hogy rossz kedve volt, midőn a szobámba lépett; mondám kikerülön.

— Hogyne? barátom! — Hiszen, épen most írja orvosom, miként májbetegségemért Mehádiára kell mennem. Minő baj! Ha lakadalmadat bevárom, oly meleg napokon fogok a fürdőn mulatni, mintha fiatalkori bűneim lerovásáért a gyeheennába expedáltak volna. Köszönöm szépen! Nincs szükségem Mehádiára a nyár legégetőbb részében.

— De a lakadalmat későbbre halasztjuk.

— Abból semmi sem lesz, öcsém uram! mondá a bácsi nehezteléssel.

— Miért ne lenne? kérdém vállvonítva?

Nagybátyám szemeivel végig mért. — Arthur! Arthur! — te nem érdemled meg Amaranthát, ha oly közönnyel tudsz menyeződ elhalasztásáról beszélni.

Ezt ő annyira szigorú arczkifejezéssel mondá, hogy én, gondolataimat, melyek már ajkamon lebegtek, elnyomván, némi megszegyenüléssel válaszolám: — Csupán bátyám egészsége iránti aggodalomból javaslám ezt. A mehádiai hó lég többet fog ártani, mint a mennyit gyógyvize használhat.

— Tudod-e mit? szolt bátyám egy új ötlet által földerülve. Ha rögtön szekerre ülök, még a gőzhajó megérkezése előtt Tolnán lehetek. Így majdnem négy hetem marad fürdésre, s esküvőd napjára pontosan visszajöhetnék.

Ezzel rögtön készülődéshez kezdett.

Egy óra múlva ostort bontva hajtott a kocsis.

Egyedül maradtam.

III.

Csakugyan kész a papucskormány! sóhajtám. Előbb-utóbb oly férjjé kell válnom, milyenek Amarantha megjósolá. Semmim sincs. Koldus vagyok!

Kertünk úgy virított, minden virág úgy mosolygott, mintha a tavasz épen e perczben emelkedett volna szépségének legtündöklőbb fokára.

— Ah! ha e ma nyílt rózsát leszakítom, hogy Amaranthának keblére tűzzem, ajándékot hoztam-e neki? . . . Nem. Egész kertünk az övé. — Ha emlínybokkrétát kötök, ha „égő szerelmet“ szakítok le, ha a virágnyelven akarok eszméket és érzéseket fejezni ki, már ezentúl az, mi eddig nemes figyelem volt, gyöngédtelen tolakodásnak látszik. Koldus lettem!

Ily önkínzó gondolatok közé vetém magamat.

Meg mertem volna ugyan esküdni, hogy az egész pör kimenetele legkevesebb hatással sincs Amarantha kedélyére; de még is jól esett e kesergő hangulatot szítani, mert bizonyos zsibbadást vont idegeimre, álmatag kifejezést nyomott arcomra, az elhagyottság költői hangjaival tölté be keblemet,

és elmémbe eszmék helyett káprázatokat gyújtott fel, s phantasticus ötletecskéket szikráztatott . . .

A ki a zúgó patak partjain mereng, néha csábító ingert érez a gyors hullámok közé vetni magát s alásodortatni.

A ki hirtelen egy szédítő mélységbe néz, az első benyomás, mely agyában megvillámlik és összeszorítja szívét, gyakran ez: mi lenne, ha bele ugranám?

Mert a külső veszélynek is, mihelyt szédít, vonzó ereje van.

Mi emberek könnyen ellenállunk ugyan e bőszt varázsnak; de már a szegény lepkék nincsenek hasonló önmérsékléssel fölruházva. Ők a gyertyavilágnak mohón neki rohannak, s bár tapasztalják, hogy kellemetlen, perzselt szárnyaikkal addig ismétlik kísérleteiket, míg áldozatul esnek.

Ne gúnyoljuk a balga lepkéket; mert a mi a suhogó víznél és a mélységek szélén egy futó ötletként, mely hatás nélkül tűnik el, rezzen idegeinken át, ugyanaz valódi vonzerővé válik, ha az örvényt, melyre szemünket függesztjük, regényes szerencsétlenségnek, s ha a mélységet, melynek párkányára léptünk, bizarr eltökélésnek nevezik.

De talán szükségtelen is okoskodásokat szőni egyszerű élettörténetem közé . . .

Fáradtan ülök egy gledicsia-lugosban, midőn az udvarajtón csöngettek.

A postalegény volt.

Néhány hírlapon kívül egy negyedrétv alakú és a nagybácsihoz címzett levelet hozott.

Nem is kellett a kézírásra tekinteni; mert a boríték külsőjéről már tudtam, hogy bécsi agensünk rendes értesítései közé tartozik az, s meg valék győződve, hogy az ellenünk kimondott végítéletnél nem egyéb.

Felbontás nélkül utasítám tehát Mehádiára, s azon keserves érzést, hogy egyszerre szegénynyé, majdnem szükölködővé lettem, csodálatosan súlyegyenzé egy ábrándos hit, mely ezer apró árnyalatokban, de mindig azt súgá: Bánházay Arthur, te mától kezdve életednek új korszakába léptél, s napjaid, melyek ezentúl következnek, sokban fognak különbözni ama vihartalan napoktól, melyeknek öröme nem vilányzott fel, és szelíd egyformaságát unalomnak nevezted!

Semmi tervem még nem volt De vérem oly nyugtalanul

forgott, mintha vagy egy bűn vagy egy bolondság ajtaja előtt állanék, s csak kezemmel kellene a kilincset érinteni, hogy az új benyomások és élmények idegen társaságában leljem magamat, hasonlóan egy ismeretlenhez, ki minden ajánlólevél és bevezetés nélkül oly körbe tolakodik, hol senki sem tudja: honnan vetődött oda, s hol ő addig nem látott arczokat, szokásokat, hangot és viszonyokat talál.

Izgatottságom miatt gyorsan telt az idő, s rendre alkonyodék, beesteledett, sötét lőn, a legény gyertyákat gyújtott, a nagybácsi nagyobb és kisebb órái nyolczat, kilenczet, egy-negyedet tízre ütének, s csak akkor vevém észre, hogy hónapok óta ma először mulattam el Amaranthához menni. . . .

Hibámat jóvá akarván tenni, másnap még ebéd előtt átlovagoltam.

Alpáry András úr a régi magyar vendégszeretet szabályai szerint élt.

S bár kastélya az országúttól félreesett, épen nem volt felötlő nála számos jövő-menőre találni, kik a szíves házigazdálához, egy kevés kerüléssel is betekintének, s Amaranthát néha majdnem annyi udvarló környezé, mint Pesten.

Most is a parkban idegen cselédeket, az istállók körül még be nem vezetett lovakat, a csarnok előtt egy le nem pakolt hintót és egy könnyű útiszekeret láték.

Ezen legkevésbbé sem szokatlan dolgok — tudná az ég: miért? — kellemetlen hatással voltak reám.

András úr nem ült színe-hagyott karszékében, nem osztott a tornáczról rendeleteket, mi csalhatatlan jele volt, hogy magas rangú vendégei érkeztek, kikért magát egy kevésbé megzavartatni kénytelen.

A pipázó-terembe léptem.

András úr kezét nyújta ugyan; de arczán észrevehető felindulás mutatkozott, mely félreismerhetetlenül kedvetlen benyomásokból támadt.

— Ah! gondolám, az én leendő ipam, tán rösteli, hogy leánya sorsát apai önkénnyel határozta el. Jah! akkor még jó parti voltam. Az Alpáry- és Bánházy-pör Themis fontjának mindkét serpenyőjét egyenlő súlylyal nyomta alá, s a mérleg-nyelv egyik felé sem hajlék. De most? . . . Oh! most nem csodálkoznám, ha az öreg már Amaranthának a leányi engedetlenség szép oldalairól tartana leczkét.

Míg e gyanú lelkemen átvillant, András úr, régi nyájasságával mutatott be vendégeinek, s ezek — hihetőleg értesülve levén a házhoz való viszonyom felől — kitünő kegygyel fogadtak, mi megint csak növelte zavaromat; mert egy igazságtalan vélemény, melyet titkon valaki iránt formálunk, ha alaptalannak kezd mutatkozni, még inkább lehangolja érzéseinket, mint egy gyöngédtelen tény, melyet nyíltan követünk el.

— S nagybátyád hogy van? tudakolá ipam.

— Úgy hiszem, frisen, . . . egyébiránt tegnap utazott fürdőre; válaszolám.

— Für . . . dő . . . re? kérdé András úr egészen elámulva.

— Rövid időre Mehádiára ment; szóltam.

— Hüüm! hüüm! meg sem látogatott . . . hüüm . . . hüüm! hüüm! . . . Elment. . . No! de ez nem is csoda, hiszen! a Bánházyak mindig . . . különöczek voltak.

Hogy András úr e szó helyett „különöcz“ sokkal keményebb kifejezést gondolt vala, azért gyanítám, mert köszvényes bal lábát kezdé dörzsölgetni, mi nála mindig nagy ingerültség jele volt.

Aztán többé nem is igen vevé észre jelenléteimet, s vendégeivel oly gazdasági kérdésekről beszélgetett, melyek rendkívül érdekesek lehettek, de előttem egészen ismeretlenek valának.

Kaptam a távozási alkalmon, s a legmélyebb vitatkozás közepett eltüntettem.

A mint a lépcsőn fölmenék — mert András úr társalgási terme földszint volt — a salonból zongorázást hallok.

Amarantha játszására ismertem, a pontos, a majdnem művészi, de hideg előadásban.

Ő bámulóktól volt környezve.

Mert maga azon tisztelt uraság, kivel leendő ipam, midőn szobájából eltüntettem, az amerikai gyökérírtó gép szerkezetéről értekezett, három nagy fiát hozta magával; Amarantha nénye pedig, ki a pesti állandó lakást falusival volt fölcserélendő, két unokaöcsével jelent meg egykori növendékénél, s még ezen kívül a szomszéd helységek is néhány fiatal egyénnel szaporíták az udvarlók contingensét.

Ezek úgy körülvevék őt, mint a napot bujdosó-csillagai.

Ha zongorázott, elragadtatássá voltak feloszolva, ha szó-

lott, minden ötleteinek visszhangjai levének, ha rájok tekintett, egyenként a megszemélyesített boldogsággá változtak.

Senki közülök nem akart többé a varázs-abroncsból távozni, melybe Amarantha szépsége bővölte.

Mindnyájan még igen újonczok valának, hogy az illemnek eléggé hódolhassanak.

Nem csoda tehát, hogy a néninek, ki a lemondáshoz még nem szokott egészen, s egy más éltes asszonyságnak, ki különösen szép vendégfürtöket viselt, csak a nagybácsi régi sakkozó társa, Andorfy kapitány, maradt mulattatóul.

A Hajósy kisasszonyok pedig — kiket leendő ipam, bár nehéz volna megmondani melyik ágon, de közeli rokonainak tartott, s kik közül az idősb Amarantha társalkodónője vala, a kisebbik pedig egy híres pesti ügyvéd mátkája — megnyerő külsőjök daczára sem bírtak a megyei esküdtnél, ki Amarantha magasságáig szemeit fölemelni vakmerőségnek hitte volna, gentlemanibb udvarlóra szert tenni.

Ily körülmények közt nekem kellett a megbomlott súlyegyent helyreállítani, s mintha legragyogóbb kedvem volna, mindenütt jelen valék, hol a társalgás csökkent vagy vonatva ment.

Új tárgyakat hoztam az elviseltek helyébe. A közönséges dolgokra is vagy élezeim vetettek csillogó szikrákat, vagy képzelődésem meleg verőfényt, vagy kedélyem derült színezetet.

És meg vagyok győződve, hogy míveltségemről minden vendég a legszebb véleménynyel volt, magán a vendég-fogas és vendég-fürtös matronán kezdve, a fekete-cseresznye szemű Hajósy Idáig, ki, a tizenöt éves leányok gyermekes szemérmével és a hódításukra büszke jegyesek ártatlan kaczárságával, fülíg pirúlt, ha történetből mátkagyűrűjére vetettem szememet; de még sem bánta, ha a társalgás, észrevehetetlen nyomokon, mindig az ő szerelmes pesti ügyvédére tért vissza.

Amarantha néha egy mosolygó, egy elismerő tekintettel jutalmazá áldozat-készségemet; azonban, bár minden különösb tisztelgési vágy nélkül, állandón tudta udvarlóit elfoglalni.

Ez eddig is így volt.

Viszonyomnál fogva nem ma kellett először a közelen, sőt a házigazda szerepét pótolni, és szórakozást szerezni azoknak, kik másként tán unatkoztak volna.

Évek óta tudtam, hogy midőn vendégek vannak, nekem jut legkevesebb rész Amarantha társalgásából.

S ez nem is lehetett másként oly egyéneknél, kik a gyermekszobában már azon gondolathoz voltak szoktatva, hogy együtt töltendik egész életöket, s kiknek nem volt szükségök ama drága perczeket esengve várni, melyekben egy szó, egy tekintet, egy kifejezés vagy egy titkos kézérintés által elbeszélhetik, hogy szívök egymásért dobog.

Mint mondom tehát, most sem vala semmi különösebb akár az én helyzetemben, akár Amarantha magaviseletében.

S mégis — isten a megmondhatója: miért? — a régítől egészen eltérő modort vártam volna Amaranthától.

Talán kedélyemben azon vágy borongott, hogy miután ma vagyok először szegény, ő meg ma először kitünőleg gazdag parti: tehát előző figyelemmel bizonyítsa be, hogy a változott viszonyok mellett is, semmi sem történt olyas, mi kettőnk jövődjét változtathatná.

És miért tehettem volna fel, hogy az Alpáry-család a cserepör azon állapotjáról nem értesült, melyről a Bánházak? Hiszen eljegyzésünk óta a titkolózásra többé ok nem volt. S ügyvédeink is tudták ezt.

Mind inkább kezdék Amaranthára részvétlenségéért neheztelni. . . .

Végre udvarlótól egy perczig menekülvén, alkalmat nyert a hozzám közelítésre.

Tegnapi kimaradásom okát kérdé.

Szíves és vidám volt; de arcán mégis lehetett bizonyos izgatottságon kívül, egy titkolt aggodalom, bánat vagy merengés jeleit sejdíteni, s legőszintébb hangjain is, oly kedély, mely, mint az érzékeny mimosa, minden idegenszerű érintésre megrezzen — s ilyenné lőn most az enyim is — vehetett észre némi elfogultságot vagy tartózkodást.

Komoly, sőt hideg maradtam tehát, és rövid feleleteim tanúsíták, hogy nem igyekeztem társalgásunkat tovább szőni.

Ez egyébiránt Amarantha előtt különösen feltűnő nem lehetett.

Máskor is voltam ily hangulatban, kivált midőn udvarlói kedvéért igényeimet igen háttérbe szorítottaknak hittem, s ily esetben ő mindig egypár dévaj élcezel fizetett ki azon szótlanságért, melyet gyermekes féltékenységből támadtnak

vélt, és mosolyával elúzé homlokom föllegeit. — De most . . . ah! most Amarantha kérdő, bámuló szemeket vetett reám. Arcza halaványabbá lőn. S mintha feszes magamviselete mélyen sértette volna vagy büszkeségét vagy ragaszkodását, alig rejthető ingerültséggel távozott.

Hiúságom nem engedé kiengesztelésére egy lépést is tenni.

S ebéd után, a nélkül, hogy többet szólhattunk volna, udvarias bókkal, nevető arczczal, de szívemben a csalódás fullánkjával hagytam salonját oda. A tajték, mely hazaérkezésemkor lovam zablájáról foszlányokban hullott alá, eléggé elárulta, hogy ereimben véremnek lázasan kellett keringeni, s hogy szilaj indulatoktól hányatám, és vagy egy férfias eltökélésnek vagy pedig egy eszelős tervnek vagyok csábító varázsa alatt. . . .

Tollat ragadtam s mátkámhoz e levelet küldém.

Drága Amaranthám!

Testvérem vagy-e, vagy pedig kedvesem? Szereteted a barátság melege-e vagy azon forró indulat tüze, mely két életet közös üdvre, s ha ezt a sors nem engedné, közös szerencsétlenségre olvaszt össze, . . . de örökre, elválaszthatatlanúl? Szíved, Amaranthám! derült egyformasággal vere-e érettem, vagy azon lázzal, mely a világon csak egy lényért szokott támadni, s mely ha megszűnik, helyébe az érzések halála, a csalódás dermedése, a fásultság jéghidege, vagy a csüggedés zajtalan, mozdulatlan álomkorsága lép? Mit tudsz te e titkokról? Gondolkoztál-e helyzetünkről? Megvizsgáltad-e kebledet? S megvizsgáltam-e én a magamét?

Egy hónap múlva oltár előtt kell állanunk, — mint a gyermekszobában kötelességünkké tették ezt, midőn te bábokkal játszottál, én meg Argyilus királyfit olvastam s a tündérek országát legfőlebb két mérföldre hittem a nagybácsi virágos kertjétől. Akkor minden pillangóban egy átváltozott szellemke röpkedett körülöm; a lilium fehér vánkosain a szép Titania szendergett; a goromba dongó, mely álmaít vad lár-májával háborgatá, egy elútasított vén udvarló volt, tán a pohos gnómok valamelyik féltékeny fajából; a kis tücsök, mely egy kövecs tetejére állva csicsergeni kezdett, egy szemtelen kém vala, mely a sylphidek szerelmeskedéseit kiplety-

kálta, és a szentjánosbogár egy nemes szívű kalauzzá lőn, mely lámpáját meggyújtá, hogy a fölrezzent tündérekék a sűrű füvek biztos rejtekeibe búva, további meglepetések nélkül folytathassák örömeiket, míg a hold sugára ragyog, s míg a reggeli nesz a finom hallású lényeknek kiállhatatlanná nem válik. Oh! akkor, Amaranthám! se nekem, se neked nem kelle még gondolkodni, csak képzelődni és játszani. De most a valót, a komor életet, melynek arczára csupán az igazi szerelem varázsolhat egy mosolyt, látjuk magunk körül. . . . Mikor gyermekek voltunk, én téged egy szárnyas angyalkának hittelek, s te engemet — mert a leányok álmaikban sem képzelhetik a férfiakat angyaloknak — bizonyosan a hős Amadisnak vagy Rinaldónak tartottál, s ez ártatlan években a legbohóbb vélemény is, melyet egymásról formáltunk, elég volt céljainkra, a kedves kis játékokra, melyekkel időnkét töltök, ha tanulni nem kellett. De most, Amaranthám! a kötelességek szaka álland be, midőn csak a forró szerelem nem fogja a hűség rózsafonadékai közt a vas bilincseket, a kicserélt örömekben a kényszerűség unalmait, a háziasságban a rabság jelvényeit meglátni. S jutott e neked eszedbe: számot vetni magaddal arról, hogy mi lehetek én, egy életen át, számodra? Elmélkedél-e e nagy kérdés felől? Mondd, betöltöm-e egészen szívedet? S ha szeretsz, hiszed-e, hogy nem létezik kivülem a világon más, kit ne csak szeretni, de imádni is képes lehetnél? Apád akaratja, nagybátyám óhajtása, azért kedves-e előtted, mert egyszersmind az isten és szíved, a végzés és hajlam, az ég és kebel parancsa? vagy tán azért, mert engedelmeskedni tanultál, mert a szabad választásra nem nyílt tér, s mert a megszokás utoljára második természetté válik, s kibékít mindennel, mi érzéseinkkel határozott ellentétben nincs? . . . Amaranthám! a mely napot nélküled töltöttem, annak percei az unalomé voltak. S mégis a félelem, hogy valaha megbánhatnád gyermeki ésszel adott szavadat, mint árnyékom szünetlenül kísér. Mit érne nekem egy érdekből kötött viszony, mely a szerelem helyett legfőlebb a kölcsönös becsülést, a hő ragaszkodás helyett a hideg bizodalmat hozná nászajándékba? És áll-e valami távolabb az érzés világában, mint a testvér és a szerető, mint a szeretet és a szerelem? Azonban nem függ-e tőlünk, Amaranthám! a convenienciából kötött házasságot, mielőtt sorsunkról megszüntünk rendelkezni, egy kevés tűz-

próbára tenni ki? Mi naponként látjuk egymást; — ne lássuk már ezentúl hónapokig. A távolság és különszakadás hűn meg fogja mutatni érzéseink természetét és tartósságát. Más körülmények közt e javaslatom gyöngédtelen, sőt bántó volna; de mostani vagyonyviszonyaim — mint te jól tudod — ha egyébkint nem is, legalább az önzés vádjá alól feloldanak.

Midőn tehát e sorokat veszed, már elúztartam.

Hová?

Azt, Amarantha! magam sem tudom még.

Talán az orenburgi pusztára, talán a nubiai nagy sivatagra, talán egy svajczi magános kunyhóba, talán egy palaestinai remeteségbe; de semmi esetre nem a világ zaja és élvezetei közé, hol a szórakozások általi elkábulást irántad támadt közönynek, s az ingerek csábjait, keblemben föléledt új szenvedélynek tekinthetném.

Ah! nem. Én oltalmazandom magamat minden önámítástól.

És, Amaranthám! mátol hat hónap múlva, épen azon órában, melyben utolszor láttalak, hozzád fogok menni.

Ha csak egy napot is késném, vedd azt érzéseim megváltozásának, és büntess hideg közönyüddel.

De ha pontban a kiszabott órán látsz kastélyodban, kérek: tűzz egy fehér cameliát kebledre. Mert ez fog jele lenni: hogy te is szeretsz még, és szeszélyemért megbocsátottál.

Így aztán vádak, felvilágosítások, vallomások nélkül mehetünk az oltár elé.

Élj boldogul, Amaranthám! s gondolj mentől többször a te

hű Arthurodra.

Utóirat: engeszteld ki atyádat — kit alázatosan köszöntök — mostani lépésem iránt.

Nagybátyám kertjét, s főleg a fehér cameliákat fogadd ápolásod alá; mert ezek kényes virágok, s mindig egyenlő légmérséket igényelnek. Legjobb lenne, ha onnan minden cameliát magadhoz vitetnél. . . . Ah, istenem! tudom, mennyire szükséges volt jövődö boldogságunkra nézve érzéseinket tűzpróbára vetni, s mégis néha azt hiszem, hogy ma írtam a legostobább levelet. Ítélj kímélőn

Arthurodról.

Alkonyodni kezdett; de nyugtom nem volt.

Távozni akartam, mielőtt érzéseimmel új harczot állanék ki. Azonban nagybácsim kocsija még nem érkezett vissza Tolnáról, és remiseünkben, apám dísz-hintóján kívül — melylyel húsz évvel ezelőtt, mint királyi biztos, valami tisztújítási kihágás megvizsgálására, a szomszéd megye székhelyére utazgatott — csak egy régi stájerünk vala, ketyegő küllőkkel, kopott kassal, s oly rúddal, mely daczos lovak vagy kanyargó lejtők számára nem látszék eléggé szilárduak.

De fogyatkozásainak összege mégis kevesebb vala, mint türelmetlenségem.

Befogaték tehát, s a széles világba indulék.

Kedves nyárilakunk Marcsának, a vén szakácsnének, maradt felügyelete alatt.

Mily szép meglepetést készíték nagybátyámnak, kit kalandori ötletemről tudósítani csak később akartam!

IV.

Mentől kevesebb ismerőssel kívánván találkozni, Pápának s onnan Mosonynak vettem útamat, hogy Brucknál a vaspályára érhessek.

Egész éjjel kocsin voltam, s az ócska jármű, bár kereke oly csikorgó volt, mint a megúnt élet, másnap délutánig dicséretet érdemlő kitartást tanúsított.

Azonban végre a közelebbi záporosók által megszaggett helyekre érkezénk, s midőn kocsisom egy süppedéket kikerülni akarva, igen gyorsan fordítá lovait, a rúd tengelyszege és egyik kerék széttört.

Tehát — noha minden nagy sérelem nélkül — a földre csücsültünk.

De az ily helyzetek valamint nem mulattatók, szint' úgy arra sem valók, hogy a teendők körül lángeszű ötletre vezessék az útast, mely érdemes volna írás és nyomtatás által közzé tétetni.

Csak azt említem, hogy már bealkonyúlt vala, míg a legközelebbi helység kovácsához vonszalkodhatánk.

— S mikorra lehet kocsim kész? kérdém.

— Holnap délelőttre; válaszolá a kovács.

— Előbb nem-e?

— Semmi esetre.

— S hol van itt egy vendéglő?

— A helység házánál kaphatna az úr szobát, ha a tekintetes commissio már elútazott.

— Inkább szeretnék fogadóba szállani.

— Azt nem tanácsolnám, mert Áron zsidó épen költözködik, s mindene a legnagyobb rendetlenségben.

— S ki itt a földesúr?

— Gróf Z . . . ő méltósága.

— És gazdasági felügyelőjét nem Földesy Kálmánnak hívják-e?

— Szolgálatjára uram.

Megörvendtettem, mert Kálmán juratus pajtásom és különösen vig fiu volt.

Három év nem változtathatá meg.

Ő most is nagy toásztozó és szájas népember.

Vérmérsékünk különbsége volt az ok, melyért egymáshoz vonzódnánk. S miért higyjem, hogy rokonszenvem alapját nála már többé föl nem találom.

— Vannak-e nők a háznál? kérdém.

— Egy láb sincsen a fehérceledeken kívül; válaszoló kovácsom.

— És a földesuraság?

— A gróf Pozsonyban mulat, a grófné pedig Párisban lakik.

Csak keveset változtatva öltözékemen, a kastélyba siettem, mely a helységtől jókora távolságra fekvék.

• Az alsó emelet több szobája ki volt világítva.

A gyertyacsillám után indúltam.

Nevetés és zaj hangzott füleimbe.

Poharak csendültek.

A sürgő legény egészen ignorálni látszék megjelenésemet, oly természetesnek találá azt, s én sem tudakoltam tőle semmit és senkit. Benyiték egy kis szobába, onnan egy nagy terembe.

— Arthur! Kálmán! — e ketős kiáltás hangzék, s némitott el minden beszélgetést.

Az asztal körül ülök, kiknek nevét többnyire rögtön elfeledém, de a kik, egy hallgatag úron kívül, mind vidám

czimborák voltak, az új vendég érkezésén majdnem úgy el valának ragadtatva, mint maga a derék házigazda.

Csudálatos azonban, hogy az elősoroltak közül, az első perczben épen azon hallgatag öreg neve, ki meg sem mozdult, ki szemét sem veté rám, ragadt meg elmémbe, és oly kitörölhetetlenül, mintha emlékezetem táblájára beégették volna.

Pedig e név kacszkaringós és hosszú vala.

Sankansakhanrah Telhat Almalek vagyis doktor *Justus Amadeus Feniente de Sacovido*; — így mutatá be nekem őt Földesy Kálmán barátom.

Mint később vettem észre, a társaság doktorunkat egyszerűen csak Taddénak hívta; de a poharazás közt is mindig némi félénk tisztelettel fordultak felé azok, kikhez szólni méltóztatott.

Istenemre! különös ember is volt ő, hideg, részvétlen és megdöbbenő tekintetével, a baziliskusi szemekkel, a gondolkodó tar homlokkal, az arcz millió redőivel, a magas összevont szemöldökkel, és a kiszikkadt testtel, melyet vagy az idő vagy a tapasztalások súlya meggörbesztett, melyet vagy a szenvedély vagy a szenvedés, ki tudná mikor? mumiává aszalt, hogy a hol megjelen — mint a túlvilágról visszatért — iszonyt és titkos kíváncsiságot ébreszsen maga körül.

Istenemre! különös ember volt ő, jelentős némaságával, mikor hallgatott; s tiszta, fiatal-érczű, mély hangjával, phantasticus eszméivel, és sajátságos világnézetével, midőn beszélt.

Tapasztalatai pedig, melyeket közlött, melyeket átélt, . . . ah! azok izgattak és tompítottak, mint a mákonyedv! . . .

Hosszasan néztem reá, hosszasan és merőn, míg kijelölt székemre le tudtam ülni.

A társaság nem volt meglepve bámulatom miatt; mert kétségkívül az első találkozásakor hasonlóan esett át.

Azonban ők, mint később hallám, már napok óta voltak Taddéval, s körében a megszokás által valamivel szabadabban lélekezének.

Aztán, alkony óta poharaztak és a bor bátorrá teszi a szerénnyt, közlekedővé az óvakodót is.

Kálmán pezsgőt hozott fel s johannisbergit.

Úgy látszik, megérkezésem ürügyül szolgált még az eddiginél is vígabb dárídóra.

— Csak cigányaim jönnének! kiáltá nyugtalanul Kál-

mán. Már rég itt kellene lenniök. Zene nélkül nincs zamatja a bornak, nincs melege a vérnek, s nincs hangja az időtöltésnek.

— A cigányok az előszobában vannak; szólt Taddé doktor, lesütött szemeit föl sem emelve, és oly halkán, mintha csak magában beszélt volna.

Kálmán fölpattant székéről s az ajtó felé sietett; de mielőtt oda érne a kilincs nesz nélkül kezd emelkedni, s a brugós barna arczát vigyorgó ajkaival, fehér fogával, és szemtelenül alázatos tekintetével, betolja az ajtónyíláson.

Bámulva fordítók Taddé doktorra szemeinket.

— A legjobb hegedűs a lakodalmon maradt; mondá ez ismét halkán és elmélyedőn.

— Hogyan? szólt Kálmán . . . Hejh! Marczy, hol van Pista?

— Csulay úr semmi módon nem eresztette, s midőn szökni akart, hegedűjét foglalták le; mentegetőzék a brugós.

— Jobb lenne, mondá Taddé, merőn nézve tányérára, mintha az varázsjegyekkel volna beírva, . . . valóban jobb lenne, ha e cigányok később muzsikálnának; mert most épen rossz órájokban vannak, a taktust mindig el fogják vétetni, s utoljára egészen belezavarodnak.

— Már ezt nem hihetem, . . . ez lehetetlen, . . . minél többet ittak, annál jobban vonják; szólt Kálmán.— Hejh! fiuk, kiáltá, jertek be, huzzátok rá.

A muzikusok kezdetek az ajtón rendre belépni, de a mint egyenként megláták Taddé doktort, összehúzák magokat, ijedten tekintének szét, fészkelődtek, hátráltak, s kiki igyekezett minél tovább esni tőle.

Végre a hangoláshoz fogtak oly hosszan, oly lassan, mintha hangszerök most volna először kezükben. Egy-egy húr elpattant, a nyirettyű szálai szakadoztak s közben a klárínét feljajdult rekedten sívítón, mintha megrepedt volna.

— Kezdjétek el! mondá Taddé doktor szokott modorában, s állandón a tányért fixirozva.

Erre mindenik cigánynak szeme kidülledt, mintha üregből biztosabb helyre akarna szökni, s e desertióra csak a kedvező alkalmat lesné.

Taddé doktor feje egy kevésbé megmozdult, mire aztán eszeveszett kapkodással fogtak művészeink egy zürzavaros

hangversenyhez, mely inkább a macskazenéhez kezdett hasonlítani, s csupán a szerencsétlen dadék elképedt s kétségbeeső arca kezeskedék arról, hogy mindez nem szánszándékból és boszantásunkra történik.

Végre a gordonos nyirettyűje a rézhúrok fölött tánczolt, s történetből sem érinté azokat; a klarinét hosszas küzdés után rívott fel néha; a többi hangszerek, kiszabadítván magokat az időközök és dallam békói közül, függetlenül száguldoztak jobbra-balra, mintha mindeniknek az volna feladata, hogy a másikkal össze ne találjon.

Egészen ámullattá váltunk e bőszejelenetre, midőn a zenezőr rögtön megszűnt és síri csönd állott be.

— Takarodjatok semmirekellők! — kiáltá Kálmán, s a cigányok sápadtan sompolyogtak az ajtó felé, félszemüket mindig Taddé doktoron tartva, mintha legalább is attól félnének, hogy tekintetével köntöseiket vállukról, vagy hangszereiket kezeikből húzza ki.

— Űssük össze poharainkat! — szólt Taddé akkor a társasághoz.

Kálmán, a háziúr kötelességénél fogva, s két bátrabb fiatal ember hősi elszánással érinték a csodálatos idegen üvegét; mi azonban csak egymásét.

— Úraim! mondá a doktor hideg mosolylyal, ne bámuljanak a történteken. Muzsikusaink — mint megjegyezni szerencsés valék — nem voltak órájokban, s vannak perczek, midőn mindent fonákul szoktunk tenni, és minden szándékunk vagy cselekedetünk nem méltón üt ki.

Ezzel Taddé iszonyú meglepetésemre rám tekintett, mintha arczomról is valami kába tényt akarna kiolvasni, mely állításának bizonyítványul szolgáljon.

Minden vér fejembe tódult.

Szememet nem tudtam ugyan feléje emelni; de érzém, hogy baziliskusi nézése rajtam pihen, merőn és átszegző áll-l.

— Egyébiránt, folytatá, a cigányokat még közelebbi találkozásom emléke is zavarhatá.

— Hogyan? kérdé Kálmán.

— Épen ma három hete, szólt Taddé doktor, Sopronból Czenkre útaztam, szokásom szerint gyalog, s midőn egy kerítés mellett mentem el, az ösvény körül sütkörézve leltem az egész bandát. Lovaik a fűzfákhoz voltak kötve, néhány kopott

átalvető hevert a földön. Szalonna-darabokat pörköltek, s a zsírt fekete kenyerekre csepegteték. Közülök csak egy nem vett részt a szakácskodásban, hanem borzas fejével egy göröngyöt ütögete s iszonyúan jajveszékelt. — A fogad fáj, úgy-e? kérdém saját nyelvöken, melyet Keletindiában tanultam. Nem is csoda, tevéem hozzá, hiszen te csak félczigány vagy, s a gyöngye fogakat anyádtól kaptad. . . . A fiu csodálkozva tátá ki száját, s én hirtelen lehajolván, — nyisd fel szádat, még jobban! mondtam. Ő rám mereszté szemeit. Mit bámulsz? szólék. Íme! a fogad a tenyeremben. Már csöndesen sütheted te is szalonnádat. . . . Ekkor a tudatlanok mohó kíváncsiságával fogott körül az egész banda. Végignéztem rajtok, szokásom szerint. — Mit látok? mondtam méltó boszankodással, mutatva egyikre. Újjadon egy arany gyűrű van, melyet tegnap loptál. Szemedből olvasom. S te vén gordonos, ki az ő háta mögött állsz, még most is azon töröd a fejedet, hogy azt miként orozd el tőle; mert szeretődnek akarnád adni, kit féltesz és kényeztetsz. De én tanácslom, hogy a gyűrű holnap estig a tulajdonoshoz visszakerüljön; másként, büntetésül, mindketőtök fogait, a határidő kitelése után, a zsebembe pakkolom, hogy olyanoknak ajándékozhassem, kik megérdemlik a mindennapi kenyeret, de nincs mivel azt megrágnak.

— Csodálatos! kiálta fel Kálmán. Mátkagyűrűm épen tegnap három hete veszett volt el, s bár érette mindent összehányaték, csak harmad napra leltem meg öltözködő asztalomon.

Könnyen képzelhetni a hatást, melyet e nyilatkozat reánk gyakorolt.

— Önben tehát egy híres fogorvost is tisztelhetünk? szólt alázatos hangon az, ki először merészelt volt Taddé doktorral poharat koczintani.

— Ön tehát Lavater tanítványa, és tud az arczból olvasni? kérdé szerényen a másik pohárkoczintó.

Taddé doktor vállvonítva mondá: — Ha üres időm van, akkor ily csekélységekre is fordítok némi figyelmet.

— Ah! tudakolá Kálmán, talán épen ön volt, ki Csulaynak is megjósolá, midőn mostani menyasszonyának apjától gorombán elutasított, megjósolá, hogy hét nap alatt maga az apa fogja őt leánya elvételére felszólítani?

— Ezt, szólt Taddé doktor, ismét vállvonítva, nem vala

nagy mesterség megjósolnom; mert tudom, hogy az apa minden nyeresége daczára, lágy szívű, és a lány arczára tekintvén, kétségtelen nyomait láttam oly idegkórnak, mely a hozzá hasonló természetűeknél a tetszhalálhoz közelítő aléltságba megy át, s többé nem gyógyszerek, hanem csak egy nagy, egy véletlen öröm, vagy iszony által orvosoltathatik.

— Igaz, mondá Kálmán, Laura kedvesének távozása után heted napra merőn, mozdulatlanul feküdt kórággyán. Arczáról elköltözött az élet, a vér és kifejezés. Viasz-nyomattá lön az, sárga, átlátszó, lélektelen szépségével, s csak az eléje tartott tükör lassú elhomályosodásán lehetett még észrevenni egy kevés lélekezést, egy halk küzdését a létnek az utolsó perczek ellen. Ekkor lépett a beteg ágyához az apa, karján hozva Csulayt. — Íme! leányom, mátkád itt van! kiáltá az ajúlt fülébe, ... s miért akarsz menyegződről elkésni? E hangra Laura megrázkodék, felnyitá szemeit, és egy éles sikoltással rohant kedvese karjai közé.

— Ah! ez a szerelem! sóhajtám most én, Kálmán rövid elbeszélése által lelkesülten.

— Csak sokjába ne kerüljön önnek e nézet! szolt Taddé szigorú, majdnem feddő hangon.

Hideg futott át testemen és szívem néhány erős dobogást tön.

— Én, folytatá kevés szünet után, én Észak-Áfrika nagy sivatagain, s különösen a nubiai pusztákon megismerkedtem a világ legtombolóbb szeleivel, melyek egész városokat temettek már homok közé. Találkoztam az égető sirokkal, a fojtó samummal, és a makacs, a tágítani nem akaró csamsinnel; de örökké erejükből mértem meg mulékonyságukat. Ellenben Közép-Ázsia paradicsomi hegytérein állandó kísérom volt egy kedves szellő, mely mindig fürteim körül játszott, és mindig törölt le homlokom veritékéből valamit. Tán százszor is kifáradtak addig a szélóriások, míg ez igénytelen fuvalom könnyű szárnyait aléltan leereszté.

— Ah! mily szép parabola ez a szenvedélyes szerelem ellen! kiáltá Kálmán egészen felháborítva Taddé doktor szavai által.

Most a rejtélyes idegen megint poharat emelt, s mindenik koczintott vele.

Csak én vonakodtam, attól félvén, hogy közelitésem

által alkalmat nyújtok neki, még mélyebben tekinteni szívem redői közé.

— Ön, doktor úr! úgy látszik az egész világot beúta; szolt egyik czimboránk.

— Sok helyt fordultam meg, válaszolá a kérdett, mert ismerni akartam a természet titkait, s főleg az embert; azonban életem javát keleten töltém, Alhikmetnek, a vén törpének társaságában, ki kétségkívül a világ legnagyobb elméje.

— És talán híres bűvész is? közbevágott Kálmán egy kevésbé hegykén, mit a pezsgő s rajnai hatásának tulajdonítok.

— Alhikmet, mondá összevont homlokkal Taddé, felül áll az én dicséretemen s azok megtámadásaín, kik őt nem ismerik. Bátyjáról, a magas termetű Tedzsribetről, ki ügyességéért még az öszvérhajtóktól is nagyrabecsültetik, csak annyit említhetek, hogy sok történt már a földön, a miről könyveitek semmit sem beszélnek, de a miről ő bő fölvilágosítást adhatna. Szóval: Alhikmet maga a bölcsesség, Tedzsribet pedig maga a tapasztalás. Valóban, nincs ezeknél jelesebb egyén egész keleten. S megvallom, hogy a mi kevés emelkedettség van bennem — a bűvészet adományát is odaértve — mind Alhikmetnek köszönhetem; a mennyi életrevalósággal bírok pedig, azért őszinte hálával Tedzsribetnek tartozom, kivel együtt útaztam, ki számomra forrásokat nyitott, a hol mások szomjaztak, és eleséget keresett, hol a sivatagokban az éles szemű hiúz étlen holt meg, s a strucz kövecsekre sem talált, melylyel gyomrát megtöltse.

Taddé doktor szavai különös érdeket ébresztettek a társaságban, főleg Alhikmet iránt, kit ő híres bűvészként említett.

De Kálmán, mert észjárása inkább anyagi irányú volt, most némi csekélyléssel kezdett beszélni minden csodaszerű és megfoghatatlan felől; míg viszont egyik asztaltársunk, ki a delejességet főbb jelenségeiben ismerte, természetesnek állítá azon magasztaltságot is, midőn a lélek az érzékek korlátaitól ideiglenesen megválk, hogy szabadon uralkodván a téren és időn, lásson és jósoljon, mint a próféták, vagy szellemekkel társalkodjék, mint a magusok.

Taddé doktor e viták alatt merengésekbe sülyedt. Sze-meit megint a tányérra szegzé, s arcza a fölgerjedés és nyugalom azon sajátságos vegyületét ölté föl, mely midőn reá tekinték, szívemet mindlig lázas mozgásba hozta.

Mentől hevesebbé lön az eszmecsere, s mentől távolabb szakadtak egymástól a nézetek, annál inkább érzé közülünk mindenik, hogy egyedül csak Taddé véleménye volna a delesség kérdése körül rendkívüli érdekű.

Ezen közös meggyőződés, mely mindnyájunknál egyszerre hágott tetőpontra, okozá, hogy arcunk, mintha parancs-szóra történnék, rögtön és együtt fordult Taddé felé.

— Más alkalommal közleni fogom csekély véleményemet, szolt ez, akaratunkat kitalálva. Most lehetetlen. Bocsánatot kérek, de most lehetetlen; miután épen a tizenkettőt üti, s akkor én pontosan le szoktam fekünni.

Hogy hol hallott a doktor óraütést? azt senki nem tudta megfogni; de ösztönszerűn nyúltunk óráinkhoz?

— Csodálatos, nálam csak félperczcel haladta meg a tizenkettőt! mondá Kálmán észrevehető meglepetéssel.

A többiek, kiknek rendetlenebb órájuk volt, a mutatót egyszerre kezdék hátrább vagy előbb húzni. Oly babonás hittel valának Taddé doktor iránt, ki azalatt szemét tányéráról levonta, székéről csöndesen fölemelkedék, s közülünk kinek-kinek kezével búcsut intve, lassú léptekkel ment a termen át egy oldalajtó felé.

— Jó éjt! jó éjt! kiálták utána czimboráim.

— Jó éjszakát Sankansakhanra Telhat Almalek úr! szólék lassú és tartózkodó hangon, midőn mellettem haladott el.

Mert Taddé doktor annyira hatott már reám, hogy e hosszú és rejtélyes név nélkül nem is tudtam többé képzelni őt.

V.

Szobámat — mert mi is csakhamar eloszlánk — igen csinosan bútorzott salonnak találám, mely az alváson kívül minden egyéb comfottra alkalmas volt; mert a kertre nyíló nagy ablakajtó miatt, miután az függönnyel sem lön ellátva és a hold mesés világossággal ragyogott, alig hihetném, hogy valaha Morpheusnak kedvelt menhelyévé legyen.

Azonban bágyadt valék, noha egyszersmind idegizgatott és nyugtalan kedélyű.

A mint öltözékemet levetni kezdém, az ágy mellett

fekvő asztalkán egy pergament kötésű könyvet láték. Czim-lapjára tekintetem; de arabul volt írva, s elolvasni nem tudám. Mielőtt azonban a nyomtatványt kezemből letettem volna, a szomszéd szobában, mely csak egy keskeny faajtó által volt az enyémtől elválasztva, néhány száraz köhögést hallék, miből meggyőződtem, hogy Kálmán a doktor Taddé egyik szobáját foglalta le számomra, és a másikban maga a titokszerű különcz fog alunni.

— Boldog isten! mi minden történhetik velem még ez éjjel! Ah! egy bűvész szomszédom! S íme! körülém, mint épen most veszem észre, csodás ábrájú réz- és vaseszközök hevernek, . . . hihetőleg a mágiára tartozók! Egyedül a szél-rózsát s a légmérőt ismerem közülök. Ezekben bízom, de a többiek gyanús természetűek lehetnek. Mi lesz álmomból! Csak legalább a hold ne sűtne oly kísértőn, oly csábán, mintha eszemet akarná agyamból kiinceselegni. . . . Vajon Amarantha nézi-e most a bűbájos holdat? . . . Fogadni mernék, hogy Taddé doktor valami nagy ostobaságot vett észre arczomon. . . . Hüüm! eddigi útazásom regényes volt, s mégis fázom, mintha félnék, hogy az ezentúli is regényes leend. Pedig szeretem a meglepetést. Azonban mégis igen közel van hozzám Taddé doktor, s borszeszes üvegéből még egy ördög kiszaladhat. . . . Ah! alszik-e már Amarantha? . . . Csak legalább a hold lenne kissé szerényebb, s ne sűtne egyenesen szemembe! . . . Még csak az kell, hogy szomszédom horkolni kezdjen. Szép éjem lesz!

E sóhajok szakadtak keblemből, ez érzések himbáltak kedélyemben föl és le. Hangulatom néha az aggodalomé, néha a visszaemlékezésé volt. Majd tréfáltam félelmem fölött; majd pedig féltem saját tréfás ötleteimtől.

Végre a bágyadás kezdett a többi benyomások fölött uralkodni.

A hold mintha csak néhány órára lett volna szorítva minden bűbájának kifejtésében, oly nyájasan, oly igézőn mosolygott.

Ílódításainak minden titkát feltárta, oly szép nőként, ki az élettavas végperceiben vágyik még egyszer szerethetni, hogy aztán a kielégített kéj emlékével, mint csillogó fátyollal takarhassa be az unalmas jövő sápadt arczát.

Megnevezhetetlen vágy vont szellemkarjaival feléje.

Keblem emelkedett. Véréreim feldagadtak, mint a forrás, mely az égből leszállott csöppek által duzzadoz, zajlik és szétárad. . . .

Elhagytam ágyamat. Ellenállhatatlan varázstól csábítva közelgeték az ablakajtóhoz.

Kezem a zárt halkan érinté, és a lépcsőn, a kertben voltam. . . .

A csillagok nevetőn néztek reám. Mindenik szebb volt és kaczerabb, mint máskor. Az ég sötétkék mennyezete közelebb vonúlt fejemhez. Egy tündér által szótt baldachinként borított el, tiszta legének reményszínével, és vékony, átlátszó fellegeinek ábraképeivel.

A magnoliák s melastomeniák ingerlő illata mindig kiebb csalt.

Már a kert sétányain valék. . . .

Nagy meglepetésemre e kert egészen hasonlított a miénkhez.

Az ösvények tömkelege, az árnyas lugasok, a kőszobrok, a szökőkút, a vízmederben úszó aranyhalak, mind a miénk voltak, de még vonzóbb, még vidámabb hatást gyakorolva kedélyemre.

Ah! a virágok kelyhei tüzesebbek, balzsamosabbak; levelei zöldebbek, frisebbek valának.

Különösen a fehér cameliák a hattyú tollánál, . . . oh! nem, — egy szeplőtlen szűz első gerjedelménél tisztábbaknak látszottak.

Egy fővényszem sem mert közelíteni hozzájuk.

A rondább bogarak szégyenkedve búvtak a göröngyök közé, s csak azok, melyeknek szárnyok csillogott, lebegtek módosan, tisztelettel, kcdélyesen a kert nemesebb virágai körül.

Még a lepkék is feledék ledérségöket, s a büszke rózsátó és a szende liliom fölött állandó hűséggel himbáltak. A nélkül, hogy gyöngédtelenül ostromolják bálványaikat, igyekeztek körétől messze nem sodortatni, se egy könnyelmű szellő, se egy hitegető illat által, mely őket új szépségek felé kívánta szédíteni.

A madarak pedig a bokrok sötétebb árnyaiból kilépve oly édes zengzetű dalokkal üdvözlék a dicső éjt, mintha egy perü visszahívta volna őket a paradicsomba, honnan az első bűnös emberekkel elköltöztek, hogy mindenütt követve őket,

vígasztalják keserőségeikben, emeljék ki a magány szent óráin a mindennapiságból, s elevenítsék fel kedélyeikben azon magas öszhangzás sejtelmét, mely az isten akaratja, az ég törvénye, s a gyarló halandók életszüksége.

Soha képzetem sem volt hasonló éjről, pompájával, kellemeivel!

A ragyogó phantázia és a telt szív éje volt ez, mely kimeríthetetlen búbájával hirdeté mulékonyságát. . . .

Minden fűszálra kíváncsian néztem, minden úton félve haladtam tovább, aggódván, hogy a varázs, mely körülfogott, rögtön elenyészhetik.

De midőn egy keskenyebb ösvényre léptem, hol a falevelek fürteimhez értek s a kinyulóbb ágakat kezeimmal hajtám félre, előttem s körültem lassú nesz és suttogás támadt.

Tán a szellő beszélt megijedve a virágoknak kedvetlen titkok felől, tán a messzelátó fák értesíték az ágaikon ringó madarakat rosz híreikről, tán a sürgő bogaracsok hoztak a fűszálaknak nyugtalanító tudósításokat, . . . mit tudom én! de annyi bizonyos, hogy az egész növény- és állatvilág minden költőibb természetű egyénei észrevehető aggodalomban valának.

E közmegeöbberés növekedett, midőn a szajkók nagy hévvel kezdettek szökdösni, s rekedt hanggal jobbra-balra sürgető rendeleteket osztani, melyeket én — a madárnyelvben járatlan lévén — nem értettem ugyan; de annyit mégis gyaníték, hogy valami fontos vendég érkezéséről van szó.

Azonban sejtelmem teljes meggyőződéséizmosúlt midőn a keskeny ösvényről egy kis térre léptem, melynek háta mögött sötét romok heverték repedt falakkal és csonka-béna ablaknyílásokkal; két oldalán pedig nyílt sétány vonúlt egyenes irányban virágúgyasok és virágbokrok közt.

Mindenik romablaknál egy-egy tisztas bagoly állott, s fejét alázatosan hajtogatá, mintha valami elfogadó bizottsághoz tartoznék, mely az egész kert repülő és mászó népeinek hódolatát tolmácsolja.

Kívánságom határtalan lön.

S csakhamar egy fehér szakálú, száraz termetű, de erélyes mozdulatú törpét láttam, széles úti-saruval lábain, térdig érő burnuszszal hátán, és göresös vándorbottal kezében.

Időkora már nagy lehetett ugyan, azonban még sem

vettem észre a betegeskedés színét arczán, vagy az erőtlenség nyomait magatartásán.

Közelített a térhez, melynek szélén állottam.

Minden virág — kivéven a legprózaibb hírben levőket, melyeket költő nem énekelt meg, menyasszony nem fűzött koszorúba, és szerelmes nem választott örömeinek vagy bánatainak jelvényéül — unatkozva fordítá el fejét, midőn a komoly törpe mellette haladott tovább; az énekes madarak pedig gyorsan búvtak a lomb közé, és sarújának neszére már elaludtak.

Csak a kopogtató harkály, mely gyakorlati eszéről volt ismeretes, a hosszú életű holló, mely a jóslás mesterségében kontárkodék, a következetes jellemű kakuk, mely mindig ugyanazon jelszavakat hangoztatja, s a szarkától kezdve a mátyásig a tudományosság külmáza után kapkodó és affektáló modoraikról nevezetes tollasok valának iszonyú sürgés-forgásban, s igyekeztek a nagy idegen iránti tiszteletöket mentől lármásabban tanúsítani.

Szóval: a fogadtatás bár eléggé zajos volt, a részrehajlatlan vizsgáló előtt felötlőn hidegnek látszék.

De a kis törpe figyelmébe sem vette a történeteket, hihetőleg jól tudván, hogy a kik részén vannak, kevés tekintetre érdemesek; a kik pedig neki nem hódoltak, sokkal phantasticusabb lények, mintsem megtéríthetők volnának.

Ő egyenesen felém tartott.

Kalapot emeltem bizonyos félenk tisztelettel; de a mely még sem volt a Taddé doktor iránt érzetthez hasonló.

— Én Alhikmet vagyok; mondá minden czeremonia nélkül magát bemutatva.

— Van szerencsém nevérol már ismerni; válaszolám lovagias bókkal.

— S önben kétségen kívül Bánházy Arthurt tisztelem, ki közelebbrol egy régi és kedélyes viszonyt bontott fel, különböző ürügyek alatt ugyan, de főleg mégis azon czélból, mert egy eszményképet óhajtana találni, és erős szenvedélyű szerelem után vágyik.

Nem tagadom, hogy Alhikmet oly mélyen nézett kedélyembe, mint csak a valódi bölcsesektől várni lehet.

— S ön most is kitűzött szándéka mellett van?

— For ever, Alhikmet! hogy magyarán kimondjam.

— Egyik őszinteség a másikat vonja maga után, válaszoló a törpe. Megvallom tehát, hogy módomban van kívánságát teljesíteni.

— Lehetetlen! kiáltám.

— Sőt igen könnyű; válaszolta hideg nyugalommal.

Nyakába szerettem volna borúlni, de e végett igen meg kell vala hajolnom, mi a bölcsék irányában eddig nem volt szokásom, s tudatik, hogy az ember hamar alig változtathatja meg régi természetét.

Alhikmet útításkájába nyúlt, s onnan egy gyűrűt vont ki, melyet solitairenek kellett tartanom, noha a nagy gyémántkő, mely közepében állott, úgy sem ragyogott, mint a közönséges kavics; de arany foglalványa a legszebb zománczú volt, s ha nem csalódom, bizonyos jegyek által talizmánná vala elkészítve.

A törpe mutató-ujjamra húzta a gyűrűt.

— E varázsgyűrű igen könnyűvé teszi önnek, mondá oktató arczczal, az eszmény megtalálását, továbbá keblében a szenvedélyes szerelemre erős hajlamot fejt ki, s hogy a hosszas keresés unalmaitól kímélje, míg csak kezén hordja, a napot és éjet szembetűnőleg rövidde változtatja. Aztán a gyűrű titkos tulajdonaihoz tartozik az is, hogy gyémántja az ön vérenek élénkülő forgása által mindig tisztább fényt nyer, s a szenvedély mérfokai szerint oly ragyogásra is emelkedhetik, melylyel a mennyboltozat semmi fénye nem versenyezhet. De, fájdalom! egy rossz szokása is van, t. i. a kiábrándulás első pillanatában szétpattan, s többé össze nem forrasztható. Talán fölösleges még említenem, hogy a leány, kiben ön eszményképét leli fel, a gyűrű csillámától elvakítva, előbb-utóbb viszonozni fogja az úgy nevezett örök és óriás érzéseket, melyek mellett az észszel igen rosszul szoktunk gazdálkodni.

— Ah! Alhikmet, kiáltám elragadtatással, mily boldoggá tesz ön.

A törpe mosolygott.

— Alhikmet! folytatám, ön a világ legbecsesebb kincsét ajándékozá nekem.

— Kérem alásan! közbeszólt a törpe, kezét dörzsölve, mostani viszonyaim, fájdalom! nem engedik, hogy talizmánomat egészen ajándékként adhassam. A szükség kényszerít érette egy kevés díjt kérnem.

Megütődtem, mert eszembe jutott, miként a gyors elútazás miatt magamhoz nyolczszáz forintnál többet nem vehettem.

A törpe látván zavaromat, nyájasan mondá: — Díjúl csupán azon napokat kérem az ön életéből, melyek a kiábrándulás kezdetétől fogva az utolsó illuszió szétoszlásáig nyúlnak.

— De hogyan tudjam ezt önnek átadhatni?

— Bizza csak reám. A legkisebb kellemetlenség nélkül elcsenem én azt öntől.

— Ah! ugyan mi hasznát vehetné e csekély értékű napoknak?

— Hát, bátyámnak, Tedzsribetnek, ajándékozom, ki a másoktól elvett időből foltozgatja napjait tovább. Ő mindent a világtól kölcsönöz. Nincs semmi sajátja.

— E szerint Tedzsribet a földön a legnagyobb kalóz! kiáltám csodálkozva.

— Ne ítéljen kíméletlenül szegény bátyámról. Ő egynek kárt tesz, hogy száznak használjon, s hogy számomra az elorzott élményekből adatokat gyűjtsön finom eszmék gyártására... S tehát rááll-e ön az alkura?

— De hátha ön igen sokat talál életéből kimetszeni?

— Attól ne tartson. Hisz' ön józanabb, mint saját maga képzele.

— Vagy hátha soha sem kezdek a kiábránduláshoz?

— Az én károm lesz. Békével elhordozom.

— Topp! Itt a kezem.

Alhikmet lábújjhegyre emelkedett, s tenyerembe' tevő kicsiny kezét.

Az egyezés meg vala kötve.

— Induljunk! mondá ekkor.

— Hová? tudakolám.

— Oda, hol a varázsgyűrű fényleni fog.

Ezzel a kertből kivezetett.

Jól láttam, hogy a mint Alhikmet távozék, a dalos madarak a galyak közül megint kidugták fejeiket; az illatos virágok megint lepkék udvarlásait kezdék elfogadni, a baglyok megint odúikba rejtőzének; szóval, a kertben az únalom megszünt, a költészet és könnyelműség pedig elkezdődött. . . .

Útaztunk.

A tájékok gyorsan nyargaltak vissza szemeink elől.

A napok oly rövidek voltak, mint egy serdülő leánykával folytatott társalgás.

S viszont az éjek oly rövidek, mint beszéd közben egy kaczer nő kézszorítása, melyet másokkal észrevétetni nem akar.

A vidék pedig, melyen először éreztük a lankadást, afrikai hévet árasztott.

Beláthatatlan rónaság vala.

— Már ezentúl, szólt Alhikmet, tevékre szorulunk és lassan fogunk haladni.

Mélyen sohajtétk.

Törpém azonban igénytelenül vegyült egy karaván közé, melyhez csatlakozni én is kénytelen valék. . . .

A tevék, mint szokás, sorba állanak, s egyenlő lépésekkel haladtak a homok-tengeren.

A láthatár tükörtiszta volt. A fővény, melyen a szél által még el nem söpört nyomok mutatkoztak, száraz és égető.

Csak sima földet és mennyboltot láttunk. Hegy vagy domb, erdő vagy virány, emberi lak vagy szelíd állatok tanyája, sehol nem tűnt föl. Körülünk mély csönd uralkodik, s a legkisebb hang megfoghatatlan távolságból sietett hozzánk. Ha a strucz mélán ballaga oly messzeségben, hová golyónk nem kísérheté, már hallók lábai alatt a homok recsegését; ha a manabokor egy árva madár érkezésekor örömeben megreszketett, mindnyájunk arcza a szokatlan nesz felé fordult, ha éjenként a kóbor sakál vonított, álmunkat szétützte e harsona zaj, és ha egy éhes oroszlán bős haragjában elordítá magát, panasza égi háborúként hangzott. Hosszú időközökkel találkozáink ugyan néhány arab kalmárral, kik elsatnyúlt tevéik hátán sár-aranyat, elefántcsontot, strucz tollakat és gummit vittek a tengerpartok felé; de mégis, ha emberi alakokat vágytunk látni, többnyire meg kellett saját képeinkkel elégedni, melyeket a délibáb légben nyargaló óriásokként tüntetett vissza. Azonban eleségünk még volt, és szomjunk enyhítésére tömlőinkben egy kevés lágymeleg vizet találtunk, mely máskor émelygést s undort okozott volna; de most a havasi források kristálynedvével is frisebbnek tetszett. Midőn pedig a nap heve és a nélkülözés erélyünket megtörni készült; midőn homlokunkra a gond vont redőt, a csüggedés vetett árnyat, midőn szemeink kérdőn és kétségbeesőn néztek a vég-

telen messzeségbe: — akkor egy magas termetű férfiú, — kinek fején a zöld turbán fejedelmi származásra, s nyakába függesztett lant még büszkébb rangra mutatott — vidám arcczal lépett ki soraink közül. Intésére tevéinkről leszállottunk. Gyors kezei sátrat emeltek, melynek árnyékába gyülekezénk, s míg a leghőbb déli óra eltölt, oly kedves történeteket beszélt és oly ígésző dalokat énekelt, hogy a felköltött vágyak kebelén csöndesen elaludt a remény nélkül való jelen, s rövid álmától ismét megerősödve, hitté és bizodalommá változék.

A zöld turbános költőnk, tanácsadónk, orvosunk volt, s bár senki sem választotta, természeti jogánál fogva uralkodott fölöttünk.

Engemet naponként mindinkább kezdett megkülönböztetni.

Néha szavait kizárólag hozzám intézte, s atyailag boszankodott, ha nézeteit felfogni vagy teljesíteni nem tudtam.

Midőn egykor hosszasan suttogott velem a szabályokról, melyeket karavánunknak követni kellene, szomszédaim irígyen kiáltának fel: — Allah! Allah! ugyan mi jelest találhat ezen a fiatal emberen a mi tudós Tedzsribetünk!

A zöld turbános neve iszonynyal tölte be.

— Tehát ez az, ki életemből egy darabot a maga számára akarna kimetszeni, s ki másoktól ellopott napokból hizik? Szép métier, valóban szép! . . . Csodálom, hogy elég béketürésem van öt oldalam mellett látni. De úgy veszem észre: a pusztai vándorlás megtörte erélyemet. Hogyan is ne? Hisz' eme forró homoktenger, mely sivár végtelenségével és tikkasztó legével körülfog, azon emésztő vágyhoz hasonlít, mely míg ábrándos czélok felé kerget, csontunk velejét és akaratunk szilárdságát szívja ki!

Ily okoskodások támadtak agyamban, midőn Tedzsribetre gondolék.

Szerettem volna neki valami felöltő boszúságot okozni.

Azonban rendre meg kelle arról győződnöm, hogy nélküle egész társaságunk tönkre jutna, s hogy ő végtére számomra is hasznos szolgálatokat tesz. . . .

Karavánunk még pusztább helyekre ért.

Útunk mind két oldalán dögölt tevék csontvázai hevertek, s mindig nagyobb mennyiségben.

Tedzsribet biztatón monlá: — Ez állatok a szomjúság

és fáradalmak miatt hullanak el, s annál több számmal, mentől hosszasabb utat tettek s következőleg mentől közelebb érkeztek valamely nyugponthoz, hol friss ital és árnyék van.

Kétségbeesésünk enyhült vezetőnk okos észrevétele által.

Tikkadt kebellet s alig lélekezelve folytattuk vándorlásunkat.

Órák teltek kinnal, szenvedéssel, s lelkünk megint csüggedésbe hanyatlott.

— Allah nagy! kiáltá ekkor Tedzsribet, egy emberkoponyával, melyet a fűvényből vett fel, lépven előnkbe. Íme! erről a húst ragadozó állatok rágták le; mert e hévfokon nem szokott elrohadni a halott, hanem mumiává aszikk. Azonban a ragadozó állatok csak ott szeretnek tartózkodni, hol rendszeren táplálékot szerezhetnek, hol a gím fűvet és forrást kap, hol a pálmák körében a hússal nem élő négy lábúak számára növény tenyész, s honnan göbölesordákra és juhnyájakra is lehet ólálkodni. Kétségtelen tehát, hogy valamely termékeny földhez közel érkeztünk.

Lankadt lelkünk ismét fölelevenült Tedzsribet figyelemzetetésére.

Mentünk, mendegéltünk, míg szemünk elé egy árkokkal és töltésekkel körülfogott gyönyörű oaznak lombkoszorús fatetői mosolygottak.

A karaván leszökdelte tevéiről s kiki örömittasan rohant egymás karjai közé.

Ekkor vevők észre, hogy Alhikmet, a vén törpe, nincs sorainkban.

— Hová lőn ő? tudakolók ijedten.

— Ne aggódjanak öcsémért! mondá Tedzsribet, mert ő mindig tovább szokott állani oly helyekről, hol az embernek józan észre nincs szüksége, s ha nem csalódom: e tündérszép tájék aligha azok közé tartozik, melyek iránt mi bizalommal lehetnénk. Tanácslom tehát, hogy mihelyt egy kevés eleséggel és friss vízzel elláttuk magunkat, tüstént távozzunk: mert hosszas ügyelgéseinknek még nagy kárát vallhatnók.

Tedzsribetnek köztünk akkora tekintélye volt, hogy mindnyájan a gyors elútasásra szent fogadást tevénk.

VI.

A pusztai homok betódulása ellen emelt töltéseken valónk, honnan keskeny lépcsők vezettek alá. Fáradt tevéinket Tedzsribet vitte azon oldalra, mely a széljárásoknak kitéve nem lévén, törpebb kerítvényekkel van védve, s könnyen megmászható. . . .

Mily látvány tárult szemünk elébe!

Bizonyosan az örök tavasz tanyáját fődöztük fel, hol a természet még hírből sem ismeri az erők apadását, és a szépség formáinak halványulását.

A királyok leggazdagabb virágháza, a két világból összegyűjtött növénykincseivel, szegény és változatosság nélkül ahhoz képest, mit most a szabad lég alatt magam körül szemléltem.

Az ellentétek egyesültek, hogy tündéri varázsaikkal izgassák érzeinket.

A sötétzöld fenyő vörös virágú granátfákkal, fehér rózsával és jó illatú jázminnal ölelkezék. A clematis folyondárai felnyargaltak a komor alakú somra, mely karesú babérok, szeszélyes orchideák és a szerelem játékairól suttogó mirthusok közt lakott. Az erős cserfa meghajolt a legcsodásabb színű növények terhe alatt, melyek büszke koronája körül szélesen elterjedt függőkertet alkotának, hol a galyakon gyémánttűző kolibrik röpkedtek, és az indákról gerezdekben csüngtek le miriadjai a fényes rovaroknak.

Tündér ég! és tündér föld!

Ha föltekinték, a tiszta láthatáron csak azon vékony ködöket láttam, melyek az összegyűlt virágillatból támadtak; ha pedig szememet alá fordítám, a fűszert lélekző bokrok tövénél, aransárga fővénnyel behintett ösvények kanyarogtak, melyeken a szétszórt kristálykövecskék megtörék a nap sugarait, s a rubin- és smaragdtól kezdve minden drágakő fényét visszatükrözték, — úgy annyira hogy e csoda-vidék járdái szebbek valának a díszöveknél, melyeket művészi kezek hímzenek az országnagyok és fejedelmek számára. . . .

Társaim, kik Tedzsribet tanácsát szentírásként követték, mind eloszlottak a szükséges vásárlások megtételére; de én,

hogy semmi költőitlen benyomás meg ne zavarja élményeimet, óvakodva kerültem ki a zajosabb helyeket, s a puszták szigetének, e földi paradicsomnak, legígézőbb pontjait keresém fel.

Az idő villámgyorsan röpült.

A nap sugárai már gyöngültek, az alkony fris szellői kezdtetek fürteimmal játszani, s a hold arcza, mint kedélyünk édes sejtelve, alig észrevehetőn lebegett, sápadt sovárgással várván a percet, midőn varázs-hatalma alá ejtheti a magára hagyott láthatárt.

Szívem forrt tengerdagályként, melyet ismeretlen erők mozgattak.

Ekkor lantpengés hatott füleimhez s mindig homályosb árnyak felé vont. . . .

Kezeimmal széthárítám a repkényágakat, és a felfolyók virágtölcsereit, melyek a sűrűn beültetett liget párkányát szegték be.

Nyílt rét előtt valék, hol a középben egy óriás pagoda-füge, mesterségesen összeszött ágaival és boltozatos koronájával nagyszerű templomkúpokat, szellős csarnokokat, félig fölleplezett hűselőket, vagy óvatosan befödött járdákat alkotott, a szerelem és rejtélyek tanyájául.

A rét tömött rövid fűvü, s lány pázsítja oly ép, oly fris színü és finom volt, mintha most készült zöld szőnyeg volna.

Rajta karcsú, könnyü leánykák táncoltak a hold fényénél.

Mozdulataikban leírhatatlan kellem; arczaikon szédítő varázs.

S minő táncz!

Villiknek gondoltam volna őket, ha picziny lábaikkal a földet néha nem érintenék, s ha búbajos vonalaikról az emlékezet merengése helyett az életöröm heve nem sugáranék.

„Az emberek leányainak“ gondoltam volna őket, kikért egykor, mint a szentkönyvben olvassuk, az angyalok vétkeztek; ha tekintetök a dévaj öröm kifejezései mellett is szende nem lenne, s ha gyermeteg kaczárságokban, mely a szemérem és az érzékinger, az ártatlanság és a sejtés közt lebegett, a vétek eszméinek árnyánál több borongana.

Annyira el valának magokkal foglalva, annyi áten-gedéssel élvezték a percet mámorát, hogy jelenléteimet észre sem vevék.

Ámulva állottam helyemen s egész lelkem két szemembe költözött.

De míg a tündértáncz köté le minden figyelmemet, hátam mögött nesz támad.

Visszanéztem.

Néhány útitársam tört a bokrok közt rést.

Kezökkel intének, hogy kövessem őket.

Az irányból, mely felé haladtak, gyanítám, miként a pusztára sietnek; mert az indulás ideje közelg.

Én is tehát távozni akarék; azonban nem állhatám, hogy legalább még egy pillantást ne vessek a szép teremtésekre, kik az amourettek és az angyalok közt épen azon középvonalon voltak, hogy egyaránt sajnáltam volna őket valamivel jobbakkal vagy valamivel gyarlóbbakkal találni.

A táncz folyt; de még sokkal művészebb lejtésekkel, ... és ah! a pagoda-fügefafa járdáiból egy hölgy, egy istennő lépett ki, ébenfekete fürtein gyémánt diadémmal, magas sugár természetén azon antik alakú tunicával, mely a büszke testtartás, a méltóság és a fenség bűbáját oly jól tudja kiemelni a márványszobrokon, s a mely most, e földfeletti lényen, némely apró változások által, egészen alkalmassá lón a kecs, a kellem minden igézeteit is feltárni.

Semmi párisi divat, semmi európai öltözék nem fog soha versenyezni az istennőnek, ki a tánczolók felé lassan közelített, eszményileg szép és királyilag gazdag ruházatával, mely a gyöngyökkel kihímzett szandaltól kezdve a fej tetején díszlő csinos kis tarbánig a legkényesebb ízlést is elragadtatásra hangolta volna.

Nem mertem, perczekig nem mertem, szeme közé tekinteni; mert külseje is már annyira elkábított, hogy szívem lázas dobogását hallám, és Alhikmet gyűrűje újjamon úgy fénylett, úgy lángolt, hogy a sötét éjben eltévedt vándornak vezérsillaga lehetett volna.

— Indúljunk! szólt valaki vállamat érintve.

Haragosan fordulék vissza.

Tedzsribet volt.

— Micsoda gyöngédtelenség, mondtam feddő hangon, mindig az ember legboldogabb perczei közé tolakodni, s kivált oly impertinens hideg arczczal, minő az öné, tisztelt Tedzsribet úr!

— Bocsánatot kérek merészségemért! válaszolá ez mosolygón.

Istennóm a tánczolókarához közel egy gyepszékre ült. Mily boldog fűszálak, kik általa szenvednek!

De ily könnyű termet okozhat-e súlyával a legtörékenyebb virágnak is szenvedést? Ah! az lehetetlen.

Vége arczára néztem.

Szemem káprázott. Eszméim megzavarodtak.

Hófehér arcz, az egészség pírjával és a szenvedélyes kedély költői halaványságával. Junói fenség a vonalokon, a szeszély, az ártatlanság, a szellem, a kedélymélység és minden női kecsék kifejezései által mérsékelve és képzelhetetlenül érdekessé téve. Nagy kék szemek, sötét, hosszú szempilláktól beárnyalva. És e kicsiny száj, melynek mosolya az örök üdvösséget is feledtethetné; mert többel pótolhatná ki! Ah! a fehér fogak e gyöngysora! Ah! . . . borzasztólag haragszom; . . . hisz megint vállamat érintette Tedzsribet.

— Miért nem hordja el magát ön már egyszer innen? kérdém, ismét a repkények közé tekintve, hol alkalmatlan útitársam épen hátam mögött állott.

— Mert önre várok, Arthur úr!

— Nem fogok távozni.

— De a karaván indulni akar.

— Miattam! szólék vállvonítva.

— Hisz' önnek ígéretét bírjuk, hogy velünk jön.

— Nem megyek.

— De adott szava?

— Ah! hagyjon fel már ingerléseivel.

— Sajnálám, ha valaha megbánná mai könnyelműségét?

— Akkor is önnek használnék vele.

— Igaz; de én, bár önzőnek mondanak, ember-szerető is vagyok. Sokszor sajnálkoztam azokon, kik elpazarlott napjaikkal életemet gyarapították.

— Nincs szükségem ezen auto-biographiai töredékekre.

— Tehát, isten önnel!

— Servus amice! Jó útát! mondám a bokrok közt távozó Tedzsribetnek.

Mohó sovárgással fordulék ismét a rét felé.

Ah! eltűnt a tündérkar!

Üres volt a rét.

Csak a hold andalgott fölötte és ezüst sugaraival behinté a kedves, az alig észrevehető lábnyomokat, hogy a meghajolt füvecskék egy percz alatt visszanyerjék előbbi frisességöket.

Hová lön istennöm?

A pagoda-füge titkos menedékeit hasztalan vizsgáltam át, míg végre elfáradva, kimerülten ültem egy kőpadra, mely e csodafa valamelyik kisebb bejárójánál volt. Nyughelyem fölött tarka virágokkal hímzett sűrű lomb vont ágykárpitot.

Mihelyt hajnalodott, a fa minden levelei ingani kezdettek. Egész nagy gyarmata a madaraknak ébredett fel, költözködék ágról ágra, s hangos torokkal üdvözlé társait és a megjött világosságot. Főleg pedig a papagájok, orraikat az erősebb göcsökhez fenve és körmeikkel tollaikat tisztogatva, majdnem oly élénk reggeli csevegéshez kezdettek, mint egy francia drámában, a toilette-vizitek alatt a szép delnök szoktak a fiatal abbékkal, kik őket a fővárosi újabb hírek felől értesítik. Megvallom, a csalogányok énekénél is inkább érdekelt e kedves papagájok beszéde; mert, bár nyelvöket nem értém, néhány szót hallék tőlök, melyeket kétségen kívül az emberektől kellett kölcsönözniök. S mi leginkább felötlött, az volt, hogy gyakran egyszerre kezdettek sohajtani és epedőn hangoztaták: Szeléne! Szeléne! . . . mi világosan női név vala.

— Ah! gondolám, e madarak a fák ernyői közt leskelődve, a szerelmes úrfiak ábrándozását tanúlták meg s most azt utánozzák. De kiért ábrándozhat, kiért esenghet, kiért sohajtozhat itt minden ifju? . . . Bizonyosan az én bálványképemért, kit a múlt éjen láttam. S tehát őt Szelénének hívják. . . . Semmi kétség többé, . . . ő Szeléne.

Örömtől reszketve rohanék ki a pagoda-füge alól, s míg a réten áthaladva istennöm nevét sohajtam, szerencsés valék érzelmeim viszhangját ezer meg ezer felől hallani.

Mert a kedélyes papagájok általam új lelkesülésre buzdítottának, s az egész vidék sohajokkal és Szeléne nevével tölt be.

Rögtön eltökélém fölkeresni őt.

S lehet e ennél könnyebb feladat?

Hiszen, Szeléne, a tökéletes Szeléne, a pusztá tündérszigetének csak a legszebb épületében lakhatik.

Ez természetes volt. Bejártam tehát a szigetet s fényes palotáit összehasonlítottam.

Egy porphir-oszlopszatú kioszk százszor felülmúlta a többieket, a forma nemes egyszerűsége s utolérhetetlen bübája által.

Erkélyablakai elé állottam tehát, s órahosszat merengtem áhitattal és szenvedőn.

Néha egy elefántcsontfehér kar vonta hátrább a függönyöket; néha éjsötét fürtök tévedtek az égő arcú virágok közé, melyek ezüst vedrekből tekintgetének szabadban lakó testvéreikre; néha a lágyszellő a nyitott ablak mellett egy tündérszép fátyolt lebegtetett, s néha a legördített függönyök vékony szövetségén át, Szeléne alakjának körvonalait sejtém árnyékként ingadozni.

Mennyi boldogság!

De szerelmem mindig merészebbé lőn.

Vágyaim növekedtek Alhikmet varázsgyűrűjének fényével együtt.

Eltökélém találkozni Szelénével.

Hogyan és hol? ez vala még a kérdés.

— Ah! gondolám, Szeléne, a költői lény, bizonyosan csak a vidék legtündéribb pontjain sétálhat, csak a legszebb virágokat nézheti meg, csak a legzengzetesebb fák árnyai közt pihenhet, és csak akkor léphet ki termeiből, midőn a lég legenyhébb és legbájosabb világítása van a mennyboltzatnak.

Okoskodásom nem csalt.

S én e szabály szerint mindig eltaláltam a helyet és időt.

Naponként láttam őt.

De, fájdalom! többnyire udvarlók társaságában.

S midőn magánosan sétált is, szívem úgy dobogott, eszméim a bámulat közt úgy elszökdöstek agyamból, hogy sem bátorságom nem volt vele szólni, sem tárgyam, melyről szólhatnék.

Azonban végtére észrehevém, hogy kék szemei lopvást rajtam függenek, s hogy gyűrűm varázsfénye miatt arca most sápad, majd pedig kipirul.

Rokonszenvének e jele visszaadta merészségemet.

S alkalmat lelék szólhatni vele. . . .

A napok teltek.

És én irigyelt imádó voltam, kivel Szeléne legtöbbet társalgott.

Mit nem mondték el neki? Ah! mindent e szón kívül: szerelem.

Ajkamon lebegett az mindig, kivéven ama perczeket, melyekben Szeléne mellett valék; mert ekkor a szenvedély ereje számüzé.

Érzém, miként a szavak vallomásaiban kevesebb érzés van, mint az arcz kifejezés néma beszédében.

Azonban félékenység kezdett ostromolni.

Benali, egy fecsegő úrfi, engemet mogorván fixirozott; Szelénének pedig mindig tudott valami szépet mondani. Aztán a bokréta rendezéséből, melyet sétáink alatt nyújtott át neki, sejtém, hogy virágnyelven beszélget vele; s tudjuk, hogy ez keleten a társalgás legveszélyesebb neme.

E tény szétrezzenté bátorságomat.

Mihelyt magánosan valánk, kirontottak keblemből viharos érzéseim.

— Ah! Szeléne! örökre szeretlek! sohajtám, több felengző szavak után lábai elé borúlva.

Míg tekintetemet szeméihez fölemelni nem merém, kettőt vettem észre: t. i. hogy istennóm térdei reszketnek, mint hasonló körülmények közt a föld többi szerelmes leányaié, — s hogy varázsgyűrűmön egy szelid elhomályosodás mutatkozott, hasonló ahhoz, midőn a nap arczán vékony felhők vonódnak át.

— Ah! szerelmem fogyott-e az által, hogy a szavakba befért? vagy Alhikmet gyűrűje csalfán mutatja vérem hévfokát? — e kérdés rebtent meg lelkemben.

A pacsirták fejünk fölött énekelni kezdetek, a lomb édesen suttogott, s a füben minden virág örömtől könnyező szemmé vált.

De Szeléne ajkai némák voltak.

Kérőn emeltem hozzá tekintetemet, s ő nyugodt hangon, ámbár merengő kifejezéssel mondá: — Arthur! feledjen el!

S távozni akart.

Hidegsége, melyet magára vőn, oly ellentétben volt előbbi felindulásával, és az egész természettel, mely körülünk szerelemben és elragadtatásban olvadozott, hogy kétségbeesőn kiálték fel: — Szeléne! ön nem lehet irántam egészen érzéketlen. Kiért akar hát feláldozni? Tán egy Benaliért? Vagy valamelyik más divatbábért?

— Kötelességemért; szólt Szeléne rezgő hangon. . . .

Később tudám meg, hogy a pusztá tündérszigetének királynői csak addig ülhetnek trónjaikon, míg tiszta ártatlanságukat hűn megőrzik, s míg udvarlóik közül egyiknek sem adták át szívöket vagy kezöket.

És Szeléne három év óta bírván a trónt, nem vala csoda, ha az uralkodási vágy szerelme ellen fegyverre kelt.

Mit vala tennem?

Számos kísérete közé vegyültem én is, szünetlenül féken tartva érzéseimet.

Ah! mint fénylett a varázsgyűrű a szerencsétlen szerelmem tüzeiben.

Sugárai elhomályosíták a csillagokét.

Átkoztam és áldám ajándékáért Alhikmetet.

VII.

Általában minden udvari hivatal, bár mily kellemesnek lássék is a távolból, több apró kedvetlenséggel jár, mint azok hiszik, kik élvezeteit és fényét irigylik; de különösen az én helyzetem majdnem türhetetlen volt.

Szeléne kíséretéhez soroztatva, rendszerint körül kellett lennem, hogy akarátát szeméből olvassam, s parancsait, mielőtt kimondattak, már teljesítsem.

Társaimnak szintén ez volt feladatok.

Mindnyájan mosolyogtunk, ha szívünk vérzett, és a nyugodt arcvonalok lemeze alá rejtettük még az erős szenvedélyeket is.

Ezt követelte az etiquette. . . .

Midőn a tettetett vidámság szerepétől menekülve, magányba vonúlhattam, szerettem volna könnyeket ontani; de felindulásomat visszafojtá azon gyanú, hogy társaim közt többen lehetnek, kik, mint én, Szeléne körében ügyesen titkolák szerelmöket és bánatukat, azonban mihelyt szemtanúk nélkül vannak, a rózsa- és jázmin-lugasokban szint' úgy sohajtoznak, mint magam.

A féltékenység iszonyúan kínzott.

Szeléne pedig bámitólag jókedvű vala.

Különcz szeszélyével egész udvarát szünetlen alarmirozta.

S ha kívánatainak teljesítéséből egészen elfáradva térünk vissza palotájába, akkor százszor nehezebb talányokat és rébusokat tűzött elénk, mint a minők a híres Turandot hercezkisasszonyéi valának.

Benali az ilyenek körül mester volt.

Ő minden rebust rögtön kitalált.

Én pedig a legkönnyebb szó-rejtélyen is felakadtam.

Eszem teljességgel nem fogott.

Végre az udvaroncok mosolygani kezdettek, mikor rám került a sor.

De Szeléne a gúnyos arczkifejezéseket észrevevén, elhalványult.

Hálával fordítám reá szemeimet, melyekben a megérdemlett lealáztatás miatti szégyenért könny csillogott.

— Még dajkámtól, a bölcs és sokat tapasztalt vénasszonytól hallám, — szolt ekkor istennöm, még mint kicsiny gyermeknek, mondá ő nekem: hogy a ki igazi szerelmes, az ritkán szokta eszét használni, s kivált a fejtöréssel járó rebusokat soha sem képes megfejtteni. Ebből ítélvén, úgy látom, hogy önök közt egyedül Bánházy Arthur viseltetik irántam mély ragaszkodással.

Az udvaroncok most az egyszer nem tarták urnőjük észrevételét okosabbnak, mint a Seba királynéjéit, kinek elmésségéről keleten sok monda él.

Én pedig féleszmélettel rogytam lába elé, s a véletlen boldogság mámore miatt alig hallám meg Benalinak gúnyos kérdését: — Hát a trónnal mi történik?

Szeléne vállat vonított.

De a neheztelő lovakok egyenként Benali viszhangjaivá lettek, s ismétélék az ő badar kérdését, és csodálkoztak, hogy még egy tökéletes szépség is, végre a pusztá ünnepeltetést megúnhatja, s komolyabb viszony után vágyhatik.

— Ah! sohajtá Szeléne, adhat-e kárpótlást a trón a menyasszonyi ágyért?

S én büszkén fölemelkedve mondám: — Ha önöknek elég kedélyök volna, jól tudnák, hogy a dicsőség téli nap, melynek csak fénye van, de melege nincs. S csoda-e, hogy Szeléne a ragyogó hidegben fázik s előle a szerelem hő karjaiba siet?

Ez éjszaki hasonlatosságot az én bornirozott lovagjaím,

kik a telet és a hideget nem ismerék, oly mélynek találták, hogy megfeszített gondolkozás miatt szájokat is nyitva feledték, s így alkalmunk lőn a közbámulás alatt észrevétlenül távozni.

Azonban míg Szelénét karomon vezetém belsőbb szobáinak menhelyébe, szívemet a vér majd szétrepeszté. Újjamon pedig a varázsgyűrű úgy fénylett, hogy a menyasszonyi nyszolya körét egyedül kivilágította, és én nőmnek arczvonásain a szenvedély minden szárnyalatait láthatám. —

Ő hön szeretett és átengedő volt.

A mézes hetek órái tündérszárnyakon repültek.

— Gyémánt gyűrűd, Arthurom! szememet vakítja, szólt a gyönyörű ara, és rózsapiros arcát szemérmesen rejté keblemre.

Mily boldog valék! . . .

Meg kell jegyezmem, hogy a pusztai szigeten a naptárak nincsenek divatban, s az időszámítás igen pedant foglalkozásnak tartatik.

Nem tudom tehát: mikor történt? de egyszer Szeléne esodálkozva mondá: — Veszed-e észre, Arthurom! hogy gyémánt gyűrűd változtatja világolását?

Döbbenve tekinték nőmre, mert figyelmeztetését alaptalannak hittem.

Ő karjaim közé simúlt, s kéjittas arcát csókokkal borítám. . . .

— Veszed-e észre, Arthurom! szólt máskor Szeléne, hogy az én nyaklánczomban van egy gyémántkő, mely sokkal jobban fénylik, mint a te solitaireid; pedig az nem talizmán?

— Boldogság! kedvesem! válaszoltam, homlokát ajkaimmal szelíden érintve. . . .

Később, nőm kebléből lassú sohaj emelkedék.

— Mi bajod? szép angyalom! kérdém hízeltgőn.

Szeléne hallgatott.

— Talán rosz álmaid voltak?

— Az álmok ellen soha sem szoktam panaszolni; szólt ő, halványuló arczán egy titkolt bánat merengésével.

— Angyalom! súgtam fülébe, míg újjaim fürteivel játszottak, — te szomorú vagy.

— Arthur! mily különösek most ötleteid.

— Legalább kedvetlen vagy; folytatám szelíden.

- Hogy is képzelhetsz ilyet?
- Valaminek zavarni kell kedélyedet.
- Ah! de nem teszsz-e te engem boldoggá?

— Legalább egész lélekből akarnálak azzá tenni; mondom, némi elégtelenséggel azért, hogy eszébe tudott e kérdés jutni. . . .

Még a világba ki sem léptünk, annyira el valánk magunkkal foglalva.

Az időt az unalom egy vén banyának képzele, ki ide-oda tipeg, de előre haladni alig tud; míg ellenben a kék őt egy pajkos leánykának hiszi, ki tánczolja rohan el, mielőtt jóformán arca közé is nézhetnének.

Én és nőm nem igen vádolhattuk a perczeket lassúságokért.

De egyszer Szeléne szemeiben mégis könnyeket gyaníték.

— Miért szomorkodol, kedvesem? kérdém.

— Nem látod, hogy mosolygok?

— De mélán, angyalom!

— Mert visszaemlékeztem leánykoromra.

Kedélyemre e nyilatkozatnak komor hatása volt; mert tudtam, hogy a hó szerelem nem szokott visszaemlékezni: az a jelent élvezi.

— Most megint egy könnyet látok szemedben; szólék hosszas hallgatás után.

— Töröld le, Arthurom! ha ellenedre van. Semmi sem könnyebb. Csak egy zsebkendő kell hozzá.

— Igaz. De én nem akarnám, hogy helyébe újak fakadjanak.

— Ah! nem teszsz-e te engemet még mindig boldoggá?

E gyanús kérdés egészen elkedvetlenített.

— Te tőlem valamit titkolsz; mondom komolyan.

— Mit titkolhatnék?

— Nem tudom; de azt látom, hogy csakugyan titkolsz.

— Én?

— Te, Szeléném!

— Honnan sejtet?

— Nem fogok addig nyugodni, míg őszintén be nem vallod.

— S oly kíváncsi volnál?

— Minden esetre.

— Tehát csak kimondom, hogy régóta ellenemre van kedvencz gyűrőd.

— Nagy ég! miért?

— Mert fénye szemlátomást apad.

Ijedten tekinték nóm arczára.

— Az istenért! a te arczod most sárga-halvány! kiáltám. És szemeid . . . ?

— No, s mi bajod szemeimmel?

— Szemeid, ah! szürkék és nem kékek, mint eddig hittem.

Szeléne haragos tekintetet vetett reám.

A szoba besötétedett, s ágyam előtt egy finom pengést hallék, mintha valami ércdarab hullott volna a földre.

Mutató-ujjamat érintém balkezemmel. Ah! gyűrűm nem volt többé rajta.

Öntudat nélkül borúltam vánkosaimra.

Midőn szédelgése, — mely oly rövidnek rémlett, hogy azalatt alig dobbanhatott volna egy fészkeből kivért madár szíve háromszor — egészen elenyészett, nagy álmétkodásomra a hálószobában ugyan, de egy divánon találtam magamat, még pedig felöltözködve és kezemben égő csibukkal. Mellettem az asztalon koczkák hevertek, s kicsiny mákony-labdacsok¹, melyek keleten szeszes italok helyett használtatnak, idegeink izgatására. Érzem, hogy a dohány közé mákony volt vegyítve. Szóval, tudtomon kívül, egy javíthatatlan korhely alakjában tüntem fel. S nagy isten! mi lett a legfinomabb selyemmel és biborral bevont butorokból? Mi lett drága szőnyegeinkből, melyeknél Brussa s Ispahán szebbet nem látott? . . . Közönséges-értékű művekké változtak, és eleven színök elhalaványult. Szeléne ruhái pedig gondatlanul szétszórva hevertek minden zugban, és iszonyú boszúságomra, egy félviselt reggeli papucsom, sans gene ült nóm pipere-asztalának épen kellő közepén.

Sokáig dörzsöltem szememet, vélvén, hogy csak álmodom.

Ah! végre eszembe ötlék, hogy alkunk szerint, Alhikmet az istentelen Tedzsribet számára, talán ki is vágta már életéből azon napokat, melyek a kiábrándulás kezdetétől fogva az utolsó illusio szétoszlásáig terjedtek.

— Allah és Szentháromság, vajon tehát hány éves lehetek én most? sohajtám a leghosszabbra vont képpel.

Előbb térdemet és lábszáraimat kopogtattam meg, hogy

tudhassam: nincs-e csontjaimban köszvény, mint a vén embe-
reknél szokás? Aztán a divánról fölemelkedtem, mert próbálni
akarám: vajon nem tántorgok-e? és vajon tudok-e jól lépni?
Midőn pedig e kísérlet is teljes megelégedésemre ütött ki,
gyorsan kezdék a terembe sétálni, és végre egy polkát tán-
czoltam.

— Istennek hála! kiáltám, még sem orzá el egész életemet
Tedzsribet, s maradtak, a kiábrándulás után is, használható
éveim. Csak kedélyem ne volna oly sivár! vérem oly lanya!...
No! negyvenöt évesnek legalább kell lennem. Azonban,
talán fürteim még sem szürkültek meg egészen. Lássuk!

Ezzel félénken közelgék a tükörhöz.

— Mi a manó! hisz' én fiatal vagyok, s még csak sze-
rencse-hajam sincs! No! . . . sokat mondok, ha egy évet
vesztettem életemből.

Vígan kezdék dalolni, midőn történetesen a pipere-asztal
felé tekintve, észrevevém, hogy nóm képe hiányzik arany-
rámájából s helyébe egy egyiptomi nádszövetből készült hártya
van téve, Alhikmetnek, a vén törpének aláírásával.

Mohón fogtam olvasásához.

Tartalma ez volt:

„Jószándékú tanácsok Bánházy Arthur számára!!

Ila szenvedélye legfelsőbb fokra háгна is, ne vegye ön
ajkaira e szót: szerelem, s ne nevezze meg bálványa előtt a
megnevezhetetlent; mert a vallomás által a költői szerelem
mysteriumának félvarázsa már elvesz.

Örvendjen, ha istennője visszatartózkodó, s érzelmei
iránt új meg új kételyt támaszt; mert a szenvedélyes szerelem
tüzét csak a kedély izgalmi és a szív nyugtalanságai táplálják.

Féljen kezét is érinteni annak, kit eszményképül válasz-
tott; mert ez által az sokat veszít aetheri természetéből.

Tudja meg: hogy a ki egyszer képzelődésünk istenasz-
szonya volt, később barátnékká válhatik, és soha a rokon-
szenv szelíd melegével nem viszonzhatja nyugodt ragaszko-
dásunkat. S általában, mi férfiak is, a bálványképeket vagy
térdünkön imádjuk, vagy lábunkkal tapodjuk.

Ne akarja se elcsábítani, se nőül venni azt, ki ábrándos
vagy örült szenvedélyeinek tárgya volt; mert eszményképünk
bírása, soha ki nem elégítette várakozásainkat, s az ő karjai
közt töltött kéjórak háta mögött, a bölcsök éles szemei mindig

észrevevék: vagy a közöny álmos arczát, vagy a csömör torz-alakját. . . .

Ezt írja önnek az, kit közönségesen a házi józan bölcsesség tanárának tartanak, s kinek arab neve: Alhikmet.“

— No! eső után köpönyeg! sohajtám fanyar arczczal. De eleitől fogva így voltunk a bölcsék tanácsával: mindig akkor tudtuk meg, midőn többé hasznát sem vehettük. . . . Már csak annyit szeretnék legalább meghallani: hogy körülbelül minő napok lehettek azok, melyeket Tedzsribet szépen zsebébe dugott? — S mi tagadás, csupa kíváncsiságból még azt is ohajtanám látni, hogy miként néz ki valósággal az én ideáлом? . . . De hol késik feleségem?

Újjamat ajkamra tevén élesen füttyenték, mi nálunk a csöngetyű helyét pótolta.

Házörünk belépett.

— A platánok árnyában sétál-e nőm, vagy még mindig a fürdőben van? tudakoltam oly biztossággal, mintha Szeléne a hálósobából csak most távozott volna el, mint reggelenként szokása volt.

— A rableányt kérded-e, uram! kit a nagy karaván közelebről hozott számodra? szólt a házör bámuló arczczal tekintvén reám.

Ily szerzeményre én legkevésbbé sem emlékeztem ugyan; de óvakodtam meglepetésemet elárulni, attól tartván, nehogy cselédem tébolyodottnak gondoljon.

— Vén mamlasz! a házi asszonyt kérdezem; kiáltám tehát haragos hangon.

— Uram! a kadi épen most küldött a menyasszonyi hozományok elviteleért.

— Micsoda hozományról fecsegsz?

— Volt asszonyunkéról. A kadi kérdezteti: hogy mikor adod Benali kezébe a ház kulcsait?

— Micsoda házét?

— A melyben lakunk.

— Ezer mennykő! Mi köze van házamhoz Benalinak?

— Mert holnap reggel asszonyunkat nőül fogja venni.

— Lehetetlen.

— Uram! te magad kívántad büntetésként, midőn tegnap a kadinál bebizonyítád, hogy nőd az ablakból egy virág-bokrétát vetett Benalinak.

Nem tartám mulatságos időtöltésnek a Tedzsribet számára elorzott múltamról többet kutatni.

Annyi érzés ostromlott, annyi önvád és keserv tódult reám, hogy a szabadot kellett keresnem.

— Ah! Amarantha! hová sülyedtem? Ki törli ki emlékemből fényesebb részét is kalandjaimnak? Ki vezet hozzád vissza, úgy mint téled eltávoztam?

E gondolattal hagytam oda Szeléne házát. . . .

A pusztai sziget, melybe czél és terv nélkül bolyongék, halványodni kezdett.

Ösvényei többé nem fénylettek vakítón.

Körülem munkás emberek fáradtak a rekkenő hévben, s homlokukról csorgott a veríték, míg a homokot, melyet a sirokkó a magas töltéseken időnként áthordott, kitakaríták.

Én eddig a tündérvidéknek csak költői szépségeit láttam; de most éles szemeim prózai tulajdonait is észrevevék.

Repkény, vörös tölcserű felfolyók és szeszélyes alakú indák borították színes palástjaikkal a nagyobb fákat, s még mindig búbajos volt ugyan e lepel külseje, de a kölcsönzött ékesség miatt az erős bükk és tölgy is, minden ágain új sebekkel s régi forradásokkal van terhelve; mert élődi vendégei a tőle elvont nedvből táplálák magokat, s elég kárpótlásnak tarták, ha a szerencsétlen törzset ott, hol legtöbbet szenved, legékesebb virágokkal takarják be. A hiúság külső csillámát ajándékozták neki, az egészséges beléletért, és a költészet búbája alá rejték a rothadást is, melyet előidéztek. . . .

— Akarja-e ön ismét látni eszményképét? szolt egy suttogó hang, a pagoda-fügének, mely előtt épen megpihenék, egyik lugosa mögül.

Szememet a hang felé fordítám, s bámulva ismerék Alhikmetre, ki összefont lábakkal ült a kőpadon, hol én első éjemet töltém, midőn a tündérek tánca és Szeléne szépsége által meg valék bájolva.

A vén törpe csöndesen szakított szét néhány kázsialevelet, s ez által a lugos egy kicsiny nyilást kapott, melyen át a pagoda-fügének fő boltozatába lehetett tekinteni.

Puha moh-pamlagon fekvék Szeléne, s lábainált ült a gyepen Benali.

Nőm, mint látszik, a színésznök ügyességével választotta azon helyzetet, mely a szegény Benali fejének legtöbb kárt

okozhatott. S meg kell vallani, hogy Szeléne termete elég sugár és hajlékony volt, bár azon a fiatal kor kerekded, teljes s mégis finom körvonalai hiányzottak. Arczára tekinték. S az is szabályos vala; de bőrszínét a tetszelgési vágy szépítő eszközei már igen elrontották. Homlokán a merengés, több eszmeürességet és negélyt árult el, mint érzéseket és lelkesedést. Erős állán és ajkszögletein az élvezet utáni sovárgás kinyomata ült; de szemének vad tüzeiben és arczának inkább marquirozott, mint kellemes vonalain, nem rezgett semmi szellemi báj, mely az ingerek hevére egy szent, egy költői fátyolt vessen, s mely az érzékek melegét a szemérem szende árnyalataival mérsékelje. Általában hiányzott nála a valódi nőiség, a szív-nemesség azon jeleivel együtt, melyek nélkül soha egy néember sem volt egészen szép.

— Eleget láttam; szólék hidegen Alhikmethez.

— S tán föbbet is, mint a mennyit látni lehetne; monda ez. Mert eszményképeinken, míg szerelmesek vagyunk, minden tökélyt öszpontosítva lelünk; de viszont, ha ők szívünk bálványai lenni megszűntek, már akkor nemesak azon hibáikat vesszük észre, melyekkel bírnak, hanem azokat is, melyeket csalatkozásainkért, saját képzelődésünk ajándékoz nekik. Irántok érzéseinkben kiábrándultak lehetünk, de ítéleteinkben nem.

— Megengedem, tisztelt Alhikmet úr! azonban most oly kevés fogékonyságom van a philosophiára, hogy minden alázattal kérnem kell önt: kegyeskedjék nagybecsű elmélkedései helyett, inkább módot nyújtani arra, hogy e bűbajos szigetből, hol már unatkozni kezdek, mielőbb haza térhessek.

— Fogódzék ön köpenyegem szegélyébe.

Ezzel Alhikmet a kőpadra állott, s így sikerült burnusza végét megragadnom.

Repültünk.

Fejem szédelgett. Újjaim lankadtak.

— Nagy ég! kiálték megijedve, mert a burnusz kezemből kisiklott.

Aláhullottam, iszonyú magasságból, s midőn szememet felnyitám, Z. . . kastélyában ugyanazon ágyon valék, hová az éji lakoma után feküdtem volt le, csakhogy a telt hold helyett most a nap sugárai sütöttek szemembe.

A szomszéd szobából pedig következő beszéd hallatszott:

— Szapperment! mint megvénültél, Taddé pajtás! No! az igaz, hogy midőn alhadnagygyá lettem, már első kapitány valál. Akkor fejemet mertem volna lekötöni, hogy valaha még seregeket fogsz vezetni és tarsolyodban lesz Napoleon hírének fele. Teremtő ég! mennyi katonai tudomány bútt egyenruhád alá!

— Később, pajtás! szólt Taddé, akadtak többen, kik híres fuvolásnak, nagy költőnek, finom diplomatának és világnévvvel bíró orientalistának képzelének, ki mellékesen Cagliostroval is versenyezhet vala a magia titkaiban.

— Igaz, Taddé! te ezermester voltál.

— S most egy hosszú című semmi vagyok, s nevemnek fele komoly, fele pedig komikai hangzatú. De engem épen az tesz elégültté, hogy valamivé nem lettem. . . .

A párbeszéd egyénei a szobából távoztak, s minthogy meg valék győződve, miként a kiabálóbb hang a nagybácsié volt, szélgyorsan öltöztem fel.

— Jó reggelt, Arthur! szólt a bácsi, midőn a tornácra léptem.

— Hogy jött ide, bátyám? kérdém csodálkozással.

— Hát, Tolnán a gőzhajóról elkéstem. Haza tértem tehát, s csakhamar Amaranthatól megtudám, hogy te vagy Palaestinába, vagy az orenburgi pusztára mégy. Tüstént eszembe jutott, hogy igen lapos erszéyednek kell lenni, s ez okból másnap utánad indúltam, egy kevés útipénzzel. . . . Íme! tárczám. Dugd zsebedbe. És el ne veszítsd; miután pénzen kívül megbizások is vannak benne. Különösen pedig, ha Orenburg körül megfordúlsz, hozz magaddal görögdinnye- és ugorkamagot, mert azok a hevesmegyeieknél sokkal jobb fájúak. — Ha pedig Palaestinába akarsz zárandokolni, akkor...

— Sajnálom, közbeszólék, hogy urambátyám megrendeléseivel elkésett; mert én egy keleti útból épen most tértem vissza, kifáradva, de sok tapasztalással. A reggeli után tehát, engedelmével, egyenesen leendő ipam házához sietek.

— Ott, Arthurkám, magadnak szépen megkötötted a koszorút.

— Nagy ég! S Amarantha haragszik?

— Ő csak annyit mondott, hogy téged már rég ismer, s valami ilyes bolondságodra előre el volt készülve. De az öreg Alpáry távozásodat zokon vette.

— Pedig mentségemre szolgálhatna, ábrándozásomon kívül, melyet eléggé szégyenlek, vagyoni viszonyaim szerencsétlen változása.

— Micsoda változás?

— Hát, mint bátyám is tudja, elvesztettük a csere-pöرت.

— De ugyanakkor megnyertük az új adományozás ellen indítottat.

— Lehetetlen.

— Hisz' te tetted postára ágensünk levelét, s az most hihetőleg Mehádia körül utazik. Szerencsémre Alpárynak is írt ügyvéde, s tőle hallám az eredményt. Mint látod tehát, eben gubát cseréltünk, s a két híres családból egyik sem lett az ítélet által se gazdagabb, se szegényebb. Csak azt sajnálom, hogy Alpáry gyors távozásomból azt vélte, mintha én szép nyári lakomat kevésbé szeretném, mint az ő kastélyát, s a két ítélet végrehajtásáról gondolkodnám. Ezért neheztelt is egy keveset reám; de visszatérésemkor jól kinevettem balgaságát.

— Bárcsak ezt tenné Amarantha is az én balgasággal.

— Öcsém! ő a félévi próbától elállani nem akar. Azonban éretted közbenjáró leszek. — Talán sikerül könyörületre bírni.

Hálásan csokolám meg a nagybácsi kezét.

Midőn e sorokat írom, egyik gyermekem térdem körül sompolyog, a másik pedig nyakamat fonta át kis karjaival.

Amaranthám még nem jött haza a színházból.

Az óra kilenczet üt.

Kisebb gyermekem álmos.

Ah! istennek hála, kocsizörgést hallok.

KEMÉNY ZSIGMOND.

U T I V Á Z L A T O K.

Harmadik közlemény.*)

V.

AZ UJKORI ATHÉN S AZ ÚJ GÖRÖGORSZÁG.

A görög szabadságharcz a szent szövetség legsötétebb korszakában ütött ki. Németországban üldözték a német egysegről ábrándozó deákokat s azon hazafiakat, kiknek nemzeti izgatását a francziák ellen tiz évvel előbb felhasználták volt, Olaszországban leverték az alkotmányt követelő fölkeléseket, Spanyolország ellen készült a reactionarius háború. Ily szomorú időkben a népek természetesen mind fölkeltek a görögök mellett, kiken még a régi Hellas dicsőségének fénykoszorúját is fel akarták ismerni; angol lordok, francia főtisztek, svajczi bankárok, német tudósok beléptek a philhellének soraiba, s áldoztak pénzt és vért. De a görögök meg is érdemlették e rokonszenvet hét éves vitézségük és kitartásuk által, midőn az európai kormányok mind ellenségeik voltak s még Sándor czár sem merte őket, mint forradalmárokat, segíteni, az angolok pedig, kik különben a Metternich politikáját mindenütt elleneztek, a török legitimitást istápoliták tekintélyök egész súlyával. Mindenki tudja, hogy a navarini tengeri csata is, mely a török hajóhadat megsemmisítette s Görögország függetlenségét megalapította, csak egy véletlennek volt következménye, mely a diplomatia hálóját keresztültörte. Midőn

*) Az első és második közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 19. és 20. számában.

azonban az új állam megalakult, Európa sokkal többet várt a görögöktől, mint a mit teljesíteni képesek lehettek, mert a nép szegény volt a török uralom s elnyomás alatt is és még inkább elszegényedett, s nagy culturával úgy sem bírt, most még inkább elvadult a hosszú háború alatt, a béke beálltával tehát első ösztöne volt, hogy gazdagodni akart s a római költővel azt tartotta:

rem facias, rem,
Si poteris recte, si non quocunq. modo rem.

(Pénzt keress, pénzt, ha lehet becsületesen, ha nem, bármi módon, de keress pénzt.)

Ez azután nem illett össze azon eszményi képpel, melyet a közönség magának a klasszikus időkből alakított; a pártoknak keserű harcza, a nagyszerű eszmék hiánya, a politikai éretlenség, egyszerre lehütötte a philhellenek ábrándozásait, s így a régi görögök emléke, a klasszikus kornak tradíciói legnagyobb ellenségei lettek az új görögöknek, kiknél az államférfiak mindennapi lapossága ki nem állta a hasonlítást Miltiadesszel és Aristidesszel, Kimonnal és Periklesszel. Sépen úgy vagyunk az új fővárossal is, a régi emlékek ártnak neki leginkább, a Theseion s az Akropolis romjai mellett eltörpülnek az újkor épületei, melyeken még azt sem szoktuk megbecsülni, a mi rajtok jó, ott, hol a legtökéletesebb, mit emberi kéz létesített, előttünk áll s az összehasonlítást kihívja.

A mint elhatározott, hogy Athén lesz csakugyan ez új állam fővárosa, nem pedig Korinth, mint az üzlet-világ kívánta, s Ottó király alatt a kormány székhelye Athénbe tétetett át, a bajor regensség német rendszerességgel tűzte ki az új főváros utcáit s középületeinek helyét, szerényen, mint azt a szorult viszonyok megkövetelték, nem számítva palotákra, hanem legfőlebb kétemeletes házakra, oly formán, a mint dél Németországban a másodrendű városok épültek.

A királyi palota e terv szerint az alvárosba a Theseion közelébe tervezetett. Az üzérek tüstént fölverték a szomszéd telkek árát, de pénzüket elvesztették, mert nemsokára mindenki átlátta, hogy a királyi lak szebb és egészségesebb helyre való. Egy lángeszű német építésznél ekkor villant föl az a szerencsétlen gondolat, hogy a palota az Akropolisra tétessék, melynek emlékei bele voltak foglalva a művészi tervbe. Ennek is voltak pártolói, csakhogy a költség hiánya miatt a terv

szerencsésen elmellőztetett. Az Akropolison kívül azonban Athénnek legszebb és legegészségesebb pontja bizonyára azon magaslat a Lykabetos tövében, mely szemközt a régi fellegvárral az Olympieion mellett emelkedik, s ide volt tervezve a kórház. Most azt találták, hogy a helyiség inkább királyi palotának való, s nagy költséget sem igényel, hiszen ez ispotály külsejének tervét sem kellett megváltoztatni, Gärtner még egy emeletet rakott rá, oszlopokat ragasztott elébe, s megvolt a palota, mely természetesen nem különösen szép, de a mint mondják, elég kényelmes. Amália királyné, ki a kormányzáshoz mindenesetre jobban értett, mint férje, Ottó, de a kertészséghez még jobban, mint a kormányzáshoz, csinos parkot ültetett a palota mögé, elől pedig a lejtőn, mely a főtérre vezet, árnyékos fasorokat, melyeknek díszé a sok kaktusz s néhány gyönyörű egyiptomi pálmafa. A palotát egyébiránt Ottó király az udvartartási költségből építette, e költség azonban elűzetése után sem neki, sem családjának, sem az új király, sem a nemzet által vissza nem fizettetett.

Európa már felejteni kezdte a görögöket s szinte szégyelte, hogy egykor mellettök lelkesült, de a külföldön élő görög kereskedők, kik Smyrnában, Alexandriában, Marseilleben, Londonban, Bécsben meggazdagodtak, annál melegebben emlékeztek meg hazájokról s annak új fővárosáról. Ismerve nyugot kulturáját, azon voltak, hogy Athénben a közművelődési intézetek ne hiányozzanak. Egyetemet állítottak tehát először, ugyanazon módon, mint a magyarok tudományos akadémiát, kormány-segély nélkül, hazafi-adakozásokból. Báró Sina György egy millió drachmát adott egy csillagda fölépítésére a Nymphaion csúcsán, mely a görög levegő átlátszó volta miatt igen érdekes eredményeket mutatott föl, különösen minthogy igazgatása dr. Schmidt Gyulára bízott, ki a legkitünőbb észlelők egyike. Barbaki nagy gymnasiumot építtetett, Arsaki tanítónő-képezdét s kapcsolatban azzal nőtanodát, melyben ezernél több leány neveltetik évenként, Stornári pedig a muzeumot alapította. Adakozás útján emelkedett a polytechnikum, mely egyébiránt inkább ipariskola és művészeti akadémia, ugyanily úton, de kormány-segélylyel állíttatott fel az Amalieion, hova a Krétából a lázadás alatt Görögországba menekült nőket s gyermekeket fogadták be, s hol

ezek kézi munkák készítésével, szőnyegek szövésével, aranyhímzéssel stb. keresték élelmöket. Végre báró Sina Simon, azon nagylelkű milliomos, ki roppant jövedelmeinek egy részét jótékony czélokra fordítja, fölépíttette Hansen által a tudományos akadémiát, új Athén legszebb palotáját, az egyetlen, mely csakugyan méltó azon helyre, melyen áll. Még azok is, kik az új görögökben semmi jót nem látnak, nem tagadhatják forró hazaszeretetöket, s el kell ismerniök, hogy bármennyire keressék is a mostani hellének tulajdon hasznukat, közczélokra mégis mindig készek áldozatot hozni. Ugyanazért, mert hazájok becsületét igen nagyra tartják, minden idegen iránt, kiről föltehetik, hogy szava nyomhat valamit, feltünően előzékenyek. Alig érkezünk meg Athénbe s alig terjedt el megérkezésünk híre, s ez a kis pletykás városban, mely az idegen vándorlás chronikus áradásának még nincs kitéve, csakhamar megtörtént, — máris Kokkinos, az egyetem rectora meglátogatott bennünket, Eustratiades is, a közoktatási miniszterium tanácsosa, ki alatt a muzeumok s műemlékek állnak, nálunk hagyta látogató-jegyét. Eissenstein, a fáradhatatlan követségi titkár mindent elkövetett, hogy mielőbb tájékozhasuk magunkat; pár nap alatt megismerkedtünk tanárokkal, képviselőkkel, hivatalnokokkal, műúrú-sokkal. Fölkerestük Schmidt Gyulát, a kitünő csillagászt, ki húsz év óta athéni lakó és Hansent, a híres bécsi építész, ki minden évben néhány hetet itt tölt az akadémia építésénél, melyet helyettese Ziller vezet; itt volt Benndorf is, az archaeologia prágai tanára, épen most érkező ide a Conze által vezetett samothrakiai expeditióból; Kekulé pedig a tanagrai terra-cottákat tanulmányozta, szóval nem hiányzott a kellemes és tanulságos társaság.

Ily körülmények közt két hét alatt sokat hallottunk s tanúltunk a görög viszonyokról, mi természetesen ily szellemes körben csak epigrammaticus alakban s erősebb színezetben szokott közölni. Így például, midőn kirándulásaink tekintetéből a közbiztosság állapotáról kérdezősködtünk, oly feleletet kaptunk, hogy a rablók megvannak ugyan még mind, csak hogy üzletök jelenleg megszűnt, mert a legközelebbi években Avranitis bandájának megsemmisítése óta egy esete sem fordult elő az útonállásnak. Koroneos lázadásának történetét 1862-ben is úgy adták elő, hogy a mint a fölkelők,

kik a fővárost már kezökre kerítették volt, észrevették, hogy a bank pénzalapját pinczéiből idegen hajóra küldve, azt biztonságba helyezte, mindjárt szétmentek s tagadták, hogy fel-lázdak volna.

A folytonos politikai változásoknak s miniszterválságok-nak egyik oka az, hogy az ország még most is, bár az ioniai szigetek által gyarapodott, kisebb, mintsem európai közigaz-gatást s elrendezést elbírna; ezt már Lipót koburgi herczeg, a későbbi belga király, előre látta, ki a görög koronát, mely-lyel megkínálták, csak úgy fogadta volna el, ha legalább Thessália és Kréta szigete hozzá csatoltatnék. A görög nép gyors felfogása s azon könnyűség, melylyel bizonyos fokig a tudományt tudja elsajátítani, szintén sok zavart okoz, mert egy nagyszámú értelmi proletariátust eredményezett. Az ország lakossága alig üti meg a másfél milliót, s e csekély szám mellett az egyetemen közel ezerötszáz tanuló van beírva. Ily arány szerint a magyar egyetemek évenként tizenötezer-tanulóval volnának benépesítve. E roppant szám csak onnan magyarázható, hogy az egyetemi oktatás is ingyenes lévén, az ifjak egész Thessaliából, Macedoniából, Konstantinápoly-ból, Kis-Azsiából, Krétából, a török szigetekről és Alexan-driából Athénbe sereglenek nevelésök befejezésére.

Legnagyobb részök az orvosi tudományokat s a jogot tanulja, de különösen a joghallgatók nem mennek többé vissza török földre, hol az ügyvéd számára nincs kenyér, mert mind a török kadi, mind a keresztyén püspök nem türik, közvetle-nül hallgatják ki a felperest és alperest s ítélnék — ügyvéd nélkül. A fiatal emberek, kik tanulmányaikat befejezték, de keresetet nem találnak, valamely tekintélyes férfit szemelnek ki magoknak, az egyik Bulgarist, a másik Kommondurost, a harmadik Grivast stb. S mint ezeknek cliensei, kávéházak-ban, hírlapokban, választásoknál izgatnak védnöküik mellett, míg csak az a kormányra nem jut, ekkor pedig tőle várják és sokszor el is nyerik az állami hivatalt, mert minden új minisz-ter el szokta bocsátani elődje hivatálnokait, mit annál könny-nyebben tehet, minthogy itt minden hivatallal mindjárt első évben, habár csekély nyugdíj, de mégis nyugdíj jár. Azt is hallottuk, hogy a kormánypárt nem szokott adót fizetni, hogy a pénzügyminiszter csak az ellenzékét nyomoritja meg végre-hajtással, párthíveit nem bántja, de minthogy a miniszterek

gyakran változnak, végre mindenkire reá kerül az adóexecutio sora.

Az egyetemi tanárok rosztól lévén fizetve, mindegyik mellékkereset után lát, a jogtanárok ügyvédkednek, a természettudományiak orvosi gyakorlatra adják magokat, a bölcsészetiek újságot adnak ki, leczkét adnak más intézetekben is, vagy műárúsok. Tudományosságukat azonban s alaposságukat nem lehet kétségbe vonni, nagyobb részök a német egyetemeken végezte tanulmányait, mindnyájan jól beszélnek németül, sokan francziául is, de a német szellem jobban elterjedt Athénben a két német király uralkodása alatt, mint a franczia.

Az egyetem, mely egyébiránt a görögök nemzeti egységének egyik főtényezője, mert megtanítja a kis állam ifjúságát országá határain túl is kiterjeszteni nemzeti vágyait, egészen a német egyetemek rendszere szerint alapított meg, az épület maga Hansennek egyik sikerült műve, elrendezésében czélszerű, külalakja pedig szebb, mint a királyi palotáé. Széposzlopcsarnoka előtt zöld gyep terül, melyen most három szobor áll, az első Rhigasé, az új görög nagy hazafi költőé, kit Thugut az osztrák miniszter a múlt század végén Pesten elfogatott s a törököknek kiadatott, ezek pedig Belgrádban kínosan kivégezték; a második Germanosé, a putrasi érseké, ki 1821-ben kitüzte a szabadságharcz zászlóját; a harmadik Coraié, a tudós nyelvészé, ki a század kezdetén a görög névnek, elismert tudományossága által, egész Európában hírt s népszerűséget szerzett. A negyedik szobor, a mint mondták, Lord Guilfordé lesz, ki Korfúban alapított egyetemet azon időben, midőn a görögök máshol magasabb nemzeti művelődésre szert nem tehettek. Azóta, hogy Korfú Görögországhoz csatoltatott, ezen egyetemből gymnásiumot csináltak, a javadalmaknak feleslegét pedig az athéni egyetem dotációjára fordították. Fenn az egyetemen a könyvtár állított föl, körülbelül 120,000 kötet, legnagyobbbrészt ajándék az európai egyetemektől és kormányoktól, melyeknek érdekeltségét az első könyvtárnok Typaldó folyvást ébren tudta tartani. A terme ket a görög szabadsághaború hőseinek mellszobrai díszesítik; itt láttam Marco Bozzarist, Lord Cochranet, Lord Byron, Ypsilantit, Kanarist, Miaulist, Konduriottit, Capo d'Istriát, Church, Goidon, Fabvier tábornokokat, hogy a tanuló ifjúság

itt is lássa mindig hazájának dicső fiait s barátait s ne feledkezzék meg a sötét multról s az áldozatokról, melyek árán a mostani jobblét megvásároltatott. Az Arsakeion a mint már említém, a nőnevelésnek van szentelve, ide járnak Görögország leányai, intelligens, de szépnek alig nevezhető egy nemzedék, minthogy pedig a görög nép szokásaiban egészen demokratikus, mely semmi nemességi czímet, vagy főúri rangot nem ismer, itt úgy a gazdagabb, mint a szegényebb osztály van képviselve.

Altalában véve az új görög szeret tanulni, még a falvakban is meg van sok helyütt az elemi iskola, melyből a fiatal emberek sokszor átjönnek Athénbe, hol inasnak állnak be házakba s boltokba, pusztán lakásért s élelmezésért, kikötve magoknak, hogy a gymnásiumba, vagy egyetemre járhassanak. A tudásvágy a görögöknél nem kisebb, mint a pénzvágy. Reánk, a nyugati művelődés fiaira, mindig kellemetlen benyomást teszen azon keleti szokás, hogy minden művészeti tárgy vásárlásánál a czikkek tízszeres ára is követeltetik s hogy csak hosszú, sokszor napokig tartó alkudozás után lehet az árt a kellő mértékre leszorítani. S ha ez már a műveletlen osztálynál is kellemetlen, mert családi szándékot gyaníttat, nevelt, nagy műveltségű személyeknél csakugyan kiállhatatlan. A pénzvágygyal pedig itt is, mint mindenütt, az irigység jár karöltve különösen az idegenek ellen, ha ezek sikert aratnak, csakhogy ezen szenvedély sokszor megbünteti magát. Ottó uralkodása alatt találkozott egy angol társaság, mely a Kopais tavát Beotiában le akarta csapolni, ha a vízmentett földnek harmincz évig hasznát veheti; megkérdezték, nagy nyereséget remél-e ebből? „Mindenesetre nagyot“ volt a felelet, „különben nem vernők be tőkénket ide a vadonba.“

„E szerint tehát a Kopaistó talaja valóságos kincs, melyet idegeneknek átengedni bűn volna; tartsuk meg magunknak,“ ez volt az akkori kormány határozata, azóta a harmincz év elmúlt, melynek elteltével a vízmentett föld mindenféle építményekkel a kormányra visszaszállt volna s a Kopaistó még mindig nincs lecsapolva és a silány halászaton kívül semmi hasznot nem hajt se a kormánynak, se másnak.

Még roszebban jártak a görögök a Laurion ezüstbányákkal. Egy olasz-francia társaság kivette bérbe a híres régi bányákat, melyek az ó korban Athén gazdagságának

egyik kútforrása valának s hamar észrevette, hogy a kohászat a classicus időkben nem állt magas fokon s nem tudta sem a szegényebb érczeket értékesíteni, sem az ezüstöt a gazdagabbakból egészen kiolvasztani, hogy tehát úgy a halomra gyűlt szegényebb érczeknek, mint a kihányt salaknak új kiolvasztása igen szép jövedelmet ígér. A társaság e szerint ezeket aknáztta ki, kohókat épített, s egy virágzó bányatelepet alapított, hol sok száz munkás család találta mindennapi biztos kenyerét s e mellett az osztalék is évről-évre szaporodott. Ez felköltötte a nemzeti irigységet, a lapok lármát ütöttek s addig vitatták, hogy a társaság engedélye nem is szól a kihányt szegény érczek és salakok olvasztásáról, hanem kizárólag bányaművelésről, míg az ügy a kamarában is elő nem fordult s a kormány az olvasztást el nem tiltotta. Ez ellen a társaság tiltakozott, az ügy perre került, de a diplomacia is beleszólt, az olasz és francia kormány a társaság érdekeinek megsértésében internacionális sérelmet látott s a kis államra pressiót kezdett gyakorolni, mi a lapokat még inkább felbőszítette s a közvéleményt felzúdította. Ekkor, szerencsére, támadt egy *Deus ex machina*, egy meglehetősen ismeretlen konstantinápolyi görög jelent meg Athénben oly tervvel, hogy részvény-társaság alakuljon görögökből, melyben a kormánynak is legyen része s ez vegye meg az idegen társaságtól ezentúl kibővítendő engedélyét. A terv elfogadtatott, s az ügy, mely annyi port vert fel, közmegelégedésre egyenlített ki. Az olaszok s francziák örültek, hogy tőkéjüket egyszerre felszabadítják s visszakapják; a közönség tódult a részvények aláírásához, melyek rögtön magas felpénzen mind elkelték, a lapok ujongtak, hogy a nemzet zsírján hizó idegenek kiküszöböltettek, a konstantinápolyi görög pedig zsebre tette az alapítási nyereséget s eltűnt. Az új társulat azonban csakhamar tapasztalta, hogy az üzlet még sem oly jövedelmező, mint a minőnek híresztelve volt, a részvények ára lement, az emberek elvesztették pénzüket s a vállalat most is pangásban van. A régiségekre nézve is — pedig irántok nincs nagy érzék a görögöknél — oly törvény hozatott, hogy azok semmi áron az országból ki ne vitessenek, de másrésről a kormánynak nincs arra pénze, hogy a leleteket megvegye, minek csak az a következtése, hogy a csempészet a legnagyobb mértékben dívik, s Görögországból csak úgy vitetnek ki a

régiségek, mint Olaszországból, ellenben a vámjövedelem utánuk egészen elmarad.

A görög országgyűlés épen most gyűlvén össze, mi is meglátogattuk az ülést az ideiglenes országházban, a Vuli [βουλὴ] új csinos palotája mellett, melybe legközelebb be fog költözni. Feltűnt, hogy itt is, úgy mint az új országházban a képviselőknek nincs fiókjok, melybe irományaikat eltehetnék, sem helyök a hol jegyezhetnének, mert a padok olyak, minőket a színházban látunk. A gyorsíróknak csak hátul van helyök, kettőnek kellett az egész ülés följegyzéseit végezni. A terem nagyon tágas lévén, a képviselők úgy sétálgatnak benne, mint nálunk a folyosón; vagy hús közülök palikár ruhába volt öltözve, négyötöde európai kabátban, néhányan olvasót tartottak kezökben s pörgették a borostyánkő-gyöngyököt. Ez levantin szokás, mely az ájtatossággal semmi kapcsolatban nincs s csak az idegesség kielégítésére szolgál, úgy, mint Amerikában a fadúc és bicska, mely minden senator asztalára tétetik.

Igazolási ülés volt, a miniszterelnök szólt, s a ház figyelemmel kísérte szavát; amint beszédét bevégezte, három képviselő kezdett egyszerre beszélni, néztem az elnökre, de ez magára hagyta a lármát, az egyik képviselő túlkiáltotta a többieket, övé maradt a szó. Egészben véve az ülés igen élénk volt, mindenki tudta, hogy Trikupis, midőn a közvélemény Bulgaris minisztériumát megbuktatta, csak azért vette át a kormányt, hogy a választásokat megejtse s annak csináljon helyet, ki az új kamara bizodalját bírja. Mindenki beismerte, hogy mióta Görögországban választások fordultak elő, a kormány soha ily részrehajlatlanul nem viselte magát, mint jelenleg; mindenki bevallotta, hogy Trikupis minden tekintetben kifogástalan egy államférfiú, de még sem volt pártja, nem is akart ilyet alkotni, a ház physiognomiájából kilátszott, hogy Komondurosé itt a hatalom, a mint kevés héttel elutazásunk után csakugyan ő lett a miniszterelnök.

Politikai tekintetben leginkább meglepett azon hidegség, melylyel a közvélemény a herzegovinai fölkelés iránt viseltetett, a szláv mozgalom itt nem népszerű, mert a görög aspirációkkal, melyeknek czélja Konstantinápoly és a Hagia Sophia, jó összeütközésbe, mihez még az is járúl, hogy a görögök, magasabb műveltségök következtében, lenézik a szlávok

kat. A közvélemény ily áramlata mellett az orosz rokonszenvnek is alig láttuk jeleit, a görög kolostorokban a Penthalikos hegyoldalában, a Daphne-szorosnál és Kalauriában ott találtuk ugyan mindenütt Miklós czár arczképét, de orosz segítségre nem számítanak többé sehol; habár azon meggyőződést nem titkolta el senki, hogy rendes állapotok csak akkor fognak beállani, ha azon vidékek, melyeknek nagy részét görögök s déli oláhok lakják, kik a görögökhöz símulnak inkább, mint a tőfők Bolgárország által elválasztott testvéreikhez a Duna-hercegségben, nem csatoltatnak a görög államhoz: tehát Thessália, Macedónia, Kréta s a török szigetek az ázsiai partok közelében.

Jelenleg az ország legnagyobb baja a kő-utak hiánya, minek következtében a Boeotiai térségnek s a „homorú“ Lakónia televény földének nagy része parlagon hever, a lakók inkább pásztor-életet élnek, kecskét, juhok disznót tenyésztenek inkább mintsem a földet művelnék. Még alkalmatlanabb az országnak a nyugati világtól való elszigeteltsége, mert az összeköttetés kizárólag tengeren történhetik meg Triesztből, Genuából s Marseilleből, s mind e helyekről is csak egyszer egy hétben; vasút nem hozza Athént kapcsolatba a nyugat fővárosaival, egyébiránt hiában épülnének vasútak Görögországban mindaddig, míg a törökök meg nem építik azon vonalt, mely Európa délkeletét a művelt világgal össze fogja kötni. Részhajlatlan észlelő azonban, ki nem felejtí el, hogy Uj-Görögország államiségának még csak ötvenedik évét sem érte el, be fogja ismerni, hogy ezen időt egészen véve jól használta fel, gyarapodott anyagi és szellemi tekintetben s elégséges reményt nyújt fényesebb jövőre. Igaz, hogy sok még a tenni valója, kopár hegységeit be kell fásítania, völgyeit eke alá vennie, mocsárait kiszárítania, utakat és vasútakat építenie, iparát emelnie, főleg pedig politikai kisszerű kérdésekben el nem fecsérelnie az időt s az ország legjobb szellemi crejét. A folytonos kormányválságok többet ártanak a görög nemzetnek és hitelének, mint egy kevésbé jó, de állandóbb kormány, legelső feladata tehát az volna, hogy a pártviszályt ne hagyja végletekre vitetni, ne kívánja a legeslegjobbát, hanem iparkodjék, hogy kormánya tartósabb legyen. A nyugaton parlamentáris formák mellett egy kabinetet öt-hat évig eltart, hol azonban a miniszterválság minden

évben rendszerint úgy bekövetkezik, mint nyáron a hőség s télen a hó, hol a nemzet folyvást kényelmetlenül érzi magát s folyvást fészkelődik; ott bizonyosságát adja, hogy parlamentáris formákra még nem ért meg.

Gyönyörű őszi nap volt, midőn Athént végkép elhagytuk s a szároni öblön a görög társaság gőzösén a korinthetai földszoros felé eveztünk, Aegina, Salamis és Megara mellett elhaladva négy óra alatt Lutrakiba értünk, hol kocsis s omnibus várt, hogy az útasokat Kalamakiba átszállítsa, mely már a korinthetai öböl partján fekszik. A földszoros nem emelkedik magasra a tenger színe fölött, oly módon, hogy még a tyrannis idejében Solon kortársa a híres Periander egy utat (Dialos) épített ide, melyen a hajók az egyik öbölből a másikba hengereken átvitettek s ez képezte a fejedelem egyik bő jövedelemforrását. Poseidon fenyője még most is diszít az Isthmust, melyen az út egy régi fal romjai mentében vezet. Ez harmadfélezer év óta igen sokszor megújított, hogy a Peloponnesust a görög continenstől elválassza s a félszigetet megvédje. Az isthmiák Stádiumának s Poseidon híres templomának nyomai látszanak itten, de a vidék nem mutat művelést, csak legelőül szolgál.

Kalamakiba ismét gőzösre szálltunk s a korinthetai öblön haladtunk az Adria felé. A tenger itt tóhoz hasonlít egészen, jobbról láttuk a Helikont s a Parnass kettős tetejét, balról az achajai és arkádiai hegycsúcsokat, mögöttünk magaslott Akrokorinth, az ókorban híres kereskedőváros fellegréje. Delphin-falkák hosszú sora játszadozott az átlátszó tenger tükörsíma felületén, föl-fölugrándozva a levegőbe, s ilyenkor a víz a nap sugaraiiban folyó ezüstként omlott le rólok. Este Lepanto, Misolungi s Patras mellett haladtunk el, a vidék itt mindenütt még szebb, mint bármely olaszországi tavon, ámbár a hegyek kopárok s a parton és völgyekben az ember ritkán lát zöld rétet, vagy szép fát.

Egyébiránt e részben is különböző az íziés; egy bájos görög kisasszony, ki anyjával Korfúba ment, hogy az ottani enyhe levegő mellbaját gyógyítsa, miután tavaly Francia- s Németország nagy részét utazta be, azt találta, hogy Európa

— mert a görögök úgy szokták nevezni nyugotot, mintha Hellász már nem is tartoznék földrészünkhez — igen szép ugyan, csakhogy a vidék szüntelen zöldje végre unalmassá lesz s a szemet bántja. A hajón összegyűlt társaság elég kellemes volt, Benndorf velünk jött, Karpuni elkísért Lutrakiig, az athéni éleclap szerkesztője Patrasba utazott s a fedélzeten ügyes torzképeket rajzolt, a gőzhajó-társaság egyik igazgatótanácsosa, különben országos képviselő, szintén megismerkedett velünk, s nem hiányzott a kikerülhetetlen francia s német turista sem, ki két hónap alatt bejárja az egész Keletet, Konstantinápolyt és Jeruzsálemet, Smyrnát és Alexandriát, Athént s egész Olaszországot s ezután hivatottnak találja magát mind ez országok viszonyairól, emlékeiről s politikájáról ítéletet hozni, hiszen ott volt s tulajdon szemével látott mindent. Az ily turista keresi az ismeretséget bárkivel s így én is tanúja lettem egy hosszú társalgásnak egy ily francia s egy görög közt, ki szavainak igazi hellén gördülékenységevel hosszasan bizonyítgatta, hogy a mostani görögök a régieknek linealis utódjai, aligha magát is nem tartotta Alcibiades vagy Agesilaus egyenes ivadékanak s kimutatni igyekezett, hogy az idegen uralkodóknak soha nem volt semmi hatása a görögökre s jellemükre. „Az idegen uralom jött és ment, de barázdát nem hagyott s az elnyomottak jellemét nem változtatta, mert a görög nem vegyült össze se törökkel, se velencezivel, se rómaival. Ime az angolok ötven évig kormányozták az ioniai szigeteket, végre eltakarodtak s nem maradt meg uralmoknak semmi nyoma, csak úgy, mint mikor a hab a partot elborítja, de a mint az ár visszavonúlt, ez régi alakjában megmarad.“ Ez több volt, mint a mennyit türelemmel hallgathattam s beleavatkozva a beszélgetésbe, megjegyeztem, hogy az angolok, hogy egyebet ne említsek, középületeket is emeltek s útakat is építettek mindenütt, melyeket önök most mindenütt elhanyagolnak. „Ellenvetése bizonyítja legjobban állításomat, felelt a görög, idegen göröggre soha befolyással nem lesz, s nem változtatja meg ennek jellemét, az országutak például, melyeket az angolok építettek, nem egyeznek meg a nép hagyományaival, elpusztulások mutatja, hogy a görög jellem most is olyan, mint évtizedek előtt volt, s hogy idegeknek nincs befolyása reánk.“

Láttam, hogy ily bölcselkedés ellen nincsen fegyverem

s elhallgattam. Korán reggel Zakyntos szigete mellett (Zante) evezünk fölfelé, mely az ióniai szigetek közt talán a legszebb s legtermékenyebb s onnét Kephalóniába értünk, melynek fővárosa Argostoli; ennek egy mély öböl partján kitünő kikötője van. Itt láttuk azon természetcsudát, melyet a tudósok eddig tökéletesen megfejteni alig tudtak. A tenger tudniillik párhuzamosan az öböllel a mészsiklapartban csatornát vájt s itt, mint egy folyam, két malmot is hajt, végre egy üregben eltűnik. Többféleképen magyaráztatják e tüneményt, mely a statika törvényeivel ellenkezni látszik, s így természetes, hogy sok értekezést írtak már az argostoli katabathronról. Én nem tartom magamat hívatottnak, hogy e kérdéshez hozzászóljak, de a tünemény maga elégségesen érdekelt s ez volt körülbelül útunk utolsó érdekes jelenete, mert alig hagytuk el Kephalóniát s beállt az őszi esőzés, mely bennünket Korfúban sem hagyott el, úgy, hogy e gyönyörű sziget szépségét nem élvezhettük, esőben érkeztünk, esőben hagytuk el. Az Adrián éjjel meglepett a zivatar, az égi háború és tengeri betegség; gyönyörű keleti kirándulásunk mennydörgés és villámok közt érte melodramatikus végét. Reggel Brindisibe értünk, hol a vasut Budapestig szakadatlan, s a postaközlekedés mindennapos, éreztük, hogy keletet elhagytuk, s ha nem is vagyunk még otthon, mégis hazánk szomszédságába érkeztünk.

VI.

FLORENCZ.

Brindisiből, mely már az ókorban a nagy kikötőhely volt, honnét a rómaiak Görögországba s Ázsiába indultak, megszakadás nélkül éjjel-nappal Florenczbe utaztunk. Ez nekem mindig kedvencz városom volt Olaszországban, négy évet töltöttem itten, szerettem az irodalmi nyelvet a nép szájából hallani, ismertem lakóinak kitünőbbjeit, volt köztök kihez szorosabb barátság köteléke fűzött, a város múltja pedig, melynek emlékeivel minden utcájában találkozunk, kegyelettel töltötte el lelkemet, mert Florencz az új cultura bölcsője, épen úgy, mint Athén a régié. Mostani nemzedékünk ugyan inkább Angol-, Francia- és Németország felé fordul, mert

ott látja az újkor eszméinek legtökéletesebb megtestesülését s alig emlékezik meg arról, hogy a francziák czivilizatiójokat az olaszoktól nyerték, hogy Shakespeare olasz hagyományokból merítette legtöbb műveit, hogy még Lessing is a böles Náthán alapeszméjét Boccaccióból kölcsönözte, hogy a keresztény művészet Florenczben született s hogy a toscanai iskola képezte mindazon festészeket, szobrászokat s építészeket, kiknek műveit, mint az újkori művészet remekeit most is csodáljuk. Itt székeltek a régi Medicik, Cosmo és Lorenzo alatt a humanisták, itt virágzott föl leginkább a renaissance művészete, innét terjedt ki az egész nyugatra a tudomány, a nemezebb érzés, a magasabb műveltség. Ha az Uffizi-palota udvarába lépünk, ott látjuk a két nagy Medici körül Giotto, Orgagna, Masaccio, Leonardo da Vinci, Ghiberti, Brunelleschi, Michel Angelo szobrait, Dantét, Petrarcat, Boccacciót, ott az arezzói Guidót, ki a kóták föltalálásával a zene történelmében korszakot alapított, Accursiust a jogtudóst, Leon Battista Albertit a matematikust és építőt, Szent Antonint, ki a tömlöczök javítása s a szegények ellátása által vívta ki magának a sugárkoszorút, itt Vespucci Amerigót, kitől egy világrész kölcsönözte nevét s Galileit, ki távcsövével az eget hozta érelmünkbe, nem is említve Fra Angelicót, Fra Bartolomeot, Andrea del Sartót, Donatellót, Luca della Robbiát, Verochiót, Benvenuto Cellinit, Macchiavellit, Guicciardinint, kik mindenütt Florenczen kívül első helyet foglalnának el. Ez oly hosszú sora a dicső neveknek, minővel nagy országok sem kérkedhetnek s mindezek, s mellettök Savanarola a lángeszű hitszónok, Vasari a műtörténelem atyja, a humanisták, kik az ókor klasszikusait részint fölfedezték, részint népszerűsítették, s az újkornak nevelői lettek, Toscanának szülöttei vagy adoptált fiai. Florencz volt a középkorban a tudománynak és művészetnek székhelye s még most is oly vonzó erővel bír, hogy más nemzetek kitünő fiai is ide vándorolnak, az újkori czivilizatio Mekkájába, hogy inspiratióikat megújítsák, fölfrissítsék és látkörüket kitágítsák. Akár a művészetet, akár a történelmet, akár a politikai, vagy exact tudományokat tanulmányozzuk, mindenütt ott találjuk a florenczieket, mint az emberi czivilizatio előharczosait, az új cultura megteremtőit. A kis Toscana e részben a kis Attikához hasonlít; ily szűk területen sehol több oly férfiú nem született, ki az emberi nem

kifejlésére nagyobb hatással lett volna. Sőt Florencz és Athén történelme egy időben csaknem párhuzamos, Cosmo, kinek a nép a pater patriae czímet adta, a demokratia élén oly szelíd és böles tyrannist alapít Florenczben, minőt Pisistratos Athénben, mind a kettő az aristokratikus köztársaságiak által száműzetett s a demokratia által ismét visszanyeri hatalmát, melyet mind a kettő a tudomány s művészet pártolására is használ föl. Utódaik ellen ismét feltámad a köztársasági szellem, Giuliano csak úgy esik el a zsarnok-ölők töre alatt, mint Hipparch, Lorenzo, úgy mint Hippias kegyetlenül boszúlja meg a merényletet, megfeszíti azután a kormány gyepelőit s ha Lorenzo hosszú fényes kormányzása után békeben halt is meg, fia csak úgy elűzetik Florenczből, mint Hippias Athénből s mindkét helyütt ismét helyre áll a köztársaság. Mind a Medicik, mind a Pisistratidák a királyok királyánál, azok a pápánál s császárnál, ezek Dáriusnál keresnek segítséget; de itt megszűnik a hasonlatosság, mert míg a görögök Marathonnál diadalmasan visszaverik a barbárokat s megóvják függetlenségöket, Ferrucci nem volt oly szerencés, mint Miltiades, Florencz nem tudott V. Károly landsknechtjeinek ellentállni, ez egyszer a barbárok győztek, s a visszahelyezett Medicik függésben maradtak a császártól, Milanóban pedig és Nápolyban satrapák uralkodtak. Görögországban a szabadságharcz után fölvirágozott a művészet és tudomány, úgy mint Hollandban is a szabadság diadala után; de Florenczben s Olaszországban beteljesedett a régi görög költő szava, hogy a férfi szabadságával férfiaságának felét veszti el. Fölvillant ugyan később is egy nagyhatású lángész, Galilei, de a cultura vezérszerepe az eszmevilágban még is átment a francziákra, az angolokra, a németekre. Olaszország hanyatlott s csak napjainkban emelkedik ismét.

A történelemnek ezen változó phásisai nem maradtak nyom nélkül Florenczben, mindenütt meglátszik itt, hogy a folytonos kifejlődés az 1530-ki catastropha által egyszerre megszakadt, a középületek s magán-paloták befejezetlenül maradtak, a székese gyháznál, az olasz styl ezen remek-művénél, melyhez hasonlót Olaszország nem mutat elő, a homlokoldal (Façade) ki nem épült, éktelen téglafala annál inkább sérti a szemet, minél gazdagabb oldalalainak s a karnak külső márvány-díszsége s minél szebb az átellenben álló Battisterio, mely-

nek érzekapuját már Michel Angelo a paradicsom kapujának nevezte. A köztársaság e templomot tartotta fő dicsőségének mindig, mindjárt az első terv készítésénél kikötötte, hogy olyan legyen, melynek párja a világon nem található s olyan is lett Arnaldo, Giotto s Brunelleschi vezetése alatt, de a Medici hercegek elhanyagolták, sőt a homlokoldalnak félig elkészült részét is lerombolták s minden erejüket a sz. Lőrincz-templom fölépítésére s díszítésére fordították. Milliókat költöttek sírkápolnájuk drágakő-mozaikjaira, de még ezen családi emléket sem bírták bevégezni, ronda téglá külseje még most is várja a márványt s tanúja a nagyhercegek tehetlenségének. A roppant Strozzi-palota, melynél nagyobb-szerű és szebb magánépület nem létezik, Cronaca által tervezett legfelsőbb párkánya csak az egyik oldalon készült el tökéletesen, a palota birtokosa az alsó erődben halt meg, maga tanácsolta volt az első nagyhercegnek, hogy általa a város nyugtalan szellemét megzabolázza. A Strozzi-lovagok, a Ruccelaiak palotája s a palazzo non finito mind bizonyítják, miként a szabadsággal az építési kedv s tehetség egyszerre megszűntek, csak a nagyhercegek emeltek ezentúl monumentális épületeket. Meg nem elégedvén azon ősi palotával, melynek nagysága miatt Cosmo, a haza atyja, panaszkodott, s melyben a fejedelmi Lorenzo elfért, a Pitti-palotát vették meg s végezték be, Európa legszebb fejedelmi lakát, mögötte pedig elkészítették a gyönyörű Boboli kertet, megépítették Vasari által az Uffizi palotát s összekötötték ezt mind az Arnón túli Pitti-palotával, mind az Arnón inneni Signoriával, egy roppant folyosó által, hogy azon esetre, ha a város bármely részében lázadás ütne ki, a menekvés a másik részben el ne vágattassék. A nagyhercegek nem bízhattak a lakosságban, melyben a város minden kitűnő emléke a szabadság korára emlékeztetett. Most azonban e folyosó megnyílt a közönségnek, itt állították ki a rézmetszeteket, kézrajzokat és szönyegeket s az idegenek élvezik szépségüket a Medicik titkos rejtélyében.

A francia háborúk húsz esztendő hosszát megakasztották a kéjutazást a continensen, ez időben Olaszország nem látott angolt; orosz és németet csak kivételesen, de 1815 óta csaknem népvándorlasként özönlik az utazók sokasága az Alpeseken keresztül a szép félszigetre; a turisták a vándormadarakkal jönnek s távoznak, különösen azóta, hogy a vas-

útak ez útazást kényelmesebbé s olcsóbbá tették. Egyébiránt már a toskánai nagyhercegek is, kik Florencz érdekeit soha el nem hanyagolták, mindent elkövettek, hogy ezen népvándorlást minél tovább megtartsák fővárosukban; az udvarnál szívesen fogadták a kitünőbb utazókat, sokszor még olyakat is, kik tulajdon hazájukban nem tartoztak a magas körökhöz; a múzeumok és könyvtárak ritka liberalitással nyitva álltak mindenki előtt, útlevel- s vámvizsga nem kezelte oly boszantólag, mint máshol, az út vidám volt s olcsó, az alsóbb néposztályok jelleme szelid, az ég alj, a nyár végét kivéve, az egész esztendőn keresztül kellemes. Mindez oly vonzó erővel bírt, hogy itt lassan-lassan egy nagyműveltségű gazdag telep képződött s a társaság általános európai jellegűvé vált, csak az igazi régi florenczi patriciusok vonultak vissza a vendégek érintkezésétől, a mint általában az olaszok kevésbé gyakorolják a vendégszeretetet, mint más nemzetek. Florencz már ezen időben is szép volt és kedves, később egy időre az új Olaszország fővárosa lett s ki kezdett terjedni. Egy egész új városrész épült ekkor a Mattonája kertjei helyére, még pedig nem párisi Hausmann-stilben, hanem a régi renaissance-művészet utánzásával, úgy, hogy az új-kornak kényelmesebb életmódja szerint belsőleg elrendezett házak külsejökben a régi palotáktól lényegesen el nem ütnek s nincs kiáltó ellentét a régi s új épületek közt. 1870 óta Olaszország fővárosa ismét Rómába tétetett át, de Florencz szépsége nem vesztett ez által semmit, sőt tetemesen növekedett. Ubaldino Peruzzi, ki az olasz parlamentben nagy szerepet játszik s egy ideig miniszter is volt, kitünő tehetségeit, államférfi tapasztalatait, mint Florencz polgármestere kizárólag szülővárosának szentelte s azt kevés év alatt Olaszországnak, talán Európának legszebb városává tette az által, hogy a régi falakat, meghagyva tornyaikat, egészen eltávolította, s azon dombokon, melyeknek tetején San Miniato temploma díszlik, a kertfalaknak helyére vasrácokat tétetett, az egész hegyoldalt pedig parkírozttatta, Michel Angelonak egy gyönyörű emléket állíttatott a térre a templom alatt s utat vitetett fel a dombokra, mely mind a nagyszerű kilátás, mind a kertek s villák dísze által, melyek mellett elhúzódik, Olaszországnak legkellemesebb sétánya. A város most minden tekintetben megérdemli nevét, mert valósággal a virágok városa.

Florenz az Arnó két partján a völgykatlanban épült, dombok emelkednek köröskörül, de ezek mind kertekkel s villákkal népesítvék, melyek az egész vidékre reá ütik a civilizáció s lakályosság bélyegét. Ami pedig a műemlékeket illeti, nincsen város a világon, melyben a középkori művészet több nyomot hagyott volna kifejlése minden fokozatának; mondhatjuk egész Florenz egy nagyszerű múzeum.

Ha az európai városok műtörténelmét vizsgáljuk, oly időszakokra akadunk, melyekben az ízlés annyira megváltozik, hogy a régivel többé nem férhet meg, az újabb eszmék uralma nem tűri meg a régieket, az épületek mind modernizáltak s átépítettek, a régi falfestmények bemeszeltetnek, a templomok új képekkel s oltárokkal díszítettek, a régiek lomtárba vándorolnak, vagy egyszerűen eladatnak. Ilyen volt a XIV. és XV. Lajos kora; ebben mind a renaissance szabatos szépsége, mind a csúcsíves stíl férfias nagyszerűsége bántotta a modern felfogást. Az idő viszontagságai által megrongált templomok és középületek ekkor a paróka-stilben újították meg, a magas ablakok és kapuk négyszögesen kisebbitettek, a keresztyén ókor nagyszerűségét, a nemes arányokat, a határozott színeket. üres pompa, phantastikus czikornyák, tört színek, vagy a színezet tökéletes távolléte váltotta föl; az oltároknál az oltárképek szépsége alig vétetett többé tekintetbe, sok helyütt újakkal cseréltettek föl, a hol megmaradtak roppant ezüst gyertyatartók, ízetlen díszedények és papírvirágok által födettek el alól, fölül fölakasztott ezüst szívek rontják el öszhangjokat, nemes kereteik pedig s a renaissance oltárok eltávolítottak, hogy a helyökbe tett ezüst, színes márvány vagy lapis lazuli tekerocszlopok drágaságok által gerjeszzenek bámulatot a hívőkben. A régi századok feszes, de érzéseteli síremlékei a kriptákba tétettek, helyökbe jöttek Bernini és Algardi modoros szobrai, szélvész által szétszórt redőzetökkel. A régi iskolák képeit senki sem nézte többé, Caracci tanítványainak műveit csodálta a világ; Guido Reni, Dominichino, Albano, Carlo Dolce lettek a parókás, hajporos, parfümírozott társaság kedvencei. Páris, sőt minden nagyobb francia város, Bécs, München, de főleg Róma és Nápoly veszték el ekkor régi jellegöket; Szent-Péter egyháza, melyből a régi pápák emlékei a földalatti templomba tétettek át, ekkor lett fölszerelésében az ízetlenség netovábbja, csak a szegényebb

városok tartották meg művészi jellegüket s Florencz művészetének szerencséjére Toskána nem volt ez időben elég gazdag, hogy átalakítsa a fővárost. A paloták megmaradtak egyszerű, komoly szépségökben, csak néhány templom belseje rongtatott el; Giotto falfestményeit bemeszelték ugyan, de a mész rétege megmentette őket korunknak, mely meg tudja becsülni a művészet bimbóját csak úgy mint virágait s megértve és méltányolva az érzést, mely ezen képekben nyilatkozik, gondosan lefejtette a leplet, mely ezeket két századig eltakarta.

Az utolsó Medicik kormánya alatt hanyatlott az ország jóléte és vagyonszáma, ennek köszönheti Florencz, hogy domborművei és szobrai legnagyobbbrészt most is ott állnak, hová eredetileg tervezve voltak s hogy a kizárólag külpompával imponáló, belsőleg üres jezsuita-stil csak ritka helyütt rongta meg a templomokban a művészi élvezetet. Csaknem több kárt tett itt a közelmúlt kor túljózan restaurálása, mely például a Santa Maria Novellában nemcsak a XVII. és XVIII. század ízetlen oltárait eltávolította, hanem Donatello és Luca della Robbia domborműveit is leszedte régi helyökről.

Ha a későbbi Mediciknek érdemül fölemlítjük, hogy Florencz középkori szépségét nem rongtatták meg, nem szabad megfélekezni azon nagyobbbról sem, hogy ők alapították meg az Uffizi- és Pitti-palota világhírű képgyűjteményeit, melyek azonban az Akademia képeit még sem bírják elhomályosítani. Ha ezen három gyűjtemény valaha, a mint tervben van, egyesítették, akkor ez volna a világ legnagyobb, legtanulságosabb s legbecsesebb galériája, páratlan különösen a florenczi iskola műtörténelmére nézve. Ámbár minden ember csodálja a művészet remekműveit, melyek itt ki vannak állítva, mégis ritka az, ki e gyűjtemények gazdagságáról teljes fogalommal bírna; ki keresné itt például Dürer Albert oly remekait, minők a müncheniekkal s bécsiekkal minden tekintetben vetélkedhetnek, csak hogy oly rosszúl vannak felállítva, hogy alig tűnnek föl. A gyönyörűen festett és jól megtartott háromkirályképet a Tribunában állították föl, hol rossz világításban függ s a Raphaelek, Correggiók, Andreák s Tizianok mellett senki sem nézi. Ádám és Éva életnagyságú képeit a Pitti-palota legvégsőbb termeiben Rubens színben erős képei mellé helyezték; Dürer apjának arczképe s a két apostolfő ismét a Rubens és Rembrandt tanítványainak művei közé soroztatott,

holott, ha mindezeket közel egymáshoz, más ó-német képekkel együtt egy teremben állítanák fel, mindenki csodálkoznék Florenz művészeti gazdagságán, még ezen Alpesentúli iskolára nézve is. Ide tétethetnének szintén a több teremben elszórt régi németalföldi festmények is, habár nem találunk köztök Van Eyket, se Memlinket, se Quintin Massyst, a meglevők összecsoportosítása mégis tanúságot tenne a burgundi hercegek korának művészetéről, mely az olasz iskolákra oly nagy befolyással volt. Azt sem gyanítja senki, hogy Rubens oly fényesen van képviselve itten, mint akár Párisban; ki is látta valaha roppant képeit, melyek a Niobe-teremben a két keskenyebb falat foglalják el, vagy tájképeit a Pitti-palotában, hol Rataeleket lehet bámulni. Így vagyunk Rembrandt iskolájával is, mely szétszórva az ó-német és Rubens-féle képek közt semmi maradó benyomást nem tesz.

Általában véve a florenczi régi galériák elrendezése nem jó, a szobroknak s képeknek vegyülete elvben is kárhoztatható, mert ezeknek és azoknak is árt, azon eszme pedig, mely a világhírű Tribuna felállításánál a rendezést vezérelte, hogy tudniillik minden kor s minden iskola remekeit egymás mellé helyezték, csak a múlt században keletkezhettek, midőn a történelmi érzék el volt tompulva. A nagy közönség azonban megszokta régóta a mostani felállítást s nem is sejtí mennyit veszt élvezetéből a képek helytelen csoportosítása által.

A régieknek árt az újak szomszédsága, sok kitűnő képnél hiányzik a jó világítás s a legjobbak nincsenek elégségesen elkülönözve egymástól úgy, hogy az egyik a másiknak hatását meg ne rontsa. Jóltevő azonban az összes képeknek benyomása főleg az által, hogy a későbbi bolognai iskola nem nyomja el a jobb kornak műveit, hogy a Caracciak, Domichinók, Guercinók, Guido Renik, Lanfrancok és Albanik kisebbségben maradnak a Fra Angelicók, Peruginók, Raphaelak, Fra Bartolomeók, Andrea del Sartók s a régi iskola képei mellett.

Bármily nagyok legyenek is a felállítás hiányai, melyeket a megszokás zentesített, nem illenek, hogy dicséret nélkül hagyjuk a mostani igazgatóság s különösen Gotti igazgató tevékenységét és liberálisát, melylyel a nagybecsű rézmetszeteket s kézzrajzokat kiállította. Emlékezem még, hogy negyven évvel ezelőtt csak a nagykövet ajánlata mellett láthattam

e műkincseket, melyek most az egész művelt világ köztulajdonai. De ezeken kívül is minden évben új meg új múzeum nyílik Florenczben, San-Marcoban ott vannak Fra Angelico szűz ecsetének falfestményei, melyeket mindaddig, míg a domonikánusok a cellákat lakták, csak nehezen lehet látni; még kevésbé tanulmányozni; nő pedig semmiképen nem láthatta őket. San Onofrióban tanulmányozhatjuk az egyiptomi s etruszk régiségeket, melyek gróf Strozzi igazgatása alatt gyönyörűen felállítottak s ott van végre a Palazzo del Pretorio is, mint a legújabb, de nemi legérdektelenebb múzeum.

A Bargello, vagy inkább Palazzo del Pretorio régi időkben a köztársaság kormányának székhelye volt, ehhez fűződtek Florencz szabad korának legszebb történelmi emlékei, a Medici nagyhercegek azon voltak tehát, hogy ezeknek nyomát megsemmisítsék. Ezért építettek a nagyszerű magas tanácsterembe négy emeletre kicsi börtöncellákat, melyekbe az államfogyok zárattak s a melléktermek szintén börtönökké alakítottak át, tekintet nélkül arra, hogy a falak Giotto vagy tanítványai által frescókkal voltak díszítve. Még az 1848-diki államfogyok is itt ültek, de később e gyönyörű palota stilszerűen újított meg s középkori múzeummá változtatott át. Nem ismerek sehol oly sikerült lekiismeretes restaurációt, mint a Bargelloét, hol az építész még a díszítmények minden motivumát is a XIV. század fenmaradt palotáiból kölcsönözte. Itt állították fel a középkori szobrászat mesterműveinek oly sorozatát, minőt hiában keresünk Európa múzeumaiban, itt fogja a renaissance szobrászat műtörténelmének egykori írója találni munkájához a legnevezetesebb anyagot s mellette a műipar terményeit is, az üvegfestéseket a majolikákat, pecsétnyomókat, szöveteket, fegyvereket, a házi eszközöket s ékszereket, melyek a középkori életet megvilágítják. Itt látjuk Dante legrégibb arczképét falra festve valószínűleg Giotto által, igaz, hogy bizonyos pontig restaurálva, mert azon időben, midőn a Pretorio börtönül szolgált, s mészréteg fedte a frescókat, egy szeg veretett a falba, mely épen az arczkép szemét ütötte ki. Itt van Ozorai Pipo életnagyságú fresco-arczképe Zsigmond király hősi kedvenczéé; Andrea di Castagno festette ezt, mert Florencz büszke volt e fiára, ki Magyarországon lett főúrrá.

A palotában mindenütt feltűnik az álló oroslán-czimer,

Gautier di Brienne czimere, ki egy ideig (1343-ban) Florencz ura volt. Mert az olasz köztársaságok is úgy, mint a régi görögök nehéz időkben átlátták, hogy csak monarchikus formák képesek őket a végveszélytől megóvni s azért urat fogadtak el ideiglenesen, ki azonban m j d mindig megkísérelte hatalmát megörökíteni s tyrannist alapítani, mi néha sikerült, néha a polgárság köztársasági érzelme miatt meg-hiusult. A florencziek is egy időben felajánlák az uraságot városuk fölött a nápolyi Anjou-háznak, mint a guelf érdekek előharczosának és leghatalmasabb támaszának. A nápolyi király Gautier di Briennet küldte hozzájuk, az egykori úgynevezett nagy kompániának híres kapitányát, ki midőn e kalandor sereg keletre vetődött, általa athéni herczeg lett s Attikában uralkodott, melynek történelmét valószínűleg nem is ismerte. De társai nem túrték kemény uralkodását s elűzték Athénből, honnét Nápolyba menekült az Anjouk udvarába, kik a vitéz férfit megbecsülték s Florencz kormányát bízták reá.

De az athéni herczeg bízva francia őrségébe, nem elégedett meg az ideiglenes urasággal, nem utánozta Timoleont, kinek hírét bizonyosan nem hallotta, hanem zsarnoka lett Florencznek, hol francziái előbb meg tudták magokat kedveltetni, később elbizottságok által közutalat tárgyaivá lettek. Végre a nép s az urak, kik azelőtt halálra gyűlöltek egymást, kibékültek, titkon szövöztek, fellázadtak az idegenek uralma ellen, s véres harc után kiűzték a bitorlót, kinek a sors megengedte, hogy a világ két legnevezetesebb városában egymás után uralkodhassék, de hatalmát se itt, se ott fenn ne tarthassa. Egy újkori felírás a Bargellóban hirdeti, hogy Florencz idegen zsarnokot nem tűr. De Toscanát nem csak a művészet s történelem teszi érdekessé, hanem a nép jelleme is. A hegyekben még most is él a népdal, holott egész Olaszországban még az utczákon s kocsmákban is nem hall az ember más dalt, mint operadarabokat, az udvariasság még a legalsóbb rétegekben is általános elterjedt, a szép toscanai nyelv, mely irodalmi nyelvvé emelkedett, megnemesíti még a parasztot is, ki szebben beszél, mint a turini tisztviselő, vagy a genuai patricius, jószívüése pedig valósággal megható. Egyik honfitársunk, ki az olasz hadseregben lovaskapitány volt, beszélte nekem, hogy azon nap, midőn az aspremonti

szerencsétlenség s Garibaldi megsebesülése Florenczben tudomásra jött, a nép zavarogni kezdett, csoportosult az utczákon, szidta a kormányt s oly lármát ütött, hogy végre a katonaságot ki kellett ellene küldeni. A magyar kapitány megbízott, hogy egy svadron lovassággal széleszsze el a zavargókat a főutczáról. Elfoglalván tehát az utca egész szélességét, csendes ügetéssel haladt előre, a nép füttyökkel fogadta a különben népszerű lovasokat, s folyvást hátrálva előlük mindig reájok kiáltott: Croati! Croati! evvel gondolta őket legjobban boszantani. A kapitány minden áron ki akarta kerülni az összeütközést, de egyszerre a síma kövezeten megbotlott egy ló s elesett, a legény lebukott. Erre a kiabáló nép neki rohant, a kapitány azt hitte, hogy széttépik a szegényt, s feléjük fordult, mikor bámulatára azt találta, hogy a legényt gondosan fölemelték s midőn látták, hogy meg nem sérült, fölsegítették a lóra s ekkor újra kezdtek kiabálni: Croati! Croati! — Ily lázadók azután alig veszélyesek.

Az 1859-diki úgynevezett forradalom is egész kedélyességgel folyt le, nekem így beszéltek el: Midőn az olasz háború 1859-ben kiütött, Cavour gróf érezte, mily kényelmetlen állásba jut Olaszország a hadjárat teljes sikerének esetében is, ha a nemzet csaknem kirekesztőleg a francziáknak köszönheti függetlenségét, azon volt tehát, hogy olasz részről is minél tekintélyesebb sereg csatlakozzék a francia erőkhöz. E célból Ricasolival érintkezett, ki a toscánai nagyherczegnél kihallgatást kért s olasz érdekeire s érzelmeire appellálván, arra kívánta bírni, hogy Victor Emanuellel s a francziákkal szövetkezzék, mely esetben, Napoleon terve szerint is, Toscanához Modena, Emilia s Romagna csatoltatnék, s az összes Közép-Olaszország egy független királyságot alkotna. A nagyherczeg figyelemmel kihallgatta az olasz hazafit s könnyű modorával felelt, hogy nagy meglepedésére hallotta, miként a báró bora kitünő s gazdasága mintaszerű, maradjon ő e téren, melyen már eddig is sokat használt hazájának, az ország dolgát pedig bizza csak ezentúl is reá és Baldasseronira a külügy-miniszterre, mert ehhez ők értenek jobban. A „vasbáró“ — e néven ismerte a nép az aristokrata Ricasolit — mélyen meghajtotta magát s egyenesen Dolfihoz ment a pékhez, kinek a florenczi nép közt vezérszerepe volt, s kiről beszéltek, hogy Mazzinival s Garibaldival áll összeköttetés-

ben. Ricasoli azelőtt sohasem érintkezett a demokrata népemberrel, mert ellensége volt a forradalomnak, most fölkérte, hogy készüljön, megígérte közremunkálását azon föltétel alatt, hogy a kitörés mindaddig elhalasztassék, míg csak ő nem adja meg a jelt.

A mint a francziák a Mont-Cenisén átjöttek s Napoleon szükségesnek tartotta egy délről kiinduló támadást is, kikerülhetetlen lett Toscána megszállása. A jel tehát megadatott s a florenczi népnek ezerei az új piaczon gyűltek össze, mely azóta a függetlenség piacának nevezetik, s nagy kiabálással követelték, hogy a nagyherczeg vagy szövetezzék Victor Emmauuellel, vagy mondjon le. Órákig tartott a láрма a nélkül, hogy akár a rendőrség, akár a katonaság a tömeget megtámadta volna. A nép végre kifáradt a lármából, melynek semmi eredinénye nem volt, a szivar is kifogyott a szomszéd boltokban, küldöttséget neveztek tehát, mely a Pitti-palotába menjen s ott a nép kívánságát tolmácsolja. Ez már komolyabb lépés volt, az udvarnál tehát kiadták a parancsot a Fort Belvedére tüzérségének, hogy vessen egy pár bombát a nép közé. De a tüzérparancsnok erre megjegyezte, hogy Florencz nem oly város, melyet bombázni lehetne, a golyó röptét nem szabályozhatja úgy senki, hogy ez minden műemléket mindig kikerüljön, ez véletlenül oly kárt tehet, melyet semmi kormány soha ki nem pótolhatna, küldjenek lovasságot a csőcselék nép ellen s kergessék szét, de toscánai ember nem fogja bombázni Florenczet. Az engedelem ily felmondására az udvar, mely úgysis már a háború megkezdése óta kész volt a távozásra, azt hitte, hogy most eljött a percz, midőn el kell menni, hiszen egy pár hetek múlva ismét visszajő az osztrák hadsereggel, melynek győzelmében alig kételkedett. De a nagyherczeg meg akarta mutatni, hogy nem fél a néptől, s azon piac mellett hajtattott el a vasút felé, melyen a nép összegyűlt. Ez pedig tisztelte fejedelme bátorságát, ki midőn Dolfit meglátta, kihajolt a kocsiból e szavakkal: A rivederci (vizontlátásra), mire a népvezér meghajolt s felelt: Non s'incomodi (ne fáraszsza magát).

Ily udvariasan csinálják Florenczben még a forradalmat is.

PULSZKY FERENCZ.

ÖT ÉV FRANCZIAORSZÁG POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL.

(Első közlemény.)

„Les peuples qui n'ont pas souffert, crié, pleuré, saigné, ne sont pas dignes de la liberté, n'ont mérité ni de la connaître, ni de l'aimer, ni de la servir. L'agitation n'est pas toujours stérile; elle est aussi le signe de la vie. Les peuples en mouvement sont comme le métal en fusion et en ébullition, du quel sortira la statue.... Quelque nom qu'elle porte, ce sera toujours l'inextinguible, immortelle et éternelle France!“

John Lemoine.

(*Discours de réception.*)

1789-iki július 14-ikétől 1871-iki martius tizenhét napig, huszonegy államcsíny, fölkelés és forradalmon ment keresztül Franciaország és a számtalan kormány között, mely ily módon egymást felváltotta, nem volt egyetlen egy sem, mely — hogy Guizot találó szavaival éljünk — nem mondotta volna magáról, nem csak azt, hogy a legjobb, hanem azt is, hogy a legutolsó, mely egyáltalában lehetséges. E nyolcvankét év alatt tizenhat alkotmányt fogadott el a francia nép, és a tizenhat között nem volt egyetlen egy sem, melyet legjobbnak és legtökéletesebbnek ne mondtak volna. És valóban ez alkotmányok mindegyike a kitűnő politikai, definitióknak oly nagy számát tartalmazá, hogy az alkalmazásnak első kísérlete megmutatá, miszerint birodalma nem e világból való. Egy szép, meleg augusztusi éjjelen néhány óra alatt eltörölték a feudalismust; egyetlen törvénycikkkel „rendezték“ 1848-ban a szociális kérdést. . . . Mint Neptun, a fran-

czia nép három lépéssel járta be az egész világot; és midőn félelem és csodálkozás közepett vevé észre, mily óriási tért futott meg, csendesen vezetteté magát vissza, oda, a honnan kiindúlt.

Az 1875-iki alkotmány nem így jött létre. Sokáig tanácskoztak fölötte, sokáig küzdöttek ellene. A kik készíték sem igényelték, hogy „legjobbna” mondassék; nem teszik fel róla, hogy boldoggá tegye egész Franciaországot, vagy épen mint az 1793-ikitől kívánták, az egész világot; de mondják, hogy a fenálló viszonyok között ez az, mely legkevésbé sérti az érdekeket, és az aspiratiókat, és reménylik, hogy a forradalmi átalakulás e nagy korszakában, mely immár nyolczvan éve, hogy tart, és bizonyára még egyhamar nem fog véget érni, ez alkotmány hosszabb békét, vagy tartósabb fegyverszünetet fog létesíteni.

Sokat beszéltek a lefolyt öt év alatt a francia nemzetgyűlésről; sokszor megbírálták és elítélték — nézetünk szerint tévesen. A mit mi érdeméül tudunk be, hogy nem rög-tönzött alkotmányt, és hogy a létrejött alkotmány nem számíthat arra, hogy legjobbnak tartassék, azt hibájául rótták fel. Utaltak hosszú vitáira, meddő cselszövényeire, számos szeszélyeire, számtalan szenvedélyeire, következtelenségeire és esztelenségeire. Ámde kérjük az így ítélőket, gondolják meg, mi történik más parlamentekben, melyek ily fontos kérdéseket és különösen alkotmányos kérdéseket nem tárgyalnak; de azért a szeszélyeknek, szenvedélyeknek, következtelenségeknek és intrigáknak ép oly kevésé vannak hiányában, mint a hosszú és meddő vitáknak. De mindezen tagadhatlan hibái mellett, annak ki a parlamenteknek esöndes, hogy úgy mondjuk, belső törvényhozási működését veszi tekintetbe, lehetetlen be nem ismernie azt: hogy az 1871—75-iki nemzetgyűlés reformálta és javította az adózási rendszert és a közigazgatást, a hadsereget és az iskolát, a közlekedési eszközöket és az igazságszolgáltatást, szóval: az állami teendők minden ágazatát, és hogy e kérdésekre vonatkozó vitái, annyi tudományt és szakértelmet, annyi ügyességet és komolyságot, annyi törvényhozói hivatottságot, és szónoki képességet tüntettek föl, mint a mennyit ritkán találni a világ bármely parlamentjének tárgyalásaiban.

És megtörtént mégis, hogy a parlament nem tudott föl-

emelkedni azon magaslatra, melyen állott a nemzet. Míg a törvényhozás némelykor komoly aggodalmakra szolgáltat okot Franciaország minden barátjának, addig az egész nép, dolgozik és halad, a gazdasági jólét és erkölcsi javulás egy nagy processusában. Öt év alatt a nemzet a gazdasági jólét oly fokára emelkedik, milyenen azelőtt nem állott soha; oly katonai katastropha után, mely nagyobb volt Jenánál sokszorozva Sebastopollal, rövid egy pár év alatt, oly politikai befolyásra tesz szert, mely régi dicsőségének korára emlékeztet; leküzdí a saját és felhasználja mások gyöngeségeit; helyreállítja az erkölcs, a család és vallás tiszteletét és megdönt ellene fenálló száz előítéletet, melyekről már-már azt hitték, hogy megdönthetetlen igazságok.

Mióta XIV. Lajos azt mondá, hogy alamizsnát ad, midőn pazarol, azóta azt hitték Párisban, hogy egy fényes és pazarló udvar a francia főváros virágzásának első föltétele. A nép elhitte e tant, a kormányzók hirdették azt, az oekonomistákat pedig „doctrinüreknek“ gúnyolták, mert ez eljárásról mondák, hogy ép oly bölcs, mint a milyen az volna, ha bevernék az ablakokat, hogy az üvegeseknek munkát szerezzenek. Azóta az udvar eltűnt, elsülyedt. Páris kereskedelme pedig soha oly magaslaton nem állott, mint ma. Csak az tűnt ki, hogy a városok is úgy vannak, mint az államok. Egy nagy állam létre jön mindenütt, a hol az államnak egy nagy föladatát kell teljesíteni; egy nagy város létrejön és föntartja magát mindenütt, a hol a természet és a történeti fejlődés egy gazdasági központot igényelnek, valamint nem lehet az ily központot decretálni vagy megteremtteni szép utczák, szép perspectivák, vagy egy udvar esztelen pazarlása által, ép oly kevésbé lehet azt eltörölni, ha valamely helyen természetszerűen létezik. Az udvart el lehetett kergetni, a nemzetgyűlés kimondhatta, hogy Párist „decapitálja“ — de Páris azért csak az maradt, a mi volt.

És úgy járt Franciaország maga, mint Páris. A mi az előtt az udvar volt Párisnak, az volt egész Európa Franciaországnak. Már öt éve, hogy egész Európán egy pusztító válság uralkodik, a fényűző-ipar mindenütt pang; a francia ipar is szenvedett egy pillanatig e pangás alatt — egy pillanatig csak és aztán a munka más tereire lépett s meghódította ezeket magának életrevalósága és soliditása által, a

mint az előbbi téreken találékonyága és csinossága által uralkodott. A mit Versailles decretált Párisról, azt Németország decretálta Franciaországgal szemben — *hasztalanul*.

Megdöntötte végre Franciaország ugyanez időben ama másik előítéletet is, mely a vallás és vallásosságot, különösen pedig a katholicismust, összeférhetetlennek mondá a magasabb culturával. Egy kitünő belga író, Emile de Laveleye, csak nem rég fejtegeté egy sensationalis röpiratban emez eszmét, hogy nem *a faj*, de *a vallás* az, mely okozója a nemzetek haladása- vagy hátramaradásának, mondva a katholicismust a süllyedő és a protestantismust a haladó nemzetek vallásának. És mit láttunk Franciaországban? Soha a katholicismus nem volt hatalmasabb Franciaországban és soha nem volt Franciaország virágzóbb, mint ez utóbbi öt év alatt. Egyidőben készültek a tervek, a Monmarteren építendő óriási új egyház és az Angol- és Franciaországot összekötő tengeralatti út számára.

De nem lehet feladatunk, eme nagy kérdéseket e helyen fejtegetni; nincs arra sem alkalmunk, sem terünk, sem képességünk. E sorok feladata csak az: leírni — a mint azokat meglehetősen közelről szemlélni alkalmunk volt — eszméit és embereit azon korszaknak, melyben Franciaország új alkotmánya és új politikai állapota, létrejött. Mások e munkát kétségtelenül jobban, végezhetnék; mi a közvetlenség csekély érdeménél egyébre igényt nem tartunk.

I.

1871-diki január 27-kén a nemzeti védelem kormányának minden tagjától aláírott nyilatkozat jelent meg, mely tudatta Páris lakosságával, hogy ezentúl minden ellenállás lehetetlen. Az újonnan alakított hadseregek visszanyomattak, vagy csak félig voltak fölszerelve; emberi erőt meghaladó erőfeszítés mellett is legfőlebb egy hónap múlva jöhettek volna Páris segítségére, mely akkor még csak egy pár napra bírt még élelmi szerekkel. A kormány nyilatkozata értesíté egyszerűs mind a lakosságot arról is, hogy alkudozások kezdettek meg, nem a háború befejezése céljából, hanem azért, hogy hívassék össze egy nemzetgyűlés, mely az ország nevében döntene a történendők fölött.

Két nappal e nyilatkozat megjelenése után a *Journal officiel* azon szerződést közölte, mely január 28-án Bismarck herceg és Jules Favre között megkötött. Fegyverszünetet állapított meg, oly czélból, „hogy egy szabadon választott nemzetgyűlés hívassék egybe, mely határozzon: vajon a háborút folytatni kell-e vagy a békét megkötni?“ A nemzetgyűlés Bordeauxban volt megtartandó s a németek megígérték, hogy az általok elfoglalva tartott országrészekben a népességnek a választó jog gyakorlásában minden szükséges szabadságot meg fognak engedni.

A választások gyorsan megtörténtek. A jelöltől politikai hitvallást nem kívánt senki, hiszen nem politikáról volt szó, hanem arról: hogy háború legyen-e, vagy béke? Így történt meg, hogy sok republikánus ki úgy nyilatkozott, hogy a béke mellett szavazni nem hajlandó, elejtetett. Több jelölt magát egyszerűen „békejelöltnek“ nevezte s ez által sok pártfogót nyert. A legnagyobb béketüntetés azonban az volt, hogy Thiers 26 megyében választatott meg.

Február 12-ikén először gyűltek össze a követek Bordeauxban. Három párt volt ekkor a kamarában (a mennyire ez időben pártkülönbségekről szólni lehetett): legitimista, orleanista és köztársasági párt, — a negyedik, az épen megbukott, mindenható kormány pártja, Franciaországban a választás harcában még résztvenni sem mert. Néhány corsicai kerület, híven a hagyományhoz, a bonapartista jelöltet választotta; de a választottak egyelőre mutatkozni sem mertek.

Ha különös volt, hogy ezen párt ily csekély számmal jelent meg, bizonyára még különösebbnek tetszett, hogy a legitimisták ily nagy számban voltak. Ők magok csodálkoztak ezen legjobban. Bukásuk nem esett oly hirtelen, mint a bonapártistáké, azonban évtizedek lefolyása azt jóformán már szentesíté. Győzelmeik csak úgy ártottak nekik, mint vereségeik, s minden évtized, szerencsétlenségeik és bűneik hosszú sorához, egy új szerencsétlenséget vagy új bűnt fűzött, mintha maga az isten úgy akarta volna, hogy a nemzet ellenszenve e párt iránt, soha meg ne gyengüljön. A nemzet minden osztálya és minden érzelme ellen vétett volt e párt. Közte és a nemzeti érzelem közé lépett az invasió, melyet Napoleon okozott, de melyet a restauráció diadalkép fogadott; közéje és a hadsereg közé Ney és Labedoyére véres alakjai léptek; a pol-

gárságtól és a parasztságtól elválasztá a nemesek gögje, kik azon állapotok után sóvárogni meg nem szüntek, melyek az 1793-ki eseményeket idézték elő — és végre a legitimisták és legitimitás közé lépett a szép Berry hercegnő emléke, ki Blayeben szült, 13 évvel férje halála után.

E párthoz sok történeti és kevés híres név tartozott. Tagjai a politikában többnyire új emberek voltak. Vidéki nemesek, minden világismeret nélkül; vidéki ügyvédek tehetség nélkül; vidéki hírlapírók, mint Cumont úr, a későbbi hírhedt oktatásügyi miniszter. Számbavehető vezérok nem volt, mert Berryer meghalt, új tehetségek pedig nem merültek fel a pártban; nélkülözték a politikai tapasztalatot, mert a császárság őket a nyilvános ügyekből kizárta; politikai tanulmányokkal sem kérkedhettek, mert az ilyent a jezsuiták iskoláiban nem tanítják; nem ismerték Európát, mert „provincziájukat“ soha el nem hagyták; hazájok és pártjok történetéről nem volt tudomásuk, irántok nem volt érzékek — állott a párt jobbra oly emberekből, kik szent együgyűségökben csak úgy jártak-keltek, mint Heine kísértete a thüringi erdőben, mely köszöntéskép az utazók előtt leveszi a fejét, és hogy meg ne ijedjenek, megmutatja, hogy az belül üres.

A legitimistákkal szemben állott az ugyanannyi tagból álló republikánusok pártja. A békét ellenezték és a háborút folytatták, a meddig csak lehetett — ez volt némelyek szemében legnagyobb dicsőségök, míg mások szemében ugyanaz volt megbocsáthatatlan bűnök.

A kettő között állottak az orleanisták. Számra nézve kevesen voltak, de sok volt köztök a parlamenti tehetség és parlamenti név. A szerint a mint jobbra vagy balra hajlottak, eldönthették majdan a republika vagy a monarchia sorsát. Mint rendesen, most sem tettek semmit, — s ezzel meghosszabbították az ideiglenes helyzetet. Szokott túlfínomságával e párt mindkét párttal tartott és egyikkel sem. Aumale herceggel egy választási köriratban elmondatta, hogy családjának hagyományai őt a köztársaságtól nem választják el; a Párisi grófot pedig elküldötték Frohsdorfba és a közbeeső időt arra használták föl, hogy Thierstől minél több miniszteri tárczát és államtitkársági állomást nyerjenek.

A 26 megyétől követték és a kamara által egyhangúan kormányelnökké megválasztott Thiers február 19-én lépett a

szószékre. Bemutató minisztereinek névlajstromát és előadta programját. A miniszterek között volt: négy republikánus, három minden politikai múlt nélküli férfiú, és egy legitimista. Nézeteit az ország helyzetéről a következőkben foglalja össze a kormányelnök:

„A réam mért nehéz, veszélyes és fölötte kínos feladattal szemközt aggodalom fogott ugyan el, de mégis csak egyetlen érzés tölté el lelkemet: hogy haladéktalanul és föltétlenül engedelmességek az ország akaratának, melynek annál inkább kell engedelmességni, melyet annál hívebben kell szolgálni s annál jobban szeretni, mennél szerencsétlenebb.“

„Hazánk kétségkívül szerencsétlen, de azért Európa egyik legnagyobb és leghatalmasabb országa, erős, gazdag és mindenekelőtt hősies. Bizonyosága Páris hosszú ellenállása, mely örök példája lesz az emberi kitartásnak és erélynek!“

„Teljes bizalommal szeretett hazánk hatalmas képességeiben, habozás nélkül követem a nemzetnek önök által kifejezett akaratát, és íme itt állok készen felhívásukra, mondhatnám: parancsukra, hogy önöknek engedelmességek. Azonban mégis egy kikötéssel — azon kikötéssel, hogy ha önök egy nemes, de meggondolatlan érzéstől vezetettve, oly valamit kívánnának tőlem, mit a politikai bölcsesség elítél — akkor ellenállnék önöknek, a mint nyolcz hónappal ezelőtt szembe szállottam azon végzetes lelkesedéssel, mely reánk egy rettenetes háborút hozott.“

„Van-e valaki önök közül, ki azt állítaná, hogy nem föltétlenül szükséges oly gyorsan és teljesen a mint csak lehet, véget vetni az idegen megszállásnak, egy békekötés által, mely csak úgy lesz elfogadva, hogy ha tisztességes? ki azt állítaná: hogy nem szükséges az országot az ellenségtől megszabadítani? hadseregünk tiszteit, katonáit és táborno-kait haza hívni, hogy segítségökkel bátor és fegyelmezett hadsereget nyerhessünk, és a megzavart rendet helyreállítsuk? hogy azonnal a visszalépett vagy érdemtelen hivatalnokok helyébe másokat kinevezni, a törvényhatóságokat reformálni, a municipális tanácsot szervezni, a bennünket megrontó adóknak véget vethi, s ha nem pénzügyi helyzetünket, legalább hitelünket emelni? honvédségünket visszaküldeni mezőire, műhelyeibe, a járhatatlan utakat helyreállítani, a

tönkre tett hidakat fölépíteni és a munkának ismét lendületet adni?“

„Van-e itt valaki, ki azt hiszi, hogy ez nem legsürgösebb teendőnk? Van-e valaki, ki tudományos értekezéseket akarna tartani az alkotmány czikkei fölött, azon pillanatban, melyben foglyaink messze országokban epednek, míg népeségünk bár éhségtől megtörve, kénytelen utolsó betevő falatját az ellenségnek adni?“

„Nem, nem uraim! E pillanatban az egyetlen lehetséges politika az, hogy a békét és rendet helyreállítsuk, a hitelt emeljük, a munkát élesszük. És erre közreható minden eszes, tisztességes és felvilágosodott férfiú, akár mint vélekedjék is különben a monarchiáról vagy republikáról; és ha csak egy esztendeig, ha csak hat hónapig vettek is majd részt e munkában, emelt fővel és nyugodt lélekkel térhetnek vissza küldöikhez és tűzhelyeikhez!“

Két dolgot készített elő Thiers e beszédével; az úgynevezett „bordeauxi szerződést“ és a békealkudozásokat. A békealkudozások, melyek jobbára csak az államfő bölcsességétől és lángeszétől függöttek, az adott körülmények között, elég szerencsésen fejeztettek be; a bordeauxi szerződés azonban, mely az első pillanatban lelkesedéssel töltött el minden pártot, csak rövid ideig állott fönn. A békeszerződés és a békekötés drámai történetét mellőzzük; ezt csak történetíró fogja méltóan leírhatni. Egy pillanatig a kamara kétségbeesett lelkesedésében kész volt a nemzetet újra fegyverre szólítani. Meglehet, hogy ez esetben ismétlődtek volna a nagy forradalom eseményei; meglehet, hogy Franciaország akkor, ha nem nagyobb (mert az lehetetlen lett volna) de újabb válságokon megy át: az államfő bölcsessége azonban megóvta az országot minden újabb szerencsétlenségtől.

Midőn a kamarának el kellett volna fogadnia a békekötést, Bamberger képviselő szólalt föl, hogy Elsass és Lothringia nevében tiltakozzék ellene. „Egyetlen embernek volna csak szabad ily békét kötni, kiált föl, és ez ember — III. Napoleon!“

A gyűlés hangos tetszésnyilatkozatokba tör ki, csak a jobboldalról hallatszik egy hang:

„III. Napoleon soha szégyenteljes szerződést nem írt volna alá!“

Minden oldalról fölhangzik erre:

„Ki mondja ezt? Halljuk a nevét! A nevét annak, ki ezt mondá!“

S ugyanazon hang bátran visszafelel:

— Galloni d'Istria!

Máskor e grotesk személyiség megnevezése csak általános kaczagást támasztott volna; e pillanatban azonban e név, a parlamenti történetben ismert egyik legnagyobb és legérdekesebb jelenetet idézi elő.

Conti úr, III. Napoleon volt titkára akar szót emelni. Az általános felháborodás visszaüzi a szószékről.

„Lépjen le a szószékről, kiált föl Franclieu úr. Lépjen le uram, a hóhéroknak nem szabad áldozataikat megsérteni.“

A felháborodás paroxizmussá lett. Az elnök felfüggeszti az ülést.

A gyűlés újra megnyílván, a kamara valamennyi szavazattal hat ellenében a Bonaparte-dynastiát trónvesztettnek nyilvánítja. A szerencsétlen hat szavazó tiltakozást kísért meg. Thiers a szószékre lép és megadja nekik a halálos döfést. Csakugyan a halálos döfést? Ez időben úgy hitték, hogy azt!

II.

1871 márczius 10-én a kamara 427 szóval 154 ellenében kimondá, hogy Párist „decapitálja“.

Márczius 18-án kitört a commune-lázadás.

Május 28-án a commune le volt verve.

A jobboldal még a commune elleni háború alatt neki bátorodott. Május 11-én Mortimer-Terneaux úr egy beszédet tartott, melyben elég érthetőn volt kimondva, hogy Thiers tulajdonképen maga sem egyéb gyujtogatónál s hogy a communit mintegy saját magának mulattatására ő maga szervezte.

Erre Thiers elveszté türelmét. Haragtól halványan lépett a szószékre; elején szólni sem bírt.

— Megtagadom, kiálta föl hevesen, azon fölvilágosításokat, melyeket tőlem követelnek!

És a szélső jobb felé fordulva, megsemmisítő gúnnyal folytató:

„Vannak köztünk oly vigyázatlanok, kiknek nagyon sietős a dolguk. Várjanak ezek még nyolcz napig; nyolcz nap múlva Párisban leszünk és a veszedelemnek vége lesz; akkor majd föladatuk egy színen fog állani bátorságukkal és tehetségökkel.“

A jobboldal ekkor még nem merte Thierstől a „föltétlen bizalom“ megszavazását megtagadni, melyet követelt; de az áskálódások már javában folytak. Thiers a maga részéről az országnak csak pénzügyi újjászervezésével foglalkozott.

Midőn a háború kitért, egyáltalában készületlenek voltak ép úgy *pénzügyi*, mint *katonai* tekintetben. Azt lehetett hinni, hogy a jólét, béke és a háborútól való félelem néhány éveiben talán mégis biztosítottak valami tartalékot a legnagyobb veszély esetére — *a császárság ezt egyáltalán nem tette*. Mindjárt az első összeütközés alkalmával 750 milliónyi kölcsönre és a kényszerfolyam elrendelésére szorultak, hogy a legégetőbb szükségeknek eleget tegyenek.

Az 1869. évi budget volt az utolsó, melyet a császárság végig kezelt. A császári pénzügyi igazgatás mesterfogásait nem is említve — ezen költségvetésből 98.107,811 frknyi hiány tűnik ki, pedig a kormány a törvényhozótestület mamelukjainak 19.359,098 franknyi többletet számított föl. Az operatio igen egyszerű volt. A kiadásokat 2137.054,623 frankra tették, a bevételeket pedig 2156.413,722 frankra; ebből természetesen többlet tűnt ki. De azt elfelejtették megmondani, hogy 117.466,910 franknyi összeg a 420 milliós kölcsönből volt véve, s ez a budgetben a bevételek között szerepelt.

Valósággal tehát a császári kormány e legfényesebb évében már 98.107,811 franknyi előrelátott hiány megvolt. Az 1870-ik évre már csak 3 millió fölösleg volt kimutatva. Ez és a következő 1870-iki év roppant hiánynyal végződött. Az Elzass-Lotharingia átengedése által származott veszteség a budgetben következőkép volt feltüntetve:

Egyenes adók	19.149,000 fr.
Indirect „	55.236,000 „
Államjóságok s erdők	4.558.000 „
Összesen	78,943.000 fr.

Ebből levonandó

Kezelés s egyéb kiadások	12.553,000 fr.
Marad veszteség	66.390,000 „

Ehhez járul az 1870—71-ki évek következtében oly adósság terhe, mely kamatban 447.244,910 frankot tesz és tőkében 7.538.509.496 frankot. De ez még nem minden. Egyéb kiadások egész sorozata (tartozás a francia banknak, kielégítése a háborúban kárvallottaknak stb.) számítandó még ez összeghez. Mathieu-Bodet 1875-ki január 5-én az elnökhöz intézett jelentésében az 1870—71-ki évből származott és előre nem látott kiadásokat tőkében 9.020.643,000 frankra és kamatban 775.000,000-ra tette, mely összegbe az Elzass-Lotharingia által okozott 66 millió veszteség még nincs bele számítva.

Mindenekelőtt most az volt a feladat, hogy az azonnal szükséges óriási összegek kölcsön útján beszereztesenek és hogy azután új adókkal fődözzék a kölcsön terheit. Mindkét operatio nagy aggodalomra adott alkalmat. Fog-e az európai piac, kérdezik, segédkezet nyújtani, midőn a pénzügyi helyzet szomorú voltát már a császárság utolsó éveiben is általánosan ismerték? És vajon az ország, melyről azt hitték, hogy már eddig is annyit adózott, a mennyit egyáltalán elbír, most a háború után képes lesz-e az új, roppant nagy terhek viselésére, melyeket reája kellett és akartak is mérni?

Mindkét igen jogosnak tetsző aggodalmat megczáfolták a következmények.

Junius 28-án (1871) Pouyer-Quertier pénzügyminiszter a szószerkre lépven, tudtul adta a kamrának, hogy sikerült neki nem egészen 6 óra alatt $2\frac{1}{2}$ milliárdnyi kölcsönre nyilvános aláírási úton $4\frac{1}{2}$ milliárdot beszerezni. A kamra e tudósítást egyhangú tapssal és ujjongással fogadta. Néhány hónappal később, midőn Thiers az egész hadisarczot és pedig sokkal korábban, mint bárki is remélni merte, lefizette, a jobboldal tagjai úgy tettek, mintha az államfőnek az ország elismerésére nem is volna valami nagy igénye; és midőn Thiers, természetesen áldozatok mellett, az országot az ellenése megszállításól fölszabadította, Broglie úr e tettét egy akademikus leereszkedéssel írt helyeslő jelentésben beszélte meg, melyből elég világosan kitetszett az, hogy ő már, t. i. Broglie úr, ezt a dolgot mindenestre sokkal jobban végezte volna el. Akkor még hittek politikai tehetségébe e közép-szerű cselszövőnek, kit Thiers úr megtett londoni nagykövetnek, mert herczeg és kit a jobboldal megtett vezérének,

mert Thiers úr megtette londoni nagykövetnek. Azóta kitünt, hogy e rókánál is ravaszabb miniszter még az ártatlan Wallon úrral sem tudott mérközni, és hogy e gondviselésszerű államférfiú, ki Thierst akarta túlszárnyalni, még Gambettával sem bírt.

Példányképe e nemes herczeg azon mondva csinált nagyságoknak, melyeknek főiskolája volt a parlamenti doctinarismus. 1830-ban Broglie úr 10 éves; 1840-ben Broglie úr már követségi titkár. Szerencséjére kiütött a februári forradalom, és most 22 éven át, nem volt egyéb dolga, mint magát dicséretetni. Hírnevének egyetlen jogcíme apja — a kinek földicsősége anyósa volt . . . Midőn először jelent meg a herczeg a kamarában, a vidéki képviselők ugyancsak csodálkoztak. Máskép képzelték ők magoknak Broglie herczeget! Hahh, pedig ismeretes, hogy a természet megfélelkezik némelykor még arról is, hogy az „uralkodó osztályok“ teremtésénél, nagyobb gonddal illenek eljárnia. Broglie úr, annyi herczeg, hős és tábornok unokája, alacsony termetű, rút és ellenszenves arcú férfiú, ki egyáltalában nem bír tekintetet parancsoló tartással; gondolkozása banalis, stylusa rosz, beszédje hebegés, egészben véve Benjamin Constantnak rosz portraitja, hogyha nem caricaturája. Ilyenek a doctinarismus híres férfiai . . . „de loin c'est quelque chose, de près c'est rien!“

III.

Broglie úr akkor szintén orleanista volt még; a nemes herczeg nem annyira meggyőződésből, mint azért, hogy Thiersnek kellemetlenséget okozzon az orleansi herczegek ügyeivel foglalkoztatá pártját. A kamarában Jean Brunet ur indította meg e mozgalmat, groteszk személyiség, melynél alkalmasabbat, e szerepre gondolni sem lehetett volna.

Jean Brunet úr 1848-ban tüzérkapitány, socialisticus követ és atheista volt, az 1870—71. háború kezdetekor III. Napoleonnak egy tervet küldött be, melyről állítá, hogy ez az egyetlen, melylyel Moltkét meg lehetne verni. A császár elég oktan volt Brunet tervét tekintetbe nem venni, és Moltketől csakugyan meg is veretett. Miután ez megtörtént, Brunet úr Trochu tábornoknak ajánlá föl tervét, ki azt mondá:

hogy a terv nem egészen eszeveszett, csakhogy kiviteléhez legalább is a világ minden ágyujára és szóró lövegére volna szükség, még a poroszokéit is beleszámítva. Az 1872-iki választó gyűlésekben Brunet úr mint ultra radicalis jelölt, és „félreismert“ mutatá be magát, és a párisiak csakugyan megválasztották. A kamarában azon indítvánnyal lépett föl aztán, hogy a Trocadero-hegyen egy óriási templomot emeljenek — mondják, hogy ez az eszme lebegett a Montmartreon emelt új egyház alapítói előtt, midőn a „nemzeti fogadalom“ tervével léptek a kamra elé. E mély cszű államférfiu egyszerre csak a szószékre lép és minden bevezetés nélkül azt indítványozza, hogy töröltessenek el minden a száműzetésre vonatkozó törvénycikkek. A jobboldal annyira meg volt lepetve a baloldal egyik tagjának — Brunet úr ekkor a baloldalhoz tartozott — illetén indítványa által, hogy az a fölötti határozatot elnapolta; közben pedig a saját pártjabeli Brunetját, kinek Giraud volt a neve, rábirta, hogy tegyen oly indítványt, melynek értelmében csak azon törvények szüntettessenek be, melyek a Bourbon-családnak tiltják a Franciaországban való tartózkodást. A bizottság és előadója Batbie — szintén az orleanismusra áttért republikanus, ki később a „hadakozó kormány“ hírhedt elnevezést föltálalta — Giraud indítványa mellett nyilatkozott.

Thiers az indítványt ellenezte, ép úgy a mint Napoleon Louis hazatértét ellenzé. Thiersnek ez alkalommal tartott beszéde legkitünőbbjeihez tartozik. Franciaország helyzetének rajzán kezdte s idézte Napoleon Lajos herceghez intézett jószavát: „Monseigneur, ezen oktalan emberek, kik önt visszahívják, nem tudják, mit csinálnak. Ön az ő uruk lesz; de az *enyém* soha!“

Szónok aztán a bordeauxi szerződésre emlékezteti a gyűlést és nagy derűtség között kinyilatkoztatja, hogy ő el van határozva, lehető legkevésbé rosszul kormányozni, még azon veszedelem esetére is, ha a köztársaságnak tenne vele szolgálatot.

A mi pedig a szőnyegen forgó ügyet illeti, kinyilatkoztatja, hogy el volt határozva a törvény ellen szólani; de mégis engedelkeny lesz, mert a hercegek (Joinville és Aumale hercegek képviselőknek választattak) ünnepélyesen megígérték, hogy soha helyöket a kamarában el nem fogadják,

se pedig okot nem fognak szolgáltatni azon aggodalomra, mely Franciaországban tartózkodásukhoz fűződhetnék. Thiers azonban, úgy látszott az ígéretnek kevesebbet hitt, mint bevalotta; mert a jobboldal heves ellentmondása közepette kijelenté, hogy fenntartja magának a jogot, minden viszonyok között „erélyesen megóvni Franciaország jövőjét, jelenét és intézményeit“. Ez volt azon beszéd, melyben egyebek közt Gambetta ellenállási politikája „politique de fous furieux“-nek volt mondva.

472 szavazattal 97 ellenében megszavazták tehát a száműzetési törvények megszüntetését és 554 szavazattal 111 ellenében igazolták a hercegek választását. A republikánus párt hírneves tagjai közül: Arnaud, Favre, Lefranc Victor, Picard és Jules Simon, a száműzetési törvények megszüntetése mellett szavaztak.

Néhány hónappal később, május 18-án, minden képviselő a gyűlés terembe beléptekor a *Journal des Débats* egy-egy számát találta ülőhelyén; minden újságlapon két levél volt kék ironnal megjelölve. E levelekben az orleansi hercegek azt tudatták választóikkal, hogy nézetök szerint elkövetkezett már az idő, hogy a kamarában helyöket elfoglalják. Eleinte nagy zaj támadt. Említették, hogy a hercegek becsületszavukra fogadták, hogy nem fognak a kamarában megjelenni. Interpellatióban és vitatkozásban sem volt hiány és egy nem épen hízeltő szavakba foglalt napirendre térés vetett véget a dolognak. Deczember 19-dikén a hercegek Bocher és Mornay uraktól követve jelentek meg a házban. Bevonulásuk igen szegényes volt. Alig egy pár képviselő emelkedett fel helyéből, ez is csak kíváncsiságból, hogy a belépőket lássa. Senki sem szólalt meg üdvözlőkre, még a jobboldal is úgy tett, mintha észre nem venné őket. A két herceg a középén foglalt helyet. Hozzá tesszük még, hogy mindkettő azóta a hallgató tagok számát szaporítá. Ugyanazon szerep ez, melyet egyidőben Napoleon Lajos követett, szeretetreméltók, leereszkedők és — nagy fontosságú szavazásoknál hiányzanak.

Aumale herceg kétszer szólalt föl. Először, midőn azon törvényszékről volt szó, mely Bazaine fölött volt ítélendő, ekkor kijelenté, hogy kész eleget tenni, minden kötelességnek „bármily kegyetlen legyen is az“ — képzelhetni is, mily

kegyetlen dolognak tarthatta a herceg, hogy a császárság egy tábornagyját elítélje! Másodízben az új katonai törvény fölött szólott, hogy alkalma lehessen „szeretett lobogójáról“ megemlékezni nyilvánosan.

A hadisarcz még nem volt lefizetve, az országot még az ellenség teljesen el nem hagyta, és a hercegek már is siettek, — 1872-iki december 21-én — 40 millionyi összeget, melylyel a nemzet nekik tartozott „bekövetelni“. Az nap, midőn a törvényt nekik megszavazták, Thiers az orleanistákról szólva, megjegyzé:

— Megboszultam magamat!

Helyén lesz itt megemlékezni egy-két szóval az orleansi hercegekről, kik e pillanatban úgy látszik, semmi politikai fontossággal nem bírnak, de kikre lehet, hogy még nagy és jelentékeny szerep vár Franciaország történetében. Az Orleans-család tagjai közül, kettő válik k' csak tehetsége által; a párisi gróf és ennek nagybátyja Aumale herceg.

A párisi gróf, az orleanisták törvényes trónkövetelője egy német hercegnőnek (mecklenburgi Helénnek) fia, ki Németországban Eisenachban, neveltetett. 1861-ben a gróf az amerikai secessionista háborúban, mint törzskari kapitány és Mac-Cellar tábornok hadsegéde, vett részt. Mondják, hogy mély ismeretet és ritka bátorságot tanúsított ez alkalommal, és hogy általában katonai ismerete ép oly nagy mint politikai ügyessége és jártassága. Minden ismerésének egybehangzó véleménye szerint, ugyanis a gróf egyike azoknak, kik az európai politikát legjobban ismerik.

— Csak három férfiú, mondta volna egy ízben Beust gróf, ismeri az európai politika saktábláját: a párisi gróf, a második kit nem akarok megnevezni, és — én.

Katonai élményeit a herceg egy négy kötetes könyvben írta meg, mely a legélvezhetetlenebbek egyike, melyek valaha francia nyelven íráttak. Egyéb tanulmányai a munkás-kérdésről Angolországban, Németországról, az állam és egyház közti viszonyról, még a *Rerue des deux mondes* többnyire igen loyális olvasóinak sem tudtak tetszeni. A herceget nagyatyjáéval vetekedő egyszerű életmód jellemez. Egész lényében egyszerű, polgári, egyáltalán nem kihívó. Családi életében nem volt boldog soha. Ámbár még fiatal (1838-ban született) már három gyermeke halt el. A francia

legitimisták örömet emlegetnek egy legendát, mely az orleanisták által elűzött Károly királynak az orleansi házra és utódaira, halála előtt mondott átokról regél: azóta, mondják ők, elhal az orleanisták minden gyermeke, — míg majdan kivész az egész ház. És csakugyan meghalt egyetlen fia Nemours hercegnek, valamint Aumale hercegnek is; a párisi gróf házában pedig a gyász véget sem ér. . . .

Veszedelmes trónkövetelőnek nem tartjuk se a párisi grófot, se Aumale herceget. Mindkettő sokkal gazdagabb, hogy sem veszedelmes lehetne. A gazdag hercegek nem követnek el államcsinyt. A párisi gróf maga királyfi létére, ugyan nem túlságosan gazdag; Aumale hercegnek azonban roppant vagyona 3—4 millió évi jövedelmet hajt. Ő az orleanisták között, ha szabad így szólanom: *a bonapartista* — vakmerő és vállalkozó. Stylusa is egészen más mint a párisi grófé. A vörös herceghez Franciaország történetéről írt levelei valóban öldöklő élcczel vannak tele és helylyel közel Paul Louis Courrierre vagy Juniusra emlékeztetnek. A vörös herceg azt mondá, hogy agyonlövetik „bel et bien“ az orleansi hercegeket, ha ezek francia földre lépnek. A herceg erre azzal felelt, hogy fölszámllalta mindazon jótéteményeket, melyeket Napoleon Lajos nyert Louis Philippetől — „a mi pedig az agyonlövetést illeti, így zárta be sorait, azt hiszem, uram, hogy ez az első ígéret, melyet a Napoleonidák azzal a becsületes szándékkal adnak, hogy meg is tartják“.

E sorok írójának alkalmá volt a nemes herceget megfigyelni akkor, midőn ez először adhatá katonai és politikai képzettségének nyilvános jeleit. Ez a Bazaine-pör alkalmakor történt. A herceg alaposan ismert mindent tényt; megtalálta mindég az alkalmas hazafias kifejezést, a közönség tetszésére úgy látszott sokat tartott: a császárág hívével pedig, ki előtte állott, oly kegyes leereszkedéssel bánt, mely ezt mélyebben sértheté, mint ama féktelen harag és düh, melylyel más royalistikus bírák egykor a hősies Ney tábornagyot üldözték. Reánk, a herceg egy hatalomkedvelő, erőszakos, ravasz férfiú benyomását tette, ki minden tetre képes, mely a becsület rugékony fogalmával egyenes ellentétben nem áll. Aumale herceg akademikus is; Montalambert utódja volt. A beszéd, melyet az akadémiába való fölvétele alkalmával mondott, egyike volt a legszebbeknek, formára kitünő, gondolatokban gazdag.

E beszédet, számtalan kiadásokban terjesztették és ajándékozták el, egy pillanatig népszerűséget szerzett szerzőjének — aztán elfelejtették megint.

A három trónkövetelő család közül, az orleanistát terheli a Franciaországot eddig ért szerencsétlenségek legkisebb része; a család tagjai valamennyien képzetek és elég tehetségesek arra, hogy ha hercegek nem volnának is, mégis volna joguk politikai szereplésre; nemzeti érzelműek és szabadelvűek; bírnak mindazon tulajdonságokkal, melyek miatt a közéletben az embereket tisztelik és a magánéletben szeretik, — és mégis valamennyi francia herceg között, épen nekik van legkevesebb tekintélyök, ők a legkevésbé népszerűek. Ez családjoknak sorsa. Ősükről, Philipp Egalitéről igen helyesen mondá Louis Blanc a forradalom történetében: „il mourût par droit de naissance“ királyi születésén kívül más büntényt nem foghatott reá a köztársaság. A mostani orleansi hercegeknek sincs más, csak velök született bűnük — azon Égalité bűne, ki XVI. Lajost elárulta; azon orleansi Fülöp bűne, ki X. Károlyt elárulta; a polgári királyság bűne, mely a jóllét, de egyszersmind a legdurvább cynismusnak is kora volt. Franciaország azonban minden bünt megbocsát — de csunya bünt soha.

IV.

Meg akarjuk kísérteni most, hogy a kamara pénzügyi működésének végeredményeit egy pár rövid mondatba és számadatba összevonjuk.

A hadisarcz lefizetése és az ország fölszabadulása után a francia állam újabb tartozásai 9,287.882,000 frkra ruhtak. Tevékenységének első évében a kamara 668.507,000 frknyi új adókat szavazott meg.

Ez összeg az egyes adónemekre a következő fölötte figyelemreméltó módon osztak meg:

Egyenes adók 40.925,000 frk. Pótlék az egyenes adókhoz 10.026,000 frk, 90.937,000 frk. Bélyeg 56.950,000 frk. Vám 115.202,000 frk. *Indirect adók 294.570,000 frk.* Pósta 21.600,000 frk. Ingó értékek 32.000,000 frk. Távirida 2.370,000 frk. Egyetemek 82,000 frk. Bevételek Algirből 3.570,000 frk. Különféle bevételek 275,000 frk.

A direct és indirect adóemelés közti különbség szembe-
szökő. Csak hosszú vitatkozások után szavaztak meg nem
egészen 51 millió direct adót, de indirect adókból igen könnyen
szavaztak meg hat annyit. A vezérelv — és ezt Thiers
szolgáltatta — az volt, hogy minél kevesebb új adókat hozza-
nak be, de a meglevő adókat emeljék a mennyire csak lehet,
és pedig ezek közül első sorban az indirect adókat. El kell
ugyan ismernünk, hogy azon pillanatban, midőn az ország
nagy része a háború pusztításait még sínlette, nem lehetett a
földet új adókkal terhelni. De más oldalról igaz az is, hogy a
földbirtokosok nem voltak az egyetlen kárvallottak. A fran-
czia társadalom minden osztálya szenvedett kivétel nélkül.
A földbirtokosok ép úgy mint a földművelők, a nagyiparosok,
mint munkásaik. S ha mégis csupán az iparcikkeket, azaz a
gyártulajdonosokat és gyármunkásokat adóztatták meg, és
csak az indirect adókat, azaz leginkább a munkásokat terhel-
ték — úgy ez nyilvánvaló igazságtalanság volt. A képviselők
az adófölémelés körül folyó viták idejében nem voltak a leg-
kellemesebb helyzetben. Minden nap egymást érték választóik
levelei, sürgőnyei és küldöttségei, melyek mindannyian épen
a szóban forgó adót tartották a legterheesebbnek, legigazságtal-
anabbnak és legboszantóbbnak; mindegyik adónemnél föl-
hangzott: „csak ezt ne!“ — és a megbizottak elég világosan
meg is értették a képviselővel, hogy vége lesz mandatumá-
nak, ha ezen vagy azon adó mellett szavaz.

Ennek természetesen az lett a következménye, hogy
általános lett az elégedetlenség és idegesség. A kormány és kü-
lönösen Thiers, — kit ezer kérdéssel és érdekléssel ostromoltak,
s kinek ugyan ez időben kellett a Németországgal folyó alku-
dozásokat vezetni és a katonai és polgári administratiót újjá-
szervezni — kénytelen volt a parlamentben minden nap a
legboszantóbb, legkicsinyesebb és legméltánytalanabb táma-
dásokat eltűrni. Csoda volt-e ekkor, ha az idegesség őt is
megszállotta, mint a többit, s hogy 1872-ben január 20-án, az
úgynevezett „matières premiéresről“ szóló adó-törvény fölötti
vitában (mely törvényt a többség el akarta vetni), beadta
lemondását. A cselszövők, élőkön Broglie úrral, még mindig
nem érezték magokat elég erőseknek, hogy végletig vigyék a
dolgot. Az elnök lemondása nem fogadtatott el. Azok között,
kik leginkább erőlködtek azon, hogy az elnök lemondását

visszavegye, volt többek között Mac Mahon tábornok is. Thiers újra győzött, de védvám-politikája egyszer mindenkorra megbukott, és nem fog találkozni többé Franciaországban kormány, mely e politikát újra fölvegye.

Tíz nappal e kényszerített békekötés után megjelent Chambord gróf kiáltványa, melyben híveinek nagy sajnálatára kijelenté, hogy ő „a forradalom legitim királya“ nem lesz soha. Azonban a monarchia és köztársaság közti választás ideje még el nem érkezett.

Azóta Franclieu marquis leveleiből megtudtuk, mi minden történt ekkor a szinfalak mögött; megtudtuk, hogy az orleanistákkal kötendő egyezkedés díjául a gróftól azon írásbeli ígéretet követelték, hogy „nem fog ismét nősülni, ha valamikor az a fájdalom érné, hogy Chambord grófné meghalna.“ A grófnét bizonyára mélyen meghatotta leendő alattvalóinak e gyöngéd gondoskodása. Valamennyi, erre vonatkozó eselszövények története, tulajdonképi, igazi, *egész* története még koránt sincs megírva. Párisban azt hitték, vagy legalább úgy tettek, mintha hinnék, hogy Chambord gróf a koronát azért nem fogadta el, mert Franclieu úr kifejezése szerint „az egyház elsőszülött leányának megmentésére akart eszköz lenni isten kezében.“ A bécsi hírek az el nem fogadást sokkal világibb okokból magyarázzák. A Chambord-legenda sokat fog majd egyszer veszteni e magyarázat által. Ennek lényege pedig azon állításban áll, hogy V. Henrik hogyha IV. Henrik unokafia (mi nem tetszik bizonyosnak), akkor legalább is ép annyira XV. Lajosnak is unokája. A kamarában különben az orleanisták azon voltak, hogy Grévy helyébe Aumale herceget ültessék az elnöki székbe. Azt hitték, hogy innét már nem volna messze a köztársaság elnöksége is. Mindkét terv megbukott.

Február hó első üléseiben három fontos határozatot hoztak: az első a kereskedelmi szövetségek fölbontására vonatkozott, a második azt állapította meg, hogy e parlament tartama alatt a kamara egyetlen tagját sem szabad rendjellel kitüntetni, kivéve katonai érdemekért; harmadik határozatával pedig a kamara 366 szavazattal 310 ellenében újra visszavetette a Párisba költözésre vonatkozó indítványt.

1872-diki február 11-én, Rouhert egy korsikai kis város a kamarába választá, és e napon a bonapartista összeesküvé-

sek újra megindultak. Köztudomású volt, hogy e választás alkalmával több hivatalnok nyíltan föllépett a kormány ellen; Thiers ezt nyíltan elismeré és megígérte, hogy a közigazgatást e tisztátalan elemektől meg fogja szabadítani; Dufaure pedig elmondott ez alkalommal a szószekről egyet-mást a császári praefectusokról, kik mint például Jauvier de la Motte úr — kinek püre épen ekkor ért véget — a virement-törvény merész magyarázatánál fogva a kórházak berendezésére szánt összegeket arra használta, hogy kedves barátneinak gyönyörű bouloirokat rendezzen be. Elnapolása előtt a kamara megszavazta még a nemzetközi munkás-egyletekre vonatkozó törvényt, több új adót és a költségvetést 1872-re. A szünidők alatt az állandó bizottság név alatt Versaillesben visszamaradt kis parlament reactionarius tagjai azon voltak, hogy a köztársaság elnökének szérény erejükhöz képest, minél több kellemetlenséget okozzanak. Majd azért vonták felelősségre, hogy az Elyséében és nem Versaillesben fogadják vendégeit; majd meg Gambetta körútjáért tették felelőssé, ki egy beszédében e rettenetes véleményt hallatá:

— Százszor inkább oszoljon föl az országgyűlés, mint az ország.

April 22-dikén ismét megnyílt Versaillesben a gyűlés. A kamarán kívül és belül ismét megkezdődtek a cselszövények. Itt is a tulajdonképi történetet és ennek valódi kulcsát nem a parlamentben kell majdan keresni, hanem a salonokban, nem a szószeken, hanem különböző pamlagokon — „la conspiration des éventailes“ (a legyezők összeesküvése), így nevezte el maga Thiers ellenségei ez időszerinti működését. Az új sessió első ülésében Thiers megjelent, de csakhamar távozott. Azt mondták, hogy beteg; a börze és kamara baisse-speculansai hozzá tették, hogy nagyon beteg. Ez alkalommal szólottak Thiersnek egy alelnöki állomás szervezéséről, a melyre az orleanisták (mint minden állomásra) Aumale herceget tartották a legalkalmasabb egyéniségnek. Thiers a tanácsot nem fogadta el. Egy szellemes politikus erre oly célzással élt, mely finomságra hasonlított ama Chambord grófnéra vonatkozó célzáshoz, melyről már megemlékeztünk.

— De tegyük föl, mondá a mély eszű államférfú Thiershez, hogy ön meghal; mi történjék aztán?

— Oh ez oly föltevés, melyet meg nem engedhetek,

mondá Thiers nyugodtan és a küldöttség szomorúan távozott.

Kitaláltak azonban más módot arra, hogy az elnököt elkedvetlenítsék. Hallatlan, úgy mondák, hogy az államfő a parlamentbe jő és részt vesz a vitákban. El akarták tehát tiltani az államfőt attól, hogy a vitákban személyesen részt vegyen és így könnyű módon gondoltak a kamarában legveszedelmesebb ellenségöktől szabadulni. John Lemoine ez alkalmából a *Journal des Débats*ban e szerencsés megjegyzést tette:

„Thiers urat a kormány fejévé tenni, de a szót tőle megtagadni, ez annyit tesz, mint Pattit néma szerepekre szerződtetni.“

Ez urak azonban annyit mégis elértek, hogy egy egészen nevetséges szabályzat állíttatott fel, melynek minden pontját be kellett tölteni Thiersnek, ha beszélni óhajtott. A baloldal pedig, melylyel saját kormánya elég rosszul bánt, az egész időben sok önmérsékléssel és határozottsággal állt a kormány mellett. „Ily ministerialis baloldalt még nem láttam soha!“ mondá a legitimista Joubert gróf.

A következő hónapok legfontosabb parlamenti eseményei a következők: a katonai törvény, azaz az általános szolgálati kötelezettség megszavazása, az államtanács újjászervezésére, a postaszövetség Németországgal, az enquéte a metzi capitulatio ügyében és ennek indítványa, hogy Bazaine tábornok haditörvényszék elé állíttassék, Audiffret hercegnek egy megsemmisítő beszéde a császárság szállításai ellen (a kamara elhatározta, hogy az Franciaország minden községében kifüggesztessék), Rouhernek első, nyíltan bevallott kísérlete a „nagy conservatívpart“ megalapítása körül, az ország fölszabadulásáról szóló egyezmény elfogadása, a három milliárdnyi kölcsön új és roppant sikere, Audiffret herceg egy szenvedélyes beszéde a szeptember 4-iki kormány szállításairól (a mikor szónok két képviselőtársát, Gambetta és Naguet urakat, mint ez Franciaországban fegyenczekkel történik, csak nevéknél szólította meg s még „úr“-nak sem nevezte őket), az elnök republikánus ízenete 1872-iki november 12-kén, és végre történt azután egy új kísérlet, hogy egy, Mac-Mahon tábornok és Changarnier és Ladmiraul tábornokból álló triumvirátust tegyenek Thiers helyébe, és sok fondorkodás és áskálódás után végre a republikánusok két érzékeny vesztesége: Grévy

Albertnek a kamarai elnökségről való lemondása és Rémusat veresége Barodettel szemben a párisi választásokkor.

E választás bevezetés és ürügyül szolgált a reactionarius pártoknak, hogy Thierst egyenesen megtámadják, mit eddig soha sem mertek. Elmaradt-e volna a május 24-iki esemény, ha Párisban Remusat gróf megválasztatik? A dolog nem valószínű. De bizonyos az, hogy (a különben meglehetősen együgyű) Barodet megválasztatása nélkül, Broglie herczegnek győzelme sokkal több fáradozásba került volna. Május 29-én nyílt meg az ülésszak. A kormány mindjárt az első ülésben előterjesztette az alkotmány-törvényeket.

Fokozta még a politikai lázt egy miniszterválság, melynek Jules Simon lett áldozata. Midőn a sürgősebb teendők véget értek, a ház elnöke Buffet úr, ki Broglie mellett az elnök ellen irányzott minden fondorlat egyik vezetője volt, a következő interpellációt olvasta föl:

„Az alulirt követek, meg lévén győződve, hogy a helyzet komolysága az ügyek élén oly cabinetet kíván, melynek politikája az országot megnyugtathatja:

„interpellálják a kormányt a kebelében lefolyt változások tárgyában és egy határozottan conservativ politika érvényesítésének szükségessége felől“.

— Az aláírók! kiálták balról és a hírhedt Baragnon úr visszafelelt:

— Közel háromszázan vagyunk.

Az ellenségeskedések megkezdődtek. Egy ünnep- és munkanap esett közbe; május 23-án a nagy döntő ütközet kezdődött. Kora reggel óta a kastélyt ellepte a sokaság. Az elnök páholyában a Thiers-család nőtagjai voltak láthatók. Egy másik páholyban ült Mac-Mahon polgári öltözetben. Minden külföldi követ jelen volt.

Mindenek előtt Broglie lépett a szószékre. Arról vádolta a kormányt és az elnököt, hogy a radicalisokkal egy követ fújnak. Beszédét e jósló mondattal végezte:

„A kortársak gyakran hizelegnek; de az utókor kérlelhetetlen azok irányában, kik a társaságot megrontották, melyet megvédeni volt hivatásuk“.

Broglie úrnak az ősz, tiszteletre méltó Dufaure felelt, az ülés végén pedig az elnök jelenté, hogy Thiers a következő ülésen beszélni kíván. Az elnök ingerültsége kiderült

azon iratból is, melyben ez óhajtás formulázva volt. Ez volt az első eset, hogy ama túlfinom szabályzatot alkalmazták, melynek czélja volt az elnököt megakadályozni abban, hogy szót emeljen. Thiers tehát a törvényre hivatkozott és kinyilatkozatá, hogy a törvény által számára biztosított joggal élni kíván — „oly joggal, tevé hozzá, melyet a józan ész biztosítana számomra, ha a törvény nem volna“.

Május 24-kén 9 órakor reggel Thiers a szószéken volt. Annyiszor írták már le a volt elnök beszédmodorát, hogy szinte nevetséges volna az elmondottak után annak új rajzát adni. Annyi bizonyos, hogy Thiers egész élete pályáján nagyobb érdeket meg nem védett, s hogy lángesze soha fényesebben ki nem tűnt, mint ezen páratlan alkalommal. Ha a válságezen stádiumában érvek még használhattak volna valamit, úgy Thiers talán még egyszer győzött volna; azonban a harc el volt döntve, mielőtt kezdődött és midőn e nap folyamában az elnök még 15--20 „barátja“ elpártolt, senki sem kételkedhetett többé a kimenetelen.

„Köszönetet mondok a szónoknak (Broglieknak) így zárta be Thiers beszédét, kegyes érzelmeiért. (Derűtség balról.) Engedje, hogy viszonzhassam azokat és kimondjam, hogy én is sajnálom őt. Neki ép oly kevéssé lesz többsége, mint nekünk; ő is védenéz lesz, és meg akarom neki mondani, kinek a védenéze; védenéze oly védnöknek, kit az öreg Broglie herceg útálatlaltal útasított volna el magától: a császárság védenéze!“

Az elnök beszéde után a gyűlés egy órára felfüggesztett. Roppant izgalom uralkodott mindenütt. A republikánusok, kik ez alkalommal épen nem váltak be messzelátó politikusoknak, még mindig számítottak a győzelemre; sőt szavahihető emberek bizonyítják, hogy maga Thiers az utolsó pillanatig számított a jobbközép támogatására. Csalatkozott. Broglie koalíciója 16 szavazatnyi többséggel győzött!

A jobboldal nem bírt magával diadalérzetében. Alig volt e szavazás eredménye kihirdetve, s Baragnon úr máris a szószékre sietett, hogy megkérdezze a miniszterektől, maradni vagy menni akarnak-e? Az igazságügyminiszter szokott sarcastikus modorában megérteté kevés szóval az előbb szólóval, mily neveletlenséget követett el kérdésével; de kinyilat-

koztatá azt is, hogy a kormány nem ellenzi, ha a kamara még az nap gyűlést tart.

9 órakor este Dufaure a szószékről az elnök következő rövid izenetét olvasta föl:

Versailles, 1873, május 24-én.

„Elnök úr!

„Van szerencsém a nemzetgyűléssel tudatni, hogy a köztársasági elnöki functiókról, melyekkel megbízott, lemondok.

Szükségtelen hozzá tennem, hogy a kormány mindedig teljesíteni fogja minden kötelességeit, míg rendes úton helyettesítve lesz. Thiers.“

A baloldal izgalma a fölháborodás egyetlen fölkiáltásában tört magának útát. Buffet úr azonban, mintha semmi sem történt volna, s mintha valami helyi érdekű kérdéstről volna szó, megrántotta a harangot és elkezdé éles hangjával:

— Szavazás alá bocsátom . . .

A baloldal nem engedi szavait bevégezni s sietségében maga is elfelejti a kérdést szavazás alá bocsátani. A baloldal azt kiáltja oda Buffetnek, hogy tegyen Thiersért legalább annyit, a mennyit Victor Hugoért tettek: halaszszák el a lemondás fölötti szavazást a jövő napra. Hiába, a coalitio azonnal föl akarja használni győzelmét és Broglie úrnak sietős a dolga; 368 szavazat 339 ellenében elfogadja az elnök lemondását. És Buffet úr ismét fölemelkedik s elkezdí:

„Bizonyosan az egész gyűlésnek vagyok tolmácsa, midőn . . .“

Tovább nem beszélhet. Ő, Buffet úr, ki a Thiers ellen folyó valamennyi áskálódásnak vezetője volt, ki elnöki székét csak Thiers elleni gyűlöletének köszöni, ő a megbuktatott elnököt egy pár bánális és hypokrita szóvirággal akarja elbúcsúztatni.

„Nem, nem fog beszélni!“ kiált oda neki az összes baloldal. Háromszor elkezdí mondatát, háromszor kell elhallgatni és végre — engednie. Harag- és izgalomtól sápadtan ül le, a dicsbeszédnek el kell maradnia.

391 szavazat közül azután 390 Mac-Mahon tábornokot választja elnöknek. A baloldal távol marad. Csak egyetlen tagja szavaz, Laurier, Gambetta volt barátja és kabinetelnöke.

1871-iki május 24-én verte le Thiers a communit.

1873-ban május 24-én, épen 2 évvel utóbb megbukott Thiers azon vád miatt, hogy a radicálisokkal és communistákkal rokonszenvez.

Soha előtte államférfiú, nem szolgált Franciaországnak súlyosabb viszonyok között; soha államférfiú nem tett hazájának nagyobb szolgálatokat; soha férfi ily nagy képességekkel nem kötött össze több hibát — mint Thiers. Midőn a kormányba lépett, magával hozta: régi képességét, régi eszméit és régi hibáit. Régi képességei lehetségessé tették számára, hogy megértse kivétel nélkül, az egy nagy állam kormányzata körül fölmerülő számtalan kérdéseket; hogy tekintetével átölelje az egész kormány szervezetét, hogy egy időben uralkodjék és kormányozzon, mint tennie kellett e nagy időben az államfőnek. Régi eszméi, melyek leginkább gazdasági dolgokban elavúltak voltak már, és a konokság, melylyel ez eszmékhez ragaszkodott, fölötte megnehezíték a vele való közreműködést. Régi hibái, legnagyobbbrészt, mintegy következményei voltak tehetségeinek, erős, önkényes, a dictaturához hajló természetének. Nem ismerte az embereket. Követének tette meg Brogliet; közvetlen környezetében éltek: a hírhedt Hugelmann, kit azóta közönséges csalások miatt fegyházi munkára ítélték; Troncin, ki váltókat hamisított és Damersan, ki a kettőnél is rozszabb volt. („Úgy látszik, a magas politikának is vannak titkos betegségei, szokta mondani Barthelémy St. Hilaire, ha előtte e kétes jellemű egyénekről volt szó.) Ezekhez járult a Talleyrand iskolájából reá származott azon túlfínomság, mely a biztos barátot föláldozza a bizonytalan ellenségnek, és végre azon ép oly erős mint naiv öntudat, mely igaz, hogy csak fokozódhatott, ha az elnök környezetét nézte (barátaikat ép úgy, mint ellenfeleiket) és melynek, mint mondják, egyszer e rövidke mondatban adott kifejezést:

— Valóban különös! Nem látok rajtam kívül senkit, kinek igaza volna!

Thiersre Mac-Mahon tábornagy következett. Valamennyi reactionárius párt e férfiúba helyezé reményét. A legitimisták, mert a tábornagy atyja, X. Károly kevés személyes barátainak egyike volt és mert a bourbonok iránti rokonszenvét sohasem titkolta; az orleanisták, mert tudva volt, hogy a császárság ellen úgynevezett „liberális“ oppositíót folytatott, annyira hogy megtették Algier kormányzójának, csakhogy

valamiképp szabaduljanak tőle; a császáriak, mert katona volt és magas rangját a császár kegyének köszönhető. Valamennyi párt számított reá és dicsérte őt; ő maga pedig hallgatott. Midőn azután orleanisták, legitimisták és bonapartisták őt eszközül akarták fölhasználni; kitetszett, hogy urukat kellett benne tisztelniök. Megtagadta Chambord grófnak kérelmét, hogy a versaillesi parkban vele találkozzék; a bonapartista ajánlatokat egyenesen elutasítá és az orleanistáknak csak annyiban engedett, a mennyiben neki szolgáltak. A többség, mely Thiers önhatalmi eljárását panaszolva említé, most oly elnökkel állott szemközt, ki legalább is ép annyira szeretett parancsolni, a ki azonban akármely többség kedvéért le nem mond, mint azt Thiers tevé. A tábornagy valóban egy alkotmányos fejedelem és felelős császár kiváltságait bírta és bírja még most is — de mindazon kötelezettségek nélkül, melyek akár az egyik, akár a másik állással egybe vannak kötve.

III. Napoleon résztvett a tetteges politikában és pártéletben, de felelősnek is jelentette ki magát a kormánytól folytatott politika irányáért; az alkotmányos systema behozta a miniszteri felelősséget, de e felelősség következménye volt az is, hogy a kormányt egyedül a miniszterek vezették. Thiers elnök volt, a mint III. Napoleon császár volt. Résztvett a vitákban csak úgy mint egy miniszter; de le is mondott állásáról, midőn minisztereinek bizalmatlanságot szavaztak. — A tábornagy azonban a pártpolitikában részt vesz, de midőn ez vereséget szenved, fölveszi ismét az alkotmányos elnök szerepét.

Katonai tehetségét illetőleg eltérők a-nézetek. Magentánál, igaz, hogy az ő közbejötté döntött; de a francia törzskar munkája határozottan kiemeli, hogy ő csak „isteni rendelés következtében“ ment Magentának, azaz. ő egyáltalán nem tudta: hová megy? Sedannál az a szerencse történt meg rajta, hogy könnyen megsebeztetett, és ez fölmentette a fáradtság alól, hogy tábornokaival tervét közölje. Azonban Bazaine pöre alkalmával a párisi törvényszéki palotában szájról-szájra járt a hír, hogy B. védőjének tudtúl adák, hogy ha bizonyos okiratokat föl találna említeni, akkor az elnök, védenczének elítéltetése esetében, nem fog ennek megkegyelmezni. Ezen okiratok megjelentek azóta Stoffel ezredesnek egy nagy fel-tűnést okozott katonai röpiratában; a Wimpffen-Cassagnac-

pör pedig ez adatokat még kiegészíté; és mindenki, a ki — mint e sorok írója is — é pör tárgyalását végig hallgatá, azt a benyomást nyerte, hogy a tábornagynak Sedan napján egyáltalában semmiféle terve nem volt, se jó, se rossz.

Katona dolgokban olyan mint a politikában: soha helyzetet megteremteni képes nem lesz, de minden adott helyzetben fenn tudja magát tartani. Legörömeztobb a reactionariusokkal kormányozna, de szükség esetén kormányoz ő a republikánusokkal is; addig a meddig egyáltalán lehetséges, bizonyára senki más nem fog kormányozni, mint ő; — addig a trónkövetelőknek várniok kell. Nagy a dicsvágya, de nem nagy a bátorsága; ezért nem lesz egyrészt Monk, de nem lehet másrészt Napoleon sem.

NEMÉNYI AMBRUS.

TIZENHÁROM ÉV AZ OSZTRÁK NEMZETI BANK TÖRTÉNETÉBŐL.

Az osztrák nemzeti bank szabadalma lejáráó félben van. Az intézet vezérszelleme, Lucam főtitkár, magába tér, és érzi, hogyha az érdem, mely a banknak tulajdonítható, főképp őt illeti meg: viszont a hibákért, melyekkel az intézet politikája vádoltatik, első sorban ő a felelős. Ha tehát huszonöt évvel ezelőtt, ugyancsak a szabadalom megújítása küszöbén, helyesebb lehetett a bank részéről anonym műben (*Die Oesterreichische Nationalbank und ihr Verhältniss zu dem Staate*) kifejteni a maga kívánalmait: akkor ma, talán az intézet érdekében is, de mindenesetre a védekezés szabadabb mozgása szempontjából, jobbnak vélte Lucam, ha nyílt sisakkal lép a küzdőterre.

A saját neve alatt védi tehát Lucam, *Die Oesterreichische Nationalbank während der Dauer des dritten Privilegiums* című műben a bank tizenhárom évi politikáját. Érdekes e munka úgy tudományos, mint gyakorlati szempontból. Tudományos tekintetben, nem azon bankpolitikai nézetek miatt, melyeket kifejt, hanem a kitárt gazdag statistikai anyagnál fogva; gyakorlati tekintetben pedig azért, mert a magyar bankügy rendezésének küszöbén hasznunkra lehet mélyebb betekintést nyerni azon eszmékbe, melyek a monarchiában a bankpolitikát intézték, és a melyek megtestesítése ellen annyi méltó panaszunk volt. Lucam megírja „azon gondolat történetét”, melytől a bank az elmúlt tizenhárom évben magát vezérelteté. Mi nyomozni fogjuk ezt a gondolatot, és ha nem lennénk képesek valamely uralkodó eszmét fölfedezni, akkor vizsgálni fogjuk azon egyes ötleteket, melyek a bank igazga-

tására irányadók voltak. Megmondjuk azonban előre, hogy nem akarjuk Magyarországot sérelmeit előadni, s nem fogunk bírálatunknál speciális, magyar szempontra helyezkedni. Hazánk igényei és a bankvizsály fejleményei fel vannak tüntetve az országos bank-enquête irományaiban és gr. Lónyay Menyhért bankművében. Lucam maga sem tárgyalja érdemleg a conflictust Magyarországgal; az általa megvont keretet tehát mi sem fogjuk túllépni. Hisz ha a bank viselt dolgainak elvi bírálatából ki talál derülni, hogy az ő politikája sok tekintetben téves, akkor ez intézet vezérembereinek Magyarország elleni elfogultsága nélkül is lehet a bank eljárása sérelmes hazánk anyagi érdekeire.

I.

Az 1863. évi január 6-kán szentesített banktörvény kimondja, hogy 1867-ben a bank a kész fizetést megkezdeni tartozik. Egy 1866 folyamán hozandó külön törvénynek tartatott fönn az időpontnak és a részleteknek tüzetes meghatározása. De a kormány és a bank közt keletkezett és a törvényhozás által helybenhagyott egyezmény meghatározza mindazon intézkedéseket, melyeket a kormánynak egyfelől, és a banknak másfelől 1863-tól kezdve végrehajtani kell a végből, hogy ezen intézet 1866 végén az új alapszabályok értelmében a készfizetés megkezdésére képesítve legyen.

A bank ugyanis 1867-től kezdve köteles lett volna, bécsi s néhány külön megjelölendő egyéb pénztárainál jegyeit a bemutatónak bármikor ezüstpénzre fölváltani. Az osztrák törvényhozók úgy találták, hogy a bank képes lesz e kötelezettségének mindig megfelelni, ha azon jegyforgalom fejében, mely a 200 millió o. é. forintot meghaladja, ugyanannyi ércz-pénz vagy fémrúd készen tartatik. A banknak tehát úgy kellett viszonyait 1866 végére rendezni, hogy jegyforgalma s érczkészlete az említett szabályoknak megfeleljen. A bank az új acta életbeléptetésétől kezdve két irányban operált: leszállította a jegyforgalmat és szaporította az érczkészletet. Az első miveletre hatott főképp az állam tartozásának törlesztése; a másodikra ugyancsak az államnak, valamint vasuttársulatoknak köteles érczfizetései. A bank továbbá köteles volt

alaptőkét 109.384,590 frtról 110.²⁵ millióra emelni, s a birtokában levő értékpapír legnagyobb részét eladni. Az állam 1862 végén a banknak 217.² millióval volt adósa. Ebből az említett egyezmény szerint, 80 millióval továbbra is a szabadalom egész tartalma alatt az állam a banknak adósa maradt; a többiből 20 milliót ezüstben, és 117.² milliót bankjegyben kötelezte magát 1866 végeig leróni. 1862 végén a jegyforgalom 426.⁸ milliót tett; az említett négy év alatt az államnak jegyekben 117.² milliót kellett visszafizetni; értékpapírok eladása által befolyhatott 26.⁷ millió, és így előreláthatólag 282.⁸ millió bankjegy marad 1867 kezdetén forgalomban. Ezzel szemben 1862 végén az érczkészlet 105.⁰⁷, a külföldi érczváltók 0.³⁵, a kérdéses négy év alatt esedékes állami tartozás 20, és a déli vasutársulat fizetése a vételi részletek fejében 22 milliót tett ezüstben; vagyis 1867 elején az érczkészlet előreláthatólag 147.⁴ milliót tehet. A bank tehát 347 millió jegy kibocsátására lett volna 1866 végén képesítve és így a négy évi közben még legfőlebb 65 millióval szaporíthatta volna az 1867-re előreláthatott 282 milliónyi jegyforgalmat.

A bank igazgatósága előtt egyfelől az a kísértés állott, hogy üzletét és jövedelmét az emissio szaporítása által emelje; másfelől pedig az a gond, hogy 1867-ben meg kell kezdenie a készfizetést. Hogy a bank ez utóbbi tekintetet nem fogja szem elől téveszteni, arról kezeskedett az a sanctió, hogy az intézet elveszti szabadalmát, ha a kész fizetés kötelezettségét 1867-től fogva be nem váltja. A jegykibocsátás törvényes maximumától távol kellett tehát maradnia; de a forgalom valódi igényeinek is eleget kívánt a bank tenni. Az intézet igazgatóságát sokfelől érte a vád, hogy a jegyforgalom túlságos megszorítása által megbénítja a gazdasági erőket.

Lucam már annak idején az illető közgyűléseken és mostani munkájában újból kimutatni igyekszik, hogy a tömegesen befolyt bankjegyekből visszabocsátott a forgalomba mindig annyit, a mennyire ennek valóban szüksége volt. De azon egész időszak alatt, melyben az érczfizetés előkészítette, sanyarú gazdasági viszonyok alatt szenvedett a monarchia. Már 1862-ben érezhető volt az északamerikai polgárháború s a csekély gabnakivitel visszahatása. Bécsben, Magyar- és Csehországban számos üzleti bukás állott be.

1863-ban Magyarországon aszály uralgott, és a monarchia más részeit nagy elemi csapások érték. 1864-ben jobb termés mellett csekély volt a gabona ára, s ismét nagyszámú bukás következett be. Ily idők — mint Lucam mondja — nem igen alkalmasak egy bank üzletének kifejlesztésére; mindamellett az intézet jegy-emissiója a következő alakulást mutatja (millió forintokban).

Év vége	Az állam tartozása	Érzékészlet	Jegy-forgalom	Váltótárca	Lombard	Érezváltó
1862	217. ₂	105	426. ₈	66. ₉	53. ₄	0. ₃
1863	186. ₃	110. ₇	396. ₆	89. ₁	50. ₇	0. ₅
1864	175. ₉	112. ₁	375. ₈	95. ₅	51. ₄	5. ₁
1865	144. ₂	121. ₅	351. ₁	106. ₈	43. ₂	8. ₂
1866	140	104	283. ₉	38. ₈	30. ₈	43. ₅

Az állam adóssága évről-évre apadt, és ezzel egyenletesen a jegyforgalom is. Másfelől azonban a bank egyre emelte a váltóhitelt, a mennyiben a kormánytól visszakerült jegyekből, értékpapírjainak eladásából és a lombard megszorításából mindig többet bocsátott a leszámítolási üzlet rendelkezésére. Egyidejűleg szaporította az érzékészletet és a külföldi váltókat. Csakhogy, mikor 1866 július haván túl a bankjegyforgalom az államjegyek mellett szűkebb mederbe szorult, egyszerre roppant mérvben meghanyatlott úgy escompte, mint lombard-üzlete; mire a bank az érzékészlet és a különben heverő jegyek segítségével szaporította külföldi váltóit, és így iparkodott pótolni megszorult üzletének jövedelmét

Bizonyos tehát, hogy a bank azt a jegy-emissiót, melylyel az átmeneti korszakban rendelkezhetett, az üzleti hitelnek, főképen a váltóleszámítolásnak szánta. A kölesönüzet megszorítását azzal igazolja Lucam, hogy részint önkényt fizették vissza némely adósok tartozásaikat, részint pedig föl kellett mondani az előlegeket a bank némely nagyobb adósainak. kik évek óta nem törlesztettek kellő mérvben. Mert még 1866 elején Bécs 34.₄ millió összes lombardtartozásából 3.₄ millió 35 adósra oszlott meg, a kik 1½ millióval 7 év, ½ millióval 6 év, 1 millióval 5 év, és 400,000-rel 2 év óta voltak hátralékban. Az ilyen adósságok lebonyolítása, ha kimérettel történt, mindenkép igazolva volt. De ezen adatok sajtószzerűleg illusztrálják a banknak gazdálkodását, mely mellett egyes befolyásosabb pénzemberek a rendszerint

néhány hónapra engedélyezhető hitelt 6—7 éven keresztül élvezték.

A jegyforgalom csökkenése és a záloghitel megszorítása fokozta azt a kényelmetlenséget, melyet a mostoha gazdasági viszonyok magokban is földézték. És a bank szem előtt tartva mindig az 1867-tel kezdődő készfizetési kötelezettségét, könnyen tévedhetett az üzleti igények által talán nem mindig indokolt restrictiókra. Az ily tévedésekért a felelősség részben az 1862-iki bankacta alkotóit is éri. Mert a 200 milliót meghaladó forgalomnak érczel fedezése különben is merev szabály; de nehezíti ez a mozgást főképen az érczre való felváltás előkészítésekor. Az osztrák bankacta által szabályozott fedezeti mód annyiban volt hátrányosabb a Peel-acta rokon módozatánál, mert Angliában e korlát megállapított, mikor a bank készfizető stádiumban volt; holott a monarchiában azon idő körül 14 év óta kényszerfolyam uralkodott. Angliában a 14 millió L. sterling fedezetlen forgalom a tényleges viszonyok nyomán állapított meg, míg Ausztriában csak combinatio útján találták a 200 milliónyi határt, és vették az adatokat azonfölül oly korszakból is, a mely egyáltalán nem bír tájékoztatni az iránt, hogy nyílt pénztárak idején mennyi bankjegy kerül rendszerint felváltásra.

Egyébiránt az elegendő hitelnyújtás és a jegyforgalom korlátozása fölötti vitának csakhamar vége szakadt; mert mielőtt az állam a maga tartozását végkép lefizette s a bank az érczre való felváltás előkészítését befejezte volna, már 1866 nyarán a kormány a háború szükségleteire több mint 300 milliónyi államjegyet bocsátott ki. A bank fölmentett jegyeinek felváltása alól; de azon kötelezettsége, hogy a banktörvény 14. §-a szerinti fődözettről gondoskodjek, mindamellet fentartatott.

A sajátképi bankjegyek forgalma tetemesen leszállott; a bank üzlete s jövedelme tetemesen csökkent. Az intézet kérte tehát 1867-ben a reichsrathtól a banktörvény és alapszabályok módosítását. 1868 folyamán megengedett, hogy az alaptőke 110¹/₄ millióról 90 millióra szállíttassék; hogy a tiszta nyereségnek a tartalékalapba helyezendő 25 százaléka helyett 10% teendő; azonkívül a fedezeti módnál némely másodrendű módosítások, valamint a váltó- és egyéb üzletnél is könnyítések engedtettek. A 80 millió államadósságnak

kamatoztatását azonban nem fogadta el a kormány. Maga a bank ez időtől fogva ama könnyítések alapján szabadabb eljárást kezdett; szaporította a fiókintézeteket, a leszámítolandó váltók és zálogba vehető értékpapírok minőségén, valamint a fizetési közvetítés módjain soknemű könnyítéseket engedett. Lucam e reformokat a bank abbeli törekvésének kíváná betudatni, miszerint annak vezérlete a közgazdasági igényeket kielégíteni igyekezett. Az időpont azonban, melyben e könnyítések kezdődtek és a körülmények, melyek közt azok tovább fejlődtek, világosan mutatják, hogy a bank szabadabb gyakorlata a nyeresége iránt aggodalomból keletkezett, és idővel még tágabb lón, mikor bizonyossá vált, hogy a kincstár nem hajlandó a banknak fix osztalékot biztosítani.

II.

A közjogi kiegyezés szülte rendezett politikai helyzet, az 1867—68-ki áldott termés és dús export, az ezek nyomán keletkezett szapora vállalkozás magával ragadta a szabadabb mozgást nyert o. n. bankot is. Ha lehetett 1867 előtt panasz szűk hitelnújtás miatt, úgy a józan közgazdasági érdekektől vezérelt kritika kételkedve nézte 1868 végétől kezdve a jegyforgalom szaporodását. Az érintett könnyítések 1868 október és november havában keletkeztek. November végén a bankalap már csak 90 milliót tett. Az érczkészlet, ha keveset is, de október óta 7 hónapon át, inkább apadt mintsem növekedett volna; ellenben ugyanakkor a jegy-emissió nőttön-nőtt, bár egyidejűleg az államjegyek forgalma is tömeges volt. 1866 ápril végén, mikor még államjegyek nem bocsátattak ki, a bank- vagyis az összes jegyforgalom 337.₉ millióra ment. Ekkor a bank még nem volt kötelezve az alapszabályok 14. §-a értelmében érczfedezetét fenntartani. 1869 július 7-én 305.₉ millió volt a bankjegy-emissió, még ennél is nagyobb állami jegyforgalom mellett. A bank pinczéiben az érczfedezet csak 108.₈ milliót tett. Így mindössze csak 2.₉ millió volt a jegytartalék. A bank mindamelllett soká megtartotta közel 39 milliónyi érczváltóit, és mikor a maximalis jegykibocsátás ezen szélére eljutott, csak akkor kezdette lassanként és kis mérvben a deviseket aranyra s ezüstre változtatni. Sőt mi

több: a bank még ekkor sem alkalmazta azt a közönséges óvszert, hogy a kamatlábat, mely amolyan túl speculatio idején 4%-kal fölötte csekély, fölemelje, hanem bevárta a válságnak tényleges eruptióját, és csak augusztus végén emelte az escompteot 5%-ra és a lombardot 5½%-ra. Az itt jellemzett időszakba esik az o. n. bank egyik legsúlyosabb üzleti ballépése. 1867-ben az intézet csak 6½% osztalékot fizetett részvényeseinek, mindamellett, hogy az osztrák kormány a bank jövedelmét 1 millióval megpótolta. 1868-ban a kormány megtagadta a pótlást, és a részvényesek ismét csak 6½% osztalékot kaptak. A bank ennek következtében a report-(Kost-) üzletre vetette magát. Oly tetemes előlegeket adott börzeértékekre, hogy míg 1868 október végén lombardüzlete csak 21 millióra ment, addig e nemü kölcsönei hónapról-hónapra nagy mérvben növekedtek, úgy hogy 1869. május 5-én 65.7, és még július végén is 61.33 millióra mentek. A bank a reportüzlet szabálytalan felkarolása által előbb maga mozdította elő a lázas speculatiót; de midőn látta, hogy a börze telhetetlen szomját ki nem bírja elégíteni és hogy a crisis felhői közelednek: felmondotta az előlegeket, megszorította a hitelt és maga gyorsította azt a felbomlást, melynek kóranyagát részben épen a bank politikája is terjesztgette.

Lucam e föltnak eltüntetésére sok gondot fordít munkájában; de hasztalanul, mert egyetlen megállható érvet sem képes tisztázásul felhozni. Így tagadja azt, mintha a zálogüzlet kiterjesztése 65.7 millióig, melyből 24.2 millió esett reportüzletre, ellenkeznék a bank traditióival. Hivatkozik arra, hogy 1855-től 1858 végeig csupán Bécsben 74 millióra mentek a kölcsönök. Ámde már fönebb említettük, hogy egészségtelen volt a bank akkori lombardüzlete; és különben is semmi esetre sem tehető párhuzamba az akkori záloghitel az 1869-diki reportüzlettel. Mert az ötvenes évek közepén az államhitel és a közigazdaság érdeke tette a különben is insolvens banknak kötelességévé, hogy az akkor kibocsátott államadóssági és a földtehermentesítési kötvényekre előlegeket nyújtson; nehogy azoknak hirtelen és tömeges áruba bocsátása által a népesség nagy része súlyosan megkárosodjék. És az azon időbeli lombardok igen tetemes része csakugyan nagybirtokosoktól, társulatoktól, közalapoktól, testületektől ered-

tek, nem pedig, miként 1869-ben, börzejátékosoktól és bankintézetektől.

További melegségül azt hozza fel Lucam, hogy a bank reportüzlete főként vasúti papírokra szorítkozott, és hogy a merészebb alapítások 1869 második felében keletkeztek, a mikor a bank amaz üzlettel már felhagyott. Ezen állítás ellenében elég arra mutatnunk, hogy 1868-ban 25 és 1869 első negyedében 32 intézet alapított csupán Bécsben, nem említve azon alapításokat, melyek a monarchia többi nagy városaiban, nevezetesen Buda-Pesten keletkeztek. És különben, ha csakugyan főképp vasúti papírokra adott volna a bank oly nagy kiterjedésben előlegeket: a reportüzlet módja és a papírok elhelyezésére nyújtott könnyű alkalom élesztette a túlspeculatiót közvetve a szédelgő régiókban is. Egyáltalában jegybanknak ily reportüzletekre a nem szabad tévednie. A szigorúbb figyelem hívei szeretnék a jegybankokat a lombardüzletektől egészen eltiltani. Lucam maga említi, hogy Franciaország bankja s a németországi jegybankok a kölcsönüzletet az escompte és a lombardhitel összegének átlag 10—15%-ára szorítják; hogy a volt porosz bank az 1846-iki szabályok szerint zálogköveteléseit a jegyforgalomnak csak hatodrészerébe számíthatta fedezetül, és hogy az 1875-ik német banktörvény se a birodalmi banknál, se a magán jegybankoknál meg nem tűri, hogy a lombard követelés jegyfedezetül számításba véssék. Az osztr. nemz. bank azonban, melynek alapszabályai megengedik, hogy a lombardkövetelés egész nagyságában bankszerű fedezetül tekintessék, elment 1869-ben addig, hogy a lombardüzlet az egész hitelnyújtásnak 45%-át fölémésztette. Egyébiránt Lucam maga is belátja, hogy a bank e ballépése valójában menthetetlen. Elárúlja e hitét önkénytelenül, midőn egy helyt azon enyhítő körülményt veszi intézete mellett igénybe, hogy a megrovás ez üzlet miatt csak akkor merült fel, miután a bank attól már visszavonult; más helyt pedig megérintvén, hogy a bank kénytelen volt új jövedelem után nézni, kimondja, hogy „minden elfogulatlan embernek szükségkép meg kell fontolnia, hogy mennyivel jobb, ha jegybankok ily kényszerhelyzettől megkíméltetnek.“

A váltóleszámitolást a bank helyesebb nyomokon folytatta az egész korszak alatt. Igyekezett a rendelkezésre állítható jegyek zömét az escomptenak juttatni és az escompte-

üzletet évről-évre nagyban emelkedni látjuk. 1863-ban az egész leszámítolás 366.₉ millióra ment, és a következő két év mindegyikében 470 és néhány millióra emelkedett; 1866 és 1867-ben az államjegyek emissiója miatt nevezetesen leszállott, de 1868-tól kezdve tartósan öregbedett; 1873-ban érte el a tetőpontot 877.₂ millióval, s a válság kitörése után megfogyván, tavaly 679.₆ millióig szállott alá. A váltóüzlet ezen terjeszkedésében jó része volt már a tőzsdejátnak is; mert — a mint Lucam mondja — a bank nem utasíthatott vissza valóban kereskedelmi jellegű váltókat, habár sejtette, hogy a hitelt nyert kereskedő vagy iparos börzére viszi a pénzt. A bank tehát ez irányban elég bőkezű volt, a túlsapó speculációt azonban kielégíteni nem állott sehogy se módjában.

Az által, hogy a váltóleszámítolás a többi activ üzlethez képest oly nagy arányokban növekedett, kedvezőre fordult, kivált 1869-en túl a jegyfedezeti viszony. Lucam némi büszkeséggel utal azon reformokra, melyek a jegyfedezetnél keresztülvitettek. A 200 milliót meghaladó forgalom bankszerű fedezetül ugyanis a bankszabályok 14. § a megengedte a bank zálogleveleit 20 millió erejéig az árfolyam $\frac{2}{3}$ részével beszámíttatni, azonkívül a lombardköveteléseket egész nagyságukban. A mintaszerű bankok praxisa s a tudomány egyaránt elítélte ezen fedezeti módot. A bank vezérlete igyekezett a szigorúbb követelmények felé közelíteni. Először is kieszközölte a 14 §. oly módosítását, hogy a külföldi váltók, a melyek — nézetünk szerint — érczfedezetként is szerepelhetnének, bankszerű fedezetül tekintetbe vétessenek. 1867-től fogva oly arányba hozta az érczkészletet az érczváltókat és a váltótárczát a jegyforgalommal, hogy e három activum a legkedvezőtlenebb alkalommal (1869 január 27.) 80.₆ %-ig, egy ízben pedig (1873. márczius 26.) 99.₈ %-ig fedezte az egész jegyforgalmat, úgy, hogy az utóbbi években a lombardkövetelésekből mindegyre kisebb hányad igényeltetett a fedezet teljességére, a záloglevelek pedig épen tekinteten kívül voltak hagyhatók.

Egy másik fényes oldala a fedezet javításának abban mutatkozik, hogy a bank, látván az ezüst értékének folytonos csökkenését és az aranyvaluta kedvező esélyeit, kieszközölte a szabályok 14. §-ának azon további módosítását, hogy az érczkészletben az arany ne szoríttassék egy negyedrésze, hanem

hogy a készlet lehessen általában „ezüst vagy arany“. És a bankbe sem várta a módosítás helybenhagyását, mely az 1872. márczius 18-iki törvénnyel engedélyeztetett, hanem már 1870-ben indította meg ezüstkészletének aranyra változtatását. 1870 végén csak 1,4 millió volt az arany- és 112,9 millió volt az ezüstkészlet, 1871 végén 44,1 millió volt arany, 99 millió ezüst, 1874 végén 72,7 millió arany és 66,6 millió ezüst. A bank ezen előrelátása minden esetre nagyban meg fogja könnyíteni a készfizetés majdani megkezdését és az arany valuta behozatalát.

Más szempont alá esik azonban a kérdés, vajjon oly nagy vívmány-e az, hogy kész fémekben szaporította a bank az ércfedezetet, és nem lett-e volna bankpolitikai s közgazdasági tekinteteből észszerűbb a szabályok oly módosítását kieszközölni, hogy addig, míg a készfizetés meg nem indítatik, ércváltókban legyen a 200 milliót meghaladó jegyforgalom fedezhető? Közel fekszik a felelet ama másik kérdésben, hogy mi célja az aranykészletnek, ha fölváltásra nem fordítható? 1862-ben a készfizetés megkezdésére határidő volt kitűzve; helyén volt tehát ezüstöt, aranyat gyűjteni; de 1866-on túl el volt ejtve a valuta helyreállítása és 1870 óta hozzájárult még az a kétség, hogy a készfizetés megkezdése esetén mi legyen a valuta alapja: arany-e vagy ezüst, avagy mind a kettő? Ily kétség esetében az egyik fémnek felgyűjtése veszteséggel is járhat; holott az érczre szóló külföldi váltókkal könnyebben esik a mozgás. Ha a bank ércz helyett legnagyobb részben külföldi első rendű érczváltót tart, akkor rendszeren 80—100 millió forintért kamatot élvezhet a bank; holott érczben az a száz millió közvetlen rendelkezés nélkül egészen meddő marad. Es ha az osztrák kormány a bankacta revisiója folytán az intézetet ezen engedményhez és haszonhoz juttatja: akkor az állam nemcsak nem tartozott volna 1867-ben egy millió kamatot pótolni, *) és kikerülhette volna a még

*) Ezen egy millió forintról azt állítja Neuwirth (*Bankacte und Bankstreit* 144. és 145. l.), hogy a közös activákból fizettetett és hogy a magyar kormány nem tett ez ellen óvást. Neuwirth az osztrák nemzeti bank dolgairól jól van értesülve s meglehet csakugyan, hogy Becke akkori osztrák és egyúttal közös pénzügyminiszter a közös activákból vette azon milliót; de a magyar kormánynak, azt hisszük, nincs erről tudomása.

most is függő pert, sőt a 80 millió tartozás mellett követelhetett volna részt a bank nyereségében.

A disagio további emelkedését meg lehetett volna akadályozni, ha azon kívül, hogy a 200 millión túli jegyforgalom érczel „vagy“ ércváltókkal fedezendő, még törvénynynyel meghatároztatik a kibocsátható jegyek maximuma. Franciaországban a készfizesítés fölfüggesztése után a bank, mint különben rendes viszonyok közt is, fel volt mentve megszábotott érczkészlet tartásától; de felhatalmaztatott 2400 millió franc, kibocsátására, később pedig 3200 millióra emeltetett ezen maximum. — És tudjuk, a disagio nem lett nagyobb a jegy-emissió szaporodása folytán. Az osztrák nemzeti banknál is meg lehetett volna szabni egy bizonyos jegymaximumot, például 350 millió forintot; és ha ez esetleg a forgalom valódi igényeire kevésnek bizonyúl, akkor föl lehetett volna emelni ezen maximumot, csakúgy mint Franciaországban, például 400 millió forintra. Az állami hatalomnak ezen rendkívüli intézkedése indokolt volt legalább is annyira, mint a bankszabályok 14. §-a egy részének 1873-ban történt fölfüggesztése.

De hiába, Ausztria mindig elkésik egy-egy eszmével.

III.

Lucam a sok megtámadás ellenében vigaszt talál Tooke eme szavaiban. „A mennyire csak emlékszem, Anglia bankját soha sem kedvelte a nép.“ Igaz, minden bank kritikát kénytelen gyakorolni a hitelkeresők fölött, megszorításokat tartozik életbe léptetni, ha a forgalom épsége úgy kívánja; föl kell emelnie a kamatlábat, meg kell rövidítenie a hitelnújtás időbeli határait, ha a készfizesítés biztosítása végett a kölcsönök gyorsabb visszafolyása kívánatos. Ezek és sok más óvszerei, különösen a központi jegybankoknak, elfeledtetik az intézmény jótékony hatásait, és föntartván a nagy tömegben az ellenszenvet a monopol bankok iránt. De azért a történelem és az objectiv birálat megadja a valódi elismerést, mely bőven kárpótolja a a francia, a volt porosz, az angol és belga bankot az előítéletből keletkezett ellenszenv fejében. Jól tudja ezt Lucam, és azért iparkodik az osztrák nemzeti bankot, különösen a francia s a porosz bankkal párhuzamba téve, kimu-

tatni, hogy a concret viszonyok között az osztrák intézet ép úgy betölti hivatását mint ama kettő a saját körében. E végből föltünteteti, hogy mennyire áll monarchiánk anyagi, főképp üzleti fejlődés tekintetében hátrább Poroszország és még inkább Franciaország mögött.

Angliában a tartozások kiegyenlítése nagy mérvben bankutalványok, chequek által történik; Német- és még inkább Franciaországban, hol a cheque-ügy, szintúgy mint nálunk, nem bírt eléggé meghonosulni, a legkisebb tartozások is váltókkal egyenlítettnek ki. Monarchiánkban azonban közpanasz tárgya, hogy a kisebb kereskedők nem szeretnek a nagykereskedőnek és gyárosnak a hitelbe vett áruért váltót adni, hanem csak könyvbeli adósságot létesítenek. Innen és hasonló okokból ered — Lucam szerint — az a tény, hogy az o. n. bank által leszámított egy-egy váltó átlagos értéke sokkal nagyobb mint a francia s a porosz bank által escomptált egy-egy váltó átlagos értéke. Más felől meg kereskedőink rendszerint igen csekély üzleti tőkével dolgoznak és azért sietnek az ügyfeleiktől kapott váltókat minél hamarább leszámítolás útján értékesíteni. Innen ered továbbá az a másik körülmény, hogy az o. n. bank leszámítoló tárczájában fekvő értékek átlag sokkal hosszabb lejáratúak mint a nevezett két bank befogadott váltói. Ez a két hátrány együttvéve okozza azután, Lucam szerint, hogy az o. n. bank egyenlő tőkeerő mellett sem volna képes akkora hitelforgalmat végrehajtani, mint az átlag kisebb tételű s rövidebb lejáratú váltókat leszámítoló más intézetek.

Az említett baj valósággal meg van az osztrák nemzeti bank egész működési terén. Mert míg összes escompte-üzletében egy váltó átlagos értéke 1874-ben 2.189 fírtot tett, addig a porosz banknál 1003 és a francia banknál 469 fontra megy a leszámított váltók átlagos értéke. És míg az o. n. bank fiókjainál a váltók átlagos lejáratá 73 napra terjedt, addig a porosz banknál ezen átlag 36, a francziánál pedig 34 napra ment. A francia banknál azon 3.₃ millió darab váltó közt, melyet Párisban leszámított, 4000 darab 10 vagy még kevesebb frankra, 156,000 darab 11—50 frankra, 286,000 darab 51—100 frankra, és 2.₃ millió darab 100 franknál nagyobb összegre szólt.

Kétségtelen, hogy az üzleti szokásoknak tulajdonítható nagyrészt a kis összegű és rövid lejáratú váltóknak oly cse-

kély forgalma az o. n. banknál; de azt a vádat nem háríthatja el magától ezen intézet, hogy maga egyik főokozója e kedvezőtlen viszonyoknak. Mert mikép jöhettek nagyobb mérvben forgalomba kis váltók, ha az osztrák nemzeti bank azon időben, midőn az escompte még nála culminált, 300 frt., tehát 750 franknál kisebb váltót az escomptéből kizárt és csak 1869 óta fogad el 100 frtnál tehát 250 franknál kisebb váltót?

Lucam párhuzamot von az osztrák nemzeti, a volt porosz és a francia bank közt a rendelkezésükre lévő források s a nyújtott hitelek tekintetében. Az 1874-iki mérlegből kiindulva a három intézet üzleti eszközeit a következőkben tünteti elő:

	Francia bank	Porosz bank	Osztrák nemz. bank
	millió osztr. ért. frt.		
Alaptőke	73	32. ⁸⁶	90
Tőkésített kamat és tartalék-alap	12. ⁰⁴	9	10. ⁰¹
Érczel nem fedezett bankjegy .	527. ⁶⁵	72. ⁹⁸	170. ¹³
Folyó számla, idegen követelés, giro-betét	173. ⁸⁹	123. ⁵⁷	3. ²⁷
Együtt	<u>786.⁵⁹</u>	<u>238.⁴²</u>	<u>281.⁴¹</u>
Ebből levonandó az államnak adott kölcsön	394. ⁸²	—	80
	<u>391.⁷⁷</u>	<u>238.⁴²</u>	<u>201.⁴¹</u>

Az osztrák nemzeti bank rendelkezésére álló üzleti eszközök vagyis hitelezési erő a francia bank erejének 51.₄, a porosz bankénak 84.₅ százalékát teszi. És ezen eszközöket a három intézet következőkép hasznosítja az 1874-iki mérleg szerint:

	Francia bank	Porosz bank	Osztrák nemz. bank
	millió osztr. ért. frt.		
Váltó-leszámitolásra	223. ⁶⁵	199. ¹⁹	144. ³⁹
Kölcsönökre	43. ⁰⁴	32. ⁸⁷	39. ⁸⁹
Páris jónyaira	12. ¹²	—	—
Vett záloglevelekre	—	—	6. ₄
Összesen	<u>378.⁸¹</u>	<u>232.⁰⁷</u>	<u>190.⁶⁹</u>

A porosz bank e szerint a rendelkezésére álló hitelforrásoknak 97.₃, a francia 96.₇ és az osztr. nemz. bank csak 94.₆ százalékát hasznosítja. Az osztr. nemz. bank üzleti terjedelme pedig 50.₃%-át teszi a francia és 82.₁%-át a porosz bank

üzletkörének. Az arány tehát még így is — Lucam saját csoportosítása szerint — kissé kedvezőtlen bizonyítvány az o. n. bank üzleti szelleme mellett. Még kedvezőtlenebbre fordul azonban az ítélet, ha elemezzük azon üzleti forrásokat, melyekkel az intézet eme hitelnyújtást táplálta. Az o. n. bank alapítókéje jóval nagyobb mint a francia banké; a tartalékkal együtt csaknem harmadfél akkora mint a porosz bank alap- és tartaléktőkéje; érzéket nélküli jegyforgalma pedig majd harmadfél akkora, mint a porosz banké. Ellenben az idegenek különböző nevezetű depositumai tesznek a francia banknál 173.₃, a porosznál 123.₅ és az osztráknál csak 3.₂ mil. fírtot. Közel 60 évi fennállása után odáig fejlesztette az osztr. nemz. bank a maga organisációját és üzletét, hogy mindössze 3 millió folyószámla, giró stb. betétje van; mikor minden valamire fejlődött újabb jegybanknál az idegen tőkéket, melyeket forgat és hitelnyújtásra két irányban, t. i. a tőkével rendelkező s a hitelre szorult javára hasznosít, 3-szor, 4-szer meghaladják a jegybank alap- és tartalék-tőkéjét. Az osztr. nemz. bank azonban csak a maga privát vagyonát és a fedezetlen bankjegyet, melyet neki monopoliuma szolgáltat, birja gyümölcsösztetni; de hogy magához szívna azon tőkét, mely mindenütt a nagy pénzmedenczék felé vonzódik és szétárasztaná ismét oda, hol legdúsabban termékenyít: arra nem érez magában — úgy látszik — az osztr. nemz. bank közzgazdasági hivatást. Nagy mennyiségű kamatozó letétek és számos pénzintézet heverő tartalékának gyümölcsösztetése gondot ad, liberális eljárást igényel, finom érzéket föltételez a pénzpiacz hullámlásának korai észlelésére: mind oly feladatok, melyek lehetnek méltók angol, skót, francia, porosz, belga jegybankhoz, de a melyre az osztr. nemz. monopol-bankot a bankacta rideg paragraphusai képessé nem tehetik. Igaz, hogy Anglia bankjánál és a continentalis központi bankoknál az idegen letétek nagy részét kincstári fölöslegek és hatóságok betétei képezik; igaz másfelől, hogy az osztr. nemz. banknak, mely a múltban az állami hatalom pénzügyi szeszélyeinek eszköze volt, az 1862-iki banktörvény eltiltott, a kincstárral fenntartható minden állandó üzleti összeköttetést. Leszámítolhatja a pénzügyi kormány váltóit, de csak az escomptera nézve általában kötelező feltételek alatt; bizományi ügyletet végezhet az állam számára, de a követelés minden hó végén készpénzben ki-

egyenlítendő. Ezen elszigetelés útján sikerült ugyan a jótékony hatást megakadályozni, mely a nagy bankok és az állam közti egészséges üzleti összeköttetésből a kincstárra, a közgazdaságra és a bankra egyaránt hárul; de ama korlátok sokkal kicsinyesebbek, sem hogy az osztrák kormányt megakadályozhatták volna abban, hogy a legelső szorultság alkalmával a bankprést, az állam részére igénybe vegye. Még érvényre sem lépett ama tiltó rendelkezés, midőn a königgrätzi ütközet után az osztrák kormány meghagyta a banknak, hogy adjon neki 60 millió forint előleget és egyúttal hatályon kívül helyezte a bankactának egyebek közt im itt érintett korlátozó szabályait. Ha tehát a bank a rosznak útját állani tehetetlen, miért nem törekszik legalább a lehető jót cultiválni? Igaz, részben a bankacta is akadályozza abban, de minden jegybanknak olyan a torvénye, minőt múltjánál és üzleti szelleménél fogva megérdemel.

Folytonos a panasz az osztr. nemzeti bank ellen, hogy kevés helyen állít fiókhivatalokat. Lucam e panasz igazolatlan voltának kimutatására különös gondot fordít. Párhuzamba teszi ismét az osztr. nemz. bankot a porosz és a francia intézettel. Felhossa, hogy »ez idő szerint« az osztr. nemz. banknak van 27, a francziának 68 és a porosz banknak 165 fiókintézete. Lucam itt, mint művének több részében, czélzatosan kezeli az adatokat. A monarchiára nézve választja az 1875-iki, Francia- és Poroszországra nézve pedig az 1874-iki állapotot. Már pedig 1874-ben egy bankfiókkal kevesebb volt monarchiánkban mint „ez idő szerint“, minthogy csak 1875-ben nyitattott meg a tepliczi fiók; viszont 1875-ben a francia bank 6 új fiókot állított. Az egyenlő alapon való helyes összehasonlítás tehát hátrányosabb az osztr. nemz. bankra, mint a Lucam ferde párhuzama szerint. A három intézet fiókjainak száma közti eme különbséget kétségen kívül részben a közgazdasági viszonyok különbözőségéből is eredhet.

A fejlettség különböző fokai meglátszanak magának az o. n. banknak egyes fiókjainál is. Így 1874-ben egy üzleti napon leszámítoltatott Nagy-Szebenben 1, Innsbruckban 2, Krakkóban 5, Debreczenben, Brassóban, Laibachban, Linz és Pilsenben 7—7 darab váltó. „Némely legújabb időben megnyílt fióknál nem bírta maga a székhely a neki rendelt dotatiót felhasználni; úgy hogy — és ezt Lucam mintegy sajnálkozva

említi — szélesebb környéket kellett annak értékesítése végett bevonni.“ Hát egyebütt nem jár a fiókok állítása kezdetben áldozattal? Franciaország bankjának igazgatósága 1874-ről szóló jelentésében felhozta, hogy 6 succursale 100,357 frk veszteséget okozott közöttük; 4 azért, mert legújabban állítottatott, tehát törlesztenie kellett fölszerelését, mire jövedelme nem volt elégséges, 1875-ben 20 fiók volt passiv, együttvéve 374,000 frankkal. De Lucamnak azt sugallja üzleti szelleme, hogy inkább szenvedjen 5—6 megye, semhogy az o. n. bank akár csak egyszer is néhány ezer forintot kockáztasson.

Annak illusztrálása végett, hogy a fiókok száma egyebütt is csak lassan szaporodott, Lucam különös kedvteléssel utal a francia bank esetére. Mikor ugyanis ezen intézet privilegiumát 1857-ben további 30 évre megújították, kimondatott törvényben, hogy 10 évvel annak hatályba lépte után követelheti a kormány, hogy a bank minden departementben, a hol még akkor nincs, fiókontézetet állítson. 1856 végén Franciaország 89 departementjában volt 38, 1875 végén pedig 74 fiókja. A francia bank tehát, ha tekintetbe vesszük, hogy azóta három departement elszakítottatott, több mint 100%-kal szaporította az említett időközben fiókjait; holott az osztrák nemzeti bank 17-ről 27-re, vagyis mindössze 58%-kal növelte fiókontézeteit. De Lucam szerint mégis: „Törvény és szerződés szerint megillető joga daczára az a kormány, mely épen a gazdasági érdekeknek annyi gondot szentelt, elmulasztotta 1867, tehát hét év óta, követelni Franciaország bankjától a még hátralevő 18 új fiók felállítását“. Lucamnak tehát 1874-ben még mindig Napoleon ugyanazon császári kormánya boldogította Franciaországot, mely 1867-ben intézte sorsát. Ily botlások láttára szinte hajlandók vagyunk föltenni, hogy Lucam nem szándékosan tér el a valóságtól; pedig bajos magyarázatot találni arra, hogy a francia bankról azt fölemlíti ugyan, miszerint 1874-ben öt új fiók megnyitására készült; de arról hallgat, hogy a bank egy évvel ezelőtt föl lett szólítva a kormánytól, miszerint 1876 végéig teljes számmal megnyissa a 89 bankfiókot; és hogy a bank az 1875-ben felállított 6 (tehát nem 5) fiókon kívül, további kilencznek szervezését elhatározta, és még 7 fiók állítását tanulmányozta már 1874-ben, minélfogva a megmaradt departementokban 90 fiókontézete lesz.

Furcsa észjárást mutat másrészt az az összehasonlítás, melyet Lucam az osztr. nemzeti és a volt porosz bank fiókjai közt véghez visz. Felhossa például, hogy 1874 végén a budapesti bankfiók útján nyújtott váltó- és lombardhitel álladéka tett 32.₆ milliót, vagyis közel két annyit, mint a legnagyobb porosz bankhely, t. i. Boroszló még 4 mellék bankállomással együtt, melyek összesen 17.₉ milliót vettek igénybe. Meghaladja a budapesti hitel Köln és 3 mellék helyének 17, Stettin és 20 mellékhelyének 8, és Königsberg meg 21 mellékhelyének 7.₄ milliónyi hitelélvezetét együtt véve. Főlemlíti továbbá, hogy Temesvár 1.₉₈ millióban nagyobb hitelt élvez, mint Aachen 1 mellékhelyével, és hogy Fiume 1.₄ millió hitel mellett csaknem annyit, mint Stralsund 2 mellékhelyével stb. De kérjük: mit bizonyít e párhuzam? Azt, hogy Poroszországban 3—5—20 város megtalálja otthon közvetlenül a bank ügynökségénél a maga hiteligényének kielégítését, míg nálunk egyetlen fiók rendelkezik 3—20-szor akkora területen, mint Poroszországban az illető összes dotációval. Jelenti azt, hogy Poroszországban ama számos bankhelyeken az eredeti bankláb mellett nyújtatik hitel; míg nálunk 2—3 kéz közvetítése útján megdrágúlva nyílik meg a bank pénzforrása. Nemcsak mennyiségileg kisebb tehát az osztr. nemzeti bank által nyújtott escompte- s lombardhitel, hanem hozzáférhetés és ár tekintetében is sokkal hátrább áll az o. n. bank, a francia bankhoz, és különösen az utóbbi szempontokból véve, a volt porosz bankhoz képest, mely nagyszerű fiókhálózata által nemcsak Poroszország közigazdasági haladása körül nagy érdemeket szerzett, hanem mintaként díszlett a continentális bank-szervezetben.

De Lucam bír azzal a bátorsággal, hogy az o. n. bank fiókhálózatát, a porosz bankéhoz hasonlítsa. Mi több: azon 27 városon kívül, hol bankfiók van, számba veszi még azon helyeket is, a hol olyan takarékpénztár, egyes nagy iparos vagy kereskedő van, kiknek a szomszéd fióknál, vagy Bécsben hitel nyitattott. És mert ily egyes czég a monarchia 52 helyén találhatik, Lucam az osztr. nemz. bank fő- és mellékállomásait összesen 79-re teszi. Ezek után kár, hogy azon 103 helyet is, melyeknek pénzügyzetei számára az első hazai takarékpénztár csak sértő föltételek elfogadása mellett és elég drágán volt képes az o. n. banknál visszszámítolást kieszközölni, amúgy

szemérmetesen érinti mint külön bankhelyeket; mert az előbbieket szerint ezt a 103 helyet is bátran valaminő bankfióknak számíthatná. Ekkor az o. n. banknak 182 fő- és mellékbankhelye van. Merje még azután valaki a volt porosz, a mostani német birodalmi vagy a francia bank fiókrendszerét magasztalni az o. n. bank fiókjaival szemben.

Külön fejezetet szentel Lucam az o. n. bank discontopolitikájának. Úgy vélekedik, hogy nem készfizető bankok ugyanoly kamatszabályokhoz kénytelenek alkalmazkodni, mint a jegyeiket érczrel fölváltó intézetek. És ha fenn is áll a kényszerforgalom, a banknak — úgymond — mindig úgy kell intézni a jegykibocsátást és hitelengedélyezést, hogy azonnal kész lehessen az érczre fölváltást megkezdeni. E felfogás igazolása végett a hadsereg harczképességére utal és mondja, hogy béke idején kell a haderőt kiképezni, hogy azután háború esetén megállja helyét. Furcsa egy hasonlat. A hadi készségről — igaz — béke idején is kell gondoskodni, mert a háború hirtelen megindítása nem egyedül tőlünk függ; de a készfizetés megkezdését mindig magunk határozzuk el, még pedig több évvel a tényleges megkezdés előtt. De Lucam utal egy belga pénzügyminiszter azon szavára, hogy a bank — már t. i. a belgiumi — kereskedői nevelést adott az országnak. Lucam e szavakat úgy melleleg az o. n. bankra és a monarchiára is akarja értetni.

Azt hiszi, hogy az o. n. bank kamatpolitikájának helyességét bebizonyította azzal, ha kimutatja, miszerint kamatlába nem volt fölötte magas. Felsorolja a változást, melyet 1844-től 1873 végeig, tehát 30 éven át az o. nemzeti, a francia, az angol és porosz bank kamatlába szenvedett és azt találja, hogy ezen 30 év alatt az átlag az angol banknál 3,9611, a francziánál 4,205, a porosznál 4,450 és az osztráknál 4,582 $\frac{0}{100}$ volt. Mi ezt a látszólag kis különbözetet megvetendőnek ugyan sehogy sem tartjuk, de nem is bizonyít ez összemérés, teljesen eltérő viszonyok közt, semmit. Épen itt tűnik ki leginkább, mennyire más szabály alá tartozó a készfizető, mint a kényszerforgalmú bank. Az angol és a porosz bank az utóbbi időben ismételve magasra emelték a discontót, hogy aranykészletüket a kiszívatas ellen megoltalmazzák. Azután a Peel-acta három ízben lett 1844 óta felfüggesztve s a felfüggesztés előtt és alatt a kamatláb mindannyiszor 10 $\frac{0}{100}$ volt, míg az osztr. bank-acta 14. §-ának

felfüggesztése előtt és alatt a kamatláb csak 6 $\frac{0}{10}$ volt. Innen van, hogy míg az említett 30 év folyamán 7 százalékos kamatláb volt az angol banknál összesen 34 $\frac{1}{7}$, a francziánál 29 $\frac{4}{7}$ és a porosznál 30 héten át; 8 $\frac{0}{10}$ -os az angolnál 24 $\frac{5}{7}$, a francziánál 4 $\frac{4}{7}$, a porosznál 5 $\frac{2}{7}$; 9 $\frac{0}{10}$ -os az angol banknál 13, a porosznál 9, végre 10 $\frac{0}{10}$ -os kamatláb csakis az angol banknál 13 $\frac{5}{7}$ héten át: addig az osztr. nemz. bank nem ismer fennállása óta 6 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ -nél nagyobb, de 4-nél nem is alacsonyabb leszámítolási kamatlábot. Egyébiránt nem az efféle 30 évi nagy átlagok határozók és nem is egyedül az a tekintet, hogy magas volt-e a kamatláb. Döntő az a kérdés: vajjón minden időben, akár magas, akár alacsony lett legyen a kamatláb, megfelelt-e az a gazdasági helyzetnek és hogy teljesítette-e vele a bank ama bizonyos nevelői szerepet, melyre Lucam utal? Néhány példa megadja e kérdésre a választ.

Az új bankacta életbe léptetésétől 1866 deczember 9-ig a discontó 5, a lombard 5 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ volt. Ezen időszakban a bankjegyek forgalma az érczfizetés előkészítése végett meg volt szorítva. Az érczkészlet szaporodott ugyan, a váltótárca növekedett, de különben az üzleti élet — mint elől említettük — fölötte pangott. Az o. n. bank mindamellet megállott 1862. február 17-étől 1866. dec. 9-ig változatlanul az 5 $\frac{0}{10}$ leszámítolási, illetőleg még 1860 sept. 28-ika óta az 5 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ lombardtételnél. 1866 deczemher 16-án, mikor a bank az államjegyek forgalma miatt, üzletét fogyni látta, leszállította a discontót 4, a lombard kamatját pedig előbb 5-, majd pedig 4 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ -ra. Ez alacsony kamatlábot fentartotta az egész alapítási aera alatt és addig táplálta maga is a könnyű hitelezéssel és reporttal a börzejátékot, míg a légvár összeomlani készült. Ekkor a nagy bukást maga gyorsította az által, hogy 1869. nyarán a leszámítoló kamatlábot egyszerre 4-ről 5-re, a lombardot pedig 4 $\frac{1}{2}$ -ről előbb 5-re s azután 5 $\frac{1}{2}$ $\frac{0}{10}$ -ra rugtatta, és a mellett még megszorította a hitelt.

1871 febr. 17-től deczember 14-ig az escompte kamatja 6-ról 5-re, azután ismét 6-ra, végtére 6 $\frac{1}{2}$ -re szökött; ugyanakkor a lombard kamat tétele 6-ról 7-re, azután 7 $\frac{1}{2}$ végre 7-re állott. Pedig 1872-ben is, midőn a túlspeculatio és börzejáték a legmagasabb fokra hágott, szintén nem egyedül a magas kamatlábbal kellett volna a banknak a maga nevelő hivatását teljesíteni. Hisz maga mondja Lucam, hogy tudta miszerint az

ipari és kereskedelmi szükséglet örve alatt sok kereskedő cég tőzsdei operációkra vette a bank hitelét igénybe. De azért a bank nem követte a porosz minta-igazgatás példáját, a mely 1872-ben, a míg csak lehetett, nem drágította kamatemeléssel a legitim üzletet, hanem kérlelhetlen kritikával elutasította azon váltókat, melyek nem kereskedelmi származásuak. Lucam azonban még is csak szól az o. n. banknak kereskedői szellemet „nevelő“ politikájáról.

IV.

Művének utolsó fejezetét Lucam a bank magyarországi viszonyainak szánja. Elmondja röviden, hogy a bank ismételve de hasztalan fáradozott azon, hogy szabadalma törvényesítést nyerjen Magyarországon. Jelzi az alkudozásokat, melyek a két kormány és a bank közt a bankügy rendezésének előkészítése körül folytak. A bevezető sorainkban felhozott okokból nincs szándékunk a bankviszályra kiterjeszkedni, s ugyanazon okokból nyugodtan hagyhatjuk helyreigazítás nélkül a tényeknek azon nem mindenben hű előadását, mely a Magyarországról szóló fejezet első felében foglaltatik.

Itt csak azon számadatokra térünk ki, melyeket Lucam annak bizonyítása végett hoz fel, hogy Magyarország nem panaszkodhatik már, miszerint az o. n. bank nem gondozza nálunk eléggé a hitel érdekeit. E végből összehasonlítást tesz az 1867-iki s az 1875-iki külön nemű banküzletek állapota között Magyarországon és Ausztriában. Elfogadjuk az összemérés ez alapját. Térjünk tehát az adatokra.

1867 végén volt a monarchiában 19 bankfiók, abból 6 Magyarországon, 13 Ausztriában, természetesen nem számítva magát a bécsi központi hivatalt. 1875 végén volt 27 bankfiók, ebből 8 Magyarországon, 19 Ausztriában. Nálunk 2-vel, Lajthántúl 6-tal növekedett az ott különben is sokkal nagyobb létszám. Váltóleszámitolásra 24 fiókinézet van felhatalmazva : 6 Magyarországon, 18 Ausztriában.

A váltó-leszámitolás dotatiója volt :

	a magyar	az osztr. fiókoknál
1867-ben	12,9 millió	27,2 millió
1875-ben	41 »	55,2 »
az emelkedés :	28 mill. vagyis 216%	28 mil. v. i. 103%

Az emelkedés összege ugyanaz a magyar mint az osztr. fiókknál. Százalékban kifejezve azért látszik oly óriásinak, mert az 1867-iki kezdet oly fölötte törpe. Hiányzik ott Bécs dotatiójának számbavétele, a mely nincs praeliminálva, mert ez csak a bank erejében leli határát.

A tényleg leszámított váltók és értékek összege tett millió forintokban

	a magyar fiókokban	az osztr. fiókokban	Bécsben
1867-ben	37.3	76	183.3
1875-ben	147.6	221.5	310.4
Emelkedés:	110.3 v. 295%	145.5 v. 191%	127.1 v. 69%

Az egész escompte-üzletből esett százalékban kifejezve:

	a magyar fiókokra	az osztr. fiókokra	Bécsre
1867-ben	12.58	25.63	61.79
1876-ben	21.73	32.59	45.68

ugy, hogy míg az egész escompteüzletből Magyarországra 1867-ben 12.58 és 1876-ban 21.73% jutott, addig Bécs és az osztrák fiálékban az első évben 87.42 az utóbbiban 78.28 %-a esett.

A leszámított váltók álladéka volt millió forintokban kifejezve:

	a magyar fiókokban	az osztr. fiókokban	Bécsben
1867 végén	8.7	15.7	52.6
1875 »	30.7	35.3	51.1
Emelkedés:	22 v. 252%	19.6 v. 125%	-1.5 v. 2.8%

Itt is az emelkedés azért tűnik föl oly relativ nagynak, mert az 1867-iki állapot oly fölötte csekély volt.

A lombardüzletben az előlegek tényleges álladéka volt millió forintokban.

	a magyar fiókokban	az osztr. fiókokban	Bécsben
1867 végén	1.1	5.1	18.6
1875 »	8.2	10.8	12.9
Emelkedés:	7 v. 602%	5.7 v. 110%	5.7 v. 30.6%

A jelszolgálaton tett millió forintokban

	Magyarországon	Ausztriában
1867 végén	39.4	27.5
1875 »	52.4	43.7
	13	15.2

Nevezetes emelkedés mutatkozik tehát a bank minden üzletében Magyarországon az 1867-iki kiterjedéshez képest.

A monarchia többi részeihez mérve legnagyobb nálunk a hypothekaris kölcsönök mennyisége; de ez üzlet a jegybank tulajdonképi működési körén kívül esik, és nincs szoros viszonyban a jegy-emissiónak értékesítésével. A lombardkölcsönök álladéka Magyarországon és Ausztriában 1875 végén körülbelül a közösügyi quóta arányának felelt meg; míg a magyarországi fiókok által eszközölt váltóleszámitolás és a Bécsben meg az osztrák fiókok útján nyújtott váltóhitel közt az arány sokkal kedvezőtlenebb ($21_{73} : 78_{27}$) a közösügyi quóta számainál. És a kinek még emlékében van, hogy ez a relativ javulás, a dotationnak e szerényebb kiszélesítése is, mennyi unszolásba, mekkora nyilvános pressióba, a magyar és osztr. kormánynak hány ízben történt közblépésébe került: az szívesen oda engedi Lucamnak egész mértékben azt az elégtételt, melyet ő annak bizonyításában élvezni látszik, hogy mennyit tett az osztr. nemzeti bank Magyarország javára.

Kiemelendőnek tartjuk még, hogy a bank 1868-ban Magyarországon, 43.873 frtot, 1875-ben pedig 200.579 frtot fizetett különböző czímű adókban, mi itteni tiszta jövedelmének 11, illetőleg $12_{32} \%$ -át teszi; míg Ausztriában az előbbi évben 823.049, az utóbbiban 921.251 frtot fizetett, mi ottani tiszta jövedelmének 10_{39} , illetőleg $12_{81} \%$ -át képezi.

Lucam kimutatja a veszteségeket, melyeket a bank »az inséges« váltóknál Magyarországon és Ausztriában szenvedett. 1869-ben, midőn Magyarországon sokkal inkább pusztított a speculationalis válság mint a Lajthán túl, a magyar fiókoknál 31.919 forintot vesztett a bank; holott Ausztriában csak 1080 forintot. Továbbá az 1873-ról Magyarországon constatált vagy várandó veszteség 330.108 frtban van kimutatva, míg Ausztriáról csak 333 frtban; 1875-ről a veszteség Magyarországon 13.270, Ausztriában 113.031 forinttal van kimutatva. És Lucam, ki különben oly apróra szedi és illusztrálja a számokat, szándékosan mellőz itt minden magyarázatot. De majd szólnak helyette a tények, ha egyszer az 1873-ban alakított bécsi segélyegylet lebonyolítja ügyeit. Ausztriában ezen egylet tagjai közt oszlik meg a veszteség, mely itt Magyarországon magára a n. bankra esik. A magyar segélyegylet nyereséggel oszlott fel; de a bécsi, 1875-ik évi jelentése szerint, elvesztette az alapító betétek közel fele részét. A végén válik meg tehát, hogy nem vesz-e az o. n.

bank a maga betétén többet, mint a mennyi kétéssé lett (mert a fentebbi 330,000 frt-ból időközben esetleg realizálható volt egy rész) összes magyarországi fiókjainál. Ha hozzá vesszük, hogy ama bécsi egyleten kívül az osztrák kormány az előlegezési pénztárak útján minő segélyző actiót fejtett ki Ausztriában, és mennyi veszteséggel, miből az o. n. banknak is kijut a része, fog ott a segélyzés lebonyolítatni: akkor a magyarországi fióknál kimutatott dubiosus követelések mérve fényes bizonyítvány a magyar kereskedő-világ mellett, az az osztrák hitelviszonyokkal szemben. De várhatjuk-e ezen igazság fölismerését és bevallását az osztrák nemzeti bank vezéregyéneiségeitől?

Az o. n. bank 13 évi működésére vetett visszapillantásunkban nem akartuk elhagyni a keretet, melyet az alapul vett munkában Lucam maga megszabott. Hallgattunk a többi számos és alapos panaszról, mely nemcsak hazánkban, de a Lajthán túl is az osztrák nemzeti bank üzleti politikája ellen emelkedett. Lehet, hogy Lucam csak azon sérelmeket érintette, a melyekre győzelmesen megfelelhettünk vélt. Ha e föltevésünk áll, akkor a többire úgy is fölösleges kiterjeszkedni.

Azokból, miket előrebozsátottunk, szerintünk két tény világos: rossz az osztrák banktörvény, rossz az o. n. bank üzleti politikája. Az 1862-iki alkotás leglényegesebb föltételében végre nem hajtattott, több részében módosítva, felfüggesztve lön, és mai szerkezetében is a tudomány és tapasztalat által elhibázott műnek nyilváníttatik. Az o. n. bank igazgatása az elmúlt 13 évben üzleti politikájában ingatagnak. Magyarország iránti magatartásában akaratosnak, szűkkeblűnek bizonyúlt. Azért, ha kívánatos is, hogy a monarchia mindkét államában a bank-ügy egyező elvek szerint rendeztessék, még inkább kívánatos az, hogy Magyarország megszabaduljon attól a szellemtől, mely eddig hazánkban is a jegybank üzletét igazgatta.

FENYVESSY ADOLF.

HELLWALD MÍVELTSÉG-TÖRTÉNETE.*)

Alig van talán művelt ember, ki ne hallott volna arról a felfogásról, hogy az emberiség életét is, mint a természet más-nemű tüneményeit bizonyos törvények szabályozzák; s hogy ennél fogva az eseményeket, melyeket a történet tart fenn számunkra, szintén nem lehet pusztá véletlen eseteknek, vagy önkényes cselekvények halmazának tekinteni, melyek lételőkét, irányukat néha egy-egy hatalmas ember szeszélyének köszönhetik. E felfogással kapcsolatos az a gondolat, hogy a történelemnek e törvények kinyomozására kell fordítani főfigyelmét, és csak akkor és annyiban fogja megérdemelni a tudomány nevét, a mennyiben e feladatának megfelelni képes lesz. Eddig jobbára csak az események elbeszéléséből állott; de valamint a nap keltének és nyugtának, vagy egy égiháborúnak bármily szép és szabatos leírása, még nem astronomiai leírás, míg az égiháborúnak valódi természetét meg nem fejtí: úgy az eseményeknek pusztá elbeszélése sem képezi még a történettudományt. A történelem ugyan természeténél fogva sohasem válhatik csupa elvont törvények halmazává, hanem mindig elbeszélés — historia — fog maradni, mert hisz a tünemények, melyeknek törvényeit kutatja, már nem léteznek, érzékeinkkel többé nem észlelhetők, és csak elbeszélés által idézhetők fel újra: de ez elbeszélésnek a tüneményekben ki kell mutatni a bennök lappangó törvényeket. A történetírás eddig sem elégedett meg mindig a felülettel.

*) *Culturgeschichte in ihrer natürlichen Entwicklung bis zur Gegenwart*, von Friedrich von Hellwald, Augsburg, Lampport & Comp. 1874. 839 lap.

Ha nem is törvényeket, de legalább okokat és okozatot nyomozott. Nem is lehet tagadni, hogy nagy szellemek, kik e kérdéseknek szentelték tehetségüket, sok oly igazságot fedeztek fel, melyeket a legminutiosabb, legpositivebb vizsgálat is csak meg fog erősíteni: de ez igazságok csak mintegy ötlet-szerűleg, intuitio útján születtek, s azért — legalább még most — csak annyi hitellel és tekintélylyel bírnak, a mennyit szerzőjük neve kölcsönöz nekik, igen sok — talán a legtöbb történeti indokolás pedig csak olyan, mint a görög mythológiának szép meséje, hogy a napot Phoebus szekere viszi kelet-ről nyugotra, vagy Sganarelt diagnosisi Moliére *Botcsindlta doctorában*.

Hogy a történelem is törvények szerint foly, nem egészen új gondolat. Már a nagy Vico hirdeté azt, ezelőtt másfél-száz esztendővel, és *Scienza nuorajában* némely alaptételeket fel is állított, melyeknek megújítása és bővebb kifejtése Comte Ágostnak örök dicsősége. Kant és Condorcet szintén foglalkoztak ez eszmével, melynek valóságát az emberi társadalom gazdasági tüneményeire nézve, ugyanazon időben, a nemzetgazdaság kétségtelenné tette. De Vico szava elhangzott; Kantot és Condorcetet pedig olybá vehetjük, mint Amerika normann felfedezőit, kik nem képesek Columbus dicsőségét elhomályosítani, s a Columbus e téren — ha szabad e hasonlattal élnem — Comte Ágost, ki positiv philosophiájában megvetette alapját a sociológiának, vagyis annak a tudománynak, mely az emberi társadalom törvényeivel foglalkozván, új alapot ad a politikának, új cél-tűz a történelemnek, és azt valóban az élet mesterévé teszi, ha a kítüzött cél-tűz elérnie sikerül.

Ez a cél azonban csak nehezen, és — úgy látszik — részlegesen lesz elérhető. Spencer könyve nélkül is — *The study of sociologie* — a tapasztalásból tudhatjuk, hogy a sociologiai törvények a legtöbb esetben annyira elrejtőznek szemünk elől, mint akár a legkisebb ázalagok, s szerencsétlenségünkre a sociológiában még nincs görösövünk, mely a láthatatlant is láthatóvá tenné. Némely tüneménynek, teszem az egyes ember cselekvőségének törvényeit — úgy hiszem — sohasem leszünk képesek kipuhatolni. Mindig fognak maradni körök, a melyekben az emberek — látszólag legalább — önkényűleg, vagy a mint mondani szokták, teljes szabadsággal

cselekesznek; s a törvényszerűséget, a legszerencsésebb esetben is, csak a tömegek tevékenységében lesz lehetséges kimutatnunk, s azért az úgynevezett műveltségi állapotok, melyek több és általánosabb viszonyokra vetnek fényt, mint például egy hadjáratnak eseményei, a legalkalmasabbak e törvények tanulmányozására. Talán ez az oka, hogy műveltség-történeti munkák egymást érik, és a közönség — habár nem öntudatos megfontolás következtében is — szívesebben foglalkozik a műveltségi viszonyokkal, mint a történelem biographiai részeivel, melyek egy időben majdnem kizárólag foglalkodtatták, sőt még a diplomacia cselszövényei sem képezik többé figyelmünknek legfontosabb, legméltóbb tárgyait.

Ez iránynak köszöni létét az a műveltség-történeti munka is, melynek czímét ismertetésünk homlokára tűztük. Szerzője nem valami nagy nevű, ismert tudós, de olvasott ember, ki nagy könnyűséggel, lehet mondani csínnal ír, és a positiv irányú összes franczia, angol, német irodalmat ismeri, vagy legalább idézi. Fölfogása határozottan materialisticus, mi azonban nem egy a Comte-féle pontivismussal. Mert, míg Comte e kérdéseket: mi a világ? mi célja? honnan jövünk? hová megyünk? minden vallásnak e főproblemáit, mint positiv tudásunk tárgyát nem képezhető, különben is — szerinte — fölösleges dolgokat kizárja vizsgálatai köréből: szerző e kérdéseket fölveti, s ha nem tudja is megoldani, legalább nyíltan tagadja mindazon megfejtéseket, melyeket a theologia vagy a spiritualisticus philosophia e kérdésekre nézve adni megpróbált. Ő Darwin híve, de még Darwinnál is Darwinabb, és ott, hol az angol tudós, igaz, tudóshoz és angolhoz méltón, még csak véleményt mer kifejezni: ő már megdönthetetlen igazságot lát. Általában véve Hellwald sokkal merészebb állításai-ban, hirtelenebb következtetéseiben, mintsem a komoly tudomány, s épen a positiv módszer megengedné, s bármennyire kiváljék is elfogulatlansága által honfitársai közül, úgy hogy, teszem protestáns inclinatioéktól, a legtöbb német történetíró és publicista ez eredendő bűnétől teljesen ment: mégis, mint honfitársai mind, metaphysicus, s ellentétben Comte philosophiájával, a materialista köpenyegben, általános igazságokat hajszol, teljes rendszert állít fel, melynek segítségével azután nagy könnyűséggel oldja meg a történelem sokféle nehézségeit.

„Az egész véghetetlen világ“ — így kezdi szerző művét — ugyanazon, nem teremtett, el nem enyészethető anyagokból áll, ugyanazon meg nem semmisíthető erők hatása alatt, melyek az egyes parányokban, és a legnagyobb világtestek végtelen sokaságában ugyanazon törvények szerint működnek, és összhatásukban mindig ugyanazt az erőt tartják meg. *)

„Más szóval: az anyag halhatatlan, örök; mindig volt, és mindenkor lesz, kell is, hogy legyen örökön örökké, mert nélküle a világot egyáltalában képzelni sem lehet. **) Nem teremtette azt senki, valamint nem is lehet azt megsemmisíteni. (1. l.)

Áttérve az emberiségre, kétségtelennek tartja, hogy az ember és majom egy közös törzsből származnak, „felfogás, mely nem nagyon sokára minden művelt embernek hitvallásává lesz.“ (9. l.) ***) Az emberiség élete csak a „struggle for life“, a megélhetésért való küzdés, s a mit tökéletesedésnek szokás nevezni, nem egyéb mint az ember külső életviszonyainak megjavulása, a nélkül, hogy ő maga tökéletesebbé lenne. (20. l.) A mi történik, az szükségképen történik, s a történelem csak kényszerűségek sorozata: „eine Reihe zwingender Nothwendigkeiten.“ (56. l.) Nincs általánosan érvényes jog, nincs általános érvényű morál. (325. l.) †) A cél szentesíti az eszközöket. „Der Zweck heiligt die Mittel überall und allerwärts.“ A legcélszerűbb eszköz a legjobb, ezt bizonyítja az emberiségnek összes fejlődése, megdönthetetlenül. (534. és 656. l.) A tudománynak feladata minden eszményt megsemmisíteni, az ideálok hiábavalóságát, semmiségét kimutatni. Feladata kimutatni, hogy az istenben való hit, a vallás csak

*) „Die ganze unendliche Welt ist aus denselben, nicht geschaffenen und nicht vertilgbaren Stoffen zusammengesetzt, und wird von denselben unvertilgbaren Kräften getragen, welche von den einzelnen Atomen bis zu der unermesslichen Menge von ungeheuren Weltkörpern nach denselben Gesetzen wirksam sind, und in der Grösse ihrer Gesamtwirkung unverändert erhalten bleibt.“

**) Ohne sie ist die Welt überhaupt nicht denkbar; sie ist unerschaffen, wie sie unzerstörbar ist.“

***) „Die Zeit ist nicht mehr allzu ferne, wo kein Gebildeter ein anderes Glaubensbekenntniss haben wird.“

†) „Es gibt kein die Menschheit in ihrer Gesamtheit umspannendes Rechtsbewusstsein, keinen solchen umfassenden Rechtsbegriff. . . . Das gleiche gilt von dem Begriffe der Moral!“

csalás; az erkölcsiség, egyenlőség, szeretet, szabadság, emberi jogok mindmegannyi hazugságok, tévedések, de a műveltség fejlődésére nélkülözhetetlen tévedések (569. l.),*) melyek, bár mindig más és más alakban, élni fognak, míg az emberiség élni fog. (794. l.) E tekintetben tehát szerző nem oly vérmes mint Comte, ki lehetőnek tartott egy időpontot, midőn a positivizmus — az ő positivizmusa — diadalmaskodni fog a theologia és metaphysica tévedésein. Még szomorúabb az, mit az emberiség jövőjéről mond. „Egyszer, habár véghetetlen távol időben is — így hangzik a tudomány ítélete — el fog fogyni a szénsav és a víz, és minden szerves lény, az ember is, el fog enyészni a föld színéről . . . leszen idő, midőn a föld légkörétől, élő lakóitól megfosztva, pusztán, mint a hold, fog a nap körül keringeni, szokott pályáján ugyan: de az emberiség, műveltsége, küzdései és törekvései, alkotásai és eszményei csak voltak!“ „Sind gewesen! Wozu?“ s e kérdéssel zárja be az emberiség történetét. (800 l.)

E néhány idézetből is világos, mily következetes materialista Hellwald, nem úgy mint elvtársai közül sokan, kik csak némely irányban játszá az esprit fortot, de mintegy megijedve saját következtetéseiktől, bizonyos határokon túl nem mennek. Művének megismertetésére legyen szabad még néhány véleményét idéznem. A történelem egyik-másik tünevényéről, melyek nagyon is elütnek azon declamációktól, melyeket nálunk és Németországban, de nem a nyugat nagy népeinél, a francziáknál és angoloknál — hasonló praemissák nyomán, hallani lehet.

Szerző nem szereti a zsidókat, mint nem szerette őket Voltaire, vagy legalább nem tartozik ama nagy sokasághoz, mely e népet, mert eddig századokig martyr volt, minden gáncs és bírálat alól kiveszi. Ellenök ő az új kor modern fegyvereivel lép fel, mint a középkorban modern volt a vád: hogy Krisztust fölfeszítették. A zsidók helyzetét nem vallásos, hanem ethnographiai kérdésnek tekinti, és az általános ellen-szenvet, mely Jákób ivadékait már a rómaiak korában üldözé,

*) „Die Aufgabe der Wissenschaft ist es alle Ideale zu zerstören, ihre Hohlheit, Nichtigkeit zu erweisen, zu zeigen, dass Gottesglaube und Religion Trug, dass Sittlichkeit, Gleichheit, Liebe, Freiheit und Menschenrechte Lüge sind!“

az újkori fajelméletek alapján állva és az emberi nem egységét el nem ismerve, annak tulajdonítja, hogy az árja fajok ösztönszerű idegenséget éreztek az idegen semiták iránt, mihez hasonló idegenkedést tapasztalunk — úgymond — más-más nemzeteknél más idegenek, mint a franciaországi cagotok, maranok, s a cigányok ellen is. „Helytelen tehát a középkori zsidóüldözéseket csak a keresztyén egyháznak tulajdonítani; a keresztyénség és a keresztes háborúk bizonynyal növelék a zsidók ellen való gyűlöletet, de nem idézték azt elő; mert hisz az lángolt a nem-keresztyén rómaiakban is“ (609. l.), és kedvtelve beszéli el, hogy Seneca „a nemes philosoph“, igen gonosz népnek nevezte őket, Marcus Aurelius pedig — a nagy és humanus római császár — Ammianus Marcellinus elbeszélése szerint, szidta a „bűdös zsidókat“ „foetentes Judaeos“. (607 l.)

Egy nagy controversiával, mely még most is a keresztyén emberiségnek nagy részét bizonyos kérdésekben elfogultá teszi, a reformatióról következőleg nyilatkozik: „Mindazon sötét színek, melyekkel a pápistaság iszonyait festeni szokás, ráillenek a reformátorok működésére is. Mind a mellett ők tökéletesen becsületes, csak legbensőbb meggyőződésüket követő férfiak voltak; az kétségtelen, s ez óvatosságra intsen bennünket, ha a római pápáknak hasonló tetteiről kell ítéletet mondanunk,*) és szokott hímezetlen, hogy ne mondjam cynicus modorában hozzáteszi: „Az észnek ép oly kevés része volt a reformatió munkájában mint a szabadságnak. Megengedte az embernek, hogy a bibliában, de nem hogy a biblia fölött is búvárkodjék; régi békókat feloldott, hogy újabbakat annál szorosabbra fűzzön. A húsból álló pápa helyébe egy másik lépett, papirosból, melyet már negyedfél száz esztendővel ezelőtt csalhatatlannak jelentettek ki.“ (683. l.)**)

*) „Alle düsteren Farben, womit man die Gräuel des Papismus zu malen pflegt, müssen auch auf das Wirken der Reformatoren angewendet werden. Gleichwohl waren sie durchaus ehrliche, nur ihrer innersten Ueberzeugung folgende Männer; daran ist kein Zweifel möglich; dies sollte zur Vorsicht mahnen bei Beurtheilung des gleichen Vorgehens der römischen Priester.“

**) „Die Vernunft hat an dem Werk der Reformation eben so wenig Antheil, als die Freiheit; der Mensch gewann nur die Freiheit

A reformatióról szólva lehetetlen, hogy a jezsuiták ne jussanak eszünkbe. Hellwald — elég gyarló alakban, — Macaulay szavait idézi. kinek ítélete talán a legjobb, mindenestre pedig a legszebb, melyet e híres vagy hírhedt szerzet jelleméről valaha mondtak. Maga pedig megjegyzi, hogy a jezsuiták elveit megtaláljuk már az ókorban, a középkorban és az újkorban egyaránt, a respublicákban ép úgy mint a monarchiákban, aristocratáknál úgy mint democratáknál, tyrannusoknál úgy mint a demagógok közt, csak hogy titokban lappangva, és leplezetten. „A jezsuiták, kik ismerék az embert és számba vevék gyengéit, fölismerék, hogy az erkölcs és jog nem valami absolut, hanem korszakok és nemzetek szerint változó fogalmak, s elég merészek voltak azt ki is mondani, és a szerint intézni tetteiket.“ (694. l.)

Azonban nem lehet szándékunk szerzőt tovább követni, és kivonatot adni munkájából. Csak a legújabb korból akarjuk még megérinteni véleményét a magyar-osztrák monarchia állapotáról. Szerző a foederalismus útján látja a birodalmat, azon percz óta, hogy Magyarország emancipálta magát a némettség alól. Nemzetünkről nem szól tüzetesen, de általánosságban említi, hogy a cultura nincs — mint állítani szeretik — veszélyeztetve a foederalismus által; ellenkezőleg az nem nyerne semmit, ha erőszakkal akarnák terjeszteni. A kelet népei nincsenek annyira elmaradva, mint híresztelik; „s mindenestre övök a jövő, mert törekesznek, ifjak és erőteljesek!“ Az osztrák parlamentről — a régiről és újról, a Landtagok és közvetlen választások Reichsrathjáról egyaránt — megjegyzi, hogy szűkkeblű, kormányozni nem tudó, képtelen testület, mely feladatának ép oly kevésbé felel meg, mint nem felelt vala meg — az általános felfogás szerint — az absolutismus. (742. l.)

Szerző világnézetének birálatába nem bocsátkozunk, bár értjük, sőt magunk is érezzük, hogy sok tételén felháborodhatik az ember jobb érzése. De mi itt csak a *történettudomány* szempontjából itélünk, és nem szabad felednünk, hogy

in der Bibel, nicht aber über die Bibel zu forschen; sie löste alte Bande, um neue desto fester zu schnüren. An Stelle des fleischlichen trat ein papierner Papst, der schon vierthalb Jahrhunderte für unfehlbar erklärt wurde.“

a jó és rossz, az erény és bűn fogalmai attól függenek, minő czélt tulajdonítunk az embernek, az emberiségnek. E czélok-ról a vallás, isteni tekintélyvel dogmákat állíthat fel; a philosophia, vagy Comtetal szólva, a metaphysica igen szép theoriákat gondolhat ki: de a tudomány még róluk mit sem tud. Már pedig tudományos vitatás tárgyát — a positiv módszer lényegénél fogva — nem képezhetik oly dolgok, melyeket ugyan szívünk, eszünk, egyaránt hajlandó igazaknak tartani, de melyeket — végső elemzésben — mégis csak hiszünk, vagy legföljebb — mint a metaphysicusok — tudni vélünk, de valósággal még sem tudunk. Ha szerző túllépett a határon, melyet a positiv módszer a tudományos tárgyalásnak szab, az nem ok, hogy mi is az ő hibájába essünk, annál kevésbbé, minthogy kapcsolatban művével, még két fontos kérdéstről kell néhány szót mondanunk, melyek nagyon is bele esnek a tudomány körébe, és ezek a következők: vajon a törvényszerűség eszméjéből magából mi haszon háramlik a történelemre? és mennyire jutottunk már e törvényszerűség kinyomozásában, vagyis jobban mondva: mik okai annak, hogy a történelem törvényeiből most is még — úgy szólván oly keveset tudunk, mint a midőn Comte leült megírni positiv philosophiáját?

A mi az első kérdést illeti. a történelmi felfogás eddig pártkérdés dolga volt. Ahhoz képest, minő philosophiai vallású vagy politikai elveket vallott valaki, helyeselte vagy roszalta, tartotta haladásnak, vagy hanyatlásnak a múltnak eseményeit. A legnagyobb írók is egy bizonyos szempontra nézve kisebb-nagyobb mértékben elfogultak voltak, s ezt elmondhatni Thucydidesről és Tacitusról úgy, mint Gibbonról vagy Macaulayról. Bizonyos kérdésekhez mérván az általok tárgyalt fejlődést, a magok álláspontját, kisebb-nagyobb mértékben, a fejlődés végpontjának tekinték, mint teszem a modern liberális írók mind, kik úgy beszélnek, mintha az emberiség az „idők teljesség“-ét most a XIX-ik században érte volna el. A positiv felfogás e hibát igyekszik elkerülni. Mintegy ki akarja emelni az írókat az események köréből, és egy kívül álló pontot keres, minőt Archimedes szeretett volna az anyagi világban. Nem czélja az eseményeket többé a jelennek vagy múltnak valamely kérdéséhez viszonyítani, nem akar támadni vagy védeni, nem okoskodni, hanem csak látni,

és ha lehet megérteni. Szemében a történelem is csak természeti tünemény, melyben minden mozzanatnak — akár tessék nekünk, akár nem — megvan a maga oka, megvan a maga okozója; s a történetírónak nincs más feladata, mint e lánczolatot követni, a meddig szeme ér, de nem szabad hinnie, hogy mindennek vége van már annál a pontnál, a melyen gyöngé látása már túl nem hat.

E felfogást — mely nágyon közel jár a francia közmondáshoz: *tout comprendre c'est tout pardonner* — sokan a közöny álláspontjának szeretik nevezni, s talán egy részben, de csak részben igazok is van. Declamálni világosságról és sötétségről, szabadságról és szolgaságról, Brutusról és Caesar-ról, zsarnok királyokról, és elnyomott népekről, és azt történeti igazság gyanánt árulni, csakugyan nem a positivismus dolga; de abból nem következik, hogy a positiv módszert követve, ne lelkesülhetnénk szép tetteken, rokonszenvet ne érezhetnénk a szenvedők iránt, s el kellene zárni keblünket a benyomás elől, melyet a történelem, e legnagyobbszerű dráma, minden fogékony emberre tesz. A mit tőlünk kíván, csak az, hogy ne vegyítsük subjectiv érzelmeinket az elbeszélésbe, hogy ne ugorjunk közbe, mint a peleskei nótárius, midőn Othello Desdemonát fojtogatja. Gyönyörködhetünk a nap felkeltésben, a nélkül, hogy leboruljunk és imádjuk, és Kopernik rendszerét elfelejtjük; kesereghetünk a veszteségeken, melyeket talán a tenger nekünk okozott a nélkül, hogy mint Xerxes — ha igaz — megkorbácsoljuk a hullámokat.

Nem mondom én, hogy a positiv felfogás magában véve képes tisztázni a történetet, hogy nagy történetírókat teremt; mert szemet hogy lásson nem adhat senkinek: de kétségtelennek tartom, hogy igen sok akadályt elhárít, melyek a tiszta látást eddig gátolák. Se tisztultabb felfogásnak legfontosabb, legpraktikusabb következménye, hogy nézeteink a középkorról teljesen megváltoztak, s a mi eddig csak némely kutató tudósnek felfogása volt, kezd mind inkább közmeggyőződésé válni. Az ókor veszt fényéből, s a középkor mind inkább rokonszenvesebb alakban mutatkozik. Jól mondja Hellwald, hogy a középkort eleve gyűlölték, azután túlbecsülték — mit, mellesleg mondhatjuk, csak igen korlátolt körökről, p. o. a romanticus költőkről lehet állítani: most pedig ismerjük, s tud-

juk, hogy „éj volt, de sok fényes csillag ragyogott benne“ és Littré, Comtenak legnagyobb tanítványa, a mestertől tanulta, miben később saját buvárlatai is megerősíték: hogy e kor nem volt barbar, nem volt sötét; s ha olyan lett volna, minőnek egy ideig festék, nehéz volna érteni, mikép fejlődhetett belőle az új kornak gazdag és hatalmas civilizációjá. *) Tudomány és közélet önkénytelenül ez irányban haladnak. Hellas és Róma nem ideálok többé. Ép oly kevéssé valószínű, hogy egy forradalom férfiai *most* a jakobinusok példájára Brutusok és Scaevolak, Gracchusok és Anaxagorasok köntösébe bújjanak, minthogy Cromwell indepensei és levellerjeivel, mint Habakukok és Zorobabelek az ó zsidó theocráciát akarják visszaállítani. Ellenben minden művelt nemzet figyelmé saját múltjára fordul; érdeklél gyűjti középkori emlékeit, melyek az apák tetteiről beszélnek, és nem veti meg többé őseit hamis görögök vagy kegyetlen rómaiak majmolásáért.

Ha valaki kellőleg felfogja, és nem csak üres szó gyanánt használja a mondást: a történelem is csak természeti tünemény, fel fogja fogni e változásnak roppant fontosságát. A természettudományi módszernek alapelve, hogy előbb tisztában kell lenni a tüneményekkel, mielőtt azok törvényeit kutathatnók. Roszul, hamis világításban felfogott tényekből igazi törvényeket kitalálni ép oly nehéz, mint a mily nehéz volna megérteni a föld forgását a nap körül annak, ki az éjben — mint a múlt század felvilágosodása a középkorban — valami rendellenes, káros, emberileg szólva jogosulatlan tüneményt látna. A tünemények tiszta felfogása azonban csak az első lépés a valódi történettudomány megalapítására; a második fokkal, a törvényeknek legalább megközelítő ismeretével, — mint érintém még nagyon hátra vagyunk. Némely igazságok ugyan — úgy látszik legalább — meg vannak alapítva, de azok oly általánosságok, hogy a concret esetekre nézve talán még kevesebb tájékozást nyújtanak a történettudósoknak, mint az orvosnak a gyógyításnál a tények: hogy az ember születik, meghal, és időközben táplálkozik.

Hogy a történelmi törvények ismerete még oly primitív állapotban van, azon nincs mit csodálkoznunk, de hogy —

*) *Préface d'un disciple*, Comte *Philosophie positive*je előtt. I. kötet, XVIII. lap.

Comte óta — úgy szólván, még egy lépéssel sem mentünk előre, hogy nagy zajt ütött munkák, mint Bucle: *Angol civilizációja*, a tudományon semmit sem lendítettek: annak egyik oka véleményem szerint, a rossz módszerben, a másik az avatatlan kezekben, melyek a nagy munkához fogtak, fekszik. Említettem, hogy törvényeket csak tisztán kiderített tényekből lehet biztosan következtetni, de mit tapasztalunk azoknál, kik eddig e törvények kinyomozását megpróbálták? Előveszik az összes, úgy nevezett, világtörténetet. Kezdi az emberiség őskoránál, és kiterjesztik figyelmüket a földgömb összes lakóira. Azt hiszik, hogy a legprimitívebb viszonyokon kell kezdeni a vizsgálódást, és úgy szállni le aztán napjaink kifejlett civilizációjához, feledvén Comtenak helyes megjegyzését, hogy a sociológiában nem az egyszerűről az összetettre, hanem az ismertről az ismeretlenre kell átmennünk. De mit tudunk mi még voltaképen Chináról és Indiáról? mily hiányosak még ismereteink — az új kor roppant fölfedezései daczára — Assyriáról és Babyloniáról, Perzsiáról de még Egyiptomról is? Sőt még Görögországról és Rómáról is — bár velök már századok óta foglalkozik az európai emberiség — csak újabb időben van tárgyilagos, de éppen nem teljes felfogásunk. Én tehát azt hiszem, hogy egyelőre a római birodalom bukásával, a nyugati egyház népeiből alakult európai társadalomnak és civilizációjának tanulmányozására kellene szorítkoznunk.

Népeinek fejlődésében vannak bizonyos közös vonások. Ezek bizonyos csoportozatot képeznek az emberiség körében, melyet a német gőg „christlich germanisch“-nak szeret nevezni, bár igen alaptalanul, mert nem a fajközösség képezvén összetartó kapcsát. ahhoz a kelták, a lengyelek, magyarok és csehek is tartoznak. Ezen társadalomnak tényeit, s a tények alapján a fejlődés processusának törvényeit kifürkészni, volna az első feladat. Azonban nem akarom mondani, hogy a többi — e civilizáción kívül — álló népek történeteit csak ideiglenesen is elhanyagoljuk. Ellenkezőleg, azokat is tanulmányoznunk kell, mert egyes adataik — habár magokban véve még nem képeznek is oly egészet, mely a törvények kutatására biztos alapul szolgálhatna — az európai társadalom megvilágítására, helyesebb megértésére is okvetlenül szükségesek. Az ó-görög, az ó-ázsiai, az indus, a chinai stb. civilizációkra azonban okszerűleg, csak akkor kerülhet a sor, ha az

európai társadalomnak, mely már is a legismertebb, melyre legtöbb adatunk van, melyet legkönnyebben megértünk, melynek elmúlt tüneményeire nézve a jelenben — az okozat mindig legalább némi következtetést engedvén az okra — mintegy kézzel fogható bizonyságaink vannak — legalább legáltalánosabb, legnagyobb vonásaiban, tisztában leszünk s így a könnyebb feladatban megedzett erővel fogunk a nehezebb kérdésekhez. — Ha most nagyobb tért foglalunk el: ingatag lesz a talaj lábaink alatt; ha kisebbet, nem leszünk képesek nagy szempontokra emelkedni, a részleges törvényeket az általánosabbaktól megkülönböztetni, s hogy e hibát jóvá tegye, volt kénytelen Bucle, az *Angol civilizáció történetében* több kötetten át folytonosan más nemzetekkel foglalkozni.

A történelmi tények tiszta előállításánál azonban egy nagy nehézség forog fenn, a melytől a természettudósok — szerencsésjükre! — majdnem egészen mentek: s ez az, hogy mi azok ismeretére nem közvetlen szemlélet útján jutunk. Az adatokat második, harmadik kézből kapjuk — és gyakran mily kezezből! — s így először még elő kell állítanunk az anyagot, melyet vizsgálni akarunk. Nem elég, azonban, hogy a kútfők szavait ismerjük, meg is kell azokat értenünk, meg kell találnunk az életet a krónikák és oklevelek holt halmazában. Tudhatja valaki Szent István életének minden mozzanatát, melyeket az emlékek számunkra fenntartottak, a nélkül, hogy annak történetét ismerné. A frankok galliai letelepedésének minden lényeges adata tudva volt: és mégis mily hamisan fogták fel azt a Boulainvilliersek és Mablyk, a Dubosk és Thouretk a múlt században! Hogy a múltnak tiszta képet megalkothassuk, ismernünk kell annak szellemét, gondolkodásmódját, az eseményeknek — ha szabad e szóval élnünk — légkörét, mit a természet adta tárgyilagos, történelmi felfogás mellett csak a kútfőkkel való hosszas és tüzetes foglalkozás képes megadni. Szóval valódi történetíróknak kell lennünk, és történetírónak kell lenni annak, ki a történelem törvényeinek kutatására vállalkozik. Mosolyognánk, ha például egy vegyész néhány csillagászati kézikönyvet átolvassván, megkisértené az astronomia rejtvényeit megoldani; sőt még azt is visszásnak tartanók, ha egy physiologus akarna a nagyon közel eső anatómiában tekintélykép szerepelni: a legnehezebb, legjáratlanabb tudományban a socio-

logiában, a történelem törvényeinek ismeretében azonban, egészen természetesnek találjuk, hogy oly férfiak viszik a vezérszerepet, kik gyakran kitűnők elméjük által, s egyik vagy másik tudománynak coryphaeusai, de a történelemben dilettansok, és ismereteiket sokszor — mint Bucle — encyclopaediákból vagy kézi compendiumokból merítik. Ez véleményünk szerint a második ok, mely a rossz módszer mellett a történet-tudománynak fejlődését meggátolja, s fájdalom úgy látszik még soká fogja meggátolni, mert a történelem nagy mesterei még távol tartják megokat az új iránytól, habár munkálataik által annak több hasznót hajtanak is, mint ama kétéletű, se bölcselők, se történetírók, kik az új irány jelszavait mindenütt és mindenkor ajkukon hordják.

Azokban, már is nagyon túlmentem egy könyvismertetés szűk keretén, és nagyon eltávoztam Hellwaldtól, kinek műve, mint már említém — szintén csak egy dilettansnak dolgozata, s a történeti törvények ismeretét semmivel sem viszi előbbre. Mind a mellett ezen, és a hozzá hasonló műveknek is megvan a magok haszna. Előkészítik a közönséget a helyes, pozitív felfogásra, habár magok nem képesek is azt mindig következetesen szemök előtt tartani, s azért Hellwaldot is ajánlhatom olvasmányul azoknak, kik szeretik ismereteiket a német irodalomból meríteni. Igaz ugyan, hogy e könyv sok rosszat okozhat, ha valaki következetesen elfogadja tanait, de attól, úgy hiszem — legalább nálunk — nem igen, lehet tartani. Sokkal gyengébb, sem hogy kitéphetné keblünk-ből azon eszméket és érzelmeket, melyeket az emberiségnek legnagyobb része mindig mint legszentebbeket tisztelni megtanult; de viszont elég erős arra, hogy sokat lerontson azon előítéletekből, melyekkel, kivált a múlt századnak methaphysicája, a történelemnek igen sok és igen fontos mozzanatát elhomályosítja.

PAULER GYULA.

AZ ILIASZBÓL. *)

ZEÜSZ RÁSZEDETÉSE.

XIV. 153—351.

Poseidon, öreg ember alakját véve fel, leszáll a görög táborba, és a megcsüggedt vezéreket lelkesíti. Héra felismeri Poseidont, s hogy ez szabadabban működhessék, Zeüszet elaltatja.

Aranyos karszékű Héra istenasszony
Nézi Olympusról, ki az ott a harczon?
A csatakeltőben legott ráismére
Kisebbik urára, édes testvérjére.**)

*) Mutatvány Homér újabb fordításából hexameterek helyett magyar alexandrinekben. Irodalmunk eddig az eredeti költemény formájának megtartását tekintette szabályszerűnek s a Kisfaludy-társaság által régebben megállapított műfordítási szabályok is lényegesnek tartják az „alakhűség“-et. Ez azonban még nem egészen eldöntött kérdés sem nálunk, sem másutt. Mindkét nemű fordításnak megvannak a maga örvényei s leginkább a siker igazolja mindeniket. A külföldi irodalomban mindenikre vannak nevezetes példák. Schiller Virgil *Aeneis*-ével tett kísérletet ottava stanzákban s épen Homér fordítására nézve az angol Pope rimes fordítása idézhető a német Voss hexameterei mellett. E mutatvány fordítójának ezéja is az volt, hogy Homért, az eredeti szépségeinek lehetőleg hű visszatükrözése mellett, olyan magyar olvasmánynyá tegye, mint a minő angol olvasmány már több mint egy század óta a Pope Homérja. A kísérlet Baksay részéről, ki Lucanus *Pharsaliájának* pályadíjnyertes fordításával megmutatta, hogy hexameterben is derekasan fordít, figyelmet érdemel s annál inkább helyeselhető épen Homérnál, mert már van hexameteres Homér-fordításunk s a változott irodalmi viszonyok között az a közönség, mely elszokott az ó-klaszszikai versalaktól, talán inkább megkedveli Homért modern nemzeti formában. — Szerk.

***) *Poseidonra*.

Megjöne a kedve, de múlik is megint,
 Mikor a patakos Ida felé tekint,
 Melynek legmagasabb ormán, Zeüsz ott ül;
 Szederszemü *) Héra megrettene ettül.

Mindjárt is azon jár fortélyos eszével,
 A paizsos istent hogy' szédíthetné el?
 Odamegy — gondolja — maga személyében
 Az Ida hegyére, — kiöltözve szépen.

Majd ha ingerétől szépséges voltának
 Édes szerelemre indulatja támad,
 Kellemes álmot lop, ölelkezvén véle
 Szeme pillájára, tudalmas eszére.

Ágyasháza felé el is indul legott,
 Melyet kedves fia Hephaestos alkotott,
 Ajtóira szárnyat szerzett, csuda-ritkát;
 Egy' isten se tudja a lakatja titkát.

Tündöklő ajtait ott magára zárja,
 Kívánatos testét ambrózia várja,
 Tisztálkodik ezzel, lemossa szennyeit;
 Aztán vesz olajt is, jószagút, mennyeit, — —

Melynek, — ha szerelmes testét beitatja, —
 El — messzire terjed csábító illatja:
 Zeüsz érczházában, ha csak egyet moccan,
 Eget-földet áthat varázsa legottan.

*) *Szederszemü*. Érték alatta nagy, fekete, nyugalmas tekintetű szemet. Igaz, hogy ez a „hűséget“ sérti, de az „ökörsemü“ meg az ízlést. Különbösen is ez a szó βδωπις, sejtelmem szerint *arczot, tekintetet*, jellemez, nem csupán szemeket. — *Tulokarczú?*

Isteni szép haját fésűvel megvonja,
 Ragyogó fürteit maga keze fonja,
 Tündéri kebeljét, *) kit Pallas művészi
 Újja szőtt és hímzett, ott magára vészi.

Aranyos kapcsokkal kapcsolja magához,
 Száz csótárral ékes övét derekához,
 Szépen fűrt fülébe, — három drágagyöngyű
 Pompába ragyogván, — illet a kösöntyű.

Újdonat-új fátyolt vet fejére, — benne
 Úgy tündöklök, mintha maga a nap lenne;
 Ékes czipellőbe fehér lábát fűzé:
 Kiöltözve lép a többi isten közzé.

Külön — Aphrodítét — inti: „Édes rajom!
 Valamire kérlek, megteszed-e vajon, —
 Avagy megtagadod? . . . Csak nem nehezteled
 Hogy én a Danaust segítsem ellened?“

Felel neki viszont Zeüsz Aphroditéje:
 „Héra, Istenasszony, Khronosz csemetéje!
 Csak mondd a mit akarsz, mondd ki bizvást kérlek,
 Ila csak megtehetem, hogy' ne tenném én meg?“

„Add hát ama bűbájt, melynek erejétől
 Haló, halhatatlan, jármodba szelídül;
 A világ végére látogatni mennék
 Oceanus istent és Tethys istennét;

*) *éarév* = peplum. *Kebe*l. Az ormánysági női népviseletben használt patyolating. Ez a népviselet igen emlékeztet a görög női szobrokra; ez okért használom a csinos tájszót.

Ök engemet egykor házokba vevének,
 Gonddal, szeretettel ottan nevelének
 Réjától anyámtól, felfogva örökbe,
 Mikor Zeüsz Khronoszt a tengerbe lökte ;

Jó volna, gondoltam, elnézni hozzájuk,
 Mert régóta vagyok valami ortályjok,*)
 Ki miatt már nem is kellenek egymásnak, —
 Ha végét vethetném e visszavonásnak !

Hejh ha beszédemben volna erő olyan,
 A mivel szívöket egymáshoz kapcsoljam,
 Visszavezérelném régi szerelmökre, —
 Tudom mindakettő áldana örökre !“

Felel a nevetős Aphrodíte rája :
 „Kinek a nagy Zeüsz karjain van ágya,
 Nem illik, nem szabad megvetni kérédet“ —
 S lekapcsol melléről egy iratos övet ;

Tüzöttet, íratost . . . benn' minden varázsa,
 Szeretők ingere, vágya, suttogása,
 Hitető beszéd, mely bölcseket megszédít . . .
 Karjaira veti, s így ejti beszédit :

„Itt a hímes övem, rejtsd a kebeledbe,
 Minden csábaságom foglalva van ebbe,
 Nem is gondolnám, hogy czélodat nem érnéd,
 Ha valami tervet elgondola elméd.“

*) *Ortály*, ortályoz ; ortálykodik, ortályoskodik. (Urtheil, orðalia. — Rechthaberei.) Ezt is az a nép használja, a melyik a *kebelt*. És fentebb a „*rajom*“ gyöngédebb formája a „magzatom“-nak ugyanott.

Szederszemű Héra rá mosolyát ejti,
 Keblébe a kendőt mosolyogva rejti,
 S míg a Zeüsz lánya hajlékába térül,
 Ő száll le sietve Olympus hegyérül.

Lép Pieriáról a kies Émáthra
 Aztán a paripás Thráknak hagyja hátra
 Havazó hegyeit, magasló ormait . . .
 Sehol a föld színe nem érzi nyomait.

Athosról dagadó tengerre leszökken,
 Thoasz szigetébe, Lemnoszba beröppen, —
 Itt a Halál öcscsét, Álomistent leli,
 Karon fogja mindjárt, s ekképen kérleli:

„Ha valaha nekem szót fogadtál Álom,
 Tedd a mire kérlek, meglásd meghálálom:
 Ha majd én Zeüsznek lések szerelmére,
 Borulj rá te akkor villámló szemére;

Szép aranyos karszék . . . soha el nem nyúve . . .
 Biezebócza fiam Hephaistos műve . . .
 Zsámoly is lesz hozzá, . . . fehér lábacskádat
 A melyre nyugothatd, lakván lakomádat.“

A mélységes Álom monda: „Könnyű nékem
 Akármely istent is elaltatni szépen, —
 Még Oceanust is, — hullámos özönjét,
 A ki pedig őket nemzé valamennyét:

De Zeüszhez férni nem kísértem szerit,
 El sem is altatom, ha csak nem kényszerit;
 Okultam már . . . mikor Héaraklesznek, Trója
 Feldúlt fala mellől tért vissza hajója —

A pajzsos istennek megloptam elméjét
Körüláradozván kértedre személyét:
— Szélvész azalatt te támasztva fiára
Vetteted a népes Kósz sziget partjára. —

Hejh! mikor felébred, kél iszonyú lázban,
Istent valamennyit üz, kerget a házban,
Főként rám fenekszik . . . végem is lesz bizony;
Ha megkaphat, ledob, tengervizet iszom.

Szerencsémre az Éj, — édes engesztője
Istennek, embernek — elrejtett előle,
Ő sem akart aztán véteni az Éjnek,
— — Akarsz-e kitenni ismét e veszélynek?“

Szederszemű Héra válaszol azonnal:
„Álom! ugyan hogy' vagy ily aggodalommal?
Azt gondolod mindegy Trója vagy Héraklesz?
Ezen is, mint azon, akkora harag lesz?“

Gyere, ne félj semmit . . . inkább feleséget
Ifjabb hölgyeimből szép lányt adok néked,
Kiért oly régóta epedsz, Pasitheát . . .“
Megörül az Álom és azt mondja: „Tehát

Hitelj meg a Styxnek átkozott vizére,
Egyik kezedet tedd anyaföld keblére,
Márványló tengerre másikat helyezd el,
Ilyen esküvéssel magad kötelezd el;

Minden isten legyen bizonyosságunk rája
Kinek Khronoszsza van odalent tanyája:
Ifjabb hölgyeidből szép lány feleséget,
Pasitheát . . . kiért oly régóta égek.“

Fehérölű Héra fogad is szót néki
 Valamennyi istent sorra mindjárt vészi
 Ki odalent lakik, — rendes neve Títán — ;
 Esküvel igéri, mit az Álom kíván.

Megtörtént az eskü, elindúlnak ketten,
 Tűnnek, — köd előttük, köd utánuk, — sebtén
 Lemnosz, Imbrosz marad, Lektonnál elérik
 A patakos Ida vadtermő fenyérit.

Tengert odahagyják, szárazra kerülnek,
 Erdő hegye surran, a hol átrepülnek,
 Ott, — mielőtt Zeüsz meglátná, — az Álom
 Elmarad, és megül egy nagy fenyőszálon.

•

Lombja közt lapulván a fenyő-sudárnak
 Felvészi alakját vijjogó madárnak,
 Kit Khalkisznak nevez az istenek nyelve,
 — Van az embereknél karvajnak ismerve. —

Héra tovább repül a Gargarusz felé,
 Megpillantja Zeüsz, szeret mindjárt belé,
 — Hevesen, mint mikor legelőször kezdtek,
 Szülőiktől titkon hogy megölelkeztek. —

Útját állja legott, szólítja ízibe :
 „Héra! Olympusról hogy tévedtél ide ?
 Sem lovad, sem kocsid, kin járni szokásod . . .“
 A felséges Héra mond ily csalárdságot :

„A világ végére látogatni mennék,
 — Oceanus istent és Tethys istennét ;
 Ők engemet egykor házokba vevének,
 Gonddal, szeretettel ottan nevelének :

Jó volna — gondoltam — elnézni hozzájok,
 Mert régóta vagyon valami ortályjok,
 Ki miatt már nem is kellenek egymásnak —,
 — Ha végét vethetném e visszavonásnak!

— Lovaim patakos Ida tövén állnak,
 Hegyen-vízen tova velem azok szállnak;
 Csak beszóltam hozzád, ne vesd a szememre,
 Híred nélkül mentem mélységes tengerre.“

Szól a fellegező: „Ha csak épen ennyi!
 Héra te, máskor is lehet oda menni;
 Jobb most enyelegjünk édes szerelemben,
 Mert sohasem égett ily láng kebelemben;

Sohasem volt még, hogy akár istenasszony,
 Akár asszonyember ily lángra gyulaszszon — —*)
 — — — Te magad is soha így nem bűvölél meg,
 Mint a minő hévvel érted mostan égek.“

Felséges Héránál kész a csalfa válasz:
 „Rémületes Zeüsz! micsoda szó már az!
 Te az Ida hegyén akarsz szeretkezni,
 Melynek minden orma el — kilátszik messzi . . .

Hátha valamelyik isten észrevenne!
 Meg nem állná a szó, többi közé menne;
 Hogy kelnék én akkor? júj milyen gyalázat!
 Tudom soha többé nem látnám a házad.

*) Tizenegy felesleges sor kimaradt. Lásd Szabó István szövegét, melyet figyelemmel követtem és használtam.

Ha szerelmes kedved, van neked hajlokod,
 Melyet kedves fiad Hephaestos alkotott,
 — Ájtóira szárnyat szerzett, csudaritkát . . .
 Szeretkezni együtt menjünk oda inkább.“

Szólt a Fellegező: „Téged az ne bántson,
 Hogy isten vagy ember minket itt belásson;
 Oly aranyos felhőt rajtad vonok össze:
 Éles szemü a nap, az se lát meg közte.“

Szólt és feleségét keblére ölelte;
 Fris pázsitot a föld zsendíte körülte,
 Harmatozó lotosz, gyopár, kel alájok
 Sűrűn puha jáczint: ez a nyoszolyájok.
 Szép aranyos felleg elborúl felettek
 Hull a harmat rájok.

BAKSAY SÁNDOR.

A SZERELEM.

Mint a tenger ingó-lengő fodra
 Visszajár az elhagyott partokra:
 Lelkem is jár ábrándos, szeszélyes
 Boldogságom egy-egy szigetéhez.

Emlékszem én . . . oh az édes alkony!
 Álmadoztunk kinn a Duna-parton, —
 Oh te első, tiszta érzés ottan
 Gyönyörködtem legelső csókodban.

Messze földön, idegen országban,
 Ott sem éltem egész árvaságban!
 Szőke kis lyány . . . idegen a nyelve,
 Jaj de milyen édes az értelme!

Harmadszor is . . . Szomorú a vége,
Hanem azért áldott az emléke.
Ő a másé, enyém lett a bánat,
Mégis vágyom, szerelem, utánad!

Óh szerelem, élő üdvösségem,
Most is az vagy, a ki voltál régen;
A mi fényes, a mi édes, minden
Tőled maradt boldog emlékimben!

Óh szerelem, ne hagyj hát magamra,
Úti társul jöjj tovább utamra,
Ne tekintsd, hogy zordonabbra válik . . .
Boldog, a kit elkisérsz halálig.

Hű gyámolát a ki benned lelte,
Minden terhet könnyen visel lelke;
Ha leborul a halál karjára:
Ott is te vagy ringató dajkája.

DÜMÖTÖR JÁNOS.

A FRANCZIA FORRADALMI HÁBORÚK EREDETE ÉS KELETKEZÉSE.*)

A történetírás nagy mestere, kinek csak azon hibáját vetik szemére, hogy világbírói magaslatáról, látszólag alig törődve az emberiség érdekeivel beszéli el az eseményeket, e munkájában először tárgyal oly kort, mely minden ízével belenyúlik időnk minden mozgalmába: a francia forradalom korát. Nagy munkái, francia és angol története leginkább csak a XVI. és XVII. századdal foglalkoznak: mintha visszarettent volna attól, hogy szigorú tárgyilagosságát és részrehajlatlanságát elveszthetné, ha közeleső, még folyamatban levő fejlődési menetet venne mesteri ecsetje alá. És valóban, e munkába is csak akkor fogott, midőn saját szavai szerint: a hatalmaknak nagy küzdelme, mely azóta Európát eltöltötte, legalább a külső viszonyokat tekintve, az 1870. évben, tán véglegesen véget ért. Munkájának céljául is azt tűzte ki, hogy a tanulmányokat a pártok ellentétén felül akarja emelni és általános érvényű felfogást remél előkészíthetni.

Tán a nagy világtörténeti események egyikénél sem volt erre nagyobb szükség, mint épen a francia forradalomnál. Renan Ernő a *Revue des deux mondes* 1869 nov. 1. füzetében a francia forradalmat Franciaország dicsőségének, a kiválóan francia eposznak nevezi és Aubertin ugyanazon folyóirat 1871. apr. 1. füzetében megvallja, hogy azon tér, melyen a francziák legkevésbé otthonosak, épen a francia történet. Thiersnek, Mignetnek, Micheletnek, Blanckenak munkáit, a

*) Ranke Leopold: *Ursprung und Beginn der Revolutions-Kriege 1791 und 1792.* Leipzig, 1875.

német tudomány nem fogadja el teljes értékökben és még Carlylenak remek munkája is inkább tűnik ki az állapotok mesteri, gyakran költői rajza és az előtérbe lépő emberek kitűnő jellemzése, mint szigorú történeti kutatás által. Különösen a francia írók közül mindegyik saját pártjának jogosultságát akarta a revolúció nagy drámájából bebizonyítani. Mégis sikerült a szellemes, kedélyhez szóló és egyszersmind mély államférfiúi belátású Thiersnek a maga szemüvegén át nézteni Európával ama világrendítő mozgalmat és csak Sybel vetett véget egyeduralmának.

Mondhatjuk: ha Thiers mint francia, Sybel mint porosz és német tekintette a francia forradalmat. Mint ilyen szigorúan, keserű iróniával mutatta ki és bírálta a forradalom hatalmasainak azon szörnyű ellenmondását, hogy ők, a szabaddítók és népbarátok Európa népeivel akarták megfizettetni nagy háborúik költségeit. Másrészt Ausztria politikája ellen fordul, mely a forradalom leigázásának örve alatt, Franciaországnak az akkor osztrák Belgiummal határos tartományait Artoist és Flandriát akarta elfoglalni dynastikus buzgalmának jutalmául. Arneth és Vivenot azóta még egy osztrák felfogás felállításán és támogatásán is fáradoztak. De minden ellenmondásuknak földerítése messze túlhaladná e sorok keretét. Csak a szóban levő munka főpontjával: a háborúnak keletkezésével foglalkozunk.

E páratlan küzdelemről, mely XVI. Lajos trónját megdöntötte, a francia társadalmat gyökerestől felforgatta és Európát megváltoztatta, Sybel (I. 293. l.) azt hiszi, hogy csak Brissotnak és pártjának, a Girondenak, volt műve. Nem tekintve azt, hogy legalább is annyi része volt abban Mária Antoinettenek és magának XVI. Lajosnak, Sybel e felfogása ellenmond a történelem philosophiájának. Igaz, ez sokat veszített hiteléből épen leglelkesebb apostolai túlhajtása miatt, de azért, míg csak az egész világtörténetet nem nyilvánítjuk véletlennek, és alacsony rúgók és esetleges indulatok művének, a komoly történetíró köteles kimutatni a nagy események történelmi szükségességét. És e szempontból mind Thiersnek (I. 7. l.) mind Micheletnek előadása (III. 234.) jobban kielégíthet, mint a berlini levéltár híres és nagyérdemű igazgatójéé. Michelet, kit Németországban inkább regényírónak tekintenek, mint valódi történelemírónak, így ír: „Mítsem használt,

hogy Leopold császár philantrop volt, hogy Katalin czárnő philosophiával foglalkozott. Ilyen és hasonló esetleges körülmények, nem változtathattak a dolog természetén, az egész állapotnak kényszerűségén. Franciaország forradalma által egyedül, elszigetelve állott Európában, mint oly szörnyeteg, melynek minden mozdulata esodás rémülettel tölt el mindenkít. Az új lény egyes-egyedül állott a félelemtől és gyűlölettől reszkető királyok és alig ébredező népeik közt; mindenekelőtt azt kellett tudnia, bízhatik-e önmagában. A parasztok és polgárok első sorban arra gondoltak: „elfeledhetik-e a királyok, hogy szentségtörő kezünket rátettük a koronára, hogy Varennesben elfogtuk a királyt? Nem mind fogoly-e XVI. Lajos személyében? Az egész világon a királyok foglya és rabszolgája a nép, egyedül Franciaországban foglya a király népének. Itt nem lehet szó kibékülésről, balga volna ki várna, míg torkon ragadja az ellenség.“ Alig lehetne tisztábban kifejezni az ellentétek összeférhetlenségét absolutismus és constitutionalismus vagy épen republica közt, akkor, midőn a régi Európa legméltóbb képviselője, Kaunitz herczeg, Európa nemzeteinek solidaritását tűzte felv gyanánt zászlajára.

Ranke kutatásainak eredményét, a következőkben fejezhetjük ki. Ő Európa általános viszonyaiból indul ki. A nagy hatalmakat, különösen két kérdés nyugtalanította; az orosz-osztrák-török háború és az osztrák Németalföld lázadása Ausztria mindegyikben első sorban volt érdekelve, mellette állott a már Lengyelország második felosztását pengető Katalin czárnő, ellene Poroszország és Anglia; az utóbbi csak a török ügyekben, míg másrészt érdekében állott, hogy Belgium ne jusson francia befolyás alá. Ezért bírta rá Poroszországot, hogy Ausztriával béküljön ki, mi a reichenbachi conventió által meg is történt 1790. június 27-ikén. Közbevetőleg mondva: Ranke ez egyességet a porosz politika diadalának tartja, pedig az tulajdonkép csak Poroszország kezét kötötte meg, és előkészítette Poroszország szövetségét Ausztriával, mely ellen Sybel annyira kikel.

Midőn még szemben állottak a nagy hatalmak, minden perczen kiüthetett a háború Törökország létéért és egyedül Franciaország állott némileg távol a nagy mozgalmaktól, mert dynastiája Ausztriához vonta, nemzete érzése pedig

ellene ingerelte. Kitört a francia forradalom. Mint Ranke megjegyzi, a nagyhatalmak eleinte csak azon szempontból tekintették azt, hogy Franciaországot kifelé gyöngíti. A mozgalom nem szorítkozott a belviszonyokra. A főkérdés az volt: hogyan szerezheti vissza Franciaország túlnyomó befolyását Európára. A régi állam akkori formájában nem tarthatta meg hatalmi állását. A király a népet hívta segítségre és a nemzetgyűlés egybehívásának ez volt politikai oka. A constituante főemberei épen úgy szem előtt tartották, hogy a nemeség és papság megdöntése által a nemzet kifelé hatalmasabban léphet fel, mint a szabadság eszméit. Csak azon megfontolás tartotta őket vissza, hogy a háború kiütése szükségkép erősítene a végrehajtó hatalmat.

Ranke egy értekezésében, mely a történetírás nagy kárára töredék maradt,*) kimutatta, hogy a XVIII. század folyamában, míg Európa minden mostani nagy hatalma gyarapodott kifelé és erősödött belviszonyaiban, egyedül Franciaország maradt előbbi fokán, tehát aránylag hanyatlott. Oroszország, mely akkor lépett be a nagy hatalmak sorába, épen Franciaország leghívebb szövetségeseinek, a portának, Lengyelországnak és Svédországnak rovására terjesztette birtokát és befolyását. És most itt volt az alkalom Poroszországgal, Angliával és Svédországgal együtt megmenteni a szultánt és azon kívül Németalföldet is elfoglalni, hol a lázadók különben is számítottak francia segílyre. De a királyi család érdeke a mozgalom által még inkább összeforrott Ausztriával és a kifelé terjeszkedni vágyó francia szellemnek egyszersmind a dynastia ellen kellett küzdenie, mely ily értelemben véve, csakugyan az idegenekkel állott szövetségben.

A nemzeti souverainitás egyrészt a királyság megsemmisítésére vezetett, másrészt háborúra az idegen hatalmak ellen, melyek gátakat akartak vonni a forradalom terjedése elé. Az első törekvés nem igen érdekelte a keleti kérdéssel elfoglalt hatalmasságokat, csak a király elfogása gyakorolt nagyobb hatást. A porosz király kedves emberét, Bischoffswerder ezredest küldé Bécsbe, hogy szövetség miatt lépjen alkudozásba Leopold császárral és Kaunitz egy általános európai congres-

*) *Die grossen Mächte*, megjelent 1833-ban a *Historisch-politische Zeitschrift*ben.

sus által akarta kiegyenlíteni a Franciaországban fennforgó egyenletlenségeket. Spanyolország és Svédország az emigránsok által feltüzelve, nyílt háborúra készültek, épen úgy a czárnó, ki egész Európát háborúba akarta elegyíteni Franciaországgal, hogy ez alatt elbánhasson a portával és Lengyelországgal. De épen ez tartotta vissza Ausztriát, míg Kaunitz és Leopold császár vitték a kormány gyeplőit.

Az alatt Franciaországban mind nagyobb hatalomra vergődött a Gironde pártja, mely minden külső beavatkozásban a nemzeti szabadság és önállóság halálát látta. Látszólagos engedékenysége Ausztria követelményei iránt, maga után vont a feuillant miniszterium megbukását márczius 10-ikén, és a felülkerekedett girondista párt minden erővel háborút akart, mert azt úgy sem lehetett volna már kikerülni. Kaunitz-nak már említett elve, melyet az 1792. év első hónapjaiban kifejtett, gyökeresen ellenkezett a szabadelvű eszmékkal, melyeket legtisztábban Condorcet fejtett ki, a nemzetgyűlés megbízásából a hadüzenet szerkesztője. Nem két ember, két egymással teljesen ellenkező epocha áll egymással szemben. Kítűnt, mily szorosan összefüggöttek a külső és belső viszonyok. Gondolni sem lehetett hadüzenetre Ausztria ellen, míg a király gyakorolhatta alkotmányos hatalmát körülvéve minisztereitől, kik vele egy értelemben vannak. Kaunitz február 17-diki officejében *) nyíltan kikelt a jakobinusok ellen, az alkotmányos pártot kívánván erősíteni. Akkor már biztosan számíthatott Poroszországra és ezért erélyesebben léphetett fel. E világtörténeti fontosságú okirat eszmemenetét a következőkben foglalhatjuk össze: Az emigránsok ügye nem jelentékeny. Annál veszedelmesebb a republikánus párt, melyet az 1791. évi alkotmány elítélt. A törvényhozó gyűlésben tulnyomó befolyásra tett szert, mindazok rémületére, kik szívükön hordják Franciaország javát. Európa örömmel látta volna megszilárdulni az alkotmányt: de ez párt dübe, mely minden isteni és emberi törvény lerontására tör, szükségessé teszi, hogy erélyes rendszabályokkal biztosíttassék az általános nyugalom. A császárnak bűnül rójják fel, hogy fenn akarja tartani a monarchiát Fran-

*) Vivenot: *Quellen zur Geschichte der französischen Revolutions-Kriege*, I. 372. l.

cziaországban és védi a királynak sérthetlenségét, ki sógora. Oda magyarázzák, mintha a császár megszegte volna Franciaországgal kötött szövetségét, mert a párt érdeke kívánja a háborút, még pedig a királynak az alkotmány által biztosított jogának, hogy a külügyekben övé az iniciativa, mellőzéseivel. A császár eredeti javaslatai, az európai hatalmaknak egyesülését illetőleg, a francia állapotok erőszakos felforgatásával szemben teljesen jogosúlva voltak. De mióta a király az alkotmányt elfogadta, ezek keresztülvitelét azon esetre halasztotta el, ha a béke s királyság ellen törő fractio jutna túlsúlyra Franciaországban.

Az interventio jogát már 1791-ben igénybe vette azon köriratában, melyben az európai udvarokat előkészítette a congressus eszméjére.*) Szerinte az európai nemzetek felsőségének a föld többi népei fölött, belső műveltségök az alapja, társadalmi berendezésök, nyugodt kormányzatuk és hasonló vallásuk. Európa e nemzetek családja: ha valamelyikben az eddigi eszméknek ellenmondó állami forma keletkezik, az csak az eddigi közösség és közlekedés megrontására vezethetne, mert minden más állam szorosán elzárkóznék a hozzá ezer meg ezer úton közeledő contagiumtól. Európának tehát oly erélyesen kell kikelnie a francia túlzások ellen, hogy Franciaország kénytelen legyen tekintettel lenni reá.

Condorcet beszédje a hadüzenet után a következőkben központosúl: A nemzeti souverainitás kétségbe nem vonható és korlátlan. Ez alapon tovább építve, a legtúlzóbb következtetésekre jut. Szerinte a nép, mely a souverainitást másokra bízta, azt azoktól minden perczen visszavonhatja, nem létezhetik tehát örökös hatalom és az idegen fejedelmek az emberiség és jogai ellen vétének, ha a francziákat ilyen hatalom alá akarják vetni. Ők a tévelygő, elfogúlt népeket kényszeríteni akarják oly jogok ellen küzdeni, melyekben magoknak is van részük és a francia alkotmány romjai alatt saját boldogságuknak és az emberiség jólétének csiráját eltemetni. — Az itt hirdetett elvek már nem férnek meg a monarchiával, még az alkotmányossal sem, csak a köztársasággal, még pedig a minden nemzetre egyenlően kiterjeszkedővel.

Ily homlok egyenest ellenkező elvek közt jól esik halla-

*) Vivenot: *Quellen* etc. I. 208. 1.

nunk Ranke nézetét, különösen ha egybevetjük a konzervatív pártéval, mely a nagy történetíró magához tartozónak véli. Ítéletét a 205. lapon fejezi ki: „Noha Európa oly elveken alapul, minőket az államkancellár (Kaunitz hg.) rendszeresen kifejtett, az egyes népek, az egyes államnak nemzeti jogosultsága még világosabb és bizonyosabb. Az európai köztársaság soha sem vált valóva. Igaz, hogy akkor Franciaországban oly irány került hatalomra, mely inkább ellenmondott az Európában uralkodó elveknek, mint bármely más azelőtt; és senki sem tagadhatja, hogy a francia tanok veszélyeztettek a többi kormányt, mely egyenlő alapon állott azzal, melyet megdöntöttek. A Kaunitz által szervezett congressus európai areopagussá alakult volna, mely oly alkotmányt írt volna elő, vagy szentesített volna, melyet aztán Franciaország kénytelen lett volna elfogadni: a mint a kancellár reményelte a nélkül, hogy fegyveres beavatkozásra lett volna szükség. Föltéve ennek lehetőségét, lássuk, mire vezetett volna ez? A nemzetek minden önálló mozgalmát el kellett volna nyomni, mint a szent szövetség később megkísérettette. De ez ellenmond az európai köztársaság értelmének és természetének. Tagadhatatlan, hogy a francia forradalom Európa történelmi fejlődésével ellentétbe helyezte magát, de ép oly igaz, hogy egy törvényszék felállítása a francia ügyek megítélésére ellenmondott volna az utolsó századok történetének. E stadiumban még csak másodrendű azon kérdés, mennyiben jogosultak a Franciaországban érvényre emelkedő forradalmi eszmék: a főkérdés, mely mindannyi fölött lebeg, az, hogy minden megszorítás nélkül fenntartható-e egy nemzet autonómiája, vagy korlátozhatja-e azt a többi európai hatalom. E fölött nem dönthet az elmélet, hanem az egymással küzdő ellentétek ereje.“

Ez ama főeszme, mely az egész művön átvonul, a mely különben távolról sem vetekedhetik Ranke többi műveinek művészeti becsével. A történetírás, különösen a munka végéhez kapcsolt okiratoknak és mindenek fölött az eddig általánosan kétségbe vonhatlan hitelűnek elismert hivatalos *Moniteur* szigorú bírálatának veheti hasznát, mely az 1789. aug. 4-iki éjjel határozatait helyezi új világításba. Tévedést az adatokban Rankénél hiába keresnénk, mint a már említettet; csak a porosz politika iránti előszeretetnek tulajdoníthatjuk, ha a

Champagneből kivonuláskor Dumouriez és a porosz főhadiszállás közt folyó alkudozásokról azt hiszi, hogy Poroszország előnyére voltak, noha bizonyos, hogy az álnok francia hadvezér csak időt akart általok nyerni, hogy még mindig veszélyeztetett állását megtarthassa.

Örömmel üdvözöljük az ősz írókat az újkor terén. Reméljük, hogy Hardenberg herczeg emlékiratainak kiadása által, melyek e művét, legalább a német viszonyokat illetőleg folytatni fognák, még egy új babérlevelet tűzhet eddigi műveinek el nem hervadó koszorújához.

Dr. MARCZALI HENRIK.

KOSSUTH LEVELE DEÁK HALÁLAKOR.

Kossuth Deák halálakor egy magán levelet intézett Helfy Ignácshoz, a melyben siratja és vádolja régi barátját, megbírálja és elítéli mint államférfiút s a halott ravatalára egy czipruságot küld. Helfy az *Egyetértés*ben kiadta a levelet, a melyet aztán majd minden lap lenyomatott. Az úgynevezett magán levél, tulajdonkép egy szónoki mű a nagy közönség, az egész magyar nemzet számára. A szónok ugyan azt mondja, hogy nincs többé magyar nemzet, de mindamelllett még élő nemzete tapsaiért küzd, játszva mindazon húrokon, a melyeknek dallamát egykor ellenállhatatlannak tapasztalta. Valóban a levél sok szónoki erővel van írva, bár nincs meg benne a valódi szónoklat egyik főtulajdonsága: az igazság komoly és őszinte szeretete. Itt-ott igen is kéri belőle az affectatio és színpadias pathosz s a hol őszintébb az érzés, mintha a sebzett hiúság hangjait hallanók. A levél nem csekély hatást tett a közönségre, de nem mint politikai nyilatkozat, hanem mint szónoki mű. Kossuth Deák koporsója felett emlékbeszédet tartva s mint Antonius Brutust dicsérve, midőn Brutus ellen izgat, már magában egész drámai jelenet. Senki sem maradhatott felindulás nélkül, habár nem egyazon okbul. A lapokon is megérzett a hatás. A szabadelvű párt lapjai közül a hajdani baloldali lapok hallgattak, a hajdani deákpártiak pedig, ha megezáfolni igyekeztek is a levél némely alaptalan állítását,

egészben véve azt úgy tüntették fel, mint a kegyelet és tisztelet kifejezését, a melylyel Kossuth Deák tehetsége- és jellemének hódol. De senki sem fejtegette a levél erkölcsi értékét, holott e szempontból tekintve, az nem igen hangzik össze amaz állítólagos tisztelet- és kegyelettel, se pedig azzal az őszinte mély fájdalommal, a melyet Kossuth annyira emleget. Leginkább ennek fejtegetését kísértjük meg itt lehető röviden s azt hisszük, hogy alig teszünk egyebet, mint megírjuk azt, a mit Kossuth levele olvasásakor bizonyára nem egy ember gondolt és érzett, de senki sem bocsátott a nyilvánosság elébe.

Kossuth mint hírlapíró kezdette politikai pályáját, innen emelkedett pártvezérré, majd miniszterré, s végre Magyarország kormányzójává. Nem csoda, hogy a ki megszokott törvényezikkeket, rendeleteket, kiáltványokat, manifestumokat, emlékiratokat fogalmazni, nem örömet ír többé egyszerű hírlapi cikket, bár abban democratiai szempontból nincs semmi megalázó. Ő most, ha a közönséghez akar szólni, levelet intéz valakihez, a ki azt aztán kinyomatja. Ez ellen még magában nincs kifogásunk. A levél csak alak, a hírlapi cikk bizonyos faja, a midőn közügyben nyílt vagy magán levelet intézünk valakihez, ez utóbbit azzal a felhatalmazással, hogy az illető azt, ha szükségét látja, közzé is teheti. De Kossuth nem ily leveleket ír. Az ő levelei tisztán magán levelek, sőt negéddli, mintha nem is akarna a közönséghez szólni. Nem hatalmazza fel az illetőt a kiadásra, de elnézi, ha közlik levelet, mert már a fogalmazáskor arra számított, s nem az illető egyént, hanem a nagy közönséget tartotta szem előtt. A Deák halálakor Helfyhez írt levele kiválóan ilyen. Elmondja, hogy nem érez hivatást a pulyák, önzők és rövidlátók gyász cultusának lármájába az ő szívbánata tárogatójával bele kiáltani s kíváncsiságuk kieégítése végett megtörni a hallgatást, mely, sauf l'imprévu, aligha haláláig nem fog tartani. Nem teszi. De Helfy Ignácznak, kit úgy látszik többre becsül az egész magyar nemzetnél, örömet elmondja, hogy mit érez; vele szemben nem vonakodik in camera sinceritatis hosszasan és fénhangon gondolkozni. De azonnal eltörpül előtte Helfy alakja, feltűnnek szemei előtt a hallgatók és olvasók ezrei s írni, szólni kezd, mintha a hajdani *Pesti Hírlap* valamelyik vezércikkét írná, vagy Pestmegye zöld asztala mellett állana vagy a pozsonyi, pesti, debreczeni országgyűlések szószekére

lépne. S miután elsiratta, bevádolta, megbíráltta és elitélte Deákot, ismét Helfyhez fordul, a nagy közönség szeme előtt átnyújt neki titkon egy cupressus funebris ágacsát, hogy nevében egyedül, zajtalanul, szép csöndesen tegye le Deák sírkápolnájának küszöbére. A szél el fogja kapni, vagy a járókelők eltapossák, de ha van kapocs a két lét között, Deák meg fogja érteni, hogy tőle mit izen neki az a cziprus-ág. Helfy teljesíteni is igyekszik Kossuth kérelmét; előbb megtudakozza ugyan, hogy a pesti főpolgármester mikor látogatja meg Deák sírkápolnáját, aztán titokban, zajtalanul, szép csöndesen elindul s leteszi a küszöbre a czipruságot, hogy azt a polgármester nem épen egyedül, nem is egészen zajtalanul fölvehesse s a ravatalra helyezhesse. Van-e mind ebben méltóság és őszinte érzés? Nem affectatio és hiú alakoskodás-e ez, a mely épen úgy sérti az izlést, mint erkölcsi érzésünket.

Ily hangulat ömlik el az egész levelen; nagy részt nem egyéb az, mint nem őszinte érzés és igazságtalan ítélet vegyülete. Nem azt vesszük rossz néven Kossuthtól, hogy Deákot szigorúan megbírálni törekszik. Nem tartozunk azok közé, a kik azt hiszik, hogy a kitünő vagy épen nagy emberek csak bámúlni és bálványozni valók. A bálványozás mindig gyöngé elme jele s olykor nem is őszinte szívé. Jól tudjuk, hogy a legkitünőbb, legritkább emberi tulajdonok is majdnem kényszerű hiányok- és hibákkal vegyülnek, többé-kevésbé egy nagy ember sem vonhatja ki magát a körülmények és szenvedélyek hatása alól, a melyek hol emelik, hol bénítják, s a legszebben bevégzett pálya sem ment minden tévedéstől. Azt is tudjuk, hogy a nemzetek nem igen szoktak mértéket tartani nagy embereik dicsőítésében vagy kárhoztatásában. Bizonyára a magyar nemzet nem tehetett kevesebbet Deákért, mint a mennyit tett halálakor, de hogy az országgyűlés törvényezikkbe foglalta érdemeit, legalább is fölösleges volt, nem csak azért, mert ha e szokás divatba jó, visszaéléseket szülhet, hanem leginkább azért, mert a törvényhozásnak nem feladata a történelem tisztébe avatkozni. Mi nem hibáztatjuk a szigorú bírálatot bármely nagy ember irányában, sőt a kegyelet- és tisztelettel is összeférhetőnek tartjuk, a mi pedig Deákot illeti épen nincs okunk féltetni őt a szigorú bírálóktól. Azt, a mi benne valóban nagy és tiszteletre méltó, nem homályosíthatják el árnyoldalai. De mit tesz Kossuth? Nem elégszik meg a párt-

állásából folyó egyoldalúsággal, a mely még magában nem zárna ki bizonyos őszinteséget és igazságosságot, hanem összeegyezhethetetlen dolgokat akar egyesíteni, s úgy látszik, czélzatosan: igaz fájdalmat és igazságtalan ítéletet, mély megilletődést és ádáz haragot, könnyet és szidalmat, gyászt és boszút. ✓ Kit fest ő Deákban? Egy rossz barátot, egy szeretet nélküli embert és mégis megsiratja; egy nagy eszű államférfiút, a ki részint öntudatosan részint öntudatlanul öngyilkossá tette nemzetét és mégis megsiratja; egy becsületes embert, a kinek hazafi önzetlenségébe vetett vak bizalom diadalra juttatott egy oly politikát, a mely a depravatio Pandora szelenczéjét nyitotta a nemzetre és mégis megsiratja. Nem, mindezt nem lehet összeegyeztetni: vagy Deák nem volt olyan, a milyennek Kossuth festi, vagy ha olyan volt, Kossuth fájdalma nem őszinte. Úgy van: e rajz torzkép és Kossuth könnyei nem igaz könnyek.

A mit Kossuth Deákról, mint barátjáról ír, saját érdekében jobb lett volna mellőznie. Nincs emberi viszony, a mely az apró félreértések- és kellemetlenségektől ment lehetne, s az idő, távolság és körülmények, lassanként és észrevétlen, olykor a legőszintebb barátság kötelékeit is feloldják. De ha barátunk soha rossz akaratot nem tanúsított irántunk, koporsójánál, midőn könnyet hullatunk érte, bizonyára nem apprehenzióink jutnak eszünkbe vagy ha eszünkbe jutnak is, elnyomjuk mint a hiúság és önzés balsugalmait. Kossuth nem nyomja el, sőt szívbánata tárogatójával a világba harsogja, hogy annál élénkebb részvétet ébreszsen, nem a halott, hanem maga iránt. De vajon alaposak-e vádjai? Épen nem, sőt ha már vádról lehet szó, Deák inkább kétségbe vonhatta volna Kossuth őszinte barátságát, mint ez az övé.

Kossuth vádjai a következők: hajdani barátjai közül épen Deák volt az, a ki 1849 óta iránta vagy övéi iránt a legkisebb érdeklődésnek, a legparányibb részvétnek sem adta jelét soha. Midőn kis gyermekei tömlőczben sínlődtek, idegenek, politikai ellenei szíves részvétben versenyeztek irántok, Deák csak azt sem kérdezte soha, ha élnek-e. Két családi gyász súlya nehezedett reá idegen földön. Majd leroskadt a teher alatt. Részvét hangzott feléje öt világrészből, idegenektől. Deáknak nem volt számára egyetlen részvétszava; a hazának száműzöttje az ő szívéből is száműzött volt. E vádak után mente-

getni is kezdi Deákot, de csak azért, hogy annál inkább bevá-
dolhassa. Elmondja, hogy e közönyben része lehetett annak,
hogy egykor párhuzamos útaik ellentétes szögbe fordultak;
hogy ő nem oly ember, a ki tartós rokonszenvet ébreszthet; s
hogy végre Deák mindenkivel jól tudott lenni. a mi nagyon
áldott sociális tulajdon, az értelmi felsőségnak nagyon hatha-
tós segéde, de a kinek ily tulajdona van, a mint senkit sem
gyűlöl, úgy senkit sem is szerethet s így Deák soha senkit sem
szeretett, sem őt, sem másokat.

Kossuth nemcsak 1848 után, hanem azelőtt is barát-
jaitól bizonyos hódolatot kívánt, hogy politikai véleményé-
nek fegyverhordozói, vezéri palástjának uszályvivői legye-
nek. Mondanunk sem kell, hogy ily értelemben Deák soha
sem volt Kossuth barátja s épen azért Kossuthnak Deák
ellen most emelt vádjai nem egészen újak. Kitetszik ez Deák-
nak egy 1844-ben Kossuthhoz intézett leveléből, a melyet nem
rég Pulszky tett közzé.*) Kossuth akkor szemére vetette
Deáknak, hogy már egy év óta nem írt neki, hogy lapját
egyetlen czikkkel sem segítette; hogy a Desewffy és Széche-
nyi ellen folytatott küzdelemben nem szólalt föl mellette;
mindez barátságának elhidegülését tanúsítja. Deák gyöngéd-
ségbe takart finom ironiával utasította vissza e vádakát s a
többek közt így felelt: „Én is mondhatnám, hogy te sem írtál
nekem az egész hosszú év alatt.” Mi is azzal felelünk az újabb
vádakra: vajon Kossuth írt-e 1849 óta Deáknak? Mi úgy
tudjuk, hogy nem. Deák bizonyára válaszolt volna Kossuth
baráti levelére, mint válaszolt némely más száműzöttnek,
kerülve minden politikát. Hogy nem kezdette és kereste a
levelezést Kossuthtal, az természetes. Azon állásnál fogva, a
melyet Kossuth ott künn, Deák itt benn elfoglalt, tisztán
baráti levelezése is félreértésekre szolgáltathat okot, sőt maga
Kossuth is könnyen félremagyarázhatja. Azonban a küzdelem
hevében is kímélte régi barátja személyét, küzdött eszméi
ellen, de tisztelettel szólott hazafi érdemeiről magában az
országgyűlésben is. A mi azt illeti, hogy Deák Kossuth kis
gyermekéiért, kik 1849 ben rövid ideig fogságot szenvedtek,
nem tett semmit, szintén igen erőltetett vád. Kossuth csodál-

*) *Deák Ferencz*. Jellemrajz, írta Pulszky Ferencz. Buda-Pest,
1876. 23. 29. 1.

kozik, hogy míg idegenek, politikai ellenei mindent megtettek gyermekeiért, Deák nem tett semmit. Mi nagyon csodálkozunk e csodálkozáson. Bach és Haynau kormánya idejében Kossuth elleneinek volt befolyása, nem pedig barátainak. Amazok mindent megtettek, mert megtehettek, emezek semmit sem tettek, mert nem tehettek. Egyébiránt Deák kehidai magányában, hol ez időtájt elvonulva és betegeskedve élt, alkalmasint egyszerre hallotta a rövid fogság és gyors szabadulás hírét.

Ime mily alaptalanok Kossuth vádjai, de ha alaposak volnának is: vajon abból, hogy Deák Kossuth iránt elhidegült, következik-e, hogy Deák senkit sem szeretett? S ha Kossuth barátság dolgában oly szigorú bíró: vajon maga mindig oly figyelmes, gyöngéd volt-e Deák iránt, a mint azt Deáktól megkívánta? Fentebb elmondtuk, hogy 1849 óta ő épen úgy nem írt Deáknak, a mint ez nem írt neki, most hozzá tehetjük, hogy ezelőtt mintegy kilencz évvel, Kossuth nem épen úgy bánt Deákkal, a mint barát baráttal szokott. Mindnyájan emlékszünk azon időre, midőn Deák a közjogi kiegyezés vezéreszméit megismertette az országgal, majd a tizenötös bizottságban kifejtette és formulázta s végre a hatvanhetesben védte és keresztülvitte. Mind ebben egy félévnel hosszabb idő telt el. Kossuth hallgatott, nem szólalt meg se nyiltan, mint politikai ellenfél, se magánlevélben, mint régi jó barát. Elvárta a míg a miniszterium Deák tervét mint törvényjavaslatot terjeszti az országgyűlés elébe, midőn azt már visszavonni nem lehetett. Ekkor felszólalt, egy magánlevelet intézett Deákhöz, a melyben őt barátságuk szent nevében kéri, hogy fontolja meg a körülményeket, ne vigye a nemzetet azon pontra, a melyről jövőjének többé nem lehet mestere, ne adja fel jogait, ne ölje meg jövődjét. Kossuth e levelet egyszerre küldötte el Deákhöz és a *Magyar Ujság* szerkesztőjéhez. A mit Deák délben kéziratban olvasott, azt más nap reggel nyomtatva olvashatta az egész közönség, mert Kossuthnak nem az volt célja, hogy meggyőzze s óvja régi barátját, hanem hogy egész erejéből izgasson ellene, mint pártvezér ellen. Bizonyára Kossuthnak joga volt Deák ellen föllépni s izgatni bármely időben s bármely alakban, de az nem illett a jó baráthoz, hogy csak akkor akarja óvni barátját egy veszélyes lépéstől, midőn már késő,

holott előbb is tehette volna, s oly módon óvja, a mely lehetlenné teszi a visszalépést még akkor is, ha arra lehetőség és hajlam mutatkoznék. Kossuth a barát álarczában közeledett Deákhoz, midőn csapást mért reá, épen mint most a gyászruhát ölti fel, midőn emlékét eltorzítja. Mind két levél erkölcsi értéke ugyanaz. Deák soha sem bánt így Kossuthtal. ✓

Kossuth a Helfyhez írt levélben leginkább magasztalja Deák szeplőtlen becsületességét, önzetlen hazafiságát s nemes, független jellemét. E magasztalásban sem hiányzanak ugyan az antoniusi fordulatok, például: Deák ment volt az élet gondjaitól, soha sem kellett megküzdenie az inséggel (pedig ez a jellemesség igazi próbaköve), függetlenségi ösztönét mint polgár nem vitte át a hazára, becsületessége nem gyakorolt se vonzó, se visszatartó hatást pártjára. Mi mind ezen nem ütköztünk meg, ez a levél compositiójából foly, melynek célja úgy dícsérni Deákot, hogy alig maradjon rajta valami dícsérni való. De az, megvalljuk, különösnek tetszett előttünk, a mint Kossuth a tettek erkölcsisége felől ítél. Szerinte eladónak vagy a csábok bármi nemével elszédíthetőnek nem lenni szép dolog, de olyannak lenni, hogy még post factum se merhessen valakit sem a nemzet, sem a király valami jutalommal életében csak megkínálni is, ez más, ez szebb dolog, ez az, a mit Kossuth leginkább bámul Deákban. Mi azt hisszük, hogy valamely tett erkölcsi értékére nézve, ha az illető csak meggyőződésből, csak tiszta honszeretetből cselekedett, tökéletesen mindegy, hogy mikor, a tett előtt vagy után, fogad vagy nem fogad el kitüntetést, jutalmat, akár királytól, akár nemzettől. A fődolog a tett indoka, az elfogadás vagy el nem fogadás lehet elv, ízlés dolga, sőt affectatio is, kapcsolatban állhat a tett erkölcsi értékével, de nem maga az erkölcsi érték. Deáknál az el nem fogadás elv és ízlés dolga volt, jól illett erkölcsiéhez, de jellemében nem ez a vonás az, a mi leginkább megérdemli tiszteletünket. Mi részünkről sokkal inkább tiszteljük jellemében azt, hogy a magán ember becsületessége teljes összhangban volt az államférfiúéval; hogy bár nem hiányzott személyes bátorsága s kevés vesztetni valója volt, soha sem üzött koczskáztató politikát; hogy inkább szerette hazáját, mint gyűlölte ellenségeit; hogy eszélyt és szilárdságot, erélyt és nyugodtságot párosított; hogy a balsors nem tette csüggedlővé, s a siker elbizottá; hogy

nem ringatta illúziókba nemzetét s mindig csak olyat ígért, a melynek helyességéről és kivihetőségéről meg volt győződve; hogy nem játszott szavával és kerülte a képmutatást; hogy ha szükségét látta, bátran kimondotta meggyőződését szemben a trónnal és nemzettel egyaránt; hogy panasz nélkül türtgyanusítást és méltatlanságot; hogy éles szemügyre vette a körülményeket, s a mit kötelességének hitt, teljesítette a siker reménye nélkül is. Az emberi és hazafiui kötelességek ez őszinte cultusa és hű teljesítése minden esetre több lelki erőt kívánt, mint a rendjel, czím és jutalom el nem fogadása.

Nem kevésbbé bámulja Kossuth Deákban azt is, hogy az 1867-ki kiegyezést el tudta fogadtatni a nemzettel. E bámulat egészen antoniusi fogás. Szerinte ha valaki követőkre talál, mint egykor ő, mert a nemzet történelmi fejleményű vágyainak, érzelmeinek mintegy képviselője, abban nincs semmi meglepő, ehhez nem kell nagy ész, nem kell értelmi túlsúly, csak egy kis erély, egy kis tevékenység s jó adag kötelesség-érzet. De hogy valaki népszerűvé tegyen egy oly eszmét, a mely ellentétben áll a nemzet minden érzelmével, ezredéves történelmi hagyományaival, nemzedékről nemzedékre szállott aspiratióival, hogy kárhozatot mint üdvöt fogadtasson el, ez oly óriási észerőnek bizonyítványa, a mely bámulatos s melyre nincs példa a történelemben. Valóban nincs, nem is lesz, ez sem az. Hogy az 1867-ki kiegyezést csak oly tehetségű és jellemű államférfiu hozhatta létre, mint a minő Deák volt, az igaz; de hogy azt a nemzet ne óhajtotta volna, hogy az ellentétben állana történelmi hagyományaival, az nem igaz. A mi a vágyat, érzelmet illeti, e tekintetben Deák épen oly képviselője volt a közvéleménynek, mint Kossuth 1848-ban. A nemzet nagy többsége önállása, alkotmánya, nemzetisége biztosításának feltétele mellett óhajtotta az osztrák tartományokkal való viszályok kiegyenlítését, mert ezt minden más nemű eshetőségénél előnyösebbnek tekintette. Deák nem kezdeményezte a vágyat és eszmét, csak a módokat és intézményeket. Hogy mindez ellentétben állana a történelmi hagyományokkal, azt épen nem bizonyítja a magyar történelem. Három száz év óta részint saját tévedéseink, részint az ország földíratl fekvése, részint pedig az európai változások miatt egy oly politikát kelle követnünk, mely bajosan hasonlítható más nemzetekéhez. Kínos és nehéz politika ez, de legalább

fentartotta alkotmányunkat és megvédte nemzeti létünket, Deák 1867-ben azt tette fegyvertelen kézzel, a mit Boeckay, Bethlen s a Rákócziak tettek fegyveres kézzel: a körülményekhez képest békét vívott ki és kötött az alkotmány és nemzetiség biztosítására. A tartósság és végeredmény most is, mint régen, nemcsak mástól, hanem a nemzettől is függ; de a mi eddig történt is, jótékonyabb hatásának bizonyult be, mint minden más politika, a melyet Kossuth ajánlhatott volna.

Kossuth úgy e levelében, mint más felszólalásaiban az ország minden baját, a kormány minden ballépését, az 1867-ki kiegyezésből származottnak hirdeti. Csoda, hogy a rossz termést és árvizeket ide nem számította. Ez épen olyan okoskodás, mintha Kossuth azon politikájából, mely szerint 1848-ban fegyverrel védte a megtámadott alkotmányt, származtatnánk mindennemű hibát, a melyek a hadviselésben, kinevezések- és más intézkedésekben elkövetettek. Jól tudjuk, hogy 1867 óta nem egy ballépés, nem egy hiba történt, de mindez nem a kiegyezésből folyt, bárha a kormány és a Deákpárt értők a felelős. Azonban azt sem tagadhatni, hogy minderre nem csekély mértékben folyt be a közjogi ellenzék ostroma. A Deákpárt gyakran jutott kényszerhelyzetbe; hogy megvédje az 1867-ki XII. törvényzikket, nem egyszer volt kénytelen akaratlan is követni a kormányt, mert különben a közjogi ellenzék győzelmét segítette volna elő. A bajok egy tetemes része ez egészségtelen pártéletből folyt, melynek előidézésében Kossuth is részes. Mindjárt 1867 és 1868-ban az ő izgatásai taszították a balközépet arra a merev álláspontra, a honnan menekülni oly nehezen tudott; az ő izgatásai is befolytak arra, hogy a pártok a kiegyezés védelmében és ostromában meg-meg feledkeztek az ország igen fontos érdekeiről is.

Kossuth diadallal kiált fel Deák koporsójánál, hogy még az sem teljesült, a mit Deák jóhiszeműleg várt a kiegyezéstől: a fejlődő alkotmányosság és a jó barátság az osztrákokkal. Magyarország álarczozott absolutismust élvez s az osztrákok, a vám- és bankkérdés miatt, szenvedélyesebb, ellenségesebb indulatot tanúsítanak irántunk, mint valaha, s ő mindezt megjósolta. Deák 1849 végén nem mondotta Kossuthnak: meg akartad védeni a magyar alkotmányt s elvesztetted, biztosítani hitted a nemzetiséget s a germanisatiót hoztad

nyakunkra, Magyarország teljes függetlenségét ígérted s teljesen beolvastottad az egységes birodalomba; nem mondta, mert tudta, hogy bukásunkat nemcsak Kossuth hibás politikája, hanem más tényezők is okozták, s az akkor kifejtett erő nem marad következmények nélkül a későbbi időkre. Deák nem kedvelte az igazságtalan, bár hatásos vádatokat, nem szeretett jósolgatni, s fukar volt az ígéretekben. Nem ígérte, hogy a kiegyezés megszüntet minden bajt és küzdelmet, a mi különben még jobb sorsú nemzetek életében is lehetetlenség, ő csak tért nyitott és intézményeket teremtett a kölcsönös barátság lehetőségére, a létező ellentétek kiengesztelésére, s a fejlődhető küzdelem szabályozására. Hogy jelen alkotmányos életünk alárczozott absolutismus, azt talán Kossuth sem hiszi oly erős értelemben, mint a hogy mondja. Ez alkotmányos élet különb, mint a negyvenes éveké, melyben tevékeny részt venni Kossuth nem tartotta méltóságán alúlnak, különb, mint a melyet az 1847-ki ellenzék programja létre hozott volna, s mindenesetre van olyan, a minő az 1848-ki volt. Egyébiránt az alárczozott absolutismusba akár Kossuth ösztönzéséből, akár ellenségeink kívánsága szerint még mindig visszamehetünk s így Deák semmit sem veszélyeztetett. Azonban Kossuth csak elítéli, átkozza a kiegyezést, de nem mondja meg, hogy tulajdonkép mit kellett volna tennünk akkor s mit kellene tennünk most. Nem ismerjük programját. Az 1849-ki álláspontját, vagy a dunai conföderatio tervét vallja-e most is? A nemzet méltán megvárhatja, hogy a ki felszólalásaival a közvéleményt vezetni akarja, ne csak az ország sebeit emlegesse, hanem gyógyszer is tanácsoljon.

A levélnek nem egy helyéből a sebzett hiúság keserűségét érezhetni ki. E helyeket mellőzzük. De nem számítjuk ide s nem mellőzzük azt a részt, midőn Kossuth elhagyottságát emlegeti, közel halálára gondol, mely családján kívül senkinek nem fog fájdalmat okozni. Ez őszinte hang, természetes fájdalom, a melyet tisztelnünk kell, mert szent előttünk a valódi fájdalom, s kétszeresen szent egy öreg férfit, a ki nagy szolgálatot tett hazájának. Egy nemzet élén állani egykor, s most attól elhagyatva örömtelen magányban élni le az öregség napjait, valóban mélyen elszomorító. De van benne vígasztaló is. Nem a nemzet van az egyesért, hanem az egyes a nemzetért. A történelem tanúsága szerint a nemzetek épen oly

hálások, mint hálátlanok, és teljes joggal. Ösztönszerűleg követik kitűnő és nagy embereiket, a míg hasznukra vannak és ösztönszerűleg elhagyják és mások után indulnak, ha más feladatok és szükségek állanak elő, melyeket amazok nem tudnak többé megoldani, kielégíteni. A hála irántok szívökben nem aludt ki, csak alszik és sírjoknál lerójják a tartozást s emléköket kegyelettel övedzik körül. Csak nemzetünk legközelebbi történelmére hivatkozunk, hol e jelenségnek nem egyszer voltunk tanúi. Egy ideig Széchenyit követte a nemzet, majd hálátlanul elhagyta és Kossuth után indult, mintha érezte volna a bekövetkező viharos napokat. Majd elhagyta Kossuthot is és Deákot választotta vezéréül. De Széchenyi halálát őszintén megsiratta és emlékét kegyelettel őrzi. Kossuth érdemeit sem feledte el és halálakor még inkább meg fog emlékezni arra, hogy ő volt az, a ki a jobbagység eltörlését diadalra juttatta, az 1848-ki törvényeket kivívta, s a vész napjaiban kétségbe nem esve, lelkesítette nemzetét, hogy védje multja és jövője kincseit, mert há gyáván veszt, mindenét veszti. Ez emléket, e halát semmi sem írthatja ki a magyar nemzet szívéből, még maga Kossuth sem, bár, a mint e levele is tanúsítja, úgy látszik, mintha épen arra törekednék.

GYULAI PÁL.

É R T E S I T Ő.

*Salamon Ferencz kisebb történelmi dolgozatai. Budapest. 1875.
Kiadja Ráth Mór.*

Az essay-irodalom nálunk is kezd népszerűvé válni. Folyóirataink útján a közönség hozzá szokik, az írók pedig tért nyernek ily tanulmányok közlésére. Az ötvenes évek alatt a politikai lapok tárczái, majd a Csengery Antal által szerkesztett *Budapesti Szemle* hasábjai nyitottak tért s nyújtottak ösztönt ily tanulmányok íróinak. Kemény és Csengery sikerei a tanulmányok ilyen formájának már-már népszerűséget is szereztek, a mi bizonyára örvendetes jelenség irodalmunkban. Ily kisebb művekben mind a tárgygyal, mind alakjával könnyebben megküzdhet az író. A művészi előtanul-

mányok rendszeren kisebb vázlatokon szerezhetők meg legbiztosabban. A német irodalom példája mutatja, mily lassan terjednek a művészi formák a tudományos irodalomban, ha kötetekre terjedő nagy művek írásával kezdik a tudósok irodalmi pályájokat. Németországnak mai napig sincs olyan folyóirata, melynek cikkei alak és élvezhetőség tekintetében az angol reviewok és magazinok, vagy a francia *Revue des deux mondes* essayivel mérkőzhetnének. Pedig a kisebb munkák után könnyebben következhetnek a jól írt nagy művek.

Az elmondottak szerint minden esetre helyeselnünk kell azt a terjedező szokást is, hogy íróink az ily kisebb dolgozataikat nem hagyják a folyóiratok régi hasábjain s kivált a napi lapok tárczáiban eltemetve. Minden, a mi valóban ki van dolgozva, méltó, hogy könyvbe is felvétessék. Így, második kiadásban, könyvben olvasva sokkal inkább is lehet várni, hogy bírálat tárgyaivá lesznek az ily művek is, holott a szemlékben, vagy éppen a lapokban töredékesen megjelent s darabonként olvasott tanulmányok higgadt és szorosabb ítélet alá nem igen vétetnek. Pedig a bírálat történetíróinknál éppen olyan szükséges, mint irodalmunk bármely más ágában. Abból a tagadhatatlanul élénk munkásságból, melyet irodalmunk e téren felmutat, nagyon kevés esik a feldolgozásra. Íróink keveset is törődnek azzal, hogy a történelemben az életet támaszszák fel a multak eszméivel és alakjaival, céljaival és küzdelmeivel. Csaknem újján megolvashatja az ember azokat a történeti alakokat, a kiknek jellemrajza már úgy meg van írva, hogy becsületet vallanánk vele irodalmunk határán kívül is.

Az írói tehetség-e ritkaság történetíróink között, vagy az írói becsvágy kevés bennök, vagy végre hibás irányban keresik a történetírás eszményét: annyi kétségtelen, hogy kevésnek dolgozata élvezhető, ha a történetírást többnek tartjuk adatgyűjteménynél s egyes kérdések tisztázására vonatkozó értekezésnél. Még a jó elbeszélő is oly ritkaság történetíróink között, hogy már a magyar regény- és beszélyíróktól is tanulhatnának egyet-mást az írás mesterségéből. Történetíróink nagyrésze mintha szintén abban a hiszemben volna, amit eddig inkább csak a természettudósok és mathematicusok hirdettek, hogy tudós és író egymást kizáró fogalmak: úgy szólván házasásgátló akadályt kíván sanctionálni a tudomány és művészet

között. A legnagyobb részök megelégszik az okirattárak száraz adatainak összeállításával, s ez aszú eledelt csak úgy képes valamennyire élvezhetőbbé tenni, ha a krónikákból vett idézetekkel bőven átszalonnázza magában izetlen sütetét. De a bírálat mégsem kelendő közöttök. Nem csak nem keresik, de szinte nem is türik a kritikát. Úgy látszik arra vágnak, hogy senki se féljen a történelem anyagának gyűjtésében részt venni s e munkától sajnálnak bárkit is elidegeníteni. Maga a történelmi társulat közlönye, a *Századok* is főként csak az idegen írók magyar történelmi dolgozatait bírálja, magyar történetíróinkat — mind régibb, mind mostani szerkesztője alatt — tíz esetben kilenczszer csak jó oldaláról ismerteti.

Pedig íme a kezünk alatt levő gyűjteményről is lehet — az illő méltánylat mellett — némely tekintetben bíráló szót ejteni, sőt szükséges is; annál inkább, mert Salamon nem tartozik történetíróink fentebb említett seregéhez s nem engedhetjük meg, hogy még az ő gyűjteményéből is idézhessenek mentő példát azok, kik a történetírást nem tartják művészetnek. Ki kell tehát ezeknek jelentenünk, hogy Salamon mentegőzését könyve előszavában nem lehet elfogadnunk, midőn történelmi kisebb dolgozatai kiadásának lehető irodalmi értékében az érdemet kiadójának s a gyűjtemény rendezőjének kívánja tulajdoníttatni. Helyeseljük Ráth Mór indítványát, hogy Salamon elszórva megjelent dolgozatait gyűjtse össze, de szívesebben vettük volna a szerkesztést magától Salamon-tól, ki minden estre megkimélt volna bennünket azoktól az esetlen compendiumoktól, melyek minden dolgozat előtt állanak Sándor János tollából, ki jó-nak látta Salamon cikkeit az olvasónak szájba rágva megmagyarázni, adván mind-egyiknek „rövid summá“-ját bevezetés gyanánt.

Fontosabb a másik szempont, mely miatt Salamonnak magának kellett volna gyűjteményét szerkesztetni. Hiába mondja előszavában, hogy e historiai tárgyú kis értekezések többnyire nem essayk, csak „hírlapi dolgozatok, melyekben a főszempont magának a tárgynak érdekes volta.« Mihelyt cabinet-kiadású könyvét kezünkbe vettük, azonnal tisztában voltunk vele, hogy e *dolgozatok* ki vannak dolgozva s bennök nem az anyag lesz a fő, hanem a feldolgozás. Nem vártunk benne alaktalan hulladékokat, forgácsszerű cikkekcskéket, melyek csak egy érdekes adat első közrebocsátásának hirtelen megra-

gadott alkalmára készülnek mintegy oda vetve, sem apró bírálatokat, melyek, ha nem eszméletlenek is, de nem a kidolgozásban áll fő értékek, hanem épen a történelmi feldolgozási módról elejtett egy pár eszmében, melyet jó volna a *Századokban* történetíróink számára stereotypoltatni. Ily apróságokat csak úgy szórványosan felvenni a *Történelmi dolgozatok* sorába épen úgy nem tartjuk helyesnek, mint nem helyeselnők ha — sokszor egy-egy lap újdonsági rovatában folytatott — apró irodalmi polemiáit is felvenné *Aesthetikai dolgozatai* közé, melyeknek megjelenését e kötet általános címe után (Salamon Ferencz *összegyűjtött kisebb művei*) következtetjük és szívesen várjuk.

A kidolgozásbeli gondatlanságra kár példát adni így könyvben, épen a mi irodalmunkban, hol különben is kidolgozatlanul szokott megjelenni a könyvek nagy része.

Szerencsére azonban Salamon e dolgozatainak számára nézve mintegy fele, mennyiségre nézve pedig több mint két harmada valóban kidolgozott cikk s nevezzük akár essaynek, akár értekezésnek, nem csak anyagáért érdekes és élvezetes olvasmány. *A reformatio történetéhez Magyarországon* című cikk Révész Imre két munkájának (*Dévai Biró Mátyás* és *Erdösi János*) ismertetése és bírálata alkalmából némi korrajzi vázlat formájában a protestantismus megítélésének fő szempontjait hozza tisztába, míg a *A megyék kérdéséhez* című tanulmány közigazgatási és igazságügyi politikánk történetét adja szerencsés compositiókban. *Zrínyi Miklós ifjusága* lesz azonban alkalmasint a kötet legsikerütebb alakú dolgozata; mert a legterjedelmesebb: *Az 1741-iki koronázó országgyűlés* részletes leírásaival úgy el van foglalva, mintha az ünnepélyeknek s a dolgok egymásután folyásának elsorolásán kívül nem is volna a cikknek célja. Ily helyeken csaknem érdekét veszti az olvasmány, míg a mely részek szerencsésebben vannak az egész dolgozat szervezetébe illesztve, Salamon legjobban írt lapjaival is versenyezhetnek. Ennek az egy cikknek a szerkesztés alkalmával figyelmes elolvasása meggyőzte volna Salamont arról, hogy ily kisebb műveknél sem lehet „a főszempont magának a tárgynak érdekes volta“, hanem itt is a kidolgozás, a forma teszi a dolog lényegét.

Nemzetlét. Tanulmány a társadalmi tudomány köréből. Magyarország jelen helyzetének megvilágosítására és orvoslására. Irta Beöthy Leo. Budapest. 1876.

A közhelyeknek is megvan a magok irodalmi jogosultsága, kivált ha elmés alakot öltenek. Bizonyosságul szolgálnak legalább, hogy a megfelelő nézetek mennyire elterjedtek; fölébresztik a közönségben annak tudatát, hogy minő felfogást táplál; figyelmet gerjesztenek igényteljes föllépésük által, hogy tulajdonképen gyakran még indokolá-ra is szorulnak, másrészt pedig kényelmes nyugpontokul kínálkoznak arra nézve, a ki valamely feladat megoldásához türelmetlenül hozzá fogott, a készülődés közben belefáradt, s még sem akar örökös kételyek közt hanyattatva, a véleményalkotás előjogáról lemondani. Tehát minden korszaknak szüksége van külön közhelyeire.

A jelen szükségeinek e tekintetben a fokozatos fejlődés, a körülményekhez símuló átalakulás és a létküzdelem egymással összefüggő eszméinek divata felel meg leginkább. Nem mintha ezeknek egyéb fontossága ne volna. Egyáltalán annak, hogy valamely eszme közhely gyanánt szerepeljen, nem föltétele az, hogy hamis, vagy fölületes legyen. Lehet oly alapigazság, mely kiváló elmemunka eredménye, s mely helyesen, kellő módszerrel s szabatosággal alkalmazva, a tudomány megújítására, irányának megváltoztatására vezethet. A Darwin-féle tanok bizonyára századunk gondolkozása s búvárlata javának gyümölcse, s termékenyítő hatásuk nemcsak a természettudományok, hanem a történeti és erkölcsi elméletek mezején is kétségsbe vonhatatlan. De csakis úgy, ha mint tudományos hypothesisek, tehát az általánosításuknak és elvontságuknak alapúl szolgáló jelenségek természete szabta megszorítások közt, s azon óvatossággal vétetnek tekintetbe, mely nem enged valamely tényezőnek nagyobb vagy kisebb tért a következményben, mint a mennyit az előzmények közt foglalt. Ha ellenben mint korlátlan érvényű dogmák szerepelnek, mintegy az igazság birodalmának kulcsai, a melyekkel kezében bárki előkészület nélkül bárminő feladat megoldásához foghat, épen oly vakhit eszközeivé aljasodnak, mint akármelyik metaphysicai speculatio, s pedig annál

veszélyesebbekké, minél inkább bízik a tudományos kérdésekben is a népszerű közvéleményt követni igyekvő dilettans abban, hogy gondolatmenete értékét egyes tanainak föltétlen belbecse, nem pedig összetartozásuktól s alkalmazásuktól függő viszonylagos igazságuk szabja meg.

Nem az eszmék újabb vagy régiebb alakja, nem az igények tehát, a melyekkel fellép, szolgáltatják valamely mű megítélésének mérvét, sőt az előadott nézetek sem egészen. A kérdések helyes megállapítása, a módszerek megválasztása, a nyert eredmények megfelelő értelmezése mind nagyobb jelentőségűek; e kellékek híján valamely könyv az idézetek s számok légiói által sem emelkedik a napi röpirat színvonalán felül.

S ily napi röpirat, s nem egyéb, az előttünk fekvő tanulmány, történetbölcészeti czímmel, s közgazdasági politikai czélzattal; a külön vámterület indokolása újdonaúján fölfedezett világtörténeti törvényekkel. A régi igazságból kiindulva, hogy „nemzetek lesznek, nemzetek vesznek“, két fejezetben, hetvenhárom oldalon, megfejtji ennek okait, az emberi nem sorsát röviden áttekintve, s ebből azt következtetve, hogy a nemzetek versenyében elbukik az a nép, mely kevésbé alkalmazkodik a körülményekhez; a harmadik fejezetben Magyarország állapotát, létviszonyai változásának, hanyatlásának jeleit apróra számba veszi; a negyedikben a szabadkereskedés és iparvédelem elméleteit latolgatja s ez utóbbinak mint önfentartási eszköznek hasznát taglalja; az ötödikben elvei gyakorlati alkalmazásának esélyeit s az előnyöket vizsgálja, melyek Magyarország átalakulására a külön vámterület által biztosíthatók; a hatodikban pedig megnyugszik a nemzetek elpusztulásában a jövő egyöntetű emberisége javára, s a schoppenhaueri bölcsészet legújabb divatú optimistikus kétségbeesésével felkiált: „Mennyi árny, mennyi fény! Az élő lények megszámlálhatatlan milliárdjainak érdemletlen kinszenvedése mint ok, és a végtelen észnek, végtelen erőnek és végtelen jósnak kifejlődése az emberiség szellemében, mint okozat!“

Mind ezek lehetnek ugyan igen fontos dolgok, de ily kapcsolatba helyezések aligha tanúskodik kedvezően tárgyalásuk komolyságáról. Hiszen a népek hatalmának s végveszélyének törvényei a történeti és politikai bölcsélem

legérdekesebb rejtélyei közé tartoznak, de épen ezért földerítések valamivel több fejtörést, mélyebb tanulmányt igényel valószínűleg, mint a mennyi a vámkérdés elméleti megoldásának alkalmából telhetik. Másrészt pedig gyakorlati politikai lépés iránti elhatározást bárminő szellemdús általános analógiából levezetni, szintén csak oly kísérlet, a melyre egyedül az vállalkozhatik, a ki az élet feladatainak bonyolult voltát s számtalan tényezőjét teljesen figyelmen kívül hagyja.

S csakugyan a *Nemzetlét* nyújtotta megoldások nem is haladják meg a várakozást, mely tartalmának vegyülékéből meríthető. A képlet, mely az első általános vizsgálódás eredménye, magában véve nem mondható hamisnak; a nemzetek lesüljedését és kihalását „a létviszonyok olyan változásainak“ tulajdonítani, „melyekhez képest való átalakulásra sem az általános alkalmazkodási képesség és még kevésbbé az alkalmasabb szervezetű egyének kiválasztása által időt nem engedett más nemzetek terjeszkedése“, — csakis annyit tesz, mint minden képzelhető okaikat a lehető legáltalánosabb kifejezésben összefoglalni; de úgy értelmezve, a mint a *Nemzetlét* szerzője magyarázza, ez sem szabatos, és bizonyítása csonka. Hiszen még az egyébiránt hiányosan felsorolt példák megfejtése sem sikerült. Egyszerű közgazdasági módosulások szolgálnak itt szerzőnek egyetemleges végmagyarázatul. Mind a fajkülönbségek hatását, mind egyes nagy férfiak államfenntartó s bontó szereplését, — a minék törvényeit, igaz, tudományosan eddig még senki föl nem derítette s valószínűleg egyhamar föl sem deríti, — mind az értelmi tényezők befolyását, s az erkölcsi elemeknek azoktól függő forrongását egyszerűen hallgatással mellőzi. Ezen mozzanatok kihagyása mellett azután hogy ne volna könnyű egy schemába szorított világtörténetre illő philosophiát teremteni; de alkalmazzuk őszintén, és nem leszünk képesek azzal sem Spanyolországnak itten csupán gazdasági okokkal szembenítőleg tévesen magyarázott hanyatlását, sem Olaszországnak hasonló külviszonyok között történt újjászületését, sem a khalifák birodalmának fényét indokolni; sem azt megérteni, miért nyílt a skót nép fiai számára mindenütt oly fényes pálya, sem arról tudomást szerezni: a dél- és középamerikai spanyol és portugall, a canadai és louisianai francia gyarmatok miért senyvedtek el, míg Új-Anglia kopár szikláin a puritán

zarándokok hatalmas birodalmat alapítottak. Megkísértették már Bodin s Montesquieu a népek sorsának esélyeit a természeti körülményekre visszavezetni; egy szinte páratlanul önfeláldozó életet, óriási tudományt, az elemzés fényes tehetségeit szentelte Buckle e tanok támogatásának; de sem a língész, sem a hangyaszorgalom nem bizonyultak elegendőknek a félszeg hypothesist teljes igazsággá átvarázsolni; pedig a körnek, a melyet abba felöleltek, csupán csekély töredékét képezi azon elvek összege, a melyek az előttünk fekvő mű első két fejezetében röpke tollal érintvék, mintha pusztá megemlézésök elegendő volna minden kétség eloszlatására, s a tudás fájára vetett néhány téveteg pillantás annak gyümölcsét már is megérlelné.

A harmadik fejezet tétele, hogy Magyarország népe jelenleg változott létviszonyok befolyása alatt áll, szintén hasonló, a felületes szemlélődőnek tetszetős, könnyed áttekinthetesen alapuló általánosság, melynek felfogásából leginkább a behízegő féligazság és a valótlan valószínűség tükrözik. Hogy válságon haladunk át, azt tudja mindenki; de a ki figyelmesen olvassa az idők jeleit, az meg van arról is győződve, hogy nem csak 1873 óta, s nem is magunk egyedül. Ugyane válság bántja régóta a művelt világ csaknem valamennyi államát; az élet mindenütt drágább, mert az igények emelkedését a közgazdasági átalakulást megindító első nagy lökés óta, mely a múlt századnak végén s a tizenkilencediknek elején a gépek egyetemes alkalmazásából eredt. ritka helyütt kísérte egyenletesen a termelési képesség, illetőleg készség. Sőt a nyugoton ennek következményei még különbözőbb mértékben érték a különböző osztályokat, vidékeket, népeket, s már a műveltség magasabb színvonala következtében is inkább kiderült ottan a közgazdasági igazság, hogy a belterjesebb munka s tőkeberuházás bizonyos határon túl aránylag mindig csekélyebb hasznot hoz, a mivel ma annyi alkalmunk van tapasztalatilag itthon megismerkedni. Csak-hogy ott az evvel megelégszik, s bízik a csekély haszon állandóságában, nálunk nem bízik s nem elégszik meg vele. Az is köztudomású, hogy a foglalkozások változatosabb alakulása, az ipar kifejlődése sok előnnyel járna. De hogy e tekintetben köztünk és szomszédaink közt, kivéven a nyugotiak egy részét, jelentékeny különbségek állnának fenn, és hogy az új állapo-

tokkal együtt új nehézségek ne keletkeznének, hogy ,egy agriculturalis ország forrásaival bírva, ma a kulturnemzetek minden politikai, közművelődési, aesthetikai és kényelmi igényeit táplálnók“, az csak egy optikai csalódás, a mely néhány elszigetelt egyén követelődzésében és elégtelenedésében a társadalmat és szükségzeit láttatja, s a divatos eszmék kápráztatását álló vezércsillag fényének nézi.

Találóbbr ennél az érvelés a negyedik fejezetben, a hol nem eredetiséget keres a szerző, hanem részrehajlatlanúl s híven állítja szembe s hasonlítja össze a szabadkereskedés közgazdasági, s az iparvédelem nemzetgazdasági elméleteit. Csakhogy mihelyt következtetésre s alkalmazásra kerül a sor, e helyütt is azon félszeg okoskodás tűnik ki, mely soha a tényezők egész tömegével nem számol. Például gr. Dessewffy Emil véleményére, a melyben az ausztriai tartományok és hazánk közötti szabadkereskedést sürgeti, megjegyzi szerző, hogy ez politikai tekintetekből megfogható, s hozzá teszi, hogy „ez esetben a jövő nemzedékei talán azon szokatlan látványt élvezendik, hogy önkényt mint vész el egy nemzet politikai tekintetekből“. Mintha e politikai tekintetek magokban nem képeznének nemzetgazdasági tényezőt!

Túlhaladná ez ismertetés keretét annak taglalása, hogy az ötödik fejezetben felsorolt statisztikai adatok mennyiben megbízhatók, s hogy az eddigi tapasztalatok az ipar terén mennyire igazolják azt, hogy némi mesterséges munkás-bevándorlás s 10° _o-on alóli vámok mellett a külön vámterület alapján életre való gyárak keletkezhetnének. Azt azonban még sem hallgathatni el, hogy midőn a külföldön mindenütt nyilvánvaló, hogy a védvámok mellett előidézett ipar csakis addig áll fenn kényelmesen, a míg a védvámok tartanak, s hogy azok elejtésével mindenütt keserű panasz hangzik, mert a tőke rögtön visszavonúl természetes medrébe, s nem öntözi többé az üvegházban tenyésztett s a talajban gyökér nélküli növényt, nagyon is optimistikus hit, s reménykedés sugallotta meggyőződés kell ahhoz, hogy az ország tényleges helyzetében oly kísérlet ismétlését hozza valaki javaslatba, a melynek sikere eddig sehol sem mutatható ki.

E hit, mely elég erős, hogy a tényekkel is bátran szembe szálljon, nyilatkozik az előttünk fekvő könyv zárelmélkedéseiben is. Meglehet, hogy az emberiség előtt szenvedései

arán nyitva áll a végtelen haladás útja. A költőnek szabad azért lelkesülni, hogy minden fájdalom része a világ megváltása művének. De be kell vallani, hogy ha már lelkünk megnyugtatót ebben keressük, biztosabbnak látszik az óvatos keresztyén dogma, a mely szerint nem földi az igazak birodalma, mint a fékvesztett képzelődésű bölcsész nézete, a ki hiába hivatkozik a történetre, mert ez örökké közel fekvőnek tetsző s mégis örökké messzebb távolba elsikló utópiájának elérése mellett nem kezeskedik. S ha becsesnek, ha csakugyan nélkülözhetetlennek tartja valaki a fejlődés iránt való meggyőződést, ne állítsa elhamarkodva föltétlenül végzetszerűnek a jövőben; talán épen ez által fosztaná meg legértékesebb alkatelemétől.

PULSZKY ÁGOST.

1. Népszerű tudományos előadások. Írta H. Helmholtz. Fordították b. Eötvös Loránd*) és Jendrassik Jenő. Ötvenegy fametszetű ábrával. Budapest, 1874. Kiadja a természettudományi társulat könyvkiadó vállalata. N. 8-r. 389 l.

2. Természettudományi értekezések. — Arago, Bessel, Dove, Haeckel, Heer, Herschel, Humboldt, Kirchoff, Liebig, Lyell, Melloni, Virchow népszerű műveiből. — Két címképpel, egy táblával és harminczkilenc fametszetű ábrával. Budapest, 1875. Kiadja a természettudományi társulat könyvkiadó vállalata. N. 8-r. 355 l.

Két terjedelmes kötet fekszik előttünk; mindkettő a m. természettudományi társulat könyvkiadó vállalatában jelent meg. Az első korunk egy első rangú physikusának, Helmholtz-nak, több alkalommal elmondott népszerű értekezéseit foglalja magában; a másik válogatott anthologia a leghíresebb népszerűsítő műveiből. Lássuk rendre a két kötetet.

Helmholtz népszerű előadásai két szempontból felettébb érdekesek. Először tartalmok figyelemre méltó, mert szerzőjük mindazt, mit más munkákban szigorúan tudományos mód-

*) Helyesebben *Loránt*. Így találjuk ezt a magyar íróknál Heitain kezdve Aranyig, sőt a régi magyar levelekben is. (Lásd Szalay Ágoston *Levelestár* 7. 70. 40. stb. lapjain.) A *Loránt* mellett szól a *Lorántfy* családnév is. A *Rolandus*, *Rorandus*, *Lorandus* inkább csak a latin oklevélékben fordul elő. — Szerk.

szerrel, a szoros szaktudománynyal foglalkozók számára, hoszszadalmas és fáradságos kutatások alapján nyújt, a nagy közönség értelméhez szabja. Másrészt előadásának tárgyát oly alakba önti, hogy a figyelmes olvasót csakhamar meggyőzi az előadott nézetek igazságáról.

A természettudományok viszonya a tudományok összességéhez című előadás nyitja meg a kötetet. Ezt Helmholtz Heidelbergben mint egyetemi prorektor az 1862-diki november 22-én tartotta az egyetemi aulában. Fölösleges mondanunk, hogy ez értekezés becsesebb, mint az efféle alkalmi, rendszeren igen is vegyes közönség előtt tartott előadások. Intő szó ez azoknak, kik a tudomány egyik ágában teljes lélekkel fáradoznak és nagyra vannak az ő működésök eredményeivel, holott ilyeneknek látásköre rendszeren korlátozott: egy és ugyanazon irányban munkálkodván, könnyen szem elől tévesztik az összefüggést, mely a legheterogénebb tudományokat egy teljes egészszé fűzi össze. Ezt az összfüggést mutatja ki Helmholtz meggyőző példákban.

Régibb keletű a második előadás. Címe: *Göthe természettudományi munkáiról*. Ezt Helmholtz már 1853-ban előadta a königsbergi német egylet egyik ülésén. — Németországnak nagy költője nagy előszeretettel foglalkozott a természettel és természettudományi munkáinak száma meglehetősen nagy; de speculációiban jóval megelőzvéen korát, idevágó munkái hatást nem gyakoroltak és csaknem feledésbe mentek; pedig ő indította meg az összehasonlító anatomia tanulmányát, a levelek átalakulására vonatkozó analog vizsgálódásokat; Darwinnak a fajok eredetéről szóló nézetei, a leszármazás theoriája csírában szintén megvan Göthénél. A leíró természettudományban a német költő-philosophnak munkálkodását csorbítatlan elismerés illeti: azt a határozott igazságot, hogy az állatok szervezetében mutatkozó minden különbség egy közös alaptypus variációja, Göthe határozottan kimondotta, ez pedig mai nap az összehasonlító anatomia alaptétele. A szervek átalakulásáról föllállított nézetei tökéletesen meghonosultak a tudományban. Kevésbé szerencsés volt Göthe a fény tanulmányában. Kiindulási pontja, hogy a Newton-féle fény-theoria helytelen, és törekvése e theoriát megdönteni, elhomályosította szemét és tévútakra vezette a lankadhatatlan bűvárt. Helmholtzknak kritikája igen tanúságos: nemcsak

a tünemények valódi mibenlétét deríti föl, hanem intésül is szolgál, hogy a természet-tünemények magyarázatában nem szabad előlegesen alkotott nézetekből kiindulni.

A zenei összhang állattani okairól szól Helmholtz-nak harmadik értekezése, melyet 1857-ben Bonnban adott elő. Lehetetlen, bár csak rövidletesen is e kitünő értekezés tartalmát adnunk. Midőn a historikus levéltárakban évekig kutatott, egy-egy kérdésre tartozó tenger adatot összehordott, munkájának csak kezdetén áll, mert a nyers anyagot még fel kell dolgoznia. Ha azután a históriai kritika segédelmével és a kellő tudományos apparatussal művét létre hozta, abban csakis a história művelői találhatnak tanulságot és élvezetet: a nagy közönség, a nemzet minden rendű műveltjei más alakban óhajtják az igazságot fölismerni; nem is késnek a történetírók és történeti képekben nyújtják kutatásuk eredményeit. Így terjednek el a történeti tények, így lesznek azok hozzáférhetőkké mindenkinek. Mint már fönnebb említém, Helmholtz eljárása sokban hasonlít ehhez: ő is évekig foglalkozik a legbonyodalmasabb kérdésekkel, tudományos alakot ad oly tüneményeknek, melyekről nem is sejtették, hogy a matematika segédelmével törvényeik megállapíthatók; de nem elégszik meg a szolgálattal, melyet buzgó kitartása a tudománynak tett: megragadja az első kínálkozó alkalmat és elmondja a nagy közönségnek, mennyiben gazdagodott a tudomány, elmondja oly alakban, hogy az elemekben kevésbbé járatos előtt is új világ tárul föl. Helmholtz sok időt és még több fáradságot szentelt ama viszony földerítésére, mely a physiologiát, physikát és a zenét egybefüzi; ennek eredménye *Die Lehre von den Tonempfindungen* című halhatatlan munkája, mely 1862-ben jelent meg. E munkát megelőzték kisebb terjedelmű idevágó dolgozatok, megelőzte a zenei összhangról tartott populáris előadása, melyben tudományos kutatásait könnyen fölfogható módon adja elő. A mily csekély azok száma, kik a *Lehre von den Tonempfindungen* élvezettel és eredménynyel olvasni képesek, oly kevesen vannak azok, kik a zenei összhangról írt értekezésből gyönyört és nemes tanulságot nem meríthetnek.

Jég és jégár a következő előadásnak czíme; ezt Helmholtz 1865-ben Majna-Frankfurtban és Heidelbergben mondotta el. Oly tárgyról értekezik itt H., mely hazánk határain

belül ismeretlen, értjük azt, mit a német „Gletscher“-nek, a francia „glacier“-nek mond; ebből magyaríthatjuk meg, miért nincsen nyelvünkben szó, mely e fogalmat találóan jellemzi: b. Eötvös Loránd „jégár“-nak nevezi a Gletschert, vagy ha úgy tetszik, glaciert, ámde e név, bár e pillanatban mi sem mondhatunk jobbat, nem fűdözi azt, mit a „Gletscher“-alatt értünk. Ez szolgáljon mentiségünkül, ha rövid analízisünkben a gletscher nevét megtartjuk.

Ama törvények, melyek szerint a gletscherek képződnek, növekednek és megfogyatkoznak, vándorolnak stb., a leghírvevesebb physikusok tanulmányának tárgyát képezték. Mondanunk is fölösleges, hogy az Alpok, különösen a svájci alpoknak örökké jéggel borított ormai, fennsíkjai, lejtői és völgyei szolgáltatták e tanulmányok anyagát. E tanulmányok eredményeit dolgozta föl Helmholtz az idézett előadásban, melyet tárgyánál fogva még nagyobb közönség is olvashat érdeklél és eredménynyel, mint az előttünk fekvő kötet egyéb értekezéseit. Ugyanis mindenekelőtt leírja Svájc legérdekesebb gletscher-képződményeit oly alakban, hogy a tünény mibenléte a számos élénken illusztrált példából a hallgató, illetőleg olvasó előtt csakhamar világossá válik. Innen a tudományos elméletig csak egy lépés, de Helmholtz e lépést óvatosan teszi meg: kísérleteket idéz, melyek a természetben működő erők hatásait a laboratóriumban élénk állítják és a mellett bizonyítanak, hogy a különböző hatások forrása egyetlen nagy elv az *erő megmaradása*.

Az újabb haladások a látás elméletében. Három külön előadásból álló cyklus, melyeket Helmholtz Májna-Frankfurtban és Heidelbergben tartott. 1867-ben jelent meg Helmholtznak egyik nagyszabású tudományos műve a Karsten-féle *Encyklopaedie der Physik* című munkának IX. kötete gyanánt. Ennek külön címe: *Handbuch der physiologischen Optik*. Mindazt, mit e tárgyban valaha írtak, gondosan egybe gyűjtötte, a fölmerülő számos hiányokat pedig önálló kutatások által kipótolta; ez úton sikerült neki említett könyvében oly anyagot nyújtani, mely a tárgyat lehetőleg kimeríti. A tudományos apparatust mellőzve és csak arra szorítkozva, a mit nagyobb körben is élvezettel olvashatnak, ugyane tárgygyal foglalkozik Helmholtz ez előadási cyklusban. A tárgy oly bő és Helmholtz annyi anyagot ölel föl

értekezéseiben, hogy teljesen lehetetlen tartalmokat, bár röviden, jellemeznünk: az optika legnehezebb, de egy-szersmind legszebb kérdéseit tárgyalja bennök — kimerítően és összefüggésben, ép azért nem mondhatók könnyű olvasmánynak.

A hátralevő három értekezést tárgyak rokonságánál fogva össze kell foglalnunk. Ezek elsejét 1854-ben Königs-bergben tartotta; czíme: *A természeterők cserehatása és a physikának idevonatkozó vívmányai.* — Az erő megmaradásáról szóló második értekezés bevezető előadás a Karlsruheban 1872/3-ban tartott előadási cyklushoz. *A természettudományok czéljáról és haladásairól*, a német természetvizsgálók 1869-diki innsbrucki gyűlésének megnyitó beszéde. Az erő megmaradásának elve, vagyis az imént felsoroltak közül a második értekezés tartalma, tulajdonképen az az alap, melylyel Helmholtz tudományos hírneve meg lőn vetve. Ez elv forradalmat idézett elő a physikában és jó időre kijelölte az irányt, melyben a természettudományoknak haladniok kell. Magának az elvnek világos átértése szerfölött nehéz akadályok legyőzése után eszközölhető; mondhatnók csaknem, egyetlen egy biztos út vezet hozzá: a szigorú matematikai mechanika tanulmányán át. Természetes, hogy ez csakis szorosan a szaktudósok útja, és így az ezen nem haladók nagy száma csaknem el volna zárva a physika legújabb vívmányainak átértésétől. Ez fejt meg nekünk Helmholtz ama törekvését, hogy az újabb physikai iránynak alapvető elvét a nagyobb közönségnek is hozzáférhetővé tegye. Ugyanis az erő megmaradásának elve, miként Helmholtz előadásában azt formulázza, abban áll, „hogy az összes természet hatásképes erőmennyiségének összege, a természetben véghezmenő változások daczára, örökké változatlan marad;“ hogy tehát ez általános és a természet törvényeiben kevésbé járatos előtt első pillanatra csaknem fölfoghatatlan elv igazsága kitűnjék, a példák egész sorát kell az olvasó elé állítani, melyből kitűnik, hogy a természetben minden változásnál a munkaerő csak alakot és helyet cserél, de mennyiségében soha sem fogyatkozik meg. Helmholtz ismereteinek gazdag tárházából bő számmal állította egybe a tanulságos példákat; ezek között akadnak olyanok is, melyek a physikai kézi könyvekbe és számos hasonló tárgyú értekezésbe változatlanul átmentek: e körül-

mény legjobban bizonyítja, mennyire sikerül Helmholtz-nak a tudomány népszerű magyarázása.

Míg utóbbi három értekezés másodika kizárólag az erő megmaradásának elvével foglalkozik, s az első is főként ugyanazt öleli föl, addig az utolsó előadás az összes természettudományok újabb haladásait rajzolja. Helmholtz a német természetvizsgálók előtt beszámol az egész világ természetvizsgálóinak kutatásaival és körvonalozza a fő irányokat, melyek ez idő szerint érvényre emelkedtek.

Az imént röviden bemutatott kötetben egy hírneves tudós-nak népszerű dolgozataival ismerkedtünk meg. Azok tartalma elég változatos ugyan, mind a mellett az egészben egyetlenegy ember tudományos törekvéseinek hatása tükröződik vissza. Az a kötet, melyet most fogunk bemutatni, tarkább képet tár elénk. Mindegyik értekezés más és más szerzőtől való, tartalmokban is hiányzik a szoros kapocs. De e változatosság-nak is megvannak a maga előnyei: egyrészt megismerkedik az olvasó különböző írók különféle írásmódjaival, másrészt a természettudományok különféle ágaiból válogatott részletekben a modern törekvésekről tudomást vesz.

A magyar olvasó előtt e kötet még különösen becses, mert több értekezése oly korból való, melybe a természettudományok nagyobb mérvű elterjesztésére az első mozgalom megindult. E kor századunk harmadik és negyedik évtizedére esik, midőn Arago népszerű előadásait tartotta és mint az Institut állandó titkára örökké nagybecsű emlékbeszédeiben tulajdonképen a tudományt a legszebb alakban népszerűsítette; midőn Humboldt népszerű műveinek írásához fogott. Akkor a tudomány népszerűsítésére csak fennkölt szellemek, hírneves tudósok vállalkoztak: ma — fájdalom — német szomszédainknál a kontárok árasztják el a könyvpiacot úgynevezett popularizált tudománynyal és elveszik a tért a komoly törekvések elől. De lássuk az előttünk fekvő kötet tartalmát.

A gyűjteményt Arago népszerű astronomiájából *Az általános vonzalomról* szóló fejezet kezd meg. Alig van természettörvény, melynek mibenléte oly ismeretes, mint az

általános nehézkedés vagy általános vonzalom törvénye, melynek fölfedezése Newton nevét halhatatlanná tette. A szóban forgó értekezés azonban többet ölel föl, mint czíme mond: az égi testek mozgásai mint az általános vonzalom következményei, e mozgások törvényei, a háborítások, melyeket az égi testek egymásra gyakorolnak stb., oly vonzóan és könnyen érthetően tárgyalatnak, hogy ez előadásmód örök időkre megszabta a mintát, mely szerint a tudományt népszerűsíteni kell.

Besselnek *A valószínűség számításáról* című értekezése oly tárgygyal foglalkozik, mely az exact tudományokban mindennapos, de a közéletben exact alakjában teljesen ismeretlen, mert alapos matematikai készültség nélkül meg sem érthető. Általánosságban a valószínűség fogalma eléggé világos: ki-kij tudja, hogy a feldobott pénz leesve „fejet“ vagy „írást“ mutat, tehát a két esemény valószínűsége egyenlő; ha 10 fehér és 20 fekete golyót tesztek zacskóba, annak valószínűsége, hogy fekete golyót húzok ki belőle két akkora, mint hogy fehér akad kezembe stb. Ámde sokkal bonyodalmasabb ama valószínűség fogalma, melyről Bessel szól és mely az exact tudományokban bő alkalmazást lel. E valószínűség mibenléte a következő: a természetvizsgálók bizonyos igazságok földerítésére megfigyeléseket tesznek; az egyes megfigyelések mindenkor kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak föl és e megfigyelésekből vont végeredmény nem lesz igazság, hanem csak valószínűség. Gauss hírneves matematikus a számításnak egy módját találta föl, melylyel a valószínűség fokát kétségtelenül meg lehet határozni és így tudhatjuk, hogy a nyert eredménynél mekkora a valószínű hiba. E kritika nélkül a megfigyelések eredményei hasznavehetetlenné válnának, mert azok megbízható-ága nem volna mérlegelhető. Mikép gyakorolja saját vívmányaival szemben a csillagászat a valószínűség számításának kritikáját, ezt mutatja ki Bessel ez előadásában.

Dove, ki a physika terén egy félszázad óta szakadatlanul ernyedetlen buzgalommal működik, kinek neve a meteorologia újabbkorú haladásával teljesen összeforrt, az Arago-Humboldt korszakban szintén népszerű előadásokat tartott, ezek egyikét *A villanyosságról* anthologiánk is adja.

Haeckelben egészen modern tudóst mutat be az előt-

tünk fekvő kötet. Az összes tudósok, kiknek egy-egy értekezése e gyűjteményben helyet lelt, az Arago-Humboldt korszakban, vagy legalább közvetlenül azután már működtek; Haeckel egész tudományos működése a hatvanas években veszi kezdetét. Hogy mindamellettsé nevével Arago, Dove, Humboldt, Kirchoff stb. társaságában találjuk, az csak a mellett bizonyít, hogy e rövid idő alatt már is sikerült neki nagy elismerést vívni ki magának. Az összehasonlító anatomia terén Haeckel ma elsőrangú tekintély, ámde a nagy közönség előtt nevével a Darwin-féle elméletben elfoglalt álláspontja és idevonatkozó népszerű munkálatai tették ismeretessé. Haeckel *Natürliche Schöpfungsgeschichte* című műve, melyben Darwin tanait népszerűsítette, 1868 óta évenként új kiadást ér. Az előttünk fekvő kötet *Munkafelosztás a természetben és az ember életében* című értekezését nyújtja.

Heer, hírneves palaeontologus Svájc geológiai múltjának népszerű írója, *Svájc kőszénkorszaka* című czikke által van bemutatva a magyar olvasó közönségnek.

Sir John Herschel, ama kevés számú természetvizsgálók egyike, kik exact vizsgálataik által soha el nem halaványuló nevet szereztek magoknak és mint népszerű írók is utánzásra méltó példát adtak, *Az időjárás és időjósok* című értekezésével szerepel e gyűjteményben. A meteorologia az a tudomány, melynek mibenléte legkevésbé ismeretes a természettudományokkal szorosán nem foglalkozók előtt: Herschel ez értekezése egy kis meteorologia, melyből mindenki könnyű szerrel fogalmat alkothat e tudomány céljáról és módszereiről; e mellett írásmódja oly vonzó, hogy azt a szép-irodalom szempontjából is kedvezően kell megítélnünk.

Humboldtnek *A pusztákról és sivatagokról* szóló értekezése lelt helyet az anthológiában. Gyönyörű természetképeket tár itt az író olvasói elé, melyek a természettudományok és a geographia között mai nap már véglegesen megállapított közel rokonság szálait együvé fűzik. Humboldt népszerű írásmódja mellett bizonyít az a körülmény, hogy a *Puszták és sivatagok* című értekezést a német középiskolai olvasókönyvek egész terjedelmében fel szokták venni.

Kirchoff nem népszerűsítő; exact vizsgálatai, tudományos fölfedezései igénybe veszik egész tevékenységét: nagyobb közönség előtt nevével csak egyéb népszerűsítők teszik ismere-

tessé. Az anthologia szerkesztői azonban ez elsőrangú physikust is óhajtották a magyar közönségnek bemutatni és előke-resték megnyitó beszédét, melyet 1865-ben, mint a heidelbergi egyetem rectora tartott. Címe: *A természettudományok czéljáról*; tárgya a physikai erők egysége, vagyis az erő megmaradásának elve, melyet Helmholtz annyi alkalommal választott előadásainak tárgyául. Kirchhoff írásmódja tömöttebb, a tudományos adatok sűrűbben váltakoznak nála, mint Helmholtznál, mind a mellett az értekezés alkalmas tájékoztatóul szolgál a választott tárgyra nézve; lefordítása minden esetre nyereség irodalmunkban.

✓ Liebignek *Az ételek tápláló értékéről* című kisebb értekezése került magyar fordításban e könyvbe. A kémia tanulmánya Liebig óta a *gourmandisenak* (mondhatnám: *torkosság*, de ez talán mégis túlságosan kemény kifejezés) esküdt ellenségévé lett: gramokban ki van mutatva, mennyi tápláló erő foglaltatik a különféle eledeleekben és a krajezár (Liebignél a fillér) töredékeiben ki van mutatva, mi a tápláló szerek piaci értéke. Az ételek czélszerű elkészítése valóban tudományos föladat, melyhez kevesen értenek. Ha háziasszonyaink figyelemmel olvassák Liebig értekezését, annak tartalmába elmélyednek és a családot utasításai szerint tartják eledellel: az orvos munkája megfogyatkozik és az élet kellemesebbé válik.

A geologiai elméletek reformátorától Lyelltől *A források eredetéről* vagyis azok „keletkezéséről“ szóló értekezés van a gyűjteményben. A tárgyat csaknem kimerítő és a geológiában kevésbé járatosnak is élvezetes olvasmány ez.

A nem szoros természettudós a következő czímben egy előtte ismeretlen névvel találkozik: Mellonié ez, ki a *Sugárzó hőről* véghez vitt tudományos kutatásai által a physikai tudományokat egy új fejezettel toldotta meg. Dolgozatait azonban csak szakkörökben ismerik, mert nem is írt a nagy közönség számára. Az itt közlött mutatvány e nagy tudós egyik tudományos munkájának bevezetéséből vett, önmagában teljesen egész részlet, mely által a magyar olvasó közönség is megismerkedhetik a jelen század legelső olasz physikusával.

Gyűjteményünket bezárja Virchownek *A lázról* tartott előadása. Virchow a híres berlini klinikus és Holtzendorff a nem kevésbé híres berlini jogász a népszerű érteke-

zések oly nagyszerű gyűjteményét becsátották közre, hogy mai nap egyes ember már alig képes az egészet átpillantani. Az előttünk fekvő értekezés tárgyánál fogva nagyon is távolra esik szokott foglalkozásom körétől, azért nem mondhatok ítéletet fölötte: alakja az egyszerű elbeszélésé, úgy hogy az olvasó csaknem azt képzelheti, hogy tulajdonképen nem is lelt újat, holott új mindaz, a mit olvasott.

Szólanunk kellene még a fordításáról. Sokan fordítgatták az egyes értekezéseket, többen revideálták a fordításokat: nem is sikerült egyaránt mindegyik, ámde az igazság érdekében ki kell jelentenünk, hogy gyöngge, magyartalan, döcögő fordítás épen nem fordul elő, különbség csak annyiban van, hogy igen kitűnően fordított és az eredetinek színében megjelenő értekezések mellett akad itt-ott olyan is, melyen a fordítás munkája meglátszik. A vállalat vezetőit azonban kétségtelenül megilleti az érdem, hogy oly magyarosított műveket nyújtottak, melyekhez foghatók irodalmunkban a ritkábbak közé tartoznak.

Dr. CSÁSZÁR KÁROLY.

A két Kisfaludy. Irta Szana Tamás. Budapest. Aigner Lajos 1876.

Már ötödik kötet munkája a szerzőnek, melyben irodalomtörténeti és aesthetikai kérdésekkel foglalkozik a nélkül, hogy lényegében valami haladást tapasztalhatnánk írói pályáján. Sem történelmi kutatások, sem elődeinél mélyebben járó tekintet, sem a fölvetett alakok szerencsésebb jellemzése, vagy költeményeik értékesebb elemzése nem található e könyvben, a mi lételét valóban igazolná. Sem egyik, sem másik Kisfaludyt nem volt szükség Toldy után elolvasni, hogy e két czikk elkészülhessen, de aztán nem is jobbak, mint a szerzőnek *Nagy szellemek* cím alatt külföldi költőkről kiadott értekezései, olyan külföldi költőkről, kik közül négyet (Leopardi, Poe Edgár, Burns Róbert és Tegnér) alkalmasint csak híre után ismer. Talán stylusa lett némileg tisztább és folyékonyabb, de ma sincs se ereje se bája s általában semmi olyan egyéni sajátága, a mit csak eszmék és érzelmek, gondolkodás és meggyőződés szokott szülni. Életnézetei oly minden-

napi társadalmi szólásformák, melyek soha semmit nem világitanak az életrajzban s nem magyaráznaka jellemben. Állításai mögött a meggyőződés hiánya nemcsak megvan, de annyira nem tudja fedezni, hogy ez nemcsak érezhető, de ki is mutatható. Kisfaludy Sándornál olyasmit állít, a mi egész hálózata-t mutatja tájékoztatlanságának. Kármán *Fanni hagyományai* mellé sorozván Kisfaludy Sándornak *Két szerető szív története* című beszélyét, így folytatja jellemzését: „E levélregény a próza mestere gyanánt tünteti föl Kisfaludyt közvetlen Kármán és Kazinczy mellett, az elsővel a magyarosság, a másodikkal a csín és választékosság tekintetében versenyezve. Sőt ez utóbbit felül is múlja abban, hogy ő saját nyelvéből fejt ki minden szépséget s nem idegen szépségekkel igyekezik azt gazdagítani. Számtalan kifejezéssel és fordulattal találkozunk, melyek Kisfaludy Sándor által honosultak meg irodalmunkban“. (25. l.) Hogy a *Két szerető szív történetéből* hogyan honosult meg irodalmunkban számtalan kifejezés és fordulat, azt elképzelni nem lehet, hacsak a jelen évtizedben nem történt e meghonosulás, mert a szóban levő művet csak e tized eleje óta ismeri az irodalom. Azután Kisfaludy Sándort Kármán és Kazinczyhoz úgy hasonlítja, mint a nyelvben két ellentétes irány (egy részt a magyarosság, más részt a csín és választékosság) képviselőihez s akár stylistikai ellentét-keresésből, akár tájékoztatlanságból (de valószínűleg mind két okból együtt) megtagadja Kármán prózájától a csínt és ízlést, holott például *A nemzet csinosodása* című fejtegetésének oly szépen írt részletei vannak, minőket csak sokkal később, Kölcseynél olvasott a magyar közönség.

Némely kifejezését olvasva, kétségben marad az ember, vajon nyelvérzéke, vagy aesthetikai és lélektani ismerete zavaros s nem tudni, melyik okozza ítéletének esetlenségét. Megrója Kisfaludy Károlyt, hogy vígjátékaiban „nem egyszer érzélgésbe esik, a mi — mint a megilletődésnek egyik eszöke — ellenlábas a komikumnak“. (108 és 109. l.) Tagadhatatlan, hogy a komikumnak nincs nagyobb ellentéte az érzélgősnél; sőt még azt is mondhatta volna Szana, hogy az érzélgés csakis komikailag es satirikusan tárgyalva vonható be a költészetbe, de hogy az egészségtelen érzélgés, lélektani-lag oly igaz és benső, aesthetikailag oly gyöngéden szép ered-

ménynek legyen eszköze, minő a megilletődés: ezt magyarul értő s itélni tudó ember bajosan állíthatja.

Ilyen mondások után már föl sem tűnnek az olyanok, hogy például Kisfaludy Károly *Fösvény* című kis vigjátékát Molière *Fösvénye* mellé állítja „magvas humor és erőteljes jelzés tekintetében.“ Látjuk, hogy Molièret Schlegel után ítéli meg s minthogy Kisfaludy *Fösvényében* nincs meg az, a mit Molière darabjában Schlegel hibáztat: Szana könnyen rá fogja, hogy „Kisfaludy Károly még merészebb és nehezebb föladatot oldott meg, mint a francia író, mert míg Molière fösvényében két szenvedély, a pénzé és szerelemé van párhuzamosan tárgyvalva, addig Kisfaludy a fösvénységet egész kizárólagosságban fogja föld s a Judit iránti vonzalmat a zsugoriságnak rendeli alá.“ A nélkül, hogy szükségesnek tartanók czáfolgatni e minden alap nélküli állítást: csak egyszerűen azt kérdezzük mindenkitől, kinek aesthetikai érzéke van, hogy egy szerelmes fösvény, vagy ha úgy tetszik fösvény szerelmes, nem komikaibb jellem-e, mint egy zsugori, kiben a fösvénységnél emberibb érzés nem bír erőre kapni?

Oly állítások, melyek csak felében, harmadában igazak vagy legalább az igazság körül járnak, oly nagy számmal vannak e könyvben, hogy elemzésükre másik kötetet kellene írni, ha ily elemi dolgok magyarázására már is több időt és tért nem vesztettünk volna, mint a mennyit a Szana *Két Kisfaludya* megérdemel.

p. t.

Irodalmi és politikai arczképek. Irta Asbóth János. Budapest 1876.

Asbóth János minden évben előáll egy-egy kötet munkával. A művelődéstörténelem, politika és irodalom vetései körül egyaránt meg-megkísérti a böngészetet. Gyönyörködik benne, hogy könyveinek czíme és reclameja egész oldalakat elfoglal egy-egy munka tábláján. Termékenységre törekszik, s ennek látszatát ismétlések árán is szívesen hajlandó megszerezni. Régebbi könyveinek egy-egy részletét újra lenyomatja, vagy átírja s apró hirlapi czikkeket is kész egy kissé kitoldani, hogy könyvébe illeszthesse. Általában a könyvesináló mesterség könnyítésének minden fogását nagyon jól ismeri s fel

is használja. Alkalmilag jött ötleteket, olvasmányokból megmaradt maradványokat a csevegés könnyedségével s a fontoskodás negédjével összeszöveget s úgy beszél, mintha sokat elhallgatott volna abból, a mit tud; úgy ítél, mintha valóban tisztában volna a kérdésekkel, melyekről írogat. Irályábau némi csín s a francziás jellemzési mód némi külső formái megkönnyítik neki a tájékoztatlanok félrevezetését. A közönség szinte nem meri hinni, hogy a ki ily bátran szabadlja a levegőöget, csak ezüstpapírral bevont fakardot villogtat. Bátor, zavarba jövetelt nem ismer, tévedésének lehetőségét tán még magának sem vallja be. Az erős és önálló gondolkozók, a meggyőződésből beszélő szónokok és a hatásos írók külső modorát nem mindig szerencsétlenül utánozza. Itél mindenkít és mindeneket, önmagát kivéve. E szerencsés dispositiójának köszönheti, hogy következetlenséget nem ismer; ma férőnek, holnap feketének mondja ugyanazt; ócsárolja a mit felmagasztalt s ellentétes ítéleteit egymás mellett is bátor fenntartani. Minden, a mit írt, az önhietség és korlátoltság, a merészség és tájékoztatlanság szerencsés házasságából szárszármazott.

Ez a könyv is teljesen a szerző képére és hasonlatosságára van teremtvé. Sőt már legelső irodalmi kísérletében, mely tizenhárom évvel ezelőtt jelent meg („de azért — mint mondja — nem tagadhatta meg magától a szerző, hogy ez első kísérletével nyissa meg irodalmi és politikai arcképeinek sorát“) megtaláljuk írói egyéniségének jellemző vonásait. *Vörösmarty Mihály* czím alatt olyasmiket ír, a melyekből az is kiderül, hogy Vörösmarty phrasis-gyártó, szószaporító, a siker és „könnyen szerzett dicsősége“ által elkapatott nagy-ravagyó, ki azt hitte, hogy „miután csudálatra méltó mestere az alaknak, rhetorikának és színezésnek, a mi igaz, mestere mind annak, a mibe belekapni csak kedve támad.“ (5 és 6. l.) S ezt az irodalomtörténeti tájékoztatlanságról minden tételében hangosan tanúskodó czikket, úgy látszik, ma is fenntartja egész addig az értelmetlen állításig, hogy Vörösmarty azért „mestere a hymnusnak és iránykölteménynek“, mert „nála kevesebb érzelmet találni, mint díszes rethorikát és szemfényvesztő színezést.“

A kötet terjedelmesebb értekezéseivel nincs miért foglalkoznunk, mert már voltak jellemezve e folyóiratban.

A *Három nemzedék*, melyben Széchenyi és Vörösmarty, Kosuth és Petőfi, Deák és Arany vannak erőszakosan párhuzamba szorítva, a hasonló című füzet lenyomata; a hosszabb politikai czikkek pedig csaknem teljesen a *Magyar conservatív politika* című, nagy zajt ütött könyvből vannak átvéve s utóbbiak közül kettő a conservatív politika megbízhatatlan történetét és dicsőítését, egy pedig gróf Andrassy Gyula jellemrajzát foglalja magában. Andrassy jellemzésében Kákay Aranyos modorát utánozza, de a mintakép szelleme nélkül. — A könyvárusoknál még folyvást kapható műveinek ez egyszerű lenyomatai teszik különben a könyvnek legtöbb igényvel fellépő részét. Az a három hírlapi cikk, mely Deák Ferencz és Kemény Zsigmond necrológját s Eötvös nagyságának magyarázatát foglalja magában, jobbak hiányában helyén volt egyik vagy másik napilapban, de könyvben olvasva üresek, dagályosak; sem jellemző, sem bonczoló részök nem méltó Deák, Eötvös és Kemény pályájához. A *Báró Kemény Zsigmond* címűn mégis annyit javított, hogy könyvében kevésbé állítja Keményt conservatívnek, mint a *Kelet Népe* hasábjain ugyane czikkben tette.

Ez *Arczképek* között egyetlen egy új dolgozatot találunk *A fiatal irodalomból* cím alatt s ebben is találóbban jellemzi a szerző magát, mint fölvelt alakjait. Mint aristocrata nemesség nélkül, mint aesthetikus ízlés nélkül, mint erkölcsbíró erkölcsi súly nélkül, mint tudós tájékozottság nélkül lép föl, hogy ítéljen írók és irodalmi pártok fölött. Mint causeur csevegni akar, de csak fecsegni tud. Rákosi és Dóczy műveiben a német romantika befolyását keresi s ezt itt, hol nem létezik, meg is találja, de Vörösmartynál, kire szemmel láthatólag hatott a német romantika, nem is jut eszébe keresni. *A délábok hőseit* és Beöthy Zsolt *Külözdi Béláját* elemezve, mind két költő humorának jellemzésére felhossa, hogy a Schoppenhauer pessimismusa tükröződik bennök és alkalmat vesz, csak úgy vaktában megmagyarázni Schoppenhauer bánatos philosophiáját. *A délábok hőisével* és *Külözdi Bélával* összekapcsolja még ifj. Ábrányi Kornélnak egy regényét, *A dicsőség bolondját*, melynek pessimismusa inkább a Poe Edgár novelláinak érthetetlen sötétségére és hóbortjára, mint a byronias humorra emlékeztet. A kálvinista és catholicus jellemet is megkísérte fejtegetni és magyarázni, de csak egy

tételt csür és csavar: a praedestinációnak untig elkoptatott tételét, melyből semmit sem derít ki az írók jellemére nézve. S miután az ókori Rómát is megjáratta velünk, végre azt süti ki, hogy a pessimismus és a corruptio 1867 óta terjed nálunk s forrása ennek a democraticus áramlat és gróf Andrássy Gyula. Önként érthető ebből a következmény, hogy az önzésből eredő pessimismust csak az erős kötelességérzet győzi le s ez „az arisztokratikus tudatból ered“. „Óh bölcsesség! — kiált fel az olvasó Goethe meglőtt sasának szép szavait rá fordítva — óh bölcsesség, úgy szólsz mint egy — papagály“.

E cikk végső részében Jósika Kálmánt, a katolikust veszi védelme alá a kálvinista írók ellen s úgy szolgálta neki igazságot, hogy egy mondatával mindent megtagad tőle. „Igenis — így szól — el lehet mondani, hogy Jósika nem költő“, de azért — mondja tovább — „kár volt az ilyen írók nem buzdítani, hogy fejlődjenek és alkossanak“. (114 és 115 l.) Eddig az egész világ csak a költőket tartotta a szépirodalomban alkotóknak; a nem költői alkotás csak kontárkodás. Ime Jósika Kálmánnal kíméletlenebbül bánik védője, mint ellenfelei, s éppen annyit megtagad tőle a katolikus író, mint a másíthúek. De ne féljen e miatt Jósika Kálmán. Olyan író által, kit sem vizsgálódásaiban mélyebb érdeklődés, sem tanulmányaiban lelkiismeretes gond nem vezet s kinek e szerint őszinte és alapos meggyőződése alig lehet, sem ócsároltatni nem bánat és szégyen, sem dicsértetni nem öröm és dicsőség.

—r —s.

Voyage au pays des milliards. (Utazás a milliárdok honába.)
Par Victor Tissot. Páris 1875.

A németek nem I. Napoleon óta haraguznak a francziákra, hanem Lessing óta, ki őket irodalmi tekintélyökben támadta meg, de maga is tőlök tanult írni. Stylje mesterei Voltaire és Diderot voltak, kiket bírálataiban addigi magasságukból leszállított, ámbár még az utána következett legnagyobb német író, Goethe sem tartotta méltóságán aluli dolognak, hogy e két francziát németre fordítsa. Tény azonban, hogy az úgynevezett „Franzosenfresserei“ (francia-falás) igazán csak I. Napoleon megbukása után fejlődött ki, és csodálatos! az

újabb német nemzedéknek ekkor kiemelkedett legnagyobb hatású két írója, Börne és Heine, ismét francia eszmékből táplálkoztak, francia stylben írtak, francia levegőt szívtak és francia földbe temetkeztek. Magok a francziák, eltelve saját magokkal, sokáig nem igen törődtek szomszédjaik barátságatlan érzelmeivel s énnélfogva se viszonzni se megváltoztatni nem iparkodtak; úgy voltak irántok hangolva, mint körülbelül bármely más idegen nép iránt, legfőljebb, hogy kevésbbé ismerték őket, mint egyéb szomszédjaikat. Különös, hogy ez a szomszéd nem ismerése Európaszerte nyugat felől keletnek irányúl: a német még mai nap is jobban ismeri a francziát, mint a francia a németet, mi magyarok jobban ismerjük a németeket, mint ők bennünket, s Romániában többet tudnak a mi viszonyainkról, mint mi az ottaniakról. Elég az hozzá, az I. meg III. Napoleon között elfolyt évtizedek alatt a németek agyarkodását a francziák ellen nem francziák útasították vissza, hanem németek, a német chauvinismus félszégeit németek, s első sorban és leghathatósabban ismét Börne és Heine ostorozták. Csakhogy érzelmeket nem lehet észre téríteni. Börne könyve: *Menzel der Franzosenfresser*, szintoly közmegebotránkozást költött a németeknél, mint Heine gonoszkodása, midőn öt centimet (két krajczárt) írt alá a teutoburgi Hermann- emlékre.

Ugyanis Heine mondotta, hogy a gyöngének, az erős ellenében, csak egyetlen hathatós fegyvere van: a gúny. Im, ezt a fegyvert forgatja Tissot úr is, a fenncímzett, közel négyszáz lapra terjedő kötet szerzője, melyben a maga részéről is telhetőleg igyekszik a francziák régi mulasztásait pótolni, megismertetve nemzetével azt a népet, melyet eddig nem ismert és saját vesztére kicsinylett, s megismertetve különösen e nép vezéreit, egy Vilmost, egy Bismarckot, egy Moltkét meg a többieket. A könyvből, egy pár hónap alatt, 14 kiadást kapkodtak szét, a mi azt jelenti, hogy a francziák csakugyan buzgólkodnak megismerkedni azok viszonyaival, kik az utolsó háborúban oly váratlanúl a nyakokra nőttek; hanem jelenti azt is, hogy a munka elmésen, vonzólag, szóval szépen van írva, mert a francia közönségnél csak oly mű számíthat nagyobb és tartósabb sikerre, mely formai tekintetben jeles, melynek van stylje.

A németek boszankodással fogadták a könyvet, de ada-

tait bajos volt megezáfolniok, mert az író azokat, igen helyesen és ügyesen, többnyire magok a németek által szolgáltatja ki magának. Így például Berlinnek, „az isteni félelem és jó erkölcs városának“ istentelen és erkölestelen voltáról hivatalos statisztikai kimutatások alapján, berlini rendőrbiztosok vezetése mellett, berlini lapok tudósításaiból és a berlini lapokban található gyalázatos hirdetésekől győzi meg az olvasót. A zsoldos és ámító hírlapirodalmat Wuttke lipcsei tanár szavaival jellemzi, *Die Deutschen Zeitschriften* című könyvéből. A német bel- és külpolitika kárhóztatását a német birodalmi képviselőház tagjai által mondatja el. A deákok csúnya korhelykedését saját dalaikban írja le. Szóval, az eredeti forrásokból merít, embereit magokat beszélteti, annyira, hogy könyvének bátran adhatta volna ezt a címet: „Les Allemands peints par eux-mêmes.“ S oly gazdagon, híven és élénken tudja csoportosítani alakjait — kivált a berlini élet rajzában, mely a munka fele részét foglalja el — hogy egészen ismerőssé teszi előttünk az ismeretlen környezetet, s a ki Tissot úr könyvét olvasta, bizonyosan egyszeriben megértette, sőt természetesen találta, a mit a lapok nem régen jelentettek Berlinből, hogy ott, nyomban Stroussberg moszkvai elfogatása után, egy botrányos bohózatot adtak elő a vasuti királyról.

Szerzőnk rajzai mindamellet koránsem mentek az elfogultságtól. Nem, mintha hamisítana, de egyes részleteket erősebben kiszínez, míg másokat háttérbe szorít és eltakar. Leginkább a terhelő tanúkat hallgatja ki, a mentőkről gyakran megfélelkezik. S az okozatok okát sem mindig ott keresi, a hol kellene. Németország társadalmát fölbomlóban látja, mert materialista és istentagadó, Franciaország társadalmának üdvét pedig a római katolikus eszmék diadalában áhítja. Kettős tévedés: egyfelől ugyanis a német társadalom zöme korántsem mondható materialistának és istentagadónak; másfelől azok a vallásos eszmék, melyeket a szerző feltüntet, nagyon ultramontán szagúak, még Lateau Lujza csodája is szerepel bennök, vak tekintélylyel pedig a mai kritikai korszakban többé nem lehet társadalmakat újjászületni.

Tissot úr különben lelkiismeretesen tárgyilagos igyekszik lenni. Bizonyítja ezt már azzal, hogy — mint feljebb említettük — saját szemléleteiből és eredeti német forrásokból merít. Egyben-másban tán ezek a források és szemléletei

sem kifogástalanok, de megbízhatóbb kalaúzókat e kettőnél hol keressen? Saját tapasztalásainkkal mérve össze állításait, a valósággal egyezőknek találjuk. Így például, a mit az északi német konyháról iszonynyal ír. Így, a mit a porosz érdekekben Magyarországon működő politikai írókról beszél. Így, a mint a német egyetemi tanárokról nyilatkozik, kiknek megdicsérei alaposságát, de megrója gyakori aprólékoskodását, meg különösen, hogy előadásuknak formájával nem törődnek és styljük nincs. Természetesen csak nagyobbára, mert örvendetes kivételek itt is akadnak. Általában, a mit szerzőnk elismerésre méltónak talál, azt ellenségeinél is őszintén elismeri, s ezzel is bizonyítja, hogy tárgyilagos akar lenni. Goetheért lelkesedik. Károly Ágost weimari nagyherceget magasztalja. Nagyon méltányolja Rauchot, Kaulbachot. Augusztá császárnéről igen rokonszenves képet rajzol, a béke és jótékonyság angyalát írja le benne, igaz, hogy egyszersmind Bismarck ellenfelét, kit a német birodalom Mephistophelesének nevez; de ezt a felfogást is tényekkel igazolja. Bámulattal szól többek közt a berlini hadügyi osztály jeles szervezetéről. Követésre valónak hirdeti a németek gondosságát, szorgalmát, tanulni szeretését, úgyszintén költői kedélyöket, egyszerű és igénytelen életök módját.

Hogy azonban a könyv egészben még sem kedvező a németekre s a francziák rokonszenvét irántok egy tized foknyival sem fogja emelni: az világos. Az ellenség szeme élebbben lát mint a jó baráté, kivált hibákat, s régi dolog — ámbár nem igen fordítjuk javunkra — hogy elleneinktől inkább megtudhatjuk az igazat, mint barátainktól. Tissot úr könyvéből a francziák sokat megtanulhatnak, a mit a németekről eddigelé nem tudtak s a mit tudniok hasznos; de a németek is okosan cselekszenek a magok érdekében, ha a franczia utazó kellemetlen észrevételeit nem haragjokra, hanem figyelmökre méltatják.

GREGUSS ÁGOST.

Italia economica nel 1873. Seconda edizione riveduta ed ampliata. Pubblicazione ufficiale. Roma; tipografia Barbèra. 1874.

A jelen munka első kiadása az olasz földművelés, ipar és kereskedelmi minisztérium támogatása mellett az ott e tárczához tartozó statisztikai hivatal által a Rómában összegyűlt olasz tudósok tizenegyedik congressusának volt ajánlva, s

tényleg azon alkalomra is készült. A második kiadás azonban ez alkalmosság helyett általános képet akart nyújtani Olaszország viszonyairól; minden fejezet nemcsak átvizsgálott, hanem az adatok egész 1873 végéig ki is egészítették. E mellett a statisztikai hivatal részéről C. Correnti úr egy grafikai táblázatokból álló füzetet is csatolt hozzá, a mely 22 táblázatból áll; átnézeti adatokat szolgáltat a légnyomat, hőmérsék, csapadékról 11 táblázaton; mint szintén a tengeri munkálatok haladásáról egy táblázaton; a háromszögtani és más módon eszközölt fölvételekről két táblázaton; a népesség sűrűségéről az egyes kerületekben, városokban, falvakban; az írástudók számáról; a külföldön lévő olaszokról hat táblázaton; végül az utolsó két táblázat a személy- és a vagyonbiztonság ellen elkövetett vétségekről nyújt képet.

A mi magát a munkát illeti: annak hiányos voltát maga a statisztikai hivatal is elismeri előszavában, de azzal menti, hogy a talaj-termelést, a bányászatot, ipart, kereskedelmet, hajózást, hitelintézeteket illető adatok a második kötet tárgyát képezendik. Ezeknek összeszedése ugyanis a statisztikai hivatal szerint nem sürgős, mert a kereskedelmi és hajózási statistikára nézve van évenkénti gyűjtemény; a kereskedelmi és ipari célra alakult társulatoknak csak nem régen jelent meg teljes statistikája; szintén a hitelintézetek forgalmáról az egész országban havi kimutatások jelennek meg. A bányászatra nézve magán-írók művei a kisegítők; a kataszter a használhatatlan területeket kimutatja; a házi állatok számát, az aratási statistikát, a selyemtenyésztést, halászatot illetőleg becses monographiák adtak ki; végül a kereskedelmi mozgalomra nézve a kereskedelmi kamarák jelentéseiben becses fölvilágosító adatok kínálóznak. Ha tehát részben e tekintetben már most is nyerhetni adatokat: nem oly sürgős az összeszedés, mint a meteorologia, népszámlálás, állampénzügyre vonatkozó adatoknál, melyek még együttesen nem jelentek meg soha. Hasonló állott volna az olasz ipar viszonyaira nézve is; azonban e tekintetben a statisztikai hivatal bevérandónak tartotta a bécsi világtárlati olasz esküdtek jelentését, mely még a második kiadás közzétételekor sem volt készen.

A munka maga 740 lapra terjed. Szól első cikkben a légtüneti viszonyokról; külön ismertetvén 1. a légköri nyomást; 2. a lég hőmérsékletét; 3. a csapadékot; 4. az időjárást; 5. a villanyosságot.

A második cikk a víz-, hely- és földrajzi viszonyokat tárgyalja. Szól 1. általános észrevételekben; 2. a vízrajzi

viszonyokról; 3. a helyrajzi viszonyokról; 4. a földirati viszonyokról.

A harmadik cikk a népességről szól. Részletei: 1. A királyság általános népszámlálása 1871. december 31-kén. 2. A nagyobb községek lakossága. 3. A népesség mozgalma az 1861—1871-ki tíz év alatt. 4. A külföldön levő olaszok számbavétele.

A negyedik cikk a közoktatásügyet tárgyalja. Következő szakaszokra oszlik: 1. Általános észrevételek. 2. Népoktatás. 3. Középoktatás. 4. Felső oktatás. 5. A népművelődést elősegítő intézetek és a különös célra szolgáló intézetek.

Az ötödik cikk az iparos és a szakoktatást ismerteti. Szakaszai: 1. Általános megjegyzések; 2. művészeti és iparos iskolák; 3. műszaki intézetek; 4. intézetek és iskolák a kereskedelmi hajózás részére; 5. különös célra szolgáló felsőbb iskolák.

A hatodik cikk a bűn- és közügyi törvénykezés statisztikáját adja. Feloszlik: 1. a bibliográfiára; 2. a statisztikai adatokra.

A hetedik — külön — cikk a börtönökről,

A nyolczadik cikk a kegyes intézetekről szól. Szakaszai a következők: 1. A kegyes intézetek statistikájának eredete és fontossága 1861-ben; 2. a királyságban létező kegyes intézetek általános állapota; 3. a kegyes intézetek viszonya a régi volt államokhoz és eloszlása a tartományokban.

A kilencedik cikk a hadsereg statisztikáját adja.

A tizedik cikk a tengerészet viszonyairól szól.

A tizenegyedik a közmunkákat tárgyalja. Szakaszai: 1. általános észrevételek; 2. közutak; 3. folyók, patakok és csatornák; 4. földjavító munkálatok; 5. kikötők és átjárók; 6. vasutak; 7. távírda és posta.

A tizenkettedik az állam pénzügyi viszonyairól szól. Szakaszai: 1. Bevezetés; 2 a régi államok pénzügyi viszonyai; 3. az olasz pénzügy egységesítése; 4. a pénzügyi tervek, előirányzatok szervezése; 5. az egyesített mérlegek 1861—1873-ig; 6. a földadó; 7. az ingó vagyon adója; 8. a gabnaneműek őrlésére vetett adó; 9. a jövedékek; 10. az üzletekre vetett adó; 11. a posták, távírdák és a vasúti forgalom jövedelme; 12. a lottó; 13. az 1861—1873 közti időben a kiadások főmérlege; 14. az eladott államjavak; 15. a tartozások.

A tizenharmadik szakasz a községi és tartományi pénzügyekkel foglalkozik. Következő részekre oszlik: 1. A községek és a tartományok egyesített mérlegei; 2. községi bevé-

telek; 3. községi kiadások; 4. községi pótdadók; 5. a római tartomány községi mérlegei; 6. a tartományi székhelyek községi mérlegei; 7. a tartományi mérlegek.

Végül a tizenegyedik szakasz a választási statistikát nyújtja két részben, melyek közül az egyik 1. a közigazgatási választások, a másik 2. a politikai választások választói statistikájáról szól.

Az ezen adathalmazban kínálkozó sok tárgy közül különösen megérdemli a figyelmet a külföldön levő olaszok számbavétele, a mely az 1871. jun. 20-án hozott törvény értelmében a követségek és konzulátusok útján ment végbe, s a statisztikai hivatal a legnagyobb elismerését fejezi ki a munkálat pontosságáért. Pedig ez alkalommal nem kevesebb, mint 232,000 olasz vétetett számba, még pedig a szokásos adatokon kívül honossága, régi és új foglalkozása, új honában viszonyai, (például, hogy mért vándorolt ki s új helyén mért nem honosítottá magát?) is figyelembe vétettek. Az eredmény nem kimerítő ugyan, mindazáltal oly nagy fontosságú kérdésnél, mint a milyen a kivándorlásé, minden kísérlet figyelemre méltó.

A közoktatásügyre vonatkozó adatok csak kivonatai a közoktatásügyi minisztérium hivatalos jelentéseinek. Különösen a népiskolák haladását lehet belőle kiemelni, az iskolába járók száma a lakosságnak 4.64^o/_o-át tévén 1862-ben, és 6.51^o/_o-át 1872-ben. Ezt mutatja az írást tudatlanok nagy számának, mely 1861-ben volt 78.29^o/_o, csökkenése 1872-ben 73.27^o/_o re. Hogy még ez utóbbi is borzasztó: semmi további bizonyításra nem szorúl. Több ízben mutattak be javaslatot a kötelező népoktatás elve mellett, de mindig elesett az. Az eltérés az egyes tartományok közt igen nagy. Míg Siracusában 90.25, Caltanisettában (szintén Szicziáliában) 91.67, sőt Róma mellett Teramóban is 89.06^o/_o az írástudatlanok száma: addig Bergamóban csak 43.82^o/_o az. Róma az átlag felé jár 70.67^o/_o tel, s ép azért aligha nem az utolsó a hasonló lakossággal bíró európai városok közt. — Ha itt nagy a hátramaradás: a felsőbb iskoláknál, a középiskoláknál, nőiskoláknál, egyetemeknél stb. egyáltalában nem mondhatjuk azt. Sőt az ipar- és a szakiskolák terén sok előhaladás történt. Hasonlólag közismeretű dolog az, hogy az olasz könyvtárak mily gazdagok. Kár, hogy e gazdagság főleg a középkor hagyományaira vonatkozik, melyek a legutolsó években nem szaporítottak kellő mérvben, s így hasznát főleg a történettudomány veszi. A gyakorlati élettel összekötetésben álló népkönyvtárak és olvasó termek hiánya annyival inkább szembetűnő.

A mi a szakoktatást illeti: 20 szakiskolában 104 tanár mellett 1377 növendék nyer iparos szakoktatást. Ez intézetek részben a társulatok, részben a község, tartomány, részben az állam által tartatnak fenn. Hasonlóul a felsőbb szakiskolák is, a melyek már azonban nagyobb mértékben nehezednek az állam terhére. E tekintetben felette érdekesek az adatok az előttünk levő műben, többek közt a beiratási és a tandíjak statistikájára nézve.

A törvénykezési statistika, mint szintén a börtönökről szóló szakasz is sok érdekes részletet tartalmaz, annyival inkább, mert az előbbire nézve összehasonlító adatok is adatnak 1871-ről. Az összes kihágásokból mintegy 70,000-et kivéve, a többi főleg a tulajdon és a személybiztonság ellen elkövetett vétségekből áll, a mely két cím 150,000 esetet foglalhat. — Ugyanezen arány áll 1871-ről is a kimutatásokban.

Egyik legérdekesebb része a kegyes alapítványok statistikájáról szóló szakasz az egész munkának. E szakasz meglehetősen felforgatja azon fogalmakat, a melyeket Emminghaus gyűjteménye adott az olasz szegényügyről. 20,123 intézet 6,305,278 szegényt segített, s ha ebből kivesszük a kölcsönt adó intézeteket, úgy a végadatok ezek: volt 17,897 ily intézet, segélyezett 1 980,534 embert (az összes lakosság 1871 végén volt 26,801,154); ez intézetek vagyona volt 1.102.293,392 lira; összes kiadásuk, melyből több mint fele segélyezés, 81.720,165 lira. Ily óriás azon összeg, melyet a jótékony intézetek adnak a lakosság $\frac{1}{13}$ -ad részének magán-úton. E borzasztó aránytalanság megfejtését különben a szicíliai terjedelmes zárdabirtokokban találja, melyek épen jótékonyosságuk által a restség asylumai lettek. Ezen szakasz különös érdekét még növeli az, hogy minden egyes tartományban elő van sorolva a kegyes alapítványok története és az e tárgyban való törvényhozás, mely felette érdekes adatokat szolgáltat.

A közmunkaügy statistikája is érdekes adatokat szolgáltat. Olaszország egyesítése óta 1860-tól kezdve a rendes kiadás e czímen 635 millió lira volt, a rendkívüli 627 millió, együtt 1,262.945,360 lira. Ebből a rendes kiadások közt az útfenntartásra 105, a vasútakra 155, a postára 200 millió esik, míg a rendkívüliben a közútépítés 73, a kikötők 58, a vasútak 424 millióval jelentkeznek. Íme, egy adósságokkal terhelt s közmunkákkal a miénknél bizony jobban ellátott ország is mily áldozatokat hoz a közlekedés érdekeinek. De van is 95,947 kil. állami, 274,592 kil. tartományi útja; ezenfölül pedig 6206 kil. vasútja, a melyből 2538 Ferrovía dell' Alta

Italia társaság birtokát képezi, mely tudvalevőleg a mi es. k. szab. déli vaspályatársulatunkkal áll kapcsolatban. Messzire vezetne itt felsorolni az egyes intézkedéseket, a melyek a kezelésre vonatkoznak, s a melyek útat mutatnak más államoknak is, a melyek oly rövid idő alatt óhajtják századok mulasztásait egyszerre helyreépíttetni. Hasonló áll a földjavításokról is, a mely munkálatok eredményei szintén e statisztikában közöltetnek, összeállítva az egész királyság területéről.

A népességi, hadsereg és tengerészeti statistika semmi különösebb érdekléssel nem bírhat; beosztása és kezelése is egészen a szokásos.

Az állami pénzügyekről szóló szakasz előrebocsátja a régi államok közhitel-ügyét s aztán a módosztatásokat, a melyek szerint vétettek át a különböző eredetű és természetű adósságok, és mint lettek azok egységesítve. Ezek, és a rögtöni fedezetet megkívánó nagymérvű szükségletek voltak azok, a melyek beleragadták az olasz államot a deficitekbe. 1861-ben 458 millió bevétellel 812 millió kiadás állt szemben, s a hiány 353 millió volt. Ez az arány állandó lett, bár a bevételi források fokozatosan emelkedtek, de a kiadás is épen azon mértékben emelkedett. Így 1873-ban 1180 millió bevétellel 1384 millió kiadás, tehát 203 millió hiány állott szemben. E hiányt eloszlatni még eddig nem sikerült, daczára annak, hogy az adók fokozatosan emelkedtek, új adók hoztak be, a melyek közül csak az őrlési adó, — mely adó, mellesleg megjegyezve, csak a lehető legnagyobb pénzügyi szükség által van indokolva — 1873-ban már 64,3 milliót hozott; daczára annak, hogy az eladott államjavaktól 1873 végéig 170 millió jött be, az úgynevezett egyházi pénzből 447,6 millió lira. A tőke-tartozás összege 6751 millió lirára ment 337,5 millió évi járadékkal.

Kevésbé sötét az egyes községek és tartományok pénzügyi helyzete. Meg kell jegyeznünk különben, hogy az egyensúly helyreállítására nagy erőlködések tetetnek, s legújabb időig az a jelszó, hogy: semmi új kiadás nem szavaztatik meg a nélkül, hogy megfelelő magasságú új bevételi forrás ne találtatnék, lelkiismeretesen követtetett. Ennek köszönhető főleg azon jelentékeny javulás, a mely az olasz járadék-levelek árjegyzékén mutatkozik.

Ila a kilátásba helyezett második rész is megjelen, és pedig így feldolgozva: akkor az olasz irodalom méltán büszke lehet egy oly munkára, mely jelen életét, átalakulásának történetével együtt oly élvezetesen és oly tiszta átlátszóssággal tárgyalja, mint a hogy más nemzeté nincsen. Gy. E.

A KÖLTŐ ZRÍNYI MIKLÓS ÉLETÉHEZ. *)

Zrínyinél alig van egy-egy nagyobb, s a mellett vonzóbb alak összes történelmünkben. Ennek oka, mert több oldalú jeles tulajdonokkal alig bír egy is. Mert egyfelől a hős nagy tettei, másfelől a honfi bölcs tanácsai, — egyfelől a kemény vitéz, másfelől a gyöngéd szívű költő érzelmessége, — a kitűrő, edzett, s a mellett ismeretekkel gazdag hadvezér s az önmegtágadásban honához, fejedelméhez hív magyar fényes tulajdonai ötlenek szemeinkbe, ha közelebről tekintünk reá.

Már neve egy nagy gondolatot jelel. Nevének egyszerű említésére végig vonulnak emlékezetünkben a szigetvári hőstől kezdve a legnemesb magyar fejedelem II. Rákóczy Ferenc koráig a legdicőbb alakok, melyeket történelmünk felmutat, hazánk legviszontagságosabb korának eseményei, fényes álmokképek, keserű-édes emlékezésekkel, melyekhez mélabús hangokat ad amaz idők költészete a kurucz világi dalok, s aztán a vallási és társadalmi elnyomatás, elkorcsosodás sötét képe, mélységes tatóngó sír, melyből nagy nehezen támadt ki nemzetünk, de melynek sorvasztó hatását maig sem heverte ki:

A Zrínyiek hősi alakjai között némelyeket kevésbé emel ki a történelem, mint az első Zrínyi Miklós utódait a mi Miklósunkig. Kisebb-nagyobb emelkedettségben találjuk a déli határszélek védői közt, a hadcsapatok élén, Horvátország kormányán őket. A hon történelme folyamából a két Miklós s Péter, s ama felséges női jellem Iloha emelkednek ki legmagasabban.

*) Egy nyilvános felolvasásból.

A mi Miklósunknak születési éve maig sem bizonyos. De az év 1616—18 közt lehetett. Neveltetése, mint az időbeli hősök gyermekeié a csaták zajához közel, s azok — és dicső tettek hatása alatt. Igaz, hogy az atyjától korán elmaradt két (talán 5) éves gyermek a Muraközben egy csatában vett részt, s tanulságot a megfutamodott török hadtól. A folytonos megszállásnak kitett vidék szakadatlanul izgatottságban tartja családi lakhelyöket Csáktornyát, mely állapot, ha kiállhatatlan a mai gyöngye idegzetnek, hatalmasan edzé meg az időben a férfi lelkét. Ő reá a hagyományos helyzet, a Zrínyiek története, az atyának akkor és sokkal utóbb is úgy vélt megmérgeztetése, olykori diadalmak, vagy nem sikerült kicsapások után néha megfogyva, többször győzelemjelekkel történt bevonulások, — ezek közt a levágott török fejek halmaza: ez tett hatást. Mindez nem csak hőssé edzette, hanem költővé is képezte. Mert ily egyes jelenetekből szedi össze, válogatja ki a költő azon részleteket, melyekből épőszát alkotja, jellemeket, melyeket kiszínezve költeményéhez használ, — melyek összességéből kerekedik a nagy mű, mely nevét halhatatlanná tenné, ha tettei nem volnának is.

Árván maradvá Pázmány lett gyámja s a legújabbán általa felállított nagyszombati jezsuita-egyetemben iskoláztatott, hová akkor Magyarországnak kivált újonnan megtért előkelői, utóbb erdélyiek közül is többen küldték gyermekeiket. S ezekre itt nagy gond is volt, s valóban a legbensőbbben vallásos, az egyház szelleméhez idomító, egy részt igen szabályos, más részt mégis szabad úrias nevelést vettek. Ennek annyi jó eredménye legalább volt, hogy a magyar nemzet történetére, jogaira némileg útasítva lettek. Itt kezdette Zrínyi azt gyakorolni, mit első tanulmányának mond: Istvánfi és Bonfin olvasását. — Zrínyi lelke is mélyen vallásos lett, — de, mint látni fogjuk, vakbuzgóság és üldözési hajlam nélkül, mivel pedig maga atyja is. vádolható. (Salamon F. *Koszorú* 1864. I. 220.)

A nagyszombati neveléshez tartozott az is, hogy gyámjánál, a hatalmas érseknél gyakran megjelent, részt vett egy-némely társalkodásban, mely politikai ügyek felől folyt, sőt gyámjával vagy társaival nem csak Pozsonyt, hanem olykor-olykor Bécset is meglátogató. Mind nagy hatású dolgok ifjú elmére, de valamint N.-Szombat úgy Bécs sem tett hőszünkre elcsábító vagy röntó hatást.

Utóbb Olaszországba utazott (1636) s evvel mintegy berekeszti nevelődése pályáját. Meglátogatja Velenczét és Rómát. Ez utazás hatását is látni rajta. Az olasz irodalom és költészet, melynek nyomai oly erősen mutatkoznak munkáin, ekkor tünt fel neki az életből és így legerősebben. De Olaszország ekkori viszonyai közt, nem sok lehetett reá nézve meghatározható, meglepő; a városok, melyek egykor szabadok, hatalmasok voltak, most alá szálltak, a pápa éppen Galilei eretnégységével bajlódott, déli Olaszország spanyol igában, — a legkitünőbb szellemek csak elégedetlenséget hintenek, mint Machiavelli, kinek műveivel való ismeretségét prózai dolgozataiból látjuk. Az olasz költőktől mindenesetre sokfélélt tanult; nemcsak költői formákat, kifejezéseket, hanem érzést és honfájdalmat is.

Zrínyi azonban nem állapodott meg ennyiben. Nála a hadi ember nem emésztette föl az eszmélő, sőt komolyan tanuló honpolgárt. Ha arra szánta is magát, hogy hazáját fegyverrel szolgálja: nem szünt meg hona politikai viszonyairól, társadalmi bajairól, ezek orvosszereiről komolyan gondolkodni. Hogy kortársai közül senki ezzel ily komolyan s nyomonosan nem foglalkozott, azt munkái tanúsítják. S e munkák nem valamely felületesen megismert helyzetről, viszonyokról, könnyeden kitalált intézkedésekről szólnak, hanem legkomolyabb s valóban alapos tanulmányokon épülnek. Mert a férfiú, mielőtt a honvédelmi rendszert illető javaslatát, vagy a magyar nemességhez intézett felhívását előadná, komoly tanulmányokat tett a régibb és újabb hadi történetírók könyveiben, — komolyan tanulta Európa akkori helyzetét, politikáját, az országok kapcsolatait, a népek szokásait, erkölceit. Ezekből kívánja nemzete helyzetét a népek körében tájékozni, kiszámítani: mi erő kell e helyzet fenntartására és biztosítására, — mi kell kivált a keresztyénség — mi nála, úgy tetszik, nyugoti művelődést jelent — állandó nyugalmanak végleges megállapítására. A 30 éves háború csaknem szeméi előtt folyt le, — s benne az atyja Zrínyi György is részt vett. Ez a hősök egy sorát s nem egy fáját állította elő; a svédeket, a németeket. E tájban Franciaország nevezetes korszaka kezdődik: a XIV. Lajos kora nagy maréchaljaival, költőivel, udvarával, s ama finom kulturával, melynek összes Európa hódolt, — mely Franciaországnak azt a nagy elsőséget s társadalmi

dictatorságot alapította meg. Zrínyi mindezekről tudomást vett, és midőn akár hazájának jövőjéről, akár épen a honvédelem rendezéséről volt szó: mindezen dolgokról szerzett ismereteit felhasználta. Ezért művei más szemmel nézhetők, mint másoké az ő korából. Mások az ekkor uralkodó vallási, hitfelekezeti érdekből vezetettek s attól kisebb-nagyobb mértékben elvakítatva gondolkoznak és írnak: Zrínyinél hitfelekezeti érdek nem jön szóba, hanem az összes nyugot, vagy kivált a magyar nemzet ker. műveltségének érdeke. Mások nem tekintenek a külföldre, annak távolabbi népeire és érdekeire, a régi és újabb írók tanaira: Zrínyi ellenben igen. Európa helyzetét, érdekeit tekintetbe veszi; ezekhez méri nemzete állapotát, ezekhez szabja óhajításait és terveit.

Hadvezéri tettei nem tartoznak ránk közelebbről, mert a honfiról s a költőről kívánunk szólni. Azt tehát, a mit tett ifjúkora első éveitől: mikép segítette saját költségén tartotta csapatával Ferdinándot Morvában a svédek ellen (1646), mikép verte meg Ali basát, — mikép vívott egymásután csatákat, saját területén és annak vidékein a törökkel, — mikép építette Zerinvárat egyik erődéül e tájnak, — mikép veri le a Szávánál, majd Buda környékén, Csallóközben, s Érsekujvárnál — mindig saját vállalkozásából és tulajdon övéi erejével — a haza elleneit, majd miket tesz Zerinvár alatt és Óvárnál, — mikép folyik hatalmas működése, sokszor gyanúsítatva, sokszor gátoltatva, míg 1664-ben kedves várától daczból elejtetik s kénytelenül nyugalomra tér és nem sokára gyászos véletlen áldozatává lesz: azt bővebben nem érintjük. Csak arra térünk, minő hazfias lelkület tündöklik ki munkáiból. — Ezek általán véve hadtaniak és költőiek. De az elsőbb osztályhoz tartozókat hazafias lélek tüze eleveníti, s a hatás forró vágya teszi népszerűekké. A hős maga is azt mondja 1649-ben, midőn alig 30 éves korában horvátországi báni méltóságát ünnepiesen beigtató beszéddel foglalja el: „Genius me magis ad tractandum gladium, quam ad gestandam togam invitat“.

Azonban a közügy szolgálatának egyik ága a másikkal van kapcsolatban, a honvédelmet a közigazgatás, és ezt a közerkölcsök tekintetbe vétele nélkül rendezni lehetetlen. Zrínyi műveiben is érintve látunk sok dolgot, mi az utóbbi körökhöz tartozik. — Prózai művei közül legnevezetesebb *A török Afium*

ellen való orvosság lett, mely utóbb a kezdő rész egy kifejezésétől oly czímet nyert: *Ne bántsál a magyart*. E szót pedig Croesus néma fiától veszi, ki egész életén által némán hallgatva, akkor szólal meg, midőn atyjára emelnek pallost, s akkor kiáltja: „*ne bántsál atyámat*“. Így szólal meg ő is, ki inkább karddal s hadrendező észszel szokott tenni, mint szólani. S meg is szólal oly erővel, oly nyomos érveléssel s oly ékesszólón, mint alig valaki a magyar nemzet fiai közül e nemzet érdekében!

A magyar nemesség lelkéhez szól, a család, a hon érdekében, az elhunyt dicső ősök nevében. Felhossa a régi görögök példáját, kik nem tekintették Xerxes hada számát, hanem hős halálra szánták el magokat, hogy éljenek. Idegentől segélyt nem várhatni; s ennek bebizonyítására feljárja a szomszéd és távoli nemzeteket s azok állapotát, helyzetét, velős rövidségű sorokban előterjesztve, kivonja a tanulságot, hogy: *idegenekben nem lehet reménység!* És a mi közelebb az ausztriai idegenek segítségét illeti, teljes nyomossággal mutatja meg, hogy *német segítőink a honnak csak ártottak, s nem használtak soha*. A Mátyás utáni időköz kezdve a maga koráig jön le; és bizonyítgatása, úgy hiszem, kifogástalan: „Valaki idegen jön ez országra, avagy nem tud, avagy nincs szerencséje az operáláshoz“. „Nyáron s aratás után őszszel, jól megrabolván országunkat, visszamentek, s magunkat magunkra hagytak“. . . . — „*azt kívánom concludálni, hogy mi magyarok ne tegyünk fundamentumot senki vitézségében, hanem míg isten ép kezét-lábat adott kinek-kinek, azon erőlködjék, hogy az idegenek ne legyenek szükségesek principaliter, hanem *accessive* segítségképen. Mert bizonyára a mi sebünk senkinek úgy nem fáj, mint minékünk, senki nem érzi nyavalyánkat úgy, mint mi*“ stb.

Azért a nemzet saját erejére s elhatározására utal, — a Hunyadiak dicső tetteire, a magyarral vele született testi-lelki erőre, mely azonban közelebbi időkben hanyatlott. Leírja elkeseredve a hanyatlást; a hadat, mely a hont szolgálja, a nemességet, mely tétlenségbe sülyedett, a nemes ifjak nevelődését, mely nem áll egyébből, mint kicsapongásokra szoktatásból. . . . Majd beállanak fiaink „egy magyar úr udvarába. . . . S ott mit tanulnak? Pompáskodni, egy mentét arannyal megprémeztetni, egy kantárt pillangókkal megczif-

ráztatni, egy forgóval, egy varrott lódinggal pípeskedni, paripát futtatni, esküdni, hazudni és semmi jót nem követni“. Szemére veti a nemességnek bűneit, kimélet nélkül és hévvel, de ha arról van szó, kikre bizza mégis a haza megmentését, ismétli, hogy csak mégis hazafira, — nem *garamantára*, nem *indusra*, nem *németre*. De szükség, hogy megjobbuljunk, s megjobbulva komoly szándékkal tanuljunk. Ily czélből írta *Vitéz hadnaggyát*, mint ezt nevezé, — talán egyikét utóbbi tractatusainak. De nem örömet adja közre; mert kevesen szeretnek olvasni, „miből pedig legkönnyebben tanulhatni“. — Itt aztán részletesen adja elő, mit óhajtana a nemzeti honvédelemre nézve. Tízezer katonát legjobb fegyelemmel, s jól megtanítva, — a nemzet rendelkezése alatt békelábon, — hadi lábon legalább ennyi lovast, s ahhoz való számú gyalogot, sőt hadakozás fontosabb esetében az egész nemzet fel-fegyverzését. Ezek kivihetőségét védi aztán erkölcsi és anyagi oldalról. Érdekesnek látszik kivált, a mit a *pénzről* mond. „Ezt is meg kell találnunk, még pedig fogyatkozhatatlan-képen; annyit, a mennyi szükséges; valaki talán azt mondja, hogy nincsen, én pedig azt mondom, hogy vagyon. Mikor Mahumet török császár Konstantinápoly ellen készült volna, sehol sem találának a görögök költséget, kivel hadat, segítséget fogadhattak volna. De midőn a törökök megtörték volna a várost, annyi kincset találának benne, hogy az egész török hadnak elég volt töltözésére. Ne járjunk mi is így vegyük elő valahol vagyon, ha az *oltáron is*, mert az isten nevéért akarunk vele élni“ stb. A munka végén visszatér ismét buzdító, lelkes felhívásban a *vitézi resolutio* ajánlására Így végzi: „Ha Váradot vissza nem vesszük, ha Erdélyt elveszítjük, ne is hadakozzunk azután, hanem vagy most, vagy sohasem; fussunk ki az országból, ha ezt resteljük. Úgy hallom, elég pusztá ország van Brasiliában; kérjünk Spanyol királytól egy tartományt; csináljuk egy coloniát, legyünk polgárokká. De ha ki bízik istenében, szereti hazáját, van egy csepp magyar vér benne, kiáltson fel az égbe az istenhez és énekelje Debora énekét: Áldjátok az urat, kik izraelért önként ajánljátok lelketeket az áldozatra . . . az én lelkem szereti izrael főembereit, a kik szívből ajánlják fel életöket a veszélynek és halálnak. Áldjátok az urat!“

Ilyen ez a híres, egykor csak titokban emlegetett, sokat

dicsért, de kevésbé követett mű: *A török áfium elleni orvosság!* Ily tartalmú a többi is, *A vitézség circumstantiáiról* szóló, a *Tacitus*hoz írt *aphorismák*, a *hadi szerencséről* szóló, a *tábori kis tracta*, mely az első helyen említettnek mintegy gyakorlati alkalmazása, és *Mátyás király dicsérete*. Ez utóbbi már nem annyira hadtudományt, hanem közigazgatást és politikát is érdeklő. A mit a görögök és rómaiak történelmi és hadtani íróból az ő szakjára nézve tudni s elmésen felhasználni lehetett, azt felhasználta. Korának hadait, fegyelmi eljárását, jelességét és gyarlóságait ismerte. Ezek egybevetésén alapulnak jegyzetei; s e jegyzetek nem is kicsiny terjedtségűek. A független magyar hadsereg lelkes tervezőjének, kora legkitünőbb hadi férfjának műve kétségkívül megérdemli, hogy magyar hadi férfiak, a már létesülni kezdő magyar hadsereg férfiai tudomásul vegyék és megismerjék, s felőle mint tudományos mű felől bírálatot mondjanak, — mint hazafias műnek pedig szellemébe beavatódjanak, — példáján indulva hadtudománynyal hazafiságot párosítsanak. Az, a kit kora legnevezetesebb uralkodói megtiszteltek, — kit honában mindenki szeretett, honán kívül minden tisztelt, megérdemli, hogy honfiai s kartársai tiszteljék máig.

Zrínyi műveinek, kivált ama legismertebbeknek, sorsa igen különös volt. Az *Áfiumot*, úgy látszik, utolsó éveiben, 1660 után írta, mert benne Erdély s Várad, Jenő stb. elpusztulásáról van szó. A másik nagyobb, de nem egészen összevágó 3 részből állót, korábban írhatta, mert benne „ifjuságtól forró vérérel“ emlékezik, mit már 40 éves korában aligha mondott volna a különben élte fogytáig heves, de soha sem mohó férfiú. A többinek származása idejéről nem gyaníthatni bizonyost; erről nem is igen gondolkoztak Zrínyi életírói, kik úgy is kevesen voltak. — E műveket eltemette az idő, vagy jobban mondva a XVII. század viszontagságai s a XVIII-nak elkorcsosult, közönyös lelke. Az *Afium* 1661 körül íratva, csak 1705-ben jelent meg először, a nagy nevű, hatalmas és gazdag Forgách Simon kurucz főnök által kiadatva. Természetes, hogy a mit Zrínyi független hadseregről, elszánt erőfeszítésről, a magyar ősökre hivatkozva buzdításul mondott, az most nagyon használható, alkalmazható volt. E kor azt folytatta, kissé változtatott irányban, mit amaz kezdett. Zrínyi II. Rákóczy Ferencznek nagyapái nagybátyja volt, — s Rákóczy az ő elvei-

nek, nemes lelkének örököse. Legalább így tekinti Forgách, ki az említett kiadást Rákóczynak, mint Zrínyi utódának ajánlja lelkes szavakkal. Érdekes mikép elmélkedik a hazafias főúr s egyszersmind kurucz vezér e mű viszonyairól és a helyzetről. Elmondja az okait, miért nem adták ki soha: „noha sokan hallották ugyan hírét, de világosságra ezen szép munka ki nem mehetett. Két okát ennek látom: első, hogy deficiálván ezen méltóságos familia, nem volt azt kinek dedicalni; másik az volt, hogy már oly nyomorúlt sorsra jutott az árva magyar nemzet, hogy senki a hadakozásról, annak módjáról és hadi disciplináról nem is gondolkozhatott; sőt álmodni sem merészkedett, magát egészen idegen nemzet oltalma alá vetvén; az volt szerencsésebb, az ki keményebben húzhatta az igát és foghatta az adót hozó földben járó eke szarvát“. Most már kiadhatni. Vagyon a nagy Zrínyi-családnak egy utódja, kinek nevével közzé tehetni. Szólhatunk is szabadabban és fegyverkezhetünk. Azt kell hát újra kiáltanunk, a mit Zrínyi: a gyakorlat szükséges; ez adta az erőt a rómaiaknak és a németeknek is. „Vajon ezen nemzet miért oly hatalmas ellenünk? Az istennek különb teremtett embere-e mint mi? Annyi feje, annyi keze, annyi lába, annyi tagja a hadakozásra, mint nekünk. Keményebb, türethetőbb, erősebb, magasabb, talpasabb, tenyeresebb-e mint mi? A kit ha a dér megcsíp, mint a légy; ha meleg supponya (zubbony) nincsen, mint a holt; termete mint a czinegének. Talán a maga-viselése, vagy a köntöse, mely csak lötyög-fütyög és egész impedimentum a hadakozásra: az jobb-e nálunk? Talán a fegyvere, koczpitere, hosszú puskája, — a mit ha kiló, nagy dörgést teszen, de nem talál vele, — és annak megtöltése nagy időt kíván és nagy confusiót okoz, az jobb-e a mi kardunknál, kopjánk nál, mely mindenkor kisül és utat csinál magának? Vajon lova-e jobb, mely ha 24 óráig nem eszik, dög; a miénk pedig akkor vidámabb. Hanemha annak könnyebbsége volna gyorsabb a miénknél; midőn mászva mász a lóra, a mikor már mi lovon vagyunk. Hát mivel oly hatalmas azon nemzet? Azért: hogy tam in actu, quam extra actum mindenkor exercitiumja vagyon.“ — Ettől fogva (1705) csaknem egy századig ismét elfeledte a hon a *Ne bántsát a magyart*. — Gondolhatni, hogy ilyesmivel, mikép bánt volna a censura, a loyalis és elfinomult nemesség, az uralkodó papság . . . ; azt is, hogy

a köznemesség is csak titokban mert ebbe nézni, mint titokban s a néma falaktól is rettegve dalolgatá kurucz dalait, az összes magyar költői irodalomnak csaknem legdrágább gyöngyeit, leghathatósabb s legnemesebb hangzatait. (Thaly K. *Vitézi Énekek*. I., II., és *Adalékok*. I., II.) Csak 1790 hozott ismét létre egy új kiadást. Ismét hasonló irányú mozgalmak, ismét Zrínyi szavaiban kerestek tanúlságot. Utána még Kazinczy adta ki 1817. alkotmánytalan időkben, de a mikor már látni kezdték, hogy Zrínyi szavai elég nemesek, mérsékeltek, — a mikor már kezdtek nem félni a „*Ne bántsá*“ szótól — biztosan támaszkodván titkos rendőrségre s azokra, kikről az ekkori gúnydalok szólnak, kik „keresztekkel akartak sirt ásni“. — Ismét a 40-es (1847), végre a forradalmat követett években jelent meg, — most már a többi prózai munkáival együtt, melyeket ugyanazon szellem sugallott és lelkesít.

Mind ezekben, mint egyébűtt, viseletében és tetteiben Zrínyi nem csak hadi ember, hanem nemes jelleméért, magasztos gondolkozásáért kitünő ember és hazafi. Minden, a ki csak ismerte, mond egyik életírója, szerette és tisztelte. Mint életét köztisztelet, úgy halálát közrészvét, megdöbbenés, leveretés kísérte. Magas jellemének hódoltak a francia követelek, kik Csáktornyan meglátogatták, s a francia uralkodó, ki tetemes ajándékkal tisztelte meg, és a császár, ki a német birodalmi hercezség címét ajánlta neki, mit azonban el nem fogadott. Főképp pedig nemzete, melynek a korán elhunyt feletti fájdalmát több rendbeli gyászének tartotta emlékezetben.

Hozzá, mint a hazafiúi erények s nagyság példányához, hódolattal siettek a hon jobbjai, azok közt a nemesebb keblű ifjúság. Igy találjuk vendégei sorában nemcsak a később oly nevezetessé lett Vitnyédit, kinek ott létéből s általában vele volt érintkezéséből (*Levelei M. Akad. Történelmi Tár XV., XVI.*) a protestánsok s a kormány közötti egyezés létrehozására felhívatását magyarázzák ki, hanem Bethlen Miklóst is, Erdélynek ez időben egyik legkiválóbb férfiát, ki mély fájdalommal volt szemtanúja gyászos halálának s kinek felőle mondott szavai hosszas dicsérő beszéddel érnek fel.

Műveltségének, tudományszeretetének is kiváló jeleit találjuk. Erről nem annyira hazai, mint idegen adatok tanús-

kodnak. Tollius hollandi utazó megfordult csáktornyai kastélyában s annak műkincseit, de kivált a tulajdonos művelt, nagy lelkét áradozva dicsőíti. Többek közt a hős elméjének dicséretére említi, hogy néhány nyelven: magyar, horvát, slavon, német, latin, olasz és török nyelven oly készséggel beszélt, hogy valamennyit anyai nyelvének lehetett volna mondani. E tulajdonnal különben már előbbi időkben is bírt egynémely magyar előkelő férfi; így az első Balassa Bálint, kiről hasonló adatot tartottak fenn egykorú iratok. — Nem volt jellemének szebb vonása, mint emberies gondolkozása, bensőleg vallásos, de nem türelmetlen s üldözésre éppen nem hajlandó lelkülete.

A XVII. században hittek, a XVIII. tagadtak, a XIX-ben kételkednek; így jellemzi egy francia író e három század évet. Zrínyi is hívó és hű fia volt egyházának, de hite szelídebb volt mint kortársaié, s szelídebb mint tulajdon atyjáé, kit üldözésről rónak meg. Azt mondják, hogy époszát, mely kiválóan fenntartotta emlékezetét, egyháza érdekében s az abból kitérték ellen irányozva alkotta. Hősének áldozatát úgy fogja fel, mint Krisztusnak „a hitújítás által elárult nevéért“ tett áldozatot. A költemény becséből nem vonna le ily felfogás sem; de a hősnek és hazafinak, kinek fő célja volt minden áron egyesíteni honfiait és a hon vagy nemzet erőit, nem válnék ily irányzat becsületére. Zrínyi valóban távol volt e gondolattól, — mint általában mondhatni távol minden magyar költőnk, még a XVIII. században éltek is. Elég volt erre a politikai és hittani irodalom tere; a költészet menten maradt az üldözés sötét szellemétől. Mit a nála sokkal elfogultabb, sötétebb lelkű Kohári egy szóval sem nyilatkoztatott, mit ez időtájon, szemben a hon bajjaival pártvezérek tekintetbe nem vettek, azt Zrínyi bizonyynyal nem tette vezérgondolatává. Egy férfi, ki úgy nyilatkozik, mint *Mátyás dicséretéről* írott művében Zrínyi, nem állhat az utókor előtt ily sötét felfogással, a lelki szabadság iránti türelmetlenséggel megbélyegezve. — Határozottan roszalja a hittérítés erőszakos eszközeit, hivatkozván azok ellen a keresztyénség alapigazságának törvényére. Megrója a papok uralkodásra vágyását, a más hitűek s általában világiak ellenében; sőt némi közönyt fejez ki, midőn mondja, hogy a vallásosság inkább tettekben áll, és hogy, igazán megvallva, a vallás szertartásai inkább csak a tudatlan

népnek valók. Mindezekről saját szavaiból győződhetünk meg (*Összes munkái, Nemzeti könyvtár* 339, 342, 350 l.). Csak a legutóbbi helyről idézek néhány szót: „Bonfin nagyobb áhitatosságot tulajdonít Fridrik császárnak, mint Mátyás királynak. . . . De bizon az én ítéletem szerint . . . az untalan való szentegyházakról szentegyházakra járás, mise-hallgatás, gyónás, processiókkal való kerülés, . . . untalan papokkal való társaság . . . ezek az áhitatosságok inkább illenek alacsonyabb rendűeknek, hogy sem királyoknak és nagy állapotú uraknak. Az mi hitünk buzgó szereteti az isten, hogy a királyok szolgálják őtet az igazságnak egyenlő osztásával, országoknak szorgalmas gondja viselésével. Ezek az áhitatosságok inkább ama melancholiai inclinatióból és a nagy dolgoktól való félelemből, hogy sem isteni szeretetből és buzgóságból vannak.“ (350 l.) És épen a mi művei és hadakozásai indító okát illeti, ez sem az a sötét fanatizmus volt, melyet róla hirdetnek. Maga így szól (339 l.): „Vannak más okok is méltók, kik kényszerítnek török ellen religion kívül is fegyvert fognunk, és mások ellen is, a kik reánk tusakodnak, akár azok a mi hitünkön legyenek, akár ne; de csak csupán religio titulus alatt rámenni valamely szomszédunkra: nem hiszem hogy sem isten előtt ez ok kedves, sem emberek előtt elegendő.“ Zrínyi nem volt a papságnak, s mi ezzel együtt járt, a vakbuzgóságnak barátja, — annál kevésbbé türelmetlen, mi e korban már szünni kezdett. Ifjúságában a papság által elfoglalt némely jószágát visszafoglalja. Utóbb a nádorságtól (1655) Lippai érsek által üttetvén el, még kevésbbé lesz arra hajlandó, sőt Rákóczy György fejedelemhez írván, határozottan is kifejezi ily érzelmét (*Athenaeum* 1874. 16. sz.). Neki bizonyynyal nemzetének nem vallási nézetei s tévedései, hanem — mit egész irodalmi törekvéséből kivethetni — hazafiatlansága, lanyhasága, hadi kötelezettségének mellőzése forgottak eszében; s kétségkívül nem szellemi vagy vallási egységet, hanem a nemzet anyagi megerősödését s a hon helyreállítását kívánta eszközölni.

Nem, valóban nem gondolhatom Zrínyiről azt a korlátolt felfogást, elfogultságot, melyet tettei és költeménye alap gondolatának szerettek némelyek tekinteni.*)

*) Hogy Zrínyi türelmes volt mint ember és államférfiú egyaránt, az való; de hogy eposza alap gondolatában, a mely szerint isten

Egy bűnét ismeri nemzetének s ez a magával jól-tehetetlen tespedtség, — melyből származik a rendes hadi életre, az áldozatos hazafiságra való ernyedtség és a visszavonás, mely sokszor ama tespedtség palástja. Tulajdonítja ezt az erények és keresztyéni erkölcs iránti hidegségnek. Ez az árulás, — hazafiúi, keresztyéni és nem hitfelekezeti értelemben. Áldozat volt, melylyel Jézus megváltotta az emberiséget; áldozat kell emberek részéről, hogy a keresztyénséget megtarthassák, — áldozat, hogy bűneikért istentől bocsánatot nyerjenek. Áldozat, minő a szigetvári Leonidászé volt, kiről a költő hadvezér jól tudhatta, hogy szintén protestáns volt. A keresztyénség fogalmi szerint s elnevezéseivel lehetett ezeket szólani; az időhöz képest, mely főképp vallásos, vagy inkább egyházi érdekeket ismert, ilyet kellett említeni, feltüntetni; csak ennek lehetett hatását, eredményét várni. De ő nem egy hitfelekezetnek, annál kevésbé a vallásos fanatismusnak szólt, hanem a keresztyénies érületnek, melyet még fölébreszthetőbbnek vélt, mint az önmegtágadó hazafias erényeket. Ellenkező esetben a „még akkor protestáns országban“ (Toldy) önczélja ellen dolgozott volna.

A hősköltemény, Zrínyi nagy elméjének, lángoló hazaszeretetének legdicsebb emléke, ilyen hatásra szülemlett meg. Mindig ósatya emlékei közt forogva, mindig annak elleneivel küzdve, s annak és a Zrínyi-családnak örökölt vezér-eszméjétől, a török legyőzésétől, perczre sem menekedhetve, természetes volt lelkéből e műnek fakadni, melyben Zrínyi felséges önáldozatát magasztos példányul mutatja fel s azéhoz hasonló

a törököt bocsátja a magyar nemzetre bűnei büntetéseiül, ott áll az erkölcsi súlyedtség vonásai között ez is :

Szép keresztyén hűtöt lábok alá nyomtak,
Gyönyörködnek különb különb vallásoknak,

azt nem lehet tagadni. Zrínyi az államférfiú míg egy felől sajnálta, hogy a politikai és vallásos pártokra szakadt nemzet nem tud egy nagy gondolatban egyesülni, addig a költő eposzában aesthetikai ösztönből is catholicus szempontból indult ki. A muzsa helyett, az isten anyjától, Magyarország védasszonyától kér lelkesülést s fölhasználja a keresztyén hagyományok csodás elemeit. Jól mondja Arany: „A bálvány (protestantismus) első helyen említése, a mely ana bűnök eláradásáért mintegy felelőssé tétetik, jellemzi a catholicus író; de mind a költeménye szerint *vértanú* űs, mind a szerző saját szempontjából helyén van.“ — Szerk.

áldozatra híja fel az elernyed s pedig nem inkább a háború fáradságai, mint a béke tartóssága miatt (*Afium*) eltespedt nemzetet. Különösen sértette Zrínyi lelkét a külföldre támaszkodás... Ez a gondolat, melyet főkép ostromol *Afium*ában; ez, a melyet már előbb kívánt kifejtteni nagy eposzában... A kettő különben is szoros kapcsolatban van, t. i. az *eposz* és prózai munkái. Ott egy nagy képből akarja feltüntetni, itt az értelem és hazafiság érveivel bizonyítani az áldozat szükséges voltát. Ott példát adott, mely vonzzon, itt érveket, melyekkel meggyőzzön.

Az őt Zrínyi Miklós nagy és öntudatos áldozatát Zrínyi már korán látta a történelem és krónikák tárgyává tétetni. Már gyöngye ifjú korában olvasta a hős halálának előadását Istvánfi történelmi művében. Csakugyan ebből is vette elbeszélésének menetelét, rendezését; a cselekvő személyeket, melyeket a történet-író szerint számlál el, az ostrom és küzdelem fő mozzanatait. Egynémely eseményt pedig azon krónikákból, melyek a szigetvári hőstett után nyomban megíratnak és közzé tétettek, magyar s más nyelveken. — A költemény célzata főkép a kezdő énekből tetszik ki. Krisztus száll le keresztyéről, elhíni, felavatni a keresztyénség bajnokául Zrínyit, s ez ünnepélyes fogadást tesz, és az önfeláldozásra magát felajánlja. Másfelől a szultán szíve gerjesztetik dühre, a visszavonásban élő magyarok ellen, hogy megtámadja ezeket, s a nemzetet megváltó áldozatra alkalmat adjon. Így jó nagy hadal Szulimán Magyarország ellen, és más tervekkel felhagyva, Sziget alá küldi egy csapatát. A török had egy része e tájon megszáll, s itt egy éjjeli harc fejlik ki Zrínyi vezérlete alatt, a magyarokra nézve előnyösen. A szultán Zrínyihez követséget küld, hogy meghódolásra felszólítsa. A követek visszaütassítatnak. Ezután 12 ezer ember rohanja meg Szigetvárat, de Zrínyi be nem várja, hanem tizedrésznyi csapattal indul eléjük, megzavarván a törököt. Véres csatában hősién küzdenek. Most Szulimán derék hadával jön Sziget alá, s ott támadást intéznek a vár ellen. A magyarok a szörnyű erővel szemben a síkon nagy erővel harcolnak, kivált hatalmasan működő tűzérségtől gyámolítva. A török újabb erőt nyer; Zrínyi a királynak kíván helyzetéről jelentést tenni. Ez üzenet elvitélre két hős ifjú ajánlkozik, kik szerencsésen áthaladva a táboron, végre meglepetnek s erélyes küzdelem után elesnek.

A két deli ifjú vonzó alakja, hősi lelkülete és gyászos sorsa érzékeny hangulatú részlet az elbeszélésben. — A szerencse, melynek Zrínyi, mint a régi hadvezérek, oly sokat tulajdonít, elhagyja a szigetváriakat Újabb roham alkalmával leég a város; külső, belső város török kézbe jut. A megmaradt kis részre rohant ellenséggel végsőre elszántan küzdenek, s többféle esélyek után Zrínyi az ostromlókat még egyszer visszaveri. A török táborban viszályok támadnak; jellemzők, — bár a főeseményre nézve kevésbé fontosak. Különféle episodok, párbajok, melyek közt Deli Vidé is van. Demirhám párviadalainak főbb mozzanatai igen vonzóak, valamint Deli Vid merénye és megszabadulása is. — Végre az elpusztult Szigetvár s a megkevesedett hősök ellen döntő csata készül. A katasztróphát mennyen és földön, isten és ördög hatalma készíti elő; a végzet teljesül; a magyar hősök kitörnek, és sok ezernyi török megölése után életüket feláldozzák. A nagyszerű áldozat vége ment. — A magyar hősi erény megdicsőül; az erkölcsi győzedelem teljessé lesz!

Zrínyi költeményének méltánylására terjedt munkákat írtak. Ezek eredménye röviden abban foglalható: E tárgy választása könnyű, természetes volt a szigetvári hős utódára nézve; de hőskölteményké alakítása ama nagy gondolatnak: a nemzet hősi áldozatának, magasztos önmegváltásának a cselekvények egy sorába befoglalása, a kifogás nélküli rendezés és szerkezet, — ama hazafias lelkesedés, mely az egészen átvonul, — általában az az alkotás, mely e művet szerkesztésére nézve maig páratlan magyar hőskölteményké teszi: ez a mi nagy költőnk művészetének, költői erejének szüleménye.

Nagy gonddal tanulmányozták e művet összevetve azokkal, melyeket a költő felhasználhatott; és találtak ugyan egyes kifejezéseket, melyek benne és Tasso *Jéruszálemében* egyeznek; de másnak találták ebben a szellemet, az alapgondolatot, az irányt és szerkezetet, — még a részleteket is. Semmi öntudatos átvevés, sem tartalomra, sem nyelvezetre nézve; legfőlegb önkénytelen visszaemlékezés miatti egyezése a kifejezéseknek az olasz és latin költőkéivel. És sok, igen sok, miben költőnk az olasz költőnél elébb áll: önállóbb a feltalálásban, nemesebb az irányzatban, választékosabb a tényezőkre nézve. Mert hogy hőseinek nemességét, minden délies ábrándosságtól, romanticus érzelmességtől szabadabb, magasztosabb jelle-

mét ne is említsem: Zrínyi époszában rendkívül helyes tapintattal, s a hőshöz, a megénekelthez és megéneklőhöz, méltó fenséggel vannak alkalmazva, a mű cselekvényébe befolyó fensőbb erők is: Isten a legtisztább, legnemesebb valójában, — ördög a keresztyéni felfogás szerint a maga szörnyűségében. Semmi alsóbb rendű valók, tündérek s ilyfélék, — melyek által Tasso és az olaszok elbeszélő műveiket tehették érzelme-sebbecké, vonzóbakká, — de az eposz gépezetét alsóbb rendűvé, kevésbé komolylyá, az eposz jellemét alacsonyabbá. — Isten ott jelenik meg, hol a cselekvény megindul és bevégeződik, hol emberi erő nem elégséges, — a hősnek elhívásakor és megjutalmazására. — Az epizódok, ha nem hősi tettekről szólnak is, oly nemes tartalmúak, oly vonzók, hogy a nagy gondolatot, mely az egészet eltölti, nemcsak meg nem alázzák, hanem inkább elősegítik és emelik. Delimán és Kumilla, Deli Vid és neje nem lágyak, olvadozók, hanem hőslelkűek, magasztos jellemek. Az olvasót arról győzik meg, hogy itt a színpalakon túl, a szín terén alól is csak hősök léteznek. Ily tárgyalás illet a hős költőhöz. Így tette magát méltóvá művéhez, annak tárgyához. S e részben meghaladja a sok lágy és szerelemben olvadozó olasz költőt!

S mi lett e nagybecsű költemény sorsa?! Először 1651-ben jelenik meg. Ezután alig forgott kézen sok ideig. Míg Gyöngyösinek valamely fensőbb gondolat nélküli, eposzi alkotással épen nem, legfőlebb az érdekes, érzelmes előadás, és igen jó nyelvezet előnyével bíró elbeszélései gyakran adattak ki s köz elismerést nyertek: Zrínyi nagy művét csaknem eltemette az idő. Csak a mi századunk adta ki újra, 150 évi szünet után. Még inkább feledésbe ment, mint ama nagy becsű prózai mű, melyről szoltunk. Legfőlebb annyiban jött szóba, hogy a múlt század végén két költőnk akarta átalakítani, egyik classikai alakot akarván rá adni, másik népies regénynyé alakítván. Ez is inkább megalázás, mint méltánylás; inkább hiányait érezték, mint dicső tulajdonait. S mi okozta ezt? Nem az alkotás, az irány és szellem s általában nem az, mi az ily költemény lényegét teszi; hanem a nyelvezet gyarlósága. Zrínyi egy télen alkotta meg e darabját, s mint ő maga mondja: írta a hogy tudta, bár néhol jobban is tudta volna, ha idejét nem sajnálja. Neki ez volt utolsó gondja! Ő nem volt főképen költő; csak kedvtelésből írt. Volt hivatása, de öntudatos mű-

gonddal dolgozáshoz semmi hajlama. Műtanúlmányok által a lánghalmét szabályozni, annak nyilatkozásait finomítani, simítani, a beszédet újra meg újra csinosítgatni: ezt nem akarta, s talán nem is az ő magasztos élete céljához illőnek tekintette. E miatt nyelve darabos lett. Még saját kora jobb verseelőinek, sőt a maga próza iratainak is alatta maradt. Így a legmagasztosabb mű, és pedig nem sokára, élvezhetetlenné vált, — mond Arany. A dolgot említi Kazinczy is, így szólván: (*Tud. Gyűjt.* 1819. XI.) „Zrínyi megjelené, tanítványa a rómaiaknak és olaszoknak, mint egy nagy tűzű csillag; de ködök fogák el egünket, s a szép csillag eltűnt, egész nagy fényével“... Eltűnt azért is, mert ragyogását a ködös, nehézkes nyelv elburkolta!...

Ez tanúsítja a nyelv gondjának, a nyelvműveltség, a finomabb, nemesebb nyelv megalakításának, megszokásának fontos voltát.

Zrínyinek azonban még nyelvére nézve is vannak némely előnyei, — a sok hiány, a rossz hangzatú verselés, a darabos kifejezések dacára is. Néhol megfelelő nyomatékos rövidséget, másutt jól sikerült szép színezést, néhol merész s pedig nem idegenszerű inverziókat találunk nála. Általában pedig a kornak egyszerűbb népies nyelvét, melylyel hogy nem művészien tudott élni, az okozta, mint mondám is, hogy dolgát nem vette egész komolysággal. Valódi *lusus poeticusnak* csupán, a lángész szeszélyes játékának, nem az ihletett és türelmes művész munkájának.

Sok szépséget és *erőt* s talán kevesebb nyelvhibát találunk lírai darabjaiban, Idylljeinek formáját, nemét bizonynyal az újkori olaszoktól vette. Egyes frázisait s fordulatait is. Azoknál találjuk az Echo-val váltakozó énekeket, az utánzott idyllek egész sorát; Zrínyi sok képét és hasonlatát. De némely darabjában előforduló szenvedély oly természetes, előadása egynémely verseiben annyira magyaros, kivált rythmusára nézve, hogy Zrínyit itt érzéketlen utánzónak épen nem tarthatni:

„Ádria tengernek fennforgó habjai,
Vajon oly nagyok-é, mint szemem ársjai.“

E sorok ma is meghatják lelkünket, s beszínlik magokat emlékezetünkbe állandóul. — Így ama játsziak is: „Dér virágnak — kü búzának — Horog hálnak — Lép madárnak — Háló

hálnak — Mételey juhoknak — Nyíl szívemnek — Bús kedvemnek — Mirigy életemnek.“ Pedig ezek népies mondókák, vagy épen rövid dalsorok visszhangzásai. — Óh ha e költői erő, e lángelme több időt szentelhet drága életéből a költészetnek, — ha geniusa a harci és polgári élettől menekülhetve, szabadabban élhet a múzsának, gondtalanabbul élvezheti magas példányait, — s ha például a dalköltészetben szabadabb lélekkel tehet kísérleteket, menten a nyilvános élet terhétől, de egyszersmind külföldi példányaitól, melyek a tanulmányozót egyelőre inkább elnyomják, mint fölemelnék; óh ha ez ember nagyobb mértékben lehetett volna költő, s megszabadúlva az egyéniségét elnyomott honfíúi terhektől, *magát* adhatja, *magát egészen* adhatja nekünk költeményeiben: mily műveket alkothat vele nemzetének! *Szigetvára* ma is nagy kincs, — talán felér e hősköltemény a hős legfényesebb harci győzedelmével. De minő volna ez, ha a költői genius a nyelv ama kedvességével is övezheti, melye mű halhatatlanságára nézve okvetetlenül szükséges! Itt is, mint sokszor, keserűség vegyül az örömben, látván mit adott s mit vont meg tőlünk a gondviselés! . . . De Zrínyi örökre felséges alak marad nemzetünk polgári és művelődés-történetében. Hős-tettei, magas polgári erényei felül emelik legtöbb másón, s fenséges fényben tüntetik elénk. Tanai, elvei, szavai örök emlékezetet érdemelnek:

A nemzeti függetlenség nem inkább önálló hadsereg, mint őseinkre eszmélő önmegtagadás s tiszta erkölcsök által!

A külföldiek, idegenek segélyének csak mellékes, de nem mint földolagnak elfogadása.

Tudománycs képződés hadseregnek és polgároknak, — mely nélkül a kar s kard ereje csak állati erő marad.

E sorok által legyen szabad emlékezetbe hoznom e nagy embert s történetíróinktól Zrínyinek egy méltó életírást igénylenem. Állítsuk e nagy embert a nemzeti öntudat pantheonába az által, hogy képét az egész nemzet, sőt a nép előtt méltó talapzaton tartsuk, s emlékezetét elenyészni, meggyöngyölni ne engedjük. Ha nemzetünk e nagy emberét dicsőíteni fogja, az nem bálvány-imádás lesz.

IMRE SÁNDOR.

VIHAROK ÉS ZIVATAROK.

Es regnet, wenn es regnen will,
Und regnet seinen Lauf;
Und wenn's genug geregnet hat,
So hört es wieder auf.

Ez a versecske — most már magam sem tudom többé kieszelni, hogy mikor és hol jutottam hozzá — rég időktől fogva be van emlékezetembe vésődve, nyilván azért, mert a természettudós lelkiismeretének igen érzékeny sebét érinti s mintegy olyan gúnyként hangzik feléje, melyet nem tud egészen elhárítani magáról, és a mely a természeti tünemények összefüggésébe újabban szerzett bepillantások, az újabb időkben szervezett légtünet-észlelő állomások és a vizsgálódások beláthatatlanul hosszú sorozata daczára is még mindig nem nagyon messzire lő a céltól. Ugyanazon égboltozat alatt, melyen az örök csillagok, mint a természet változhatatlan rendszerességének jelképei, pályautjokat folytatják, ugyanott gomolyognak a felhők is, ömlik az eső, és váltakoznak a szelek, mintegy a legellentétebb szélsőségek képviselői; a természet összes többi tüneményei közt ezek azok, melyek a legszesélyesebben változnak, s melyek gyorsan, és megfoghatatlanul kisiklanak minden oly kísérlet alól, mely őket valami törvény korlátai közé akarná erőszakolni. Mikor a csillagász fölfedezi, hogy egy napfogyatkozás 600 évvel Krisztus születése előtt öt negyedórányi különbséggel következett be, mint a hogy ő kiszámította, e körülmény az apálynak és dagálynak a föld és hold mozgására gyakorolt s az előtt még teljesen ismeretlen befolyásait tárja föl előtte, és a hajós a távol tengeren az általa megjósolt ama pillanatok szerint igazgatja óráját, melyekben a Jupiter holdjainak elsöté-

tülei be fognak állani. Ellenben ha egy meteorologtól kérdezzük, hogy milyen idő lesz holnap, felelete azonnal eszünkbe juttatja Bürger „emberét, a ki a Ha-t és De-t kigondolta“ és alig vehetjük rossz néven az emberektől, ha ily eseteknél inkább a pásztorokban és hajósokban bíznak, kikbe az időjárás előjeleire való ügyelésnek tudományát nem egy zápor és vihar korbácsolta be.

Igaz ugyan, hogy az által, a mit nekünk az utóbbi századok természettudományi vizsgálódásai és vívmányai a természetnek mindenható törvényszerűségéről (rendszerességéről) megtanítottak, annyira már előhaladtunk, hogy többé nem „a felhőgyűjtő Zeüsz, a villámokat hajigáló Kronion“ tekintjük minden jó és rossz időjárás kimesterkedőjének, sőt inkább, legalább in abstracto, ama meggyőződésnek hódolunk, hogy ily tünetenyeknél csakis általánosan ismert természeti erőknek, például a légnyomásnak, melegnek, az elpárolgó és ismét lecsapódó víznek játékaról van szó. De ha ebbeli abstract meggyőződésünket concret valósággá akarjuk átfordítani és ha az itt tekintetbe jöhető erőkről fáradságosan szerzett és ezer másféle tudományos és műszaki alkalmazás által megbízhatónak bizonyult ismeretünkből bizonyos meghatározott helynek és hétnek időjárására nézve akarnánk következtetést vonni, könnyen kísértetbe jöhetnénk bizonyos német példabeszéd alkalmazására, mely helyett azonban én inkább az udvariasabb latin: „Hic haeret aqua“-t idézem.

De hát miért van ez így? Oly kérdés ez, a melyhez — nem is említve ama fontosságot, melylyel a meteorologia rejtélyének megfejtése a tengerészre, földművelőre és utazóra nézve bírna — már csak a tudományos fölismerés elméletének tekintetében is általán véve sokkal messzebbre kiható közérdekeltség van fűződve. Lehetséges-e okokkal bebizonyítani azt, hogy a véletlennek lázongó és teljesen tudományiatlan szelleme még mindig megvédheti e területet az örök törvény uralma ellen, a mely egyszersmind a mindent átölelő gondolkozás uralma is? — és ha igen, melyek azok az okok?

Egy pillantás a földképre mindenekelőtt a meteorologiai tünetenyek rendkívüli bonyolultságának egyik főokával ismertet meg minket; ez ok pedig nem egyéb, mint a szárazföldnek és tengernek szerfölött egyenlőtlen megoszlása és azok belsejében a föld felületének éppen oly egyenlőtlen fölemelke-

dése. Ha tekintetbe vesszük, hogy az alásugárzó napmeleg a talajt csupán legfelsőbb rétegében szokta — bár elég erősen — fölmelegíteni, míg ellenben a vízbe sokkal mélyebbre hatol s ezt épen ezért kevésbé erősen, hanem annál nagyobb tömegekben hevíti föl; ha tekintetbe vesszük továbbá, hogy a fölmelegített földből csekély, ellenben a fölmelegített vízből nagy mérvű elpárolgás megy végbe, s hogy végre a talajnak különféle növénynevekből álló burkolata, valamint a felületén kiemelkedő földnemek vagy kőzetek színe és faja is a fölötte elterülő légréteg átmelegítésére lényeges befolyást gyakorol, azonnal át fogjuk látni, hogy nem könnyű feladat lehet ama példát kiszámítani, hogy mind e sokféle és különböző viszonyok összeműködése minő eredményeket hoz létre — nem lenne könnyű feladat még akkor sem, ha a földfelület minden egyes négyszög-lábnyi területére nézve biztosan tudnók is, hogy az a melegségi viszonyok tekintetében milyen minőségű.

De ha már egy ilyen kiszámítást nem is lehet pontosan végre hajtani, annyit mégis csak megvárhatnánk, hogy — miként ez például az apály és dagály hasonló természetű rejtélyének megfejtésénél már sikerült — az időjárás folyamatának egy vagy több éven át folytatott megfigyelése a többi évekre vonatkozólag némi következtetésekre jogosítson föl bennünket. Az apályt és dagályt rendszeresen váltakozó erő, a napnak és holdnak vonzó ereje idézi elő és tartja fenn s a hullámmagasságok elméleti kiszámítását a partok minden egyes pontjára nézve azoknál is megakadályozza a tenger fenekének egyenlőtlen (szabálytalan) alakzata. Ámde itt mégis elég, ha egy bizonyos meghatározott helyen az észlelést néhányszor egymásután végre hajtjuk, hogy az apály és dagály menetét, beálltanak és magasságának idejét az egyes napokra nézve, úgy előre, mint visszamenőleg kielégítő pontossággal kiszámíthassuk. Csupán két, az illető helyre vonatkozó mennyiséget: a hullám magasságát holdtöltekor és újholdkor és azt az időt kell észlelés útján pontosan meghatározni, a mennyivel a hullámmagasság beállta elkésik ama pillanattól, mikor a hold a délkörön áthalad, s ekkor a hullámtáblázatokat az illető hely számára teljes pontossággal kiszámíthatjuk, a mint hogy ily táblázatokkal most már minden fontosabb tengeri kikötőre vonatkozólag el is látják a

tengerészeket minden évben, sőt még a gőzhajók menetrendjeit is e táblázatok alapján állapítják meg.

Miért áll egészen másképen a dolog az időjárással, holott a nap minden évben a száraznak és víznek ugyanazon felületeire s ugyanazon a módon hat? Ugyanazok az okok látszólag ugyanazon körülmények között miért nem idéznek elő minden évben hasonló eredményeket?

Hogy e kérdést a kellő határok közzé szorítsuk, mindenekelőtt meg kell jegyeznünk, hogy az időjárás nem mindenütt az egész föld kerekiségén oly szeszélyes, mint nálunk. A forró égöv alatt általán véve sokkal rendszeresebb. Az atlanti-tengeren a Kanári szigetektől délfelé az egyenlítőig évről évre mindig ugyanaz a rendes északkeleti pászta-szél uralkodik derült kék ég mellett s könnyen és biztosan segíti át a hajóst Közép-Amerikába. A spanyolok ezért az oceán eme részét „Hölgyek tengerének“ nevezték el. Hasonlóképen van ez a forró égöv legtöbb tengerén is. A forró-övi Amerikában úgy szokták meghívni az embert, hogy jöjjön el „a vihar után“ következő napok valamelyikén; oly biztosan tudják, hogy délután vihar fog beállani. A közbülső nyári hónapok már déli Európában is meglehetősen menttek minden légköri háborgásoktól; ilyenkor rendes észak-keleti nyári szelek uralkodnak, a görögök etesiái, melyeket már Aristoteles is leírt; valamint hogy Nearchos is, macedoniai Sándor admirálja, India ellen intézendő hadmenctének tervét az Indiai oceán monszunjainak rendszeres változására alapította.

De még ama földterületeken és évszakokban is, a hol és a melyek alatt az időjárás különös szeszélyesség által szokott kitűnni, fölismerhető a rendszerességnek legalább némi maradványa a véletlennek féktelen játéka között. Fordulhatnak ugyan elő nálunk is alkalmilag egyes szokatlanul hűvös nyári napok, melyeknek hőmérséke talán csekélyebb, mint a január egyes kivételesen melegebb napjaié, de azért teljesen biztosak lehetünk az iránt, hogy nálunk minden nyárnak átlagos hőmérséke magasabb, mint bármely télnek átlagos hőmérséke. És valóban igyekeztek is a meteorológok a vizsgálódásoknak huzamosb időn át rendszeren folytatott láncolatai által az észlelő állomások egész sorozatára, úgy szintén az egyes hónapokra, sőt még apróbb, öt-öt nappól álló időszakokra nézve is a közép hőmérsékeket, légsúlymérő-állásokat, esőmennyiségeket és a

szelek irányait, a mennyire csak lehetett, kipuhatolni és megállapítani, hogy azok segítségével a tűnemények rendszeres részét a rendszertelentől elkülöníthessék.

Én tehát mindenekelőtt a légköri mozgalmaknak eme rendszeres részét, melynek okozati viszonyait különben sem nagyon nehéz fölfedezni, kísérlem meg olvasóimnak emlékezetébe annyiban visszaidézni, a mennyiben annak ismeretére később szükségünk leend. A föld a nap sugaraitól nyeri melegét, melyek felületén egyenlőtlenül vannak megoszolva és az egyenlítő közelében igen erősen hatnak, minthogy itt déltájban függélyesen lövelnek alá, míg ellenben a sarkoknál jóval gyöngébbek, minthogy ott a nap sohasem emelkedik a láthatár fölé. Ellenkezőleg a föld a maga melegét a hideg világterbe való kisugárzás által veszíti el, és e kisugárzás majdnem egyenlő mérvben megy végbe a föld felületének minden részéről, s részben a légkörből is. Épen ez okból képezi az egyenlítő vonal környéke a forró földövet; ott a levegő legjobban fölmelegszik s ezáltal leginkább kiterjed és legkönnyebbé válik. A sarkok körül elterülő hideg övek alatt ellenben a föld felülete legjobban kihül s a fölötte elterülő levegő legsűrűbb és legnehezebb. Ez okból a hideg övek levegője, mint nehezebb, alá szokott sülyedni s a talaj fölött és annak hosszában messzire szétterül, a mit természetesen csak úgy tehet meg, ha egyszermind az egyenlítő felé is tovább terjed. Ellenben a forró égöv levegője föl fog emelkedni, ott a magasban szétterjedni, vagyis ott fönt a sarkok felé fog özönlöni. Minthogy pedig az egyenlítő felé terjengő lég, ha melegebb éghajlatokba ért, maga is átmelegszik s ennél fogva fölemelkedik, ellenkezőleg a magasban visszafelé áradó meleg levegő meghül, mihelyt a föld felületének hidegebb részei fölé jutott, e körülmény a légkör egész tömegének állandó és folytonos körben forgását idézi elő, mely a talaj közvetlen fölszine fölött általán véve a sarkoktól az egyenlítő felé, fönt a magasban pedig ellenkezőleg az egyenlítőtől a sarkok felé irányul. Ugyanazok ez okok, melyek minden gyertya- vagy lámpaláng fölött, minden befűtött kályha belsejében a lég fölszállását s minden befűtött szobában a levegőnek olyszerű körmozgását idézik elő, melynél a levegő a kályha közelében fölszáll, a padlás hosszában az ablakokkal átlukgatott fal felé igyekszik, ennél alásülyed s a padló felületén ismét a kályhához tér vissza.

A légáramlatok ez általános iránya a légkörben még csak a földnek saját tengelye körül való naponkénti forgása által szenved jelentékeny változást. E mozgás az egyenlítő minden pontjának 463 méternyi gyorsaságot kölcsönöz másodpercenként, nyugotról kelet felé tartó irányban; ellenben a magasabb földrajzi szélességek alatt fekvő tájak párhuzamos köreinek nyugotról kelet felé tartó sebessége már jóval csekélyebb, még pedig azon arányban, a mennyivel félátmérőjük az egyenlítőénél kisebb. A 60-ik szélességi fok alatt, hol Szt.-Pétervár és Stockholm fekszenek, e gyorsaság csak félakkora, mint az egyenlítőnél; de még ez a félgyorsaság is egyenlő egy kilőtt ágyugolyóéval.

Ha már most egy léggűrű, mely valamely magasabb szélességi fokú párhuzamos kör fölött zavartalan szélesöndben tanyázik, vagy jobban mondva e párhuzamos körvonal körforgásában részt vesz, minden részében egyaránt az egyenlítő felé nyomatik előre, nagyobb kerületű és nagyobb nyugot-keleti irányú párhuzamos körökhöz érkezik. Ama léggűrűnek tehát, mintegy önmagától ki kell szélesednie, úgy hogy félátmérője, vagyis körforgási tengelyétől való távolsága növekszik. A mechanikai törvény, mely e körülmények között a szóban forgó léggűrűnek körforgási sebességében a változást előidézi, ugyanaz, melyet a forgási nyomatékok megmaradása elvének szoktunk nevezni. A bolygók mozgásának leírásánál az *első Kepler-féle törvény* neve alatt fordul elő az és abban az alakban szokott kifejezteni, hogy a vezérsugár, vagyis az a vonal, mely valamely bolygót a nappal (képzeletileg) összeköt, ugyanazon idő alatt ugyanazon felületeket írja le. Vagy pedig kifejezhetjük e törvényt jelen alkalmazásához inkább találó alakban is: Valamely bolygó sebességének az a része, mely a nap körül való körforgás irányába esik, megfordított arányban áll annak a naptól való az idő szerinti távolságával.

Ugyane törvény érvényes minden testnek bárminő tengely körül való körmozgására nézve is, ha a reájok ható erők csakis a tengely felé vivő vagy ettől eltávozó irányban működnek. Igen egyszerű mechanikai példát nyerünk ennek bebizonyítására, ha egy zsineg közepére valami nehéz testet, legczélsezerűbben egy átfurt golyót erősítünk meg s akkor a zsineg két végét két kezünkbe fogván, azt függélyes állásba helyezzük. Ha e helyzetben a zsineget lazulni engedjük, igen könnyű

lesz a golyót vízszintes körben forgásba hozni. Ha ekkor a zsineget szorosabbra húzzuk, miáltal a golyó körforgásának függélyes tengelye felé vonatik, annál gyorsabban látjuk azt előre sietni, minél szűkebekké lesznek forgási körei.

Ha már most ezt a szóban levő léggűrűre alkalmazzuk, az következik belőle, hogy annak nyugotról kelet felé irányuló gyorsasága, a hogy az egyenlítő vonalhoz közeledik és mind nagyobb, szintén nyugotról keletre tartó mozgású párhuzamos körökhöz ér, ellenkezőleg azon arányban fog csekélyebbé válni, a melyben maga a léggűrű kiszélesedik. Léggűrűnknek tehát az egyenlítő felé tartó előnyomulásánál a nyugot-keleti irányú mozgásban vissza kell maradnia, még pedig a föld felületének ama pontjai felé, a hova épen jut, vagyis más szavakkal: e tájakon keleti szél gyanánt kell megjelenie. Ellenben az egyenlítő nagy körforgási gyorsaságával a sarkok felé özönlő légtömegeknek sokkal erősebb nyugot-keleti irányú mozgásuk leend, mint ama párhuzamos köröknek, a melyekhez érkeznak, vagyis ama légtömegek e tájakon nyugoti szelek gyanánt fognak szerepelni. Egyébiránt az ellenállások következtében, a melyet minden oly léggűrű a föld felületéhez való surlódás, továbbá a fák, házak és hegysek által szenvedni kénytelen, a levegő mozgása bizonyos idő mulva legalább alsó rétegeiben az alatta elterülő talajával meglehetősen kiegyenlítődik, miáltal e szelek keleti és illetőleg nyugoti gyorsaságának hevéssége lényegesen mérsékelve van.

Legháborítatlanabbúl jelenhetnek meg az említett légáramlatok a forró égélj tengerei fölött, mint úgynevezett *pászta-szelek*. Az alsó pászta az egyenlítő felé tartó sarki áramlat; ez az északi félgömbön mint északkeleti, a déli félgömbön pedig mint délkeleti szél jelenik meg. A felső pászta, mely inkább csak egyes magas hegycsúcsokon, mint a Pico de Teneriffán s a Sandwich-szigeteken emelkedő Mauna-Keán észlelhető s olykor-olykor tűzhányó-hegyekből kikerült hamut is hord magával, épen ellenkező irányt követ.

Minthogy a nyugoti szelek az alattok fekvő párhuzamos körnél gyorsabban, a keleti szelek pedig lassabban forognak, az előbbieknél nagyobb a centrifugal erő és az egyenlítő irányában tovább hatolnak előre, mint az utóbbiak. A pászta-szelek levegője tehát a maga mozgását kénytelen előbb teljesen kiegyenliteni a földfelületével, vagyis a föld

ama pontján álló szemlélőre nézve teljes szélszendnek kell beállnia, hogy ama lég fölemelkedhessék, az oda fent uralkodó nyugoti szelek középfutó erejét megtörhesse s azoknak légtömegét a sark felé visszanyomhassa. Így áll elő az egyenlítő közelében a szélszendek vagy „calmok“ öve a pászta szelek két öve között.

Ellenkezőleg, mint már említettem is, a felső nyugoti szelek körforgási gyorsasága annál nagyobb lesz, minél szűkebb párhuzamos körök felé nyomtatnak vissza, s ennél fogva növekszik centrifugal erejük is. Magánál a sarknál mindkettő végtelenül nagy lenne, ha gyorsaságukat surlódás és egyéb ellenállások hatása már előbb meg nem gyengítené. A légsurlódások nagysága iránt tett újabb vizsgálódásokból kiderült, hogy az oly nagy terjedelmű légtömegek belsejében, mint a mekkorák azok, melyekről itt szó van, a gyorsaságnak a különbözőleg mozgó légrétegek surlódása által előidéztet apadása szerfölött lassú. Csak a föld felületén tapasztalt ellenállások következtében áll be a gyorsaság gyorsabb apadása. Mindenki tudja, hogy az orkán a tenger szabad felületén s a terjedelmes lapályokon mily korlátlan hatalommal üvölt végig s a tornyokon és egyes hegycsúcsokon mily óriási ereje van, míg ugyanakkor a városok utczáin, az erdőkben és dombos tájakon meglehetősen türehető.

Mint hogy e szerint a légkör felsőbb rétegeibe fölemelkedett nyugoti szeleink egyenlítői sebességöket s centrifugal erejüket, mely őket a magasabb szélességi fokoktól visszanyomja, oda fönt a magasban el nem veszíthetik, másrészt pedig az egyenlítő felől szüntelenül újabban fölemelkedő gyorsabb körforgású légtömegek nyomulnak utánok, e nyugoti szeleknek különben már a kihülés folytán is lassanként ismét nehezebbé vált levegője a közepes szélességi fokok alatt a légkört utoljára egészen a föld színéig betölti és itt a túlnyomólag nyugoti irányú szeleknek két övét fogja képezni. Ez övek és az egyenlítő között maradnak meg aztán a pászta-szelek övei. A határvonaluk ez övek közt a nap állásával változnak. Nyáron át a pászták még Európa déli részeiben is érezhetők, mint Görögországnak már említett etésiai. Ellenben télnel idején egészen a Kanári szigetekig vonulnak vissza. Mi magunk pedig az alászállt egyenlítői légáramlat övében élünk, ama nyugoti szelekében, melyek közvetlenül a föld színe fölött

mint délnyugoti szelek jelennek meg, minthogy sebességüket itt lejárthatják, s annak következtében a sarkfelé elvonulhatnak.

De a nyugoti szelek övét a sarktól jövő hideg légáramlatok gyakran keresztültörik. Minthogy t. i. a nyugoti szelek alsóbb rétegei, mint már említettük, lassanként a sark légtömegét szaporítják, ellenben a felsőbb rétegek az egyenlítőét fogyasztják, a hideg égővnek fölhalmozódott és a folytonosan tartó lehülés által nehézzé vált légtömege a nyugoti szelek rétegét a magasba nyomja föl, ez ott mint hűvös és száraz északkeleti szél a mérsékelt égjelű tájakon végig süvölt s a pászta-szelek légkészségét ismét kiegészíti. Hogy időjárási viszonyaink örökös változékonysága főleg és leginkább azon alapszik, hogy a hűvös és száraz sarkvidéki szelek s a meleg és nedves egyenlítői szelek egymást kölcsönösen kiszorítják helyökből, ezt különösen Dove nyomozta ki és bizonyította be minden apró részletében. Hogy minő mechanikai viszonyok azok, melyek az én véleményem szerint e kölcsönös félretolatást előidéznek, az imént mondottakban igyekeztem részletesen kimutatni.

Egyébaránt a szeleknek eme rendszere különböző helyi megzavartatásokat szenved részint a hegységek által, melyek a légáramlatnak ellenállanak, részint pedig a száraznak és tengernek egymástól eltérő hőmérsékeli által. Ugyanis az előbbi nyáron melegebb s akkor fölfelé emelkedő — télen ellenben hidegebb s akkor aláfelé szálló áramlatokat idéz elő, miáltal a fentebb leírt fő szélrendszer sokszorosán félretolatik és megszakíttatik.

Végre még a víznek a légkörben végbe menő keringését kell fölemlítenünk. A melegebb lég több vízpárát vehet föl magába, mint a hideg. Itt azonban e vízpárák alatt mindenkor tisztán lég (gáz-) alakú víz értendő, mint a mely épen oly átlátszó, mint a levegő. E gőz csakis akkor változik át köddé, vagyis porszerűleg szétoszolt, cseppfolyós vízzé, mikor a gőztartalmú levegő meghűl. A légkörben magasan lebegő ködtömegeket felhőknek látjuk. Az oly meghülés, mely a vízgőzt köddé sűríti, a többek közt olyankor áll be, mikor a gőztartalmú levegő, csekélyebb nyomásnak lévén kitéve, erősen kiterjed, mivel kiterjedés alkalmával minden gáz meghűl. Ha a köd nagy mennyiségben gyűlt össze, a lebegő vízpor finom részecs-

kéi, mint eső, nagyobb és gyorsan hulló cseppekké tömörülnek össze. Ez történik például a forróövi tengerek szélcsend-öve fölött elterülő levegőben, mikor az, meleggel és vízgőzzel megterhelve, fölemelkedik, hogy mint felső pászta a sarkok felé visszainduljon. Így állnak elő a már fentebb említett forróövi esőzések, melyek épen a nap legmagasabb állásával összeeső évszakokban szoktak beállani.

Bátran föltehetjük, hogy a lecsapódott eső terhétől megszabadult levegő azonnal gyorsan fölemelkedik, miközben az ily módon nyert gyorsaság az egyensúlyi helyzetén túl jó messzire ragadja azt fölfelé s ez alatt oly erősen kiterjeszkedik és meghül, hogy vízből igen sokat elveszít és ezután mint felső pászta még elég nagy útat hagyhat hátra, mielőtt a további lehülés által, melyet a világtérbe való kisugárzás és a hidegebb vidékekkel való érintkezés miatt kell szenvednie, újabb lecsapódásokra kényszerítenék. Ez utóbbiak végre a pászta-öv határán mint úgynevezett *subtropikus esőzések* következnek be. A mi telünk alatt Dél-Európára esnek azok, a honnan kora nyárban Németország fölött észak felé vonulnak s őszi ismét visszatérnek. Ez okból a mi szélességi fokaink alatt rendszerint a nyugoti szelek, vagyis az aláereszkedő egyenlítői áramlatok hozzák nekünk az esőt.

Ez volna tehát rövid vonásokban a levegő és víz szabályszerű körforgásának hatalmas rendszere, a melyet a föld légkörében a forró és hideg égöv közt állandóan meglévő hőmérsék-különbség folytonosan fenntart. Vannak, mint már említettem is, a föld felületén jó széles területek, hol e folyamatok szabályszerűsége alig zavartatik meg; annál feltűnőbb az ily zavarok hevéssége és gyakorisága más helyeken. Legtanulságosabbak és legérthetőbbek e szabálytalanságok, ha olykor-olykor a forró földövben zavarják meg a meteorologiai folyamatoknak eme tájakon rendszerint szerfölött szabályos menetét. Előállításuknak egész gépezete s amaz erők játéka, melyek tartamuk alatt békóikból neki szabadulnak, itt aránylag véve elég könnyen átlátható, mert itt szó sincs a zavart előidéző okoknak olyatén összebonyolult rendszeréről, mint a milyen a hidegebb égövek alatt ily tünetényeknél rendszerint közbe szokott játszani.

A forróövi időjárás szabályosságát meg-megzavaró eme légmozgalmak, az úgy nevezett *orkánok*, vagy forgatag viha-

rok. Iszonyú erejű viharok ezek, melyek főleg a forróövi tengerek bizonyos helyein szoktak kitörni. Azok, melyék olykor-olykor Európába is átsapnak, az atlanti-oczeán forróövi tájain, többnyire az Antillák közelében keletkeznek; azonban az Indiai- és Kínai-tengerek is rossz hírben állanak romboló szélvészeik miatt. Dovenak az időjárásban terén szerzett nagy érdemei között nem a legutolsó az sem, hogy ő e viharok örvény-, azaz forgatagszerűségét egy ilyen szélvész alkalmával, mely 1821 karácsonyában Európa fölött végig süvöltött, fölfedezte; erre vonatkozólag 1828-ban közzétett nézetét a Redfield (1831.) és Reid (1838.) által a nyugotindiai szélviharok körül tett vizsgálódások és észleletek csakhamar megerősítették; e nézet helyessége ma már általánosan el van ismerve.

Az ily örvény központjában rendszerint szokott lenni egy olyan hely, a hol csekélyebb légmozgás, sőt néha teljes szélszend uralkodik; ez utóbbi valószínűleg csak eleinte, minthogy a vihar további előre haladása közben lassanként a nyugalomban levő központ is bele vonatik a mozgalomba. Nagyobbszerű szélviharoknál e központnak 3—7 földrajzi mérföldnyi átmérője van és a légsúlymérő higanyának feltűnően alacsony állása jellemzi azt; a különbség gyakran 1^1_0 — 2^3_4 hüvelyket tesz a vihar körszélein észlelt légsúlymérő-álláshoz hasonlítva. Ez annak jele, hogy a légtömeg az örvény belsejében jelentékenyen megcsökken, onnan úgy szólva elszívatik.

Ellenben a szélszendes központ körül s azt körülkavarogva a leghevesebb vihar tombol. E viharkörök átmérője néha 250 földrajzi mérföldnyi hosszú, s az orkánnak még az a része is, melyben a szél oly heves, hogy a hajósok minden vitorlát kénytelenek bevonni előtte, nem ritkán egészen 100 mérföldnyi átmérőjüvé szélesedik ki. A forgás iránya a nagyobb viharoknál egészen rendszeres. Az északi félgömbön északról nyugoti, déli és keleti irányban kerülik meg központjukat s úgy térnek vissza északra. Ellenben a déli félgömbön ezzel éppen ellenkező irányban keringenek. Vagy más szavakkal mondva: a viharok épen az a körforgási iránya van, mint ama félgömb tömegének, a melyen végig tombol. A viharoknak az egyenlítő felé eső oldala mindig nyugoti szelet mutat. Ámde a szél iránya nem tisztán köralakú, hanem alant egy-

szersmind a központ irányában befelé hajlik, míg ellenkezőleg fönt a magasban a szétszakadozott felhők a központtól kifelé irányuló felsőbb légáramlat létezéséről tanúskodnak.

Az a roppant erő, melyet e viharok keletkezésök helyén a forróövi tengerekben kifejtenek, daczol bárminő leírással; nekünk olyasmiről itt Európában fogalmunk sem lehet. Az Antillák szigetének ama pontja, mely felé a vihar központja vonul, eleinte délen baljóslatú felhőtömeget lát képződni, mely egyre sötétebbé válik és mind magasabbra tornyosul föl; azután egyre növekedő erejű keleti szél keletkezik, a felhők mind alább és alább ereszkednek és számtalan sustorgó villámtól keresztül-kasul czikázva iszonyú záporokban öntik alá tartalmukat. A keleti szél a legközelebbi órák alatt apránként borzasztó hevességű szélvészszé erősödik. Mikor aztán a szélesendes központ rekkenő levegőjével és sötét felhőkoronájával megérkezik, pár percnyi nyugalom áll be. De Nyugat-India lakói már jól tudják, hogy e nyugalom csalékony és csak rövid tartamú. Kevés-sel azután a vihar másik széle is oda ér; ekkor aztán hirtelen borzasztó nyugoti szélvihar tör ki, mely ismét néhány óráig dühöng s csak ezután gyengül meg lassú fokozatokban. Végre a nap ismét alá mosolyog a derült kék égről a rombolás színhelyére.

A pusztítások, melyeket egy ilyen orkán véghez visz, valamint annak bömbölése és roppant ereje valóban rettentesek. Főleg a növényzetet annyira tönkre teszi, „mintha tűzvész vonult volna végig a tájon, mely mindent fölperzselt és hamuvá égetett.“ A legtöbb fát gyökerestől kitépi, s azokat, melyek állva maradnak, lombjától végkép megkoppasztja. A házak födeleit letépi, sőt nem ritkán a falakat is bedönti. Szent-Tamás szigetén 1837-ben a vihar egy újon épült házat alapjaiból kiemelt és az utcára dobott; a kikötő erődjének 24 fontos ágyúit a falakról az árokba söpörte le. Egy angol tiszt, a ki Barbados szigetén 1831-ben a földszint egyik ablakmélyedésében keresett oltalmat, a vihar bömbölésétől nem hallotta, hogy mögötte a ház összedült. A hajók természetesen legtöbbet szenvednek; a vihar néha még a kikötőben horgonyzókat is pozdorjává zúzza vagy elsülyeszti. Azoknak pedig, melyeket az orkán a nyílt tengeren talál, ugyancsak igyekeznők kell, nehogy a forgatag belsejébe jussanak; de mikor a

vihar oly hevesé válik, hogy a hajó útírányának megváltoztatása végett már egyetlen vitorlát sem szabad kifeszíteni, nem marad egyéb hátra, mint a hajót a szél kegyelmére bízni. Piddington egy *Charles Heddie* nevű angol brigg útját írta le, mely az Indiai-tengeren a vihar által öt napon át ide s tova hanyattatván, a forgatag központját egyre szűkülő csigaszerű körutakban ötször járta körül. Rendkívül romboló a tenger vizének a vihar által előidézett földuzzadása is, mely hol hirtelen előtörő áradások alakjában támadja meg és pusztítja el a partokat, hol meg mint gyorsan támadó hullám-roham tör be a szárazra több mérföldnyire, tönkre téve növényeket és halakat egyaránt.

Fájdalom, egy-egy ilyen vihar áldozatai közt az elpusztult emberélet is gyakran ezrével fordul elő, részint hajósoké, részint olyan szárazföldi lakóké, kiket az összeomló házak és kidöntött fák öltek meg, vagy pedig a hullámtorlatok ragadtak magokkal.

E hatalmas légforgatagok nem maradnak meg azon a helyen, a hol keletkeztek, hanem meglehetősen szabályossággal folytonosan előfelé mozognak. Úgy látszik, hogy majd mindig a szélesség 10. és 20-ik foka közt, tehát körülbelől az egyenlítő és a szélcsendek öve közelében támadnak. Ekkor aztán kezdenek az egyenlítőtől eltávolozni, eleinte rézsut vágva keresztül a pászták irányát, tehát az éjszakaiak északnyugot, a déliek pedig délnyugot felé húzódnak. De mikor a pászták határához érkeznek, valamivel keletiebb irányt vesznek. Például az atlanti-oczeán északi részében támadó viharok útjokban eleinte a nyugot-indiai szigetlánczolat irányát követik egészen Florida tájáig, miközben óránként körülbelől négy vagy öt földr. mérföldnyi út futnak meg, azután az Egyesült-Államok partjával csaknem párhuzamosan vonódnak tovább, attól azonban észak felé lassanként mind jobban-jobban eltávolodnak, hogy aztán az Atlanti-oczeánon át egyenesen Észak-Európának forduljanak, mikor azonban már óránként 6—8 mérföldnyi gyorsasággal haladnak. Egy ily utazáshoz Nyugot-Indiából Európáig közép számitással tíz-tizenkét napra van szükségök. Ez idő alatt erejük lassanként megtörik, a körforgásba a központ is belevonatik, s az egész forgatag átmérője megnagyobbodik. Azonban még az európai tengereken is még mindig elég veszélyesek a hajókra nézve, s

olykor-olykor fákat döntenek ki és födeleket szakgatnak le a házakról. De épen az ilyenmő veszélyek miatt, melyeknek a hajók az európai partok mentén ki vannak téve, szabad remél-nünk első sorban, hogy egy annak rendje és módja szerint felállítandó meteorologiai táviró rendszernek módjában álland minden közlő forgatag-vihart ideje korán jelezni s a kellő figyelmeztetést ezáltal megadni.

Nem szándékozom az egyes tőnemények leírásába mé-lyebben bocsátkozni, minthogy minket kitűzött czélunkra vonatkozólag ennek az egész természeti folyamatnak inkább csak rendszeresen megújuló mozzanatai érdekelnek. Külőnben is e tőneményekről igen szabatos és egészen a legújabb időkig levezetett átnézetet nyújtott Reye T. strassburgi tanár a *Szélvészetről, tornadókról (forgószelek) és forgatagokról* 1872-ben megjelent munkájában.

Most már ama kérdésre térünk át, hogy miként lehet-séges az, hogy a légkörben azok a győnge s csakis hőmérsék-ingadozások által előidézett nyomás-külőnségek, melyek a légsúlymérő állásában többnyire csak jelentéktelen eltérése-ket árulnak el, oly iszonyú kitöréseket (kiüröléseket, lecsapó-dásokat) és oly hatalmas mozgalmakat képesek előidézni? Nekem úgy tetszik, hogy Reye idézett műve által e kérdés megfejtése irányában is nagy előhaladás történt, mely általán véve az időjárás tőnemények ingatag természetébe mintegy lehetővé tette bepillantánunk.

Erre nézve mindenekelőtt a dőlős (labil) egyensúly fogalmával kell tisztába jőnnünk. Ha egy pálcát felső végé-nél fogva megfogunk és úgy függni engedjük, súlypontját a nehézkesés lehetőleg mélyen alá felé fogja vonni; a függő pálcza függélyesen alá felé fog mutatni s ebben a helyzetben állós (*stabil*) egyensúlyban leend. Ha megtaszítjuk, vagy félre húzzuk, mindig előbbi függélyes helyzetébe tér vissza; ez jellemzi leginkább az állós egyensúlyt. Ha ellenkezőleg ugyan-azt a pálcát alsó hegyére próbáljuk állítani, úgy hogy súly-pontja szintén tetőirányosan közvetlenül a támaszpont fölött álljon, lehető lenne azt oly helyzetbe hozni, melyben a nehéz-kesés egyformán vonná jobbra is, balra is, felénk is, tőlünk is, a mikor aztán a pálcának nem volna elegendő oka, bár-melyik oldal felé is eldőlni. De ha sikerőlné habár csak egy pillanatra is oly állapotot előállítani, melyet az erőmőtan

dülös (*labil*) *egyensúlynak* nevez, a leggyöngébb fuvallat, a támaszpontnak legcsekélyebb rázkódása is elég lenne arra, hogy valamelyik oldal felé túlsúlyt idézzon elő. De a mint a pácza, habár csak egy hajszálnyira is egyik vagy másik oldal felé hajolt, a n hézkedés törvénye növekedő sebességgel fogná azt egészen az illető oldal felé vonni. Itt épen oly kevéssé tudnók az elegendő okra vonatkozó állítást gyakorlatilag bebizonyítani, mint Buridán szamaránál, midőn a két jászol között nem tudott választani. E tüneménynél az a jellemző, hogy a páczat a legcsekélyebb erő vagy mozgás is arra bírhatja, miszerint egyik vagy másik oldal felé hajoljon és hogy ekkor esésének egész súlya azokat a tárgyakat sújtja, a melyek azon irányban fekszenek.

Az egyensúlynak mindkét neme létrejöhet olyankor is, ha különböző sűrűségű folyadékokat töltünk egymásra ugyanazon egy edénybe. Az olaj a víz fölött álló egyensúlyban van; határfelületek vízszintes irányban állapodik meg. Ha egy kevés víz bárminő háborítás következtében az olaj közé feltolatnék is, a nehezebb víz a könnyebb olajban menten alá-sülyedne, míg másfelől a véletlenül alá-felé tolt olajnak is azonnal föl kellene szállnia. Ellenben a víz a teljesen vízszintes határfelületű olaj fölött *labil* egyensúlyt állíthatna elő, mert a határfelület minden pontjában teljesen egyenlő nyomást tapasztalna, s így egyik ponton sem volna kénytelen hamarabb engedni, mint bármelyik más ponton. Mihelyt azonban bármelyik ponton is az olaj kissé emelkedni, s egy más helyen a víz sülyedni kezdene, a könnyebb olajnak mind egy cseppig föl kellene emelkedni, a nehezebb víznek pedig alá kellene sülyednie.

Az oly levegő, mely nagyobb hőmennyiséget tartalmaz, épen olyan viszonyban áll a csekélyebb hőmennyiségű levegőhöz, mint az olaj a vízhez. Ha mindkettő egyenlő nyomás alatt áll egymás mellett, a melyik melegebb, az könnyebb is és föl fog emelkedni. Egyébiránt meg kell jegyeznünk, hogy ha mindkettő együtt emelkedik föl, mindkettő kiterjed és ezáltal meghül; de mindamellett is az, a melyikben több a meleg, mindig melegebb és így könnyebb leend. A stabil egyensúly tehát csak olyankor lehetséges, ha a hőben gazdagabb levegő fent lebeg, míg a csekélyebb hőtartalmú lent marad. Nem szabad úgy mondanom: „ha a melegebb fönt, a hűvösebb

alant terül el“; mert utoljára is könnyen megtörténhetik, hogy a hőben gazdagabb légnék, mely oda fent a magasban kiterjed és lehül, alacsonyabb hőmérséke leend, mint az alatta elterülő nagyobb sűrűségű s csekélyebb hőmennyiségű levegőnek. A hőmérsékek közt mutatkozó különbség csakis akkor felelne meg különböző fokú hőtartalmuknak, ha ugyanazon magasságban egymás mellett feküdnének, s ugyanazon légnyomásnak volnának kitéve. Úgy, de a levegő, különösen alant, mindjárt a föld színe fölött, mely a hőt árasztó napsugarakat elnyeli, csakhamar fölmelegszi, s ennek következtében labil egyensúly állhatna elő. Minthogy azonban e fölmelegedés húzamos időt vesz igénybe s labil egyensúly csakis perczekig állhat fenn, ily esetekben mindenkor csakhamar kiegyenlítődik a dolog az által, hogy a melegebb lég fölszáll. A levegőnek ama rezgő mozgása, melyet a túlságosan fölhevített földterületek fölött láthatunk, épen e rázkódások és az ezek által előidézett szabálytalan légáramlatok egyik nyilvánulása.

Azonban ez csupán addig van így, a meddig a különböző légrétegek egyneműleg vannak összealkotva. Ellenben, ha például száraz és nedves lég kerül együvé, Reye kimutatta, hogy akkor nagy légtömegek összehalmozódásának lehetősége áll be, a melyek ugyan eleinte stabil egyensúlyban vannak, de a mely a lassanként bekövetkező légmérsék-változások következtében idővel a labil egyensúly állapotához közeledhetik, sőt ebbe utoljára át is csaphat.

Az említett mathematicus számításai szerint, melyek a hőnek újabb mechanikai elméletén, különösen pedig ennek a Clausius által fölállított általános elvén alapúlnak, a ködös lég engedékenyebb a légnyomás-változások irányában, mint a száraz levegő. Ugyanis minden gáztömeg, mely kisebb térre van összeszorítva, ez által fölmelegszi és — minthogy feszítő erejét a hő még inkább növeli, a rá nehezedő nyomásnak sokkal több erővel áll ellent, mint hőmérsék-változás nélkül tehetné. Ha egy dugattyúra, melylyel a levegőt valami üveg- vagy elefántesont-hengerben jól összenyomtuk, gyors és erős ütést intézünk, ezáltal a levegőt annyira fölhevíthetjük, hogy a hengerben lévő tapló tüzet fog. Az ilyen tűzszerszámot általánosan használják a malayok s a természettani gyűjteményekben pneumatikus tűzszerszám neve alatt ismeretes. Ha már

most az összenyomott levegőben köddé foszlott vízcseppek lebegnek, az összenyomás által előállt hőmennyiség egy része arra használtatik föl, hogy e víznek még egy része is gőzzé alakíttassék át, mert a melegebb légben annak csekélyebb tömegtartalma mellett is több vízgőz foglalhat helyet mint más-különben. Reye számításai e tekintetben azon eredményre vezet-tek, hogy a tömegtartalom növekedése, a mely a víznek gőzzé alakulásából mintegy önként következik, csekélyebb, mint a tömegtartalom azon apadása, mely onnan származik, hogy a levegőnek az összenyomás következtében létre jött melegéből egy rész azáltal, hogy a víznek gőzzé változtatásához, fölhasználtatik, elenyészik. Az ily ködös levegő tehát az összenyomás alkalmával sohasem válhatik oly meleggé, mint a száraz, úgy hogy az a nyomás bizonyos meghatározott növekedésének inkább enged, mint az utóbbi.

Megfordítva, ha a ködös levegő kiterjed, egyszersmind le is hül, mint minden kiterjedő gáztömeg. Azonban e kihülés nem oly erős, mint a száraz levegőnél, mert a meghülés által a benne lévő vízgőz egy része lecsapódik és mint cseppfolyóssá lett vízpor a ködhez társul. Ámde az oly vízpárák, melyek ismét vízzé változnak vissza, azt a meleget, mely akkor, mikor vízből párává alakultak, fölhasználtatott, ismét felszabadítják és így a ködös levegő a kiterjeszkedés alatt nem hülhet le annyira, mint a száraz levegő. A tömegtartalom apadása, melyet a gőzök egy részének megsűrűdése idéz elő, itt is csekélyebb, mint a tömegtartalomnak az ez alkalommal szabaddá lett meleg által előidézett növekedése, úgy hogy egészben véve a ködös levegő a nyomásnak bizonyos meghatározott kisebbedése alatt erősebben kiterjed, mint a száraz levegő, mindig föltéve, hogy a levegőnek nincs alkalma e változás alatt kívülről meleget fogadni magába, vagy kifelé meleget sugározni szét.

Azáltal tehát, hogy száraz vagy nedves légtömegek egymás fölött vagy egymás mellett fekszenek, az egyensúlynak két különböző jelentőségű neme állhat elő. A ködös levegőnek és száraz levegőnek oly hőmérsékletei lehetnek (a száraznak valamivel melegebb), hogy a légkör közép magasságában épen egyforma súlyuak. Ekkor a légkör alsóbb felében, a hol a nyomás nagyobb, a ködös lég sűrűbbé válhatik s alá süllyedhet. A légkör felső felében pedig ugyanaz a ködös lég cseké-

lyebb nyomás mellett még jobban kiterjeszkedhetik, mint a száraz, ennélfogva könnyebbé lehet és fölfelé emelkedhetik.

E folyamat érzékelhetővé tételéhez igen alkalmas mechanikai mintául szolgálhat egy körülbelől félméternyi magas üveghenger, a melyet vízzel tele töltöttünk s melybe nyilásával aláfelé fordítva palaczkalakú üveg dugattyút illesztünk, miután nyakát ónsodronnyal körülcsavartuk, mi által oly nehezzé tettük azt, hogy csaknem alásülyed. Ha fent a dugattyú lapos fenekére még néhány nehezéket rakunk, oda vihetjük a dolgot, hogy a dugattyú a henger közép magasságában épen oly nehéz, mint a víz maga. A dugattyú ekkor ezen a helyen labil egyensúlyban van; mihelyt kissé emelkedik, a benne lévő levegő is kiterjeszkedni kezd. mi által könnyebbé válik és egészen fölszáll. Ellenben, ha említett közép helyzetéből kissé alásülyed, a levegő benne még jobban összenyomatik és így a dugattyú egészen a fenékre fog szállani. E példánál a víz, mint kevésbé összenyomható test, a száraz levegőhöz, az engedékeny léggel telt dugattyú pedig egy abban lebegő ködös légtömeghez hasonlít.

Most már képzeljünk magunknak egy forróövi tenger fölött, a szélesendek határán, hol a mozgás csekély, több ezer négyszögmérföldnyire szétterülve egy meleg légréteget, mely vízpárákkal majdnem telítve van. Fölötte a felső pászta vonul tova, mely mindjárt fölemelkedésekor a vele fölszálló vízgőzök nagyobb részét forróövi esők alakjában összesűrítette és alá bocsátotta. Ez a felső levegő tehát aránylag száraz és gazdag hőtartalmú leend, mert a lecsapódás alkalmával felszabadult lappangó meleget visszatartotta. Tegyük fel, hogy az egyensúly eleinte még olyan, hogy a két légréteg határán a nedvesebb alsó réteg nehezebb. Az egyensúly ekkor még stabil s az ily állapot háborítatlanul létre jöhet s huzamosb ideig fennmaradhat. Ha ez a szélesendek határán történik, hol a pászta-szelek a levegőt nem zavarják el igen gyorsan, az alsó levegő a nap folytonos hatása alatt egyre melegebbé és nedvesebbé, tehát egyre könnyebbé is válhatik. Ellenben a felső a világtérbe való kisugárzás miatt gyorsabban fog veszíteni melegeből. Ennek következtében az egyensúly lassanként a labil állapothoz fog közeledni. Labillá is leend azonnal, mihelyt ama nyomás mellett, mely a két levegőréteg határfelületén uralkodik, mindkét légnem sűrűsége és súlya egyenlő nagysággá

lett. Akkor ugyanis az alsó réteg ama részének, mely kissé emelkedni kezd, utoljára egészen a magasba kell fölszállnia.

Ha tehát az egyensúly bármelyik helyen megbomlik és a nedves lég ködképződés és esőlecsapódás közben fölszáll, ez a hely csekélyebb nyomást fog tapasztalni, mert a fölszálló ködös levegővel megtelő felsőbb rétegek könnyebbekké válnak, mint az előtt voltak, s könnyebbekké mint a milyenek akkor is a szomszédságban lévők, ha t. i. fölöttük még száraz levegő terül el. Arra a helyre, a hol a nyomás kevesbedett, az alsóbb levegőnek minden felől oda kell tolnia, hogy akkor maga is hasonlóképen a fölfelé emelkedő áramlatba vonassék be, míg körülbe, hol az egyensúly még stabil vala, ez egyensúly a nedves levegőnek kiürülése s ez utóbbi felső határfelületének alásülyedése folytán stabilitásában még megszilárdul, itt tehát újabb megbomlás bekövetkezésére nincs szükség. A fölszálló és erősen kiterjedő lég a légkör felsőbb vidékein szét fog terülni, tehát a megbomlás központjától fent a magasban el fog folyni, mi — a mint már említve volt, — a belőle képződött felhőkön is észrevehető. Az egész folyamat csupán akkor vezethet nyugalomra és újabb egyensúlyra, ha a felső száraz levegő annyira alá ereszkedett, hogy a forgatag központjában fekvő csatorna nedves léggel telik meg, mely csatorna így a nedves lég alatt levő és fölemelkedett magas rétegeit összeköti, s mely átlagosan véve ugyanoly nehézsgű levegőt tartalmaz, mint ama szárazabb rétegek, a melyeken keresztül-ront. Ez a sülyedés bizonyos fokánál bekövetkezhetik, mert a nedves lég a mélységben sűrűbb, mint a száraz, legalább akkor, ha vizét eső alakjában el nem veszítette. Minthogy azonban a fölszálló nedves levegő súlya az által, hogy a benne lévő vízgőz eléggé megsűrűdik arra, hogy mint eső lehulljon, lényegesen apasztatik, a fölszállás többnyire mindaddig nem fog hatást találni, míg az egész alsóbb nedves réteg is föl nem emelkedett.

A légkör alsóbb részeiben a megbomlás helyéhez oda vont légtömegnek, ha eléggé ki volt terjedve, a föld forgásának észrevehető befolyásáról kellend tanúskodnia. Képzeljünk magunknak egy 120 földr. mérföldnyi fél átmérőjű légygürüt, melynek központja a megbomlás helyével épen összeesik, s mely egyre szűkebbé válva, e hely felé mintegy oda szívatik. Központja feködjék például a szélesség 15-ik foka alatt, oly

vidéken tehát, melyre, mint körülbelől a viharok keletkezési helyére a legtöbb észlelet és vizsgálódás utal. Akkor a vihar déli széle a szélesség 7-ik, az éjszaki pedig a szélesség 23-ik foka alá esnek. Úgyde a földnek kelet-nyugot irányú mozgása a szélesség 7-ik foka alatt közel 460 méter s a 23-ik fok alatt 426 méter másodpercenként. Egy ilyen szélcsendes levegőben fekvő léggűrű tehát, déli szélénél 34 méterrel nagyobb sebességű volna nyugoti irányban s a különbség még nagyobbnak fog mutatkozni, ha tekintetbe vesszük, hogy e déli határszél a szélcsendek övébe vagy pedig ahhoz közel, míg az éjszaki határszél a kelet felé tartó pászta-szelek vidékébe esik. A léggűrű e kezdetleges állapotát egyszersmind olybá is tekinthetjük, mintha egészben véve központjának középsébségével (443 méter) haladna előre, azonban e központ körül is a földnek körforgásához képest másod percenként 17 méternyi gyorsasággal forogna. Vagyis egy ily léggűrű mozgásában bizonyos rész (matematikai műnyelven componens) foglaltatnék a körforgásból is, mely rész a földnek körforgásából származik, de az egyenlítőhöz oly nagy közelségben mindenesetre csak igen csekély lehet.

De ha már most a léggűrű összébb huzódik, e mozgás körforgási nyomatékának állandónak kellend maradnia, épen úgy, a hogy ezt az egyenlítőtől a sark felé áradó s ekközben folytonosan összébbhuzódó léggűrűkre nézve már fentebb előadtam, azaz gyorsaságának oly arányban kell növekednie, a mily arányban a kör félátmérője kisebbedik. A számítás kimutatja, hogy egy eleinte száz földr. mérföldnyi átmérőjű oly léggűrű, melynek központja a szélesség 15-ik foka alá esik, másodpercenként $278\frac{1}{2}$ méternyi sebességet fog nyerni, ha annyira összehúzódik, hogy félátmérője csak öt mérföldnyi leend. Ez aztán az ágyugolyókének megfelelő gyorsaság lenne.

A viharok képződésének folyamatát bizonyos tekintetben, csakhogy természetesen kisebb arányban, vízzel igen jól elő lehet állítani. Vegyünk egy egészen kerek edényt, melynek a tenekén nyílás van, s az utóbbit egyelőre parafadugaszzal elzárjuk. Kezünkkel való kavarással által helyezük a vizet lassan keringő mozgásba s ekkor a dugaszt húzzuk ki. Most a víz elkezd a közepén kifolyni, de újjal pótoltatik, mely a környékből fog a központ felé tolni, s melynek körforgási sebessége azon arányban fog növekedni, a melyben a központ

felé tolulás erősbül. E gyorsan keringő gyűrűk centrifugál ereje a közepén oly nagy, hogy a víznyomás azoknak további összébb szűkülését nem képes többé eszközölni. Ekkor a víztömeg által, léggel telt függélyes irányú cső képződik, mely egészen az alsó nyílásig lenyúlik, fölül pedig tölcésrszerűleg kiszélesedik s falai rendszerint csavaralakúlag lesznek rovatkozva. E tölcésrnek tökéletesen oly alakja van, minőben a vízforgatagokat szokás lerajzolni. Ha a csőbe félig fehérre, félig feketére festett dugasz darabot vetünk, ez oly sebesen fog kavarni, hogy a két szín egyenletes szürkévé vegyül össze. A forgatagot tetszés szerint akármeddig fönntarthatjuk, ha a kifolyó vizet egy kis szivattyú segítségével újból fölemeljük, s érintőleges irányban az edény falának hosszában ismét az edénybe bocsátjuk vissza, úgy hogy beömlésekor ismét azonnal követnie kelljen a forgó mozgás irányát.

Itt a vízben is láthatjuk tehát az átmenetet az eredeti lassú forgó mozgásból a rendkívül gyors örvénylésbe. Mihelyt a forgatag kifejlődött, a víz csak lassan foly ki, mert a kifolyást engedő nyílásnak legnagyobb részét a légső (a forgatag központja) foglalja el. Tulajdonképen csak az edény fenekén lévő víz foly le, minthogy ez az üveghez való surlódás következtében gyorsaságát elveszítette. Ha olyan homokszemeket szórunk a vízbe, melyek a fenékre szállnak, akkor az csigavonalokban hirtelen a nyílás felé vonatik és kisodortatik, ellenben az ostyadarabkák, melyek a víz felületén maradnak, negyedóráig is elkanyaroghatnak ott, a nélkül, hogy a nyíláshoz közeledhének. Ugyanilyen, a központ felé törekvő csigaszerű mozgásuk van a viharoknak is a föld felületén. Ezeknél is föltehetjük, hogy főleg a hatalmas centrifugál erő az, mely a meleg levegő felszállását késlelteti. Csak is abban a mértékben, a hogy a hatalmas keringő mozgás a föld színéhez való surlódás következtében csökken, leendő képes a levegő is a magasba emelkedni fönt még mindig tovább forogva, de azután köreit a körforgás folytonos csökkentése mellett lassanként kiterjesztve azon arányban, melyben újabb légyűrűk nyomulnak utána.

Egyébaránt ha egyszer egy ilyen forgatag teljesen kifejlődött, akkor úgy a levegőben mint a vízben sokáig megmaradhat, még az esetben is, ha megszűntek működni az okok, melyek azt előidéztek; a légtömegek mozgását köralakú pályájokon fönn fogja tartani az a megmaradási képesség, mely

minden nehéz tömegben megvan. E képesség csak fokozatosan enyészik el, a surlódás hatása következtében. Az ily forgatagok mozgási törvényei fölött magam is tettem elméleti vizsgálódásokat 1858-ban, melyeknek eredményeit néhány egyszerűbb esetben kísérlet által is könnyen ki lehetett mutatni. Ugyanez eredmények a nagy légköri forgatagoknak tovább mozgására is alkalmazhatók. A pászták övében a viharok körforgási tengelyei ferdén állanak, minthogy alsó végüket az alsó pászta délnyugot felé, felső végüket pedig a felső pászta éjszakketlet felé tereli. Úgyde a ferdén álló viharoknak (forgatagnak) azon irányban kell tovább haladnia, melyben a levegő abba a hegyes szögbe bejut, melyet a forgatag a föld felületével képez, vagyis az éjszaki pászta-övön éjszaknyugot felé. A pászták határán aztán a vihar a túlnyomólag uralkodó délnyugoti és nyugoti szelek vidékére ér s azokat eleinte éjszaknyugot felé követi, de azután mind jobban-jobban keletfelé kanyarodik át. E közben a talajhoz való surlódása következtében egyre veszít erősségéből is, mihelyt olyan tájakra jut, hol az ellentét két különböző légréteg közt nem oly határozott és rendszeres többé, mint a pászta-övben.

Gyakran szintén elég veszedelmesek, habár a tengeri orkánoknál csekélyebb terjedelműek, a szárazföldi viharok is, például Éjszak-Amerika tornádói s a mi forgószeleink és vízforgatagjaink. De úgy látszik, hogy megjelenésök módjának lényegesebb mozzanatait a mi viharaink is a különböző légrétegek labillá váló egyensúlyának köszönhetik.

Már korábban fölemlítettem, hogy mi itt Közép-Európában oly égöv alatt élünk, hol az egyenlítői és sarkvidéki légáramlatok egymást kölcsönösen kiszorítgatják helyeikből. Az előbbieket oly levegőt hoznak ide magokkal, mely bár a forróóvi esőzések által nedvtartalma egy részét elveszítette, hanem azért abból még mindig annyi maradt benne, hogy a lehülés után, melyet a mérsékelt égöv felé vivő útjában szenved, újabb lecsapódásokra képes. Nedvesség-tartalma forró nyári melegekben a rekkenőség érzete által teszi magát reánk nézve nyilván valóvá, minthogy az bennünk a nyáriasi keleti szelek szárazan forró levegőjével ellentétben az említett érzetet szokta fölébreszteni. Száraz meleg levegőben testünk legalább izzadás által enyhíthet magán, de a nedvesben épen nem. Oly helyen, a melynek levegője a 42 C. foknál valamivel

magasabbra van hevítve és nedvességgel telítve, a meleg vérű állatok kevés idő múlva elpusztulnak, minthogy testök minden hűsítő eszközt nélkülözvén s az anyagcsere következtében szüntelenül belső meleget fejtven ki, egészen az említett hőmérsékig kénytelen fölmelegedni. A levegőnek ez a rekkenő állapota tehát legbiztosabb előjele a közelgő viharoknak.

Egy ideig csak tornyosúlnak egymás ellen az egymásra támadó légáramlatok s ez alatt szélesend uralkodik. De mikor végre az előre törő sarki áramlat valamely helyen túlsulyra vergődött, úgy hogy a nyugoti légfolyam nedves meleg levegője fölfelé kezd tolatni, azonnal elveszti minden ellenállási képességét, mivel az elmenekült rész a légtenger magasabb tájain szétterjed és kihűl, minek következtében vize külön válik, s többnyire mint eső azonnal le is hull. Épen mint a viharoknál, a fől szállt levegő ez által itt is aránylag könnyebbé válik, s helyére, mely ily módon a lég nyomásának egy részétől megszabadult, azonnal újabb nedves meleg tömegek nyomulnak, hogy magok is ugyanazon műfolyamon menjenek keresztül. A gyorsan gomolygó és magasra tornyosuló viharfelhőket a fől szálló légáramlatok képezik, melyek oda fönt nagy mennyiségű nedvességet tömörítenek esővé. Az oda szívott légtömegeknek már eleitől fogva meglevő gyöngye mellékfuvalmai itt is nagyon gyakran erősödnek hatalmas szélvészékké, melyek úgy az eső első kezdetét, mint annak utólagos kitöréseit is közvetlenül megelőzik, de körforgásuk és előhaladásuk, korántsem oly rendszeres, mint a forróövi nagy viharoké. A vihar azonnal elvonul, mihelyt a keleti áramlatnak sikerült a korábban uralkodott rekkenő nyugoti áramot kiszorítani helyéből, mert a vihar nem egyéb, mint e kiszorítás folyamata és ez esetben is épen a száraz és nedves lég között létező egyensúlynak Reye által kimutatott sajátságai okozzák azt, hogy e kiszorítás, mihelyt az első kezdet sikerülhetett, azonnal és egyszerre az egész területen mindenütt bekövetkezik.

A mi a villanyos kitöréseket illeti, ezeknek forrása hihetőleg a negatív villanyosság ama készlete, melylyel a föld állandóan telítve van. A gáznemek, sőt még a tiszta, nem ködös vízgőz is, elszigetelő tulajdonsággal birnak, s így közvetlenül a földdel semminemű villanyosságot nem cserélhetnek ki. Ellenben, ha a víznek és nedves földnek nemleges villanyossággal terhelt felülete gőzöket fejleszt, ezek a villanyos-

ságot, melyet víz-állapotukban tartalmaztak, magokkal viszik és magoknál tartják egészen addig a pillanatig, míg eső alakjában le nem csapódnak. Az összegyűlő esőcseppek nagy légtömegek lecsapódott gőzét s ez által egyszermind azok villanyosságát is egyesítik, mely utóbbi e megsűrűdés miatt jelentékeny feszültségre tesz szert s cseppről-cseppre átugorva a különváló víztömeg határainál a föld felületére lecsapó hatalmas szikrákká, vagyis vilámokká gyűlhet össze. A villámok rendszerint az azonnal bekövetkező új heves lecsapódás (záporroham) előjelei szoktak lenni; de az esőtömegnek, melyből a villám lecsapott, több időre van szüksége, hogy a földre érjen, mint a villamos sugárnak. Ez okból csak is a villám után néhány másodperc múlva vehetjük észre az újból kitört záport, mely azt (a villámot) előidézte. A sorrend, a melyben mi e változásokat észre vesszük, épen ellenkező azzal, mely az ok és okozat közt fennáll. Előbb villámlik s azután kezd erősebben esni; az eső elmúltával pedig a szél iránya változik meg. Pedig az első ok itt a nehezebb keleti szél, mely előnyomul: az idézi elő a lecsapódást, ez pedig a villámot.

Teljességgel nem hihetetlen, hogy egy nagy tűzvész, vagy egy ütközet ágyúdörgése, mint már többen állították, zivatart idézhet elő. Ha egyszer a légkörben a bizonytalan egyensúly megfelelő állapota elő van készítve, minden oly körülmény, mely a nedves meleg légtömegnek legelső csekély részecskéjét fölemelkedésre készíti, úgy hat mint a tűzszikra egy lóporral telt hordóban s az általános kitörést ez első megzavartatás irányába terelheti.

A leírt összes tünetekben épen semmi sincs, a mi nem egyszerűen az általánosan ismert természeti erők rendszeres hatásán alapulna; csak épen, hogy a labil egyensúlynak jutott itt nagyon kiváló szerep, mivel a legjelentéktelenebb okok, a hőmérsék legcsekélyebb változásai, az egyes légtömegek nedvessége és gyorsasága csak ennél az állapotnál, t. i. a labil egyensúlynál idézhetik elő azt, hogy azok az óriási erők egyik vagy másik pillanatban egyik vagy másik helyen kitörjenek. Hogy előre kiszámíthassuk, hogy a labil egyensúly, mely pillanatban és mely helyen fog keresztültörötni (megzavartatni), mindenekelőtt a légkörnek az előtti állapotát kellene sokkal jobban ismernünk, mint a hogy ismerjük. Mert mi a hőmérséknek, nedvességnek és a szélnek

csak is a föld felületén észlelhető átlagos mennyiségét ismerjük, s legföljebb csak egyes észlelő állomásokra s észleleti órákra nézve tudjuk azoknak pontos értékét is, úgy a hogy, kiszámítani. Másodszor pedig még abban az esetben is, ha már az említett biztos adatok rendelkezésünkre állának, képeseknek kellene lennünk arra, hogy a tűnemény további menetének kiszámítását megfelelő pontossággal vigyük keresztül. Ámde mindamellet is, hogy az ily számításhoz szükséges általános szabályok nem hiányoznak, e számítás valóságos keresztülvitele oly beláthatatlan munka lenne, hogy arról mindaddig le kell mondanunk, míg erre alkalmasabb módszereket nem sikerül találunk.

Általában meg kell jegyeznünk, hogy mi a természetnek csak oly tűneményeit számíthatjuk ki előre s ismerhetjük meg valamennyi — észleletünk alá eső mozzanataiban, melyeknél a számításban előfordulható apróbb hibák a végeredményben is csak jelentéktelen hiányokat idézhetnek elő. Mihelyt azonban a labil egyensúly is belevegyül a dologba, e föltétel többé nem teljesíthető.

Látkörünk fölött tehát még mindig a véletlen uralkodik; de ez a véletlen tulajdonképen csak tudásunk hiányosságának s combináló tehetségünk nehézkességének a kifejezése. Oly szellem, mely a tények szabatos ismeretével volna felruházva, s melynek gondolkozás-szülte útmutatásai oly gyorsan és pontosan teljesíttetnének, hogy az eseményeket megelőzhessék, az időjárás legzabolátlanabb szeszélyességében épen úgy, mint a csillagok járásában csakhamar fölismerné az örök természeti erőknek azt az összhangzó és egybevágó működését, melyet mi csak sejtünk és találgatunk.

HELMHOLTZ A. után

SÁMI LAJOS.

A HELYI KÖZIGAZGATÁS ANGOL- ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN. *)

Első közlemény.

A francia Institutnek erkölcsi és politikai tudományok akadémiaja — elméleti és gyakorlati indokoktól vezéreltetve — pályadíjat tűzött ki egy műre, mely „a helyi közigazgatásban megismerteti az angol és francia rendszert, összehasonlítja, jelzi előnyeit és hátrányait, tekintettel az illető ország intézményeire és szokásaira“. A beérkezett három pályamű közül, bár mindegyiknek megvoltak saját előnyei — Leroy-Beaulieu Pál fent idézett műve nyerte el a díjat, melyet annál helyesebbnek vélünk bemutatni a magyar olvasó közönségnek, mivel Gneist ismeretes munkája e tekintetben nem ad oly könnyen áttekinthető, egybefüggő és világos képet az angol helyi igazgatásról, mint e mű, mely két, éles ellentét összehasonlítása által a megoldandó kérdéseket mindenütt magától veti fel.

Ismertetésünkben kiegészítőül használjuk folyvást azon jelentést, melylyel Renouard a pályabírák alapos kimerítő véleményét előterjesztette a nevezett akadémiában.

*) *L'administration locale en France et en Angleterre*, par Paul Leroy-Beaulieu. Ouvrage couronné par l'Académie des Sciences morales et politiques. Paris. 8° 447. l. Guillaumin.

Ehhez :

Rapport fait au nom de la section de la Legislation, droit public et jurisprudence sur le concours relatif a l'Administration locale en France et en Angleterre, par M. Cauchy 4° 889. l. *Mémoires de l'Académie des Sciences morales et politiques de l'Institut de France*. Tome XIII.

I.

A KIINDULÁSI SZEMPONT ANGLIÁBAN ÉS FRANCZIA-ORSZÁGBAN.

„A mi egy nép intézményei közt a legbensőbb, a mi leginkább magán viseli annak jellemét, nemzeti génusát és történelmét: az a helyi közigazgatás. Lehetséges, — és az európai polgárosodás ez eredmény felé vezet, — hogy a különböző nemzetek általános intézményei, a mennyiben e nemzetek mindennapos érintkezésben vannak egymással, közeledni fognak egymáshoz egész az egybeolvadásig, úgy, hogy csak az árnyalatokban maradnak fenn a különbségek. De azon népek helyi közigazgatása, a kik nem ugyanazon törzsből valók, s nem egyforma vérmérsékletűek, a kiknek nem volt ugyanazon történelmi fejlődések, még hosszú ideig és talán örökre mély és állandó különbséget fog felmutatni. Hirtelen meghonosítani akarni egy szomszédos állam községi vagy tartományi szervezetét, másolni akarni szolgailag oly intézményeket, a melyek százados hagyományok gyümölcsei, a melyek a nemzeti és magán erkölcsökkel képződtek annyira, hogy csaknem azonosultak azokkal: ez az értelemnek rendkívüli könnyelműségére és csodálatos tapasztalatlanságára mutatna.“

Ez egyszerű és igaz szavakkal nyitja meg a szerző a tanulmányt. Annyival helyesebben, mert vannak a francia és vannak az angol helyi közigazgatásnak kölcsönös bámulói, a kik kölcsönösen irigylik egymás rendszerét, s nem egyszer terveztek itt is, ott is, (sőt Európa *más* országaiban is) egyes államférfiak oly gyökeres változtatásokat a helyi közigazgatás a nélkül is kényes terén, a minőket százados gyakorlat sem volna képes létesíteni. Az eltérés a két rendszer közt oly nagy, a minő csak lehet két, ugyanazon rendeltetésű gépezet között.

Ez eltérések bizonyára nagyobbak ma, mint lesznek a közel jövőben. Mind két rendszer hiányait kimutatta az idő. Franciaországban észrevették, hogy e rendszer mellett a tevékenység, az egyéni kezdeményezés megszűnt, hogy a központba csoportosuló élet dermedtséget okozott a tagokban;

és fennhangon vádolták azon rendszert, a mely fölötte szigorú és fölötte hajthatatlan, a mely az egyénekben és a társadalmi csoportokban teljesen elnyomta a kezdeményezést és a felelősséget. Angliában viszont úgy találták, hogy a helyi szellem a maga szabályzatlan függetlenségében az országot oly kis társadalmakkal borította be, a melyeknek szokásai és szabályzatai különbözők, gyakran egymással ellenkezők voltak; tapasztalták, hogy a közérdek gyakran nevezetesen szenvedett a helyi intézmények és törvények ezen különfélesége által. Így mindegyik ország épen ellenkező hibát fűdözött fel intézményeiben s ebből következett, hogy reformjaikban teljesen ellenkező irány, és közvéleményekben különböző áramlat uralkodik: Franciaországban rést kezdenek törni a központosításon; a decentralisáló eszmék napról napra nagyobb tért foglalnak el a felvilágosult elmékben és a törvényhozásban; sokan a decentralisatio által vélik elérni az állandóságot, mely egész politikai alkotmányukból hiányzik, és élénkebbé tenni a közéletet az ország legnagyobb részében. Angliában, megfordítva, el kezdik vonni a helyi csoportoktól némely legfontosabb jogaikat; azt hiszik, hogy a helyi közigazgatástól tetemes áldozatokat meg lehet kívánni, ha ezzel a közérdekű szolgálatokban nagyobb pontosság érhető el. Így tehát mind két nép, észrevévén közigazgatási rendszerökben a hiányokat, csaknem egyidőben hozzálátott azok reformjához. A megtett reformok távolról sem gyökeresek; fontosságuk azonban nem is ebben van. Inkább jelek azok, sem mint eredmények. Csupa előzmények most, de a melyeknek folytatása is lehet.

Ez az eszmefejlés nemcsak az államférfiak, de az elmélet embereinél is mutatkozik a két országban. Egyazon időben hajlik a szabadság felé Franciaország, midőn annak korlátokat akar vonni Anglia. Odillon Barrot és Stuart Mill elméletileg is ezt fejezik ki. Reánk nézve annyival érdekesebb e mozgalom, mert tapasztalatot meríthetünk belőle, hogy Franciaországnak hol fáj legjobban a központosítás, hol törekszik leginkább a szabadságra a francia közélet; s viszont más oldalról, melyek azon közérdekű szolgálati ágak, a melyek Angliában nem kezelhetők kielégítőleg, s a hol épen ezért nagyobb központosítást óhajt a közélet?

Látni fogjuk, hol nem sikerült a központosítás és miben sikerült; és ha sikerült, vagy nem sikerült: ennek okairól is

nyerünk tájékozást. A helyi közigazgatást gyakorlati, apró részleteiben kell tekintenünk, mert az élet se a központosítás, se a decentralisatio rendszerét nem igazolja föltétlenül, hanem a szolgálat egyik ágában egyik, a másik ágában pedig a másik előnyét bizonyítja.

De természetesen az így netalán megállapítható elmélet sem döntő reánk nézve. A nemzeti génusz és történelmi hagyományok irányadók e kérdésben. Tudjuk, hogy nálunk jó darab ideig francia szellemben haladt a közigazgatás kérdése. De bár kárhoztatjuk némely francia intézmény utánzatát, melyeket Franciaország sem tart jóknak: egyáltalán nincsen okunk arra sem, hogy az angol közigazgatás föltétlen utánzását hirdessük, bármily meglepő is a két nemzet ősi intézményei közt a hasonlóság.

II.

A KÖZIGAZGATÁSI SZERVEZET ANGLIÁBAN ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN.

Francia és Angolország közigazgatási felosztása már magában is jelzi azt a nagy különbséget, mely a két ország helyi közigazgatása közt van. Angliában a közigazgatási kerületek magoktól képződtek, lassanként, szabályosság, öszhang nélkül, a dolgok és események ereje által, a lakosság szükségéi szerint. Látszik is ez a különböző kerületek egymástól eltérő voltán, sőt néha intézményeik különbözőségein is, hogy nem engedelmeskedtek semmi előre megállapított tervnek. Minden a történelmi és fokozatos fejlődés bélyegét hordja magán. Franciaországban, ellenkezőleg, egyszerre és rögtön létesítettek a közigazgatási kerületek a törvényhozó hatalom által; kijelölték határaikat, a nélkül, hogy ügyeltek volna a történelmi előzményekre és a hagyományra; mintegy kimérték, kiszabták egyenlő nagyságra. Tehát minden egy eszme és a szabályosság bélyegét, nemkülönbén a symmetriára való hajlandóság jelét hordja magán. Szükség megjegyezni e lényeges eltérést, mert ez magyarázza meg a két rendszer alapelvét; az egyik gondosan kifőzött, de egy nap alatt végrehajtott rendszer alkalmazása; a másik tíz század óta minden történelmi és

társadalmi eseménynek bizonyára nem esetleges, de természetes eredménye.

Franciaországnak különböző rendű közigazgatási felosztása van: a *departement*, az *arrondissement*, a *canton* és a *commune*. Mindez egymás alá van szorosan rendelve. Van 89 departement, ebben 373 arrondissement, a mely 2904 cantont foglal magában, s ezekben van 37,906 commune. Három dolog tűnik fel mindenekelőtt. Az egyik az, hogy a régi — szám szerint 32 — tartományi felosztás teljesen megszűnt. A második az, hogy fő gondjuk volt a területeket lehetőleg egyformára mérni, miután a mindig változó lakosság arányát nem vehette kiindulási pontul a törvényhozás. Csupán a commune kivétel, de a többi közigazgatási terület mind lehetőleg egyenlő nagyságú. A harmadik az, hogy a közigazgatás szoros függésben van egymástól. A commune függ a cantontól, ez az arrondissementtől, a mely viszont teljesen alá van rendelve a departementnak. Mint Cauchy mondja, Franciaország egysége ezekben reá van vésve magára a földre.

E felosztás bár önkényüleg és rögtön történt, az örökkévalóság eszménye szerint tétetett. Nemcsak ez a kiindulási pont, hanem ez a közvélemény is. Törvény szükséges akár a departementok, akár az arrondissementok, akár a cantonok területének módosítására; és a közvélemény egyetértő abban, hogy azok úgy a hogy most vannak, jók. A communeök tekintetében a változás a két érdekelt fél beleegyezése által, tehát törvény nélkül is létrejöhet; minden más esetben azonban törvény kell reá. Az 1871. jul. 24-i törvény nem változtatott e tekintetben semmit a communeök jogain. Ime, ilyen a francia szervezet. Érdeme az, hogy szabályos, pontos és lehetséges mellette az egymás alá rendelt közegek szoros fegyelme.

Mind ez másként van Angliában. Itt minden történelmileg jött létre, előre meggondolt terv és rendszeres eszme nélkül. Ezen természetes és fokozatos fejlődésből nehéz következmények folytak. Első sorban is a közigazgatási kerületek nagyon egyenlőtlen terjedelműek. A *county* a legfontosabb, sőt az egyedül határozottan szabályzott tartományi felosztás képviselője, nagyon különböző nagyságú. Így Rutland 149 mérföld területű 22,983 lélekkel, míg York 5836 mérföld területű 1.797,995 lélekkel. A tulajdonképi Anglia 40 countyra van osztva, melyeknek átlagos területe

1259 mérföld és lakosai száma 450,000. Wales maga 12 countyra szakad, a melyeknek közép kiterjedése 618 mérföld és a lakosság átlagos száma 84,000. Egyesítve a kettőt, úgy találjuk, hogy a countyk átlagos kiterjedése Anglia és Walesben 269,442 hektár és lakossága 385,889; hogy egy-egy countyban van 12 *union* és 281 *parish*. E szerint tehát meglehetősen nagy a hasonlat az angol county és a francia departement közt, különösen a lakosság tekintetében.

Azonban az angol countyk közül kiveendő Lancaster. Itt az angol kancellár rendeletei érvénytelenek, IV. Henrik kora óta nyert kiváltságok alapján; azonban e kiváltság ma már csak a külön kancellár személyében él, a dolgok rendes folyama úgy itt, mint Durham és Chesterben, hasonló a többi countyval. Fontosabb ennél az, hogy a nagyobb countyk fel vannak oszolva al-kerületekre, a melyeknek külön intézményeik, tiszti karuk és költségvetéseik vannak, úgy hogy méltán lehet őket külön countykúl tekinteni. Így van Essex, Lincoln, Suffolk, Sussex és Yorknál, mely utolsó a West-riding, East-riding és North-riding név alatt ismert részekre oszlik. E countyk szervezete az egész Angliában, sőt Walesben is lényegileg teljesen egyenlő.

A countyk és a parishok közt levő űr a lehető legzavarosabb. Történelmileg, a county fő felosztása a *hundred*, a mely nevét onnan kapta, mert a királyi hadsereg szervezetének felelt meg. Az éjszaki részekben *wapentacke* és neha *wards* néven neveztetett az. Tényleg azonban ez teljesen megszűnt, s IV. György idejében egy új alak lépett helyére. Megengedtetett ugyanis, hogy a rendőrség tekintetében is módosíthatták a countyk területi beosztásaikat, tekintetbe véve a szegénytörvény érdekében létesített felosztásokat. Így keletkezett az *union*: több egyházközség egyesülése. Mint a *Budapesti Szemle* egyik korábbi füzetében Fawcett munkája ismertetésénél már említők, az *union* 1834-ben jött létre a szegényeknek adott segélynyújtás módjának reformálása céljából (5 et 6 Will. IV. ch. 76). A közsegély szolgáltatának eme reformja Anglia közigazgatási reformjára végtelen fontosságú lett, mert az így teremtett felosztás nem-sokára új felosztássá vált a county és a parish közt. Egymásután több-több szolgálatot bíztak az *union*ra, a melyet az előtt a parish teljesített: így a születési és házasodási anyakönyvek

vezetését, a himlőoltásügyet, a mely kötelező Angliában, és sok más közérdekű szolgálat ellátását különböző törvények alapján.

A countyk mellett vannak más rendbeli közigazgatási tényezők. Ilyenek először is a helyhatósági városok: *municipal boroughs*. III. Henrik óta több mint kétszáz város van, mely erkölcsi személylyé és testületté lett. Ezek magok igazgatják magokat, közigazgatási szempontból függetlenek a countytól, csupán az igazságszolgáltatás és néhány mellékes szolgálat tekintetében állnak alatta. Sőt e városok közül néhány, *counties corporate* név alatt oly rangban áll, mint valamely county, s csak önmagától és az államtól függ.

E városokon kívül, melyek mind külön *Act* alapján kapták jogaikat, vannak még más helységek is, a melyek bár kisebb mértékben, de mégis eléggé élvezik az önkormányzatot. Ilyenek azok a helységek, a melyek az 1858-ki helyi kormányzási törvény követelményeinek, (*Local government Act, 21 et 22 Vict. ch. 98.*) vagyis némely helyi javításoknak eleget tévén, közigazgatási különállást kaptak.

Végül e különböző szervezeti épület alapja a parish, a mely kezdetben csupán egyházi felosztás volt, s úgy látszik, ismét azzá fog válni, mert egymás után veszi el kiváltságait. Jelenleg azonban, bármely szűk jogokkal is, még helye van a közigazgatási keretben.

Ime ez Anglia közigazgatási szervezete. Hiányzik benne a szabályosság és a rendszeresség. Nincs jól megszabott fokozat a különböző egységek közt, melyek inkább egymás mellé, semmint egymás alá vannak rendelve. Hiányait harmincz év óta törekeshnek reformálni. Sok county területe benyúlt más countykéba: természetes, hogy e miatt a közigazgatás sokat szenvedett. A választási reform iránt kelt 1832-iki törvény felhatalmazta tehát a kormányt, hogy egyesítse, de csupán a választás céljából, ez elszakadt darabokat azon countykkal, a melyekbe be voltak ékelve. Egy későbbi törvény aztán (*Boundary Act, 7 et 8 Vict. ch. 61.*) megadta a kormánynak a jogot, hogy ez egyesítést a közszolgálat érdekében állandóvá tegye; így a beékelések megszűntek. Voltak e mellett a countykban még egyes helyek *liberties* név alatt, a melyek azért neveztetnek így, mert független egységekből eredve, nem voltak alávetve a county hatóságának.

Néhány évvel ezelőtt még közel 800 volt ilyen; de ma már, ha nevök megvan is még, fontosságok többé nincs. Lassan-lassan megszűntek a helyi kiváltságok, s a *sheriff*eknek — a county fő tisztviselőinek — alkalmok támadt kiterjeszteni hatalmokat az ily területek fölé is. Ma tehát a county-t minden tekintetben oly közigazgatási területnek lehet tekinteni, a melyben nincs semminemű beékelés.

Nem lehet ugyanezt mondani a county felosztásáról: az unionokról. Láttuk, hogy az csak a szegény-törvény módosítása által létesült, és hogy csak később lett közigazgatási egységgé. De nem minden parish vetette ám alá magát a szegény-törvényeket módosító 1837-iki Actnak; van több olyan, a mely már e törvény megjelenése előtt fontos reformokat hozván be a szegény-törvények kezelésében, nem követte az általános irányt. Különben e visszásság a gyakorlatban, a mi az unionokra bizott közszolgálatokat illeti, nem érezhető, mert gondoskodtak arról, hogy azon elszigetelt parishok is, eme szolgálatok céljából, a szomszédos unionokkal egyesíttessenek.

Tizenyolcz évvel ezelőtt még egy sokkal különösebb visszásság is volt az angol helyi közigazgatásban. Volt ugyanis egy csomó hely, a melynek egyáltalában nem volt semminemű rendes közigazgatása, a mely ennél fogva jelentékeny menteséget élvezett és egyúttal gátul szolgált a jó közigazgatásnak: például nem fizették a szegény-adót, az utak fenntartását stb. Egy 1857-iki Act (20 Victoria, ch. 19) megszabta, hogy az ilyen helyek (extraparochial places) jövőre a hozzájuk legközelebb eső parishokhoz csatoltassanak.

E rövid vázlat is mutatja, hogy harminczöt év óta Angliában komoly, bár mérsékelt és eszélyes visszahatás mutatkozik azon visszaélések ellen, a melyek a közigazgatási kerületek esetleges alakításából származtak; és most már, daczára a visszásságoknak, a melyeket az új törvények inkább látszólagosoknak, mint valódiaknak hagytak meg, elérkeztek a nélkülözhetlen egységre és szabályosságra.

III.

A MEGYE FRANCZIAORSZÁGBAN.

Midőn arról volt szó 1789-ben, mily helyi intézmények adassanak az újjá született Franciaországnak: két vezérelv között lehetett választani, a melyek közül az egyik érvényben volt az akkori *pays d'Etat*ban, a másik az akkori *pays d'Election*ban. Ez utóbbiakban a helyi élet fokozatosan elgyengült, azután eltűnt: az adót egyenesen a király nevében szedték; és minden hatóság az akkori *intendantok* kezében végződött, a kiknek politikai és közigazgatási rendeltetése, a régi királyság utolsó éveiben, sokban hasonlított a császárság *prefetei*hez. A *pays d'Etats*ban ellenkezőleg, meg tudták tartani egész végig, helyi ügyeik vezetésére a szabad kormányzás elveit, a melyre az *Etats generaux* törekedett is, azonban minden siker nélkül, érvényre emelni Franciaország általános kormányzatában. Ott csak azokat az adókat fogadták el, a melyeket önkényt felvállaltak a tartományi gyűlések, és azok eredménye az ő saját nevökben szolgáltatott be a kincstár pénztáraiba, vagy pedig fordított a helyi költségek fedezésére ugyanezen gyűlések tekintélye és felügyelete alatt.

Ez volt azon kormányzat, a melyet Turgot lépésről lépésre ki akart terjeszteni minden tartományra, és meg kell vallani az *Assemblée constituante* dicsőségére, hogy az általa alkotott departementale törvény ugyanazon szellemből indult ki: mert ezen választott gyűlésekre bízta nem csak megfontolását, hanem kezelését is a helyi ügyeknek, a tartományi és kerületi igazgatóságokban.

Azt lehetett hinni ezen pillanatban, hogy megállapított Franciaország részére is valami hasonlatos az angol önkormányzathoz; de szerencsétlenül, ezen közigazgatási reformok ép azon időben történtek, midőn az a leggyökeresebb reform jött létre, mely egy ország politikai alkotmányát érheti. Meghonosulhatott-e néhány véletlenül elvetett magva a helyi szabadságnak oly földön, melyet erőszakos rázkódások zaklattak napról-napra? A forradalom elhordta azokat rohantában magával; és azon szerencsétlen kísérletekből, a melyeknek

czéljok lehetett volna, hogy magok a departement vagy kerület lakói működjenek közre saját ügyeik kezelésében, egy teljesen ellenkező elvre jött a gyakorlat, arra tudniillik, hogy ha a megfontolás lehet is többek ténye: a döntés csak egynél legyen. Ez volt az alap, a melyen felépítették a VIII. év alkotmányát. Oda adni a közigazgatás minden ágát, mint szintén a kormányt is, egy központi hatalomnak, a melynek a különböző területeken csupán küldöttei és ügynökei legyenek, a kik rendesen idegenek ott, és egymás alá fokozatilag vannak alárendelve; aztán, az igazgatás egységének nagyobb biztosítása kedvéért, megbízni magát e központi hatalmat azzal, hogy válaszon magának oly tanácsot, a mely fölvilágosítással szolgáljon minden tényben: ez volt az, a mit közigazgatási központosításnak neveztek. E rendszer, oly merev, a mily egyöntetű, és oly hatalmas a hatalom kezében, a mily kizáró minden kezdeményezéssel szemben a sajátján kívül. Kiinduló pontul azt vették, hogy meggátolják jövőre a pays d'Etats által annak idején elkövetett tévedéseket; és eredményül azt érték el, hogy az egész Franciaországban csökkent a közszellem nagy mértékben.

Ezt, — szól a bíráló, — szomorú igazság fölismereni, de a történelem bizonyít mellette. Az oly nép, a melyet hosszas gyakorlat hozzá kötött a központosító kormány alakjaihoz, lassanként megszokja nem létezőnek tekinteni jogait, a melyeket nem gyakorol többé, sőt megszokja azt is, hogy némi előnyt is lásson ezen nem törődő gondatlanságban, a mely fizetett ügynökök gondjára bizza, hogy kényelmesebben viseljük az ő ügyeit és így meg legyen kímélve minden polgár a személyes felelősség terhének esélyeitől.

Igy lehet megmagyarázni azt a tényt, mely eleinte különösnek látszik, hogy tudniillik a restauratio kormánya, első buzgalmának ellenére is, abban, hogy visszaállítsa az általános szabadságot, végorájában oda ért, hogy csak a consularatus és a császárság közigazgatási rendszerének néhány pontját változtatta meg.

A juliusi kormány törekedett behozni a választás elvét minden helységi tanácsba, a departementi tanácsoktól egész a községekéig és megkezdte ezen tanácsok illető ügyköreinek tágítását. Ez az irány, melyet először az 1838 máj. 10-iki törvény jelzett, a második császárság alatt az 1866 jul. 18-iki

törvényt szülte. Hasztalan kísérlették meg elfogadtatni a közvéleménnyel a helyi kormányzat kezdete gyanánt oly rendszabályokat, a melyeknek eredménye az lett volna, hogy magokban az illető helyiségekben határoztak volna némely helyi dolgok felett, bár mindig a központi hatalom küldöttei által.

Fölsímték ugyanis mindig hogy a hatalom ilyen átruházása a miniszterről a prefetre, voltaképen semmit sem változtatott a dolgok régi rendjén, minthogy egyszerűen eltörtölt egy közigazgatási közbeneső fokozatot, a nélkül, hogy a kormány tényleg bármely jogáról lemondott volna. A választó tanácsok szerepe tehát tényleg nagyon csekély most is a prefetéhez képest.

Ez utolsó ugyanis, a ki főkormányzó, a községek gyámja, a departement és az állam törvényes képviselője. Alig van oly kegy vagy hivatal, a melylyel nem ő rendelkezik.

Alig lehetne kiterjedettebb hatáskörű tisztviselőt találni a prefetnél, minthogy csaknem minden hatalom kezében van, s a tanácsok mellett minden ő tőle függ. A mellette levő hivatalnokok, kiknek hasznossága, különösen a titkároké, gyakran kétségbe vonatik, csupán neki szolgálnak, sőt az irodák beosztása is legtöbbször ő tőle függ.

Az ellenőrző, mely kezdetben állíttatott fel, a prefetségi tanács, egy állandó testület volt, a melynek célja volt, az önkényű hatalom mellé bevonnai a tanácskozó elemet. Azonban ezen tanácsoknak gyakorlati haszna kevés volt, és pedig igen nagy részben a miatt, mert a prefetk magok is folytonos vándorlásban vannak a miniszter politikai és más természetű czélzatai miatt egyik departementből a másikba, s így az általok ajánlott, s a miniszter által kinevezett tanácsnak sincs meg sem állandósága, sem függetlensége. E mellett nagyobbára fiatal és ismeretlen egyének neveztetnek ki, az egész állomás csak átmeneti fokul használtatván; s így hatásuk csekély, vagy semmi. Számok 3 vagy 4, a Seine-departementben 6. Közigazgatási dolgokban ítélnek ugyan, de azért elbocsáthatók. A prefet különben sem köteles követni tanácsukat. Így se tanácsadó, se ítélő eljárásukból nincs haszna az önkormányzatnak.

A komolyabb ellenőrzés szerepe a tartományi tanácsokat illette, a melyeket már az 1789-iki alkotmány fölállított.

A III. év fructidori alkotmánya már megszorította; a központi kormánynak ugyanis fenntartá a jogot, hogy esetleg oszlassa azt fel, bizottsággal helyettesítvén. A consularatus még tovább ment a teljes központosítás útján. A tanácsok eddigi szabad választását oda módosította, hogy minden választandó helyre kettőt jelöljenek ki a választók, s azok egyikét erősíti meg az államfő. Így tehát az egész tanács a választás látszata mellett a központi hatalom szolgája lett, s a nemzet — belefáradva a hosszas zavarokba — örömmel látta az első konzul erélyes kezeibe letéve a hatalom szálait. A restauratio még tovább ment. Minden liberál hajlandóságára, melyet eleinte mutatott, eltörölte a látszatot is. A tanácsok és városi képviselők összes tagjait az állam által nevezte ki, vagy egyenesen a miniszter, vagy a prefet által. A közvélemény ezt is készséggel elfogadta, részben azért, mert a doctrinärenek az angol példa utánzatát látták benne, részben azért, mert a gyakorlatiak féltek a választások útján netalán létesülhető nyárspolgári unalomtól.

A juliusi kormány ismét fordított egyet a dolgok állásán. A városi tanácsok és a megyei tanácsok törvénye 1831-ből és 1833-ból már részben az önkormányzat útján halad. Ez utóbbi kimondta, és később az 1848. júl. 3-iki rendelet megerősítette, hogy e tanácsok tagja legyen minden canton egy-egy választottja. Nem akarta a törvény, hogy nagy legyen ezek száma. Átalában a közszellem Franciaországban mindig félt a számos gyűlésektől, azokban a rend ellentétét látva, míg az önkormányzati rendszer mellett — Angliában és Magyarországon, — a tanácsokban résztvevők nagy száma soha sem tartatott, és nem is tartatik veszélyesnek.

A mi az így választott tanácsok hatáskörét és jogait illeti: azok szintúgy meg voltak kötve. Nem elég, hogy az 1852. július 7-ki törvény értelmében elnökeiket, alelnökeiket és jegyzőit is a kormány nevezte ki; nem elég, hogy némely esetekben a prefet is fölsozlhathatta, az államfő pedig mindig; hanem ezenfölül hatásköre is csekély volt. Véglegesen és helybenhagyás nélkül csak a departementra eső direct adókat oszthatta fel az arrondissementokra. Felsőbb helybenhagyás mellett rendelkezhetett saját vagyonáról. Ennyi volt összes tevékenységi köre. A mellett adhatott tanácsot, de a melyet a prefet nem volt köteles elfogadni, és óhaját nyilváníthatta. —

Voltaképen azonban ez mind semmit nem érő jog volt, s ha a prefetek mindenhatósága mellett mégis tett szert némi tekintélyre: az sokkal inkább tagjainak, semmint magának az intézménynek érdeme volt. Az intézmény iránt tartózkodással viseltetett a központi hatalom mindig, és így az életerős gyökeret nem verhetett soha.

Az utolsó évek viharai megmutatták Franciaországnak, hogy a helyi érdekek altatása a mennyire kényelmes a központi hatalomnak, ép annyira ártalmas a nemzet életerejének. Ezért az 1871. auguszt. 10-ki törvény rendelkezései már határozottan a decentralisatio felé térnek át. E törvény szerint a tanács tagjai hat évre választatnak; magok választják tiszti karukat, üléseik rendesen nyilvánosak. Az ülések évenként kétszer tartatnak, melyekre a ki meg nem jelen, lemondottnak tekintetik. A prefet jelen van az ülésen. Az államfő föl-oszthatja azt, de új választásokat kell elrendelnie. A legfontosabb azonban e törvényben az, hogy a belga minta szerint minden évben választatik egy állandó bizottság 4—7 taggal, lehetőleg minden arrondissementből egy. — E bizottság a prefettel együtt mindent megtesz, a mit a tanács helybenhagyása reményében megtenni jónak vél. Havonként legalább egyszer ülésezik; a tagok, kik nem kapnak javadalmazást, megjelenni kötelezvék; s a hivatalnokok kivétel nélkül kötelesek minden felvilágosítást megadni.

A mi a tanácsok hatáskörét illeti: az meglehetősen változatlanul maradt. Az adók fölosztása és a költségvetés megszavazása, az előbbi helybenhagyás nélkül, az utóbbi helybenhagyás mellett, megmaradt jövőre is, a kormány csupán a kölcsönök kötésére engedvén némi szabadságot. Azonban némely új jogok adattak a tanács hatáskörébe: így az útakra nézve a nagy-forgalmi helyi utak meghatározása, kezelése, ezekre nézve a felügyelő személyzet választása; a helyi érdekű vasutak létesítése, fenntartatván a kisajátítási jog engedélyezése az államfő által; némely jogok a községekre való felügyelet tekintetében; így például megerősítése a helyi fogyasztási adók növelésének; a községek határainak körülírása stb. Más oldalról azonban meg van tiltva a tanácsoknak politikai véleményt nyilvánítani; azok ipso jure semmisenek lévén. Tehát csupán közigazgatási e tanács, és semmi más. Az évi költségvetést a prefet mutatja be az állandó

bizottság útján; e költségvetésbe fölveendők a prefetség bútorai; a közoktatási megyei tanács költségei; az esküdt-széki, polgári és kereskedelmi törvényszékek költségei; a választási lajstromok közzé tétele stb. költségei. A számadások szintén így mutatandók be.

Az állandó bizottság első sorban a tanácskozást készíti elő; véleményt és óhajokat nyilvánít a prefettel szemben; az államkincstárral szemben védi a departement érdekeit; előre megvizsgálja a költségvetést és számadásokat; vezeti a departement pénzügyeit, intézkedik a pénzbírságokról; vezeti a kölcsön tárgyalásokat, a departement költségén teljesített munkálatokat; a kataszteri becslések ellen való reclamatiók fölött határoz; kinevezi a departement által segélyezett vállalatokhoz az igazgató tanácsokat, értesítvén erről a prefetet és az érdekelt községi tanácsokat. Határozatai ellen a felfolyamodás túlhágás vagy törvényszegés alapján az államtanáchoz megy stb.

Íme, ilyen ez ilőszerint a megyei élet jogviszonya Franciaországban. Egy lépés tétetett előre a decentralisatio felé; de ha e lépés jelentékeny is, nem lehet tagadni, hogy az még mindig nagy tartózkodást mutat, s egyáltalában azon félelmet, a mely reá van nyomva ez országban a szabadság egész történetére.

IV.

A MEGYE ANGLIÁBAN.

Az angol county közigazgatását három fő jellemvonás különbözteti meg a francia departementétől. Az angol countyban először is ugyanazon tisztviselők kezelik a közigazgatási és bírói hatalmat; másodsor a közigazgatás maga mindig egy választó, rendesen számos tagú testületre van bízva; végül ezen választó testület tagjai, kik adót is vethetnek ki a countyra, az uralkodó által nevezettek ki.

„Úgy tetszik — sóhajt fel a szerző, — hogy mind azon vezérelvek, a melyek hagyományos tiszteletben és elméleti szentesítésben részesültek a continensen, fel vannak forgatva az angol countyban. Semmi sem emlékeztet a közigazgatási és bírói hatalom elválasztásának és kölcsönös függetlenségének

híres elméletére; mindakettő egybefoly az angol countyban. Semmi sem emlékeztet a nevezetes elvre, hogy határozni sokak dolga, de igazgatni csak egy személyé; az angol countyban a határozathozatal és a közigazgatás is nagy számú testületekkel kezeltetik. Semmi sem emlékeztet azon elvre, hogy az adót az adózók szavazzák meg; a county adója Angliában oly emberek által szavaztatik meg, kik polgártársaik részéről nem nyertek arra sem egyenes, sem közvetett felhatalmazást. Valóban különös a dolgok ez állása a continens eszméin táplált és francia logikához szokott ember előtt! Hogy lehet ily visszás, ily ellentmondó szervezettel a countyt renddel, igazsággal és a haladás szellemében vezetni! "

Mi előttünk nem oly rendkívüli e szervezet. — Régi megyéink szervezetében sok volt az analógia, s így lépésenként vehetjük tüstént a county szervezetét.

A county élén áll a *sheriff*. Ez azonban inkább méltóság, mint hatalom. Kineveztetik az uralkodó által három jelölt közül, kiket a kincstár kancellárja, a Lord kancellár, a magán tanács egy pár tagja mutat be. Rendesen a gentryből vétetik, s oly méltóság, a mely sok költséggel jár, azért is köteleles azt mindenki elfogadni, kivéve, ha nincs elegendő vagyona. Három évenként nevezetik ki; fizetése nincs, némi jövedelme állásának rendesen helyettesét: a *deputy-sheriffet* illeti. A *sheriff* az uralkodó képviselője a countyban, és a közönség javainak és jogainak őre; kezdetben ő volt a király békéjének őre; *Keeper of the king's peace*, s e minőségében sok rendőri teendője volt, de e teendők csaknem teljesen átmennek a békebírákra, (*justices of the peace*,) vagy úgynevezett tanácsra (*magistrates*). Katonai hatalma pedig a *Lord-Lieutenantra* ment át. Most ő fogatja el és őrizteti a bűnnel vádoltakat; ő állítja össze az esküdtszéki sorozatokat, ő nála tétetnek le az óvadékok, ő hajtatja végre a rendeleteket; ő elnököl a választásoknál, ő közlekedik e tárgyban a parlamenttel, s nevezi ki a választási fizetőket a törvényes költségekre, ő ítél a választói jogosultság fölött; ő nevezi ki a fogházi személyzetet, hóhért; ő hozzá foly minden állami jövedelem, melyet nem külön ügynökök kezelnek, tényleg azonban majd minden jövedelemi ágra van külön ügynöki kar. Egy szóval ő a countyban a központi kormány képviselője; miután azonban Angliában a központi hatalom egyáltalában nem avatkozik be a helyhatóságok keze-

lésébe, a sheriffnek csekély hatásköre van; nem egyeledik be soha a helyi közigazgatás semmiféle menetelébe.

A sheriff mellett van a *Lord Lieutenant*. Ez feje a county minden nemű fegyveres erejének. Szintén a korona nevezi ki, rendesen azonban a sorozatok őrének, *custos rotulorum*, is kineveztetik, a mely állásnál fogva ő az első a békebírák közt, ő nevezi ki azok jegyzőjét, (*clerk of the peace*), a ki ismét a county szolgálatának minden ágát kezében egyesíti. Így hát a Lord-Lieutenant e tekintetben igen fontos hatóság, voltaképen élén állván a county közigazgatásának.

Minden countyban vannak békebírák, (*justices of the peace*) vagy tanács, (*magistrates*), a kik bírák és közigazgatási székek. Ők szavazzák meg a kiadásokat; ők nevezik ki a tisztviselők nagy részét. Őket a korona választja azok közül, kiknek tehertelen ingatlanból legalább 100 font sterling tiszta jövedelmök van. Számok nincs korlátozva, rendesen azonban száznál több egy countyban. Fizetésük nincs; csak működésük idején tartja őket a county. A *custos rotulorum* javaslatára visszahívhatók a korona által; de ez rég idő óta nem történt eset. Az uralkodó halálával megszűnnek jogaik; de az új uralkodók rendesen mind megerősítik. Tényleg tehát elmozdíthatlanok. Magok kedvök szerint osztják meg a dolgot, s helyettesítik egymást. Három fajta ülést tartanak: negyedévenként rendesen, (*general or quarter sessions*), különös üléseket, (*special sessions*), és kis üléseket, (*petty sessions*.) Ezen ülések mindegyikében gyakorolják közigazgatási és bírói jogaikat. A nagy gyűlések legalább három bíró által tartatnak, bűnügyekben ítélnék a vétségek és bűnök fölött, kivéve a gyilkosságot és árulást, ugyanazon ülésekben, mint közigazgatási hatóság ellenőrzik a kiadásokat; határoznak az adózók felszólalásai fölött és megszavazzák a county adóját. Ezen nagy gyűlések rendesen három havonként tartatnak, de a sheriff vagy két bíró bármikor összehívhatja őket. A kis gyűlések egy vagy két békebíróból állanak; bírói hatáskörüik a munka-adó és munkás közt levő kérdések, kis kihágások, mint verekedés, részegség; közigazgatási határozatokat szintén hozhatnak. A különös ülések különösen az alsóbb hivatalnokok, mérték-felügyelők s hitelesítők választása, korezmák engedélyezése stb. tárgyában tartatnak.

Természetes volt, hogy ilyen egyszerre a bírói és közigazgatási hatalmat ingyen gyakorló tisztviselőknek, fizetett

hivatalnokokra volt szükségök, hogy azok készítsék elő a munkát és segédkezzenek a county közigazgatásának ezer részletében. E hivatalnokok közt a fő a békejegyző (*clerk of the peace*), a ki a *custos rotulorum*, rendesen a Lord-lieutenant által neveztetik ki azon területről, a hol gyakorolja teendőit. Bár alá van rendelve a békebíráknak: mégis fontos szerepe van. Fizetése gyakran nagyobb, mint egy continensi miniszteré. Minden határozatot ő készít elő, de ő nem határoz semmit. Rendesen idős és tapasztalt emberek, kik teljesen ismerik a countyt, kiknek semmi reményök nem lehet előléptetésre, a ki központja a közigazgatásnak, s így vezetheti a különböző helyi szolgálatokat előre. Ezen hivatalnok állandó volta bizonyára a rend és az állandóság egyik legnagyobb biztositéka.

A békejegyzőn kívül sok más fizetett ügynök van, kik részleges szolgálatot teljesítenek meghatározott ügykörrel. Ezeket a békebírák nevezik ki, és azok ellenőrzik. Ilyen a pénztárnok, útfelügyelő stb. A békebírák, a jó és gyors ügykezelés érdekében egyes szolgálati ágakra nézve külön bizottságokat neveznek ki, így például a pénzügyek stb. tekintetében. Ez azonban távolról sem kötelező, s nem is állandó, hanem az idő és körülmények szerint változó.

E szervezet főjellege az aristokratikus fölfogás. A helyhatóságok jó és gyors közigazgatása, biráskodása, sőt megadóztatása is reá bízatik néhány emberre, kit a korona arra méltónak ítél. Ez természetesen csak ott lehetséges, a hol az osztályoknak megvan bizalmuk egymás iránt, és mindenek fölött a korona iránt. De Angliában a közvélemény oly erős, hogy az, minden egyenes szavazás nélkül kijelöli a koronának a választást; s a választottnak soha eszébe sem jut szembe szállani e hatalommal, jól tudván, hogy azzal nem bírhatna. E mellett természetesen a törvények tisztelete és a bíróságok feddhetlen volta, a melyek bizonyára elítélnék a visszaélni szándékozót, és nemcsak elítélnék, hanem a közönség erről előre meg van győződve.

Három erkölcsi elem járul még ehhez. Egyik a mezei lakosság ösztönszerű ragaszkodása a gazdag birtokosokhoz; a másik a gazdag birtokosok természetes rokonszenve a mezei lakossághoz; és a harmadik a korona feddhetetlensége, a mely meg szokott mindig hajolni a közélet kívánalmai előtt, s mely

ép e hajlongások alatt, sőt épen azoknak áldásos következményeül, szorosán összeforrott azzal.

Így az angol önkormányzat ezen alakjában is mutatja, hogy a nép férfias, komoly jelleme az önkormányzat legbiztosabb alapja. Ezen nép mellett lehetséges aztán fenntartani a helyi jogok gyakorlatát. De ily jogokat egyszerre átültetni oly országba, mely a központosítás hosszas gyakorlata által azoktól elszokott, nagy veszély volna; mint viszont azt az államférfiút, a ki elég fontos ok nélkül, a gyakorolt önkormányzatnak szükségtelen ágat emelni törekszik, a legkomolyabb felelősség terhelné, mely valaha államférfiút érhet.

V.

A MEGYE ÉS KÖZSÉG KÖZT LEVŐ KAPOCS ANGOL- ÉS FRANCZIAORSZÁGBAN.

A county és a parish közt Angliában ép úgy hiányzik valamely fontos közigazgatási kapocs, mint a departement és commune közt Franciaországban. Itt is, ott is vannak ugyan közbeneső hatóságok, de ezeknek nincs semmi nagyobb fontosságuk, sőt hatáskörük sincsen szabatosan körülírva.

A régi királyság emlékeit, különösen az 1704. apr. 15-ki rendelet által létesített alügynökök, (*subdelegués*), rendszerét teljesen megváltoztatta Franciaországban a nagy forradalom. Az 1789 december 22-ki törvény felosztotta a departementokat kerületekre (*district*), a melyeknek közigazgatására a választók négy évre tizenkét tagból álló tanácsot választottak, a kik közül a departement tanácsa jelölt ki négy egyént a kerület igazgatóságául (*directoire de district*). Ezenkívül a választók szintén négy évre választottak egy *procureur syndicat*, a kinek kötelessége volt a törvények alkalmazására felügyelni, jelen volt a kerületi tanács és igazgatóság ülésein: azonban csak tanácskozó szóval, csupán azon esetben függeszthette fel a határozatot, ha az előtte törvényellenesnek látszott, a mely esetben a felsőbb hatóság döntött. Tehát a forradalom a kerületeket egészen a departementok mintájára igyekezett szervezni.

A III. év fructidor 5-én kelt alkotmány teljesen megsemmisítette a districtet és a községet egyesítvén a cantonnal,

ez utolsót tette a departement osztályává. Így keletkezett aztán a cantoni hatóság, a melynek fő teendője az adók föl- osztása volt. A köztársaság directoriuma fenntartotta magá- nak a jogot, hogy minden cantonhoz nevez ki egy biztost, a ki ott felügyeljen a törvények végrehajtására, tényleg azonban nem gyakorolta azt. A cantoni hatóság különben minden tekintetben alá volt vetve a departementi hatóság felügye- letének.

A VIII. év pluviöse 28-iki törvény a districtet újra föl- elevenítette *arrondissement* neve alatt, oly hatáskörrel, a mely nagyjában megvan még ma is. A canton tisztán igazságügyi felosztás lett. Élén áll a *sousprefet*, kit az államfő nevez ki, és egy választott tanács. Azonban a departement és a commune közt nincs nagy szerepe az *arrondissement*nek; nincs se költ- ségvetése, se tulajdonképeni kezdeményező joga. A *souspre- fet* maga is főleg csak átbocsátó közeg a mairektől a prefetig és vissza, fontossága azonban az, hogy ismervén a községeket, felvilágosítással és tanácsadással szolgálhat a prefetnek. Az 1861. ápril 13-iki rendelet adott neki némi csekély körü, önál- lóbb hatáskört is; de mindaz, a mi a politikai és közigazga- tási vezetést, a vitás illetékességet, a prefetek jogát a szám- vizsgálatra illeti, teljesen ki van zárva, és a *sousprefetek* jogaikat csak a prefetek folytonos felügyelete alatt gyakorol- ják ezentúlra is.

Az *arrondissement* tanácsában minden canton képviselve van hat évre választott küldött által. Csak a prefet hívhatja össze, az nevezi ki az elnököt, alelnököt és jegyzőt. Évi gyűlés egy van, s fő tárgya a departementi tanács által az *arrondisse- ment* terhére kirótt adók szétosztása a községek közt. E tekin- tetben határoz. Ez azonban egyetlen eset; minden más tekin- tetben csak tanácskozik és tanácsot ad, melyet azonban a prefet nem köteles figyelembe venni. Óhajokat is nyilvánít, azonban minden hatás nélkül. Vagyona nincs. Egyszerűen ösz- szes hatásköre az adók szétosztásán kívül igen csekély; úgy hogy elhagyása egyáltalában nem zavarná meg a közigazgatás jelen rendszerét.

Angliában még tökéletlenebbek e közbeneső fokozatok. Már említők, hogy az *Union* eredetileg a szegény-adó cél- jaira létesült, s csak IV. György alatt lett valódi közigazga- tási közeg. A *board of guardians*, eredetileg szegény ősi testü-

let, a mely kezdetben csak e célra választatott, de később a közszolgálat legtöbb ágára kiterjedt, volt e közeg választott testülete. Lentebb részletezzük ennek hatáskörét.

Angliában általában több ok működött arra, hogy ne legyen szükséges közbeneső közeg. Először is a countyok aránylag kisebbek voltak; aztán azon körülmény, hogy a fontosabb városok önállóak lévén, rájuk a county semmi befolyást nem gyakorol, végül az, hogy a hatóságok nem állandók, hanem váltogatva tartják üléseiket a különböző helységeekben, a mi által nemcsak másodrangú központok kijelölése válik szükségtelemmé, hanem egyúttal alkalom nyílik a hatóságoknak a helyszínén ismerkedni meg a viszonyokkal.

Mind Franciaország, mind Anglia példája azonban azt látszik bizonyítani, hogy a megye és a község közt nincs természetesen, életrevaló közeg; s hogy ha szükséges is néha egyes szolgálati ágak céljaiból a községnél nagyobb és a megyénél kisebb felosztásokat tenni: nem lehet remélni, hogy azokból külön élet fejlődjék ki valaha, s hogy az önkormányzat fészke csak a megye és a község.

VI.

A KÖZSÉG FRANCZIAORSZÁGBAN.

A községi életben talán még nagyobb a különbség a két nemzet közigazgatási rendszere közt, mint a minőnek a megyénél és a járásnál láttuk azt.

Franciaországban a milyen szép szerepet játszottak a történelemben a római hagyományok alapján egész a XIV. század végéig a városok: ép oly erős volt attól kezdve a visszahatás ellenökben. A tulajdonképi városoknak teljes önkormányzatuk volt s még az úgynevezett polgári városok (*villes de bourgeoisie*) is képesek voltak erélyt fejteni ki a földesurak ellen. Nem sokára azonban gyökeresen megváltozott a helyzet. 1563-ban a kereskedelmi, 1579-ben a büntető törvénykezés vétetett el tőlök, s a következő század alatt inkább a hivatalnokok megvesztegetése által, semmint egyenes úton, a központi kormány hatalmát teljessé tette felettök. 1765-ben egy királyi rendelet megengedte ugyan minden oly városban, a melynek 4500-nál több lakosa volt, a tisztviselők választását, egy maire,

négy echevin, hat tanácsos, egy pénztárnok és egy jegyző személyében; azonban az 1771-iki rendelet ismét visszavonta a jogot, s végül 1787-ben, főleg Turgot ajánlatára, egyöntetű igazgatás állapított meg a városi és falusi községek részére, a mely szerint a földesúr és a lelkész mellett egy választott tanács állott, mely a lakosok aránya szerint 3—9 tagból állt volna.

E javaslat nem lépett életbe soha. A forradalom meggátolta, azonban a vezérelveket elfogadta, a mely szerint minden község egyenlő igazgatással birjon. Senkinek sem jutott eszébe az elv helytelenségére és arra gondolni, hogy egy nagy város érdekei egészen mások, mint a falusi községekéi. A forradalom csak egyenlőséget, csak symmetriát keresett s decretálván a polgár egyenlőségét, nem akart mást, mint csupán egyenlő községeket ismerni. Csakugyan az 1789. decz. 2—14-iki, az 1789. december 30-iki és az 1790. jan. 8-iki törvények minden különbséget eltöröltek és minden helységben választási alapon nyugvó közigazgatást létesítettek, mely állott a maire és néhány más hivatalnokból és a községi tanácsból. E mellett a végrehajtás majdnem kizárólag a maire kezébe tétetett le. Különben is megszűnt azonban a községek önállósága, s mindnyája alárendeltetett a járás és a megye kormányának. A községi testületek rendelkezése csak a város, község vagy helység javai és jövedelmeinek kezelésére, a helyi költségek viselésére, a helyi munkák felügyeletére és e mellett a helyi rendőrségre terjedt ki, ezenkívül az adókat is ők osztották ki az egyes polgárok közt.

A III. év fructidor 5-iki alkotmánya már belátta a tévedést, mely az egyenlősítéssel jár és megkülönböztetett két fajta községet: 5000 lakosig és azon felül. 5000 lakoson alúl minden község választott egy községi ügynököt és segédet, a kik részt vettek a cantoni gyűlésen, a mely — miután az arrondissement el volt törölve — most voltaképp a község és a kerület helyét foglalta el. Az 5000-nél több lakosú községek városi tanácsot alkottak 5—9 taggal a lakosság szerint. Végül a 100,000-nél nagyobb számú lakossággal bíró városok három ily tanácsot alkottak, a melyeknek delegáltjaiból alakult a *bureau centrale*. E rendszer a községek teljes elnyomása miatt volt hiányos, de a megkülönböztetés a községek közt helyes alapon állott.

A VIII. év frimaire 22-iki alkotmánya újra gyökeres változtatást hozott létre. Az egyenlőség szenvedélye diadalmaskodott ismét, a megkülönböztetés megszűnt és a választási elvtől ismét eltértek. A mairet és a községi tanácsosokat 5000-nél nagyobb számú lakossággal bíró városokban az első konzul nevezte ki a helyi birtokosok közül, azon alól a prefet. Egy a X. év thermidorában kiadott rendelet megengedte ugyan, hogy a választók minden üresedésben levő helyre két egyént jelöljenek ki, de 1806-ban egy újabb rendelet azt oda módosította, hogy e kijelölésnek csak akkor van helye, ha még a prefet nem gondoskodott az üresedésbe jött hely betöltéséről.

Így tehát a községekre nézve is a teljes központosítást keresztülvitték már a forradalom alatt. A császárság megerősítette és a restauráció minden szabadelvű hajlandóságai mellett is meghagyta azt. Az 1831. márczius 21-iki törvény gyökeres változtatást hozott a választás tekintetében. Különös census mellett választatta meg minden községben a községi tanácsot, s a kormány abból nevezte ki a mairet és segédeit. Az 1848-iki forradalom még tovább ment. Egy törvény 1848. jul. 3-ról nemcsak létesítette itt a suffrage universellt, hanem a 6000 lakosnál kisebb városokban a városi tanácsok által választatá a maireket, a nagy városokban a kormány fenntartván magának a kinevezés jogát. Végül a császárság ez utóbbi jogot ismét elvette, az 1852. jul. 7-iki és az 1855. május 5-iki törvények az államfő és illetőleg a prefetnek fenntartották a jogot a mairet kinevezni, még pedig nem szorítkozva a községi tanácsra. Ez tehát lényeges visszalépés volt a forradalmi állapotok felé.

Íme a folytonosan váltakozó törvényhozás mellett ily homlokegyenest egymással szemben álló rendelkezések viszonytagsága alatt nyögött a francia község, holott ily ügyben — mint helyesen jegyzi meg a szerző — a rögtönzés ostobaság, az egyenlőség csak rögeszme volt s állandó csak a lassan, a viszonyokhoz mérten és épen azért különböző módon kifejlődött intézmény lehet. Ép ezt nem érték el.

Az 1871. april 14-iki törvény értelmében mind azon városokra nézve, a melyeknek lakossága nem nagyobb 20,000 lélek-nél és a melyek se nem arrondissement, se nem departement székhelyei, a maireket ismét a községi tanács nevezi ki; eny-

nyiben tehát ismét megváltozott a császársági állapot, de a maire jellege és tevékenységi köre ugyanaz maradt.

A községi igazgatás élén áll a maire, a kit 3000 lélek-nél nagyobb községben az államfő, másutt a prefet nevez öt évre. A prefet mindig felfüggesztheti két óra; több időre a belügyminiszter. Tehát a központi hatalom nemcsak kinevezi, de attól függ folyvást. Maire lehet minden adófizető, fizetése nincs. Jogköre: ítél rendőri dolgokban s majd a központi hatalom s a prefet nevében jár el közigazgatásilag, majd saját nevében a préfet felügyelete és ellenőrzése alatt. Első minőségében közzé teszi a törvényeket és rendeleteket, összeállítja a választási, sorozási lajstromokat stb. Egyszóval megteszi mindazt, a mit akár a törvény, akár a prefet rendel. Második minőségében a préfet nem parancsol neki, de megsemmisítheti tetteit, vagy megtagadhatja helybenhagyását, a mely nélkül a maire rendelkezéseinek nincs semmi hatása. Így a községi rendőrség, utak stb ügyében; s bár e tekintetben bocsáthat is ki a maire rendeleteket, a prefetnek mindig elég módja van arra, hogy a rendeletekre gyakorlatilag érvényesítse összes befolyását. Úgy hogy tényleg a maire minden tekintetben a préfet rendelkezése alatt áll s önállóságáról szó sincs; viszont lefelé nem függ senkitől. Ez a teljes központosítás s a mairet esetleg helyettesítő segédek szerepe is teljesen ugyanaz.

A maire mellé van állítva a községi tanács, a kiket a választók a *scrutin de liste* szerint, tehát nem egyenként választanak, ámbár a törvény megengedi, hogy a préfet választó-kerületeket alakítson. A szolgálati idő az 1871. április 14-ki törvény szerint csak három év, és a bírák ki vannak zárva belőle. Az előbbi, és különösen az 1867. évi törvény szerint a megbízatás tartama hét évre szólt. A központi kormány feloszlathatja e tanácsot és helyettesítheti egy közigazgatási bizottság (*commission administrative*) által, melyet maga nevez ki és tarthatja azt három évig. Ezen felül a préfet feloszlathatja bármikor. A tanács négy ülést tart, mindegyik tarthat tíz napig. A mi e tanács jogkörét illeti: az négyféle irányban terjed ki. Az első irányba tartoznak azok, a melyeket a tanács végrehajthat a felsőbb hatóság helybenhagyása nélkül. Azonban a préfet ezeket is megsemmisítheti, bár nem szükséges, hogy helybenhagyja. Ezekre tehát a préfetnek csak veto joga van. 13 ily ügyet számlál elő az 1837. és 1867-i törvény, a

melyek közt fő a községi vagyon kezelése és a vásári helypénzek szedése. A második osztályba tartozik a költségvetés és a közlekedési utak ügye. Ezekre a préfet helybenhagyása szükséges. Harmadszor ad a községi tanács felvilágosítást és véleményt, ha kéri tőle azt; negyedszer bocsát ki ohajtásokat; a hatóság azonban sem egyiket, sem másikat nem köteles se követni, se figyelembe venni.

Ilyen a községi élet Franciaországban. Nemcsak a központi kormány rendeleteinek végrehajtásánál, de a legszorosabb értelemben vett községi ügyeknél is az első és az utolsó szó egyformán a központi kormányt illeti. Az egyenlősítés szenvedélye, mely szerint az 1871. ápril 14-i törvény még Párist és Lyont is alávetette a falusi községek igazgatási rendszerének, minden élet csíráját teljesen elfojtotta Franciaország községeiben.

A történelem fejlődését e tekintetben fölötte ügyesen rajzolja a szerző. „Franciaországban — úgymond — a polgárok szöveterkeztek a királysággal, hogy szembe szállhassanak a nemesekkel; és a királyság, mikor leverte a nemeseket, a polgárok ellen fordult, most már azokat sújtva le; a városok ép oly tehetetlenekké lettek, mint a királyok. És mikor a királyság maga is elenyészik, a központosítás túléli őt; az egyszer felállított gépezet ugyanazon szabályossággal működik tovább, akár egy, akár többek kezében legyen is; az udvar mindenhatóságát követi a hivatalok mindenhatósága: sem a falu, sem a város nem szabadult fel. Angliában viszont a városok népe és a countyk aristocratiája szöveterkezett a királyság ellen és megtörte annak hatalmát; aztán jó egyetértésben élve egymás mellett, saját ügyeiket a felsőbb bíróságok közbejütte nélkül szervezték. Ezen különböző kiindulási pont természetesen magával hozta a megérkezési hely: az elért eredmények különböző voltát is. Angliában mindazon különböző elem, a mely megvolt a középkor végén, kifejlődött tetszése szerint és akadály nélkül; nem ment keresztül semmi nagy válságon, semmi gyökeres reformon; megvan különös életrealóságuk; de más oldalról egymástól elkülönítvük és nem bírnak oly szabályossággal, oly összhanggal, a mely úgy látszik a mi törekvéseinknek valóságos végpontja.“

VII.

A KÖZSÉG ANGLIÁBAN.

Az angol county mellett kifejlődött az angol város, nem annak része, hanem annak társa gyanánt. A polgárság mindig kész volt egyesülni a földbirtokos nemességgel a királyság ellen, azonban csakis addig. Azontúl feltékenyen őrizte jogait, önállóságát; s intézményeit egészen ellenkező irányban fejlesztette ki a countyval. Míg ugyanis a megye Angliában, mint láttuk, egészen aristokratikus intézmény, addig a város teljesen demokrata alapon áll, minden működése választás alá esik; és ha van benne valami hasonlóság a countyval: az csak külső; nevezetesen az, hogy mindkettő teljesen független saját hatáskörében és a központi kormány nem gyakorol semmi gyámságot sem egyikre, sem másikra.

Kezdetben magok a városok közt sem volt meg az egyöntetőség. Sok helyütt fordultak elő a mellett visszaélések, a melyek csodálatos módon ép akkor kezdtek az angol közvéleményt a városok jogainak némi megszorítása felé vezetni, midőn az 1831-ki törvény több szabadságot óhajtott biztosítani a francia községeknek. Hosszas viták és komoly bizottsági tárgyalások után végül létrejött az 1835-ki törvény (5 et 6 Will. IV. ch. 76), a mely 178 várost sorol fel és a régi hagyományok alapján megállapít egy városi szervezetet, a mely nemcsak eltér a county szervezetétől, de teljes ellentéte annak.

Először is a törvénykezés — mely a countyban a közigazgatással együtt a békebírák illetősége — a városoktól elvétetett. A közigazgatás egy tanácsra bízott. E tanács szervezete a következő. A város minden kerülete (*wards*) választ képviselőt a meghatározott jövedelemmel bírók közül, mely census a lakosság száma szerint változik. Ezen képviselők (*towncounsellors*) három évre választatnak és harmadrészüök évenként kilép. Ezen képviselők választják a tanácsnokokat (*aldermen*), a kik hat évre választatnak és felök minden három évben kilép. Az aldermenek censusa ugyanaz, mint a towncounselloroké. Ezen aldermeneknek egyáltalában nincs semmi különös foglalkozásuk, sem hatáskörök, elsőbbségük a town-

counsellorok fölött, csak pusztán tiszteletbeli. Minden évben választatik az aldermenek és a towncounsellorok közös gyűlésén egy *mayor*. Az így alakult tanács csaknem mindenható hatalommal kezeli a város ügyeit. Azonban nem a mayor által, hanem önmaga. A tanács igazgat maga, e végre tagjai küldöttségeket formálnak, a melyek egyes szolgálati ágakat látnak el. Így például a manchesteri városi tanács, a mely a mayor, 16 aldermen és 48 towncounsellorból áll, 21 bizottságra szakad, a melyek a különböző szolgálati ágakat kezelik, jelentést téve arról a tanácsnak. E bizottságok mindegyikében joga van megjelenni a mayornak. A tanács rendes közülést négyszer tart évenként.

A mayor-, aldermen- és towncounsellor-foglalkozás ingyenes, de kötelező, az el nem fogadó birsággal büntetetik. A mayornak néha adatnak képviseleti költségek, lovak, hirtők stb.; fizetés soha. Fizetve csak a clerkek vannak, a kik előkészítik az ügyeket. Ezek közt a fő a városi jegyző (*town clerk*), a ki a városokban körülbelül ugyanazt a szerepet foglalja el, mint a békejegyző (*clerk of the peace*) a megyékben: kezei közé csoportosul az összes közigazgatás, de csak előkészíti azt. Fizetésök nagy. Így Birminghamban 1350, Manchesterben 1500, Liverpoolban 2500 font sterling, tehát csaknem kétszer akkora, mint Magyarország minisztereé. Ezeket, mint szintén a titkárt, pénztárnokot s egyáltalán minden tisztviselőt, a tanács választja.

A tanács tagjain kívül még kétnemű tisztviselőt választanak a választók: ugyanis az *assessorokat*, a kiknek egyedüli kötelességök a választási lajstromok elkészítésénél, s egyáltalán a választásoknál segédkezni a mayornak; továbbá az *auditorokat*, kik a számadásokat vizsgálják meg. Ezek azonban nem tagjai a tanácsnak.

Mint ebből is láthatni, a tanács tanácskozó és végrehajtó testület; a mayor *primus inter pares*; a felsőbb hatóságnak semmi beleszólása nincs. Az eltérés szembeszökő a francia községekkel szemben, melyek teljesen kiskorúaknak tekintetnek. Az angol városi tanács ma nemcsak a város javai, a helyi érdekű alapítványok, az igazságszolgáltatás, börtönök és rendőrség felügyelője, mint az 1835-ki törvény mondja, hanem a községi érdekek mindegyikének későbbi törvények szerint, a melyek az 1835-ki törvény kiegészítését és egyszer-

smind az abban meg nem nevezett városok közös érdekeinek méltatását czélozzák.

Már az 1835-ki törvény alkotásakor is szembe tűnt ennek szüksége, azonban a törvényhozás csak fokozatosan akarta létrehozni a reformot, nehogy szerzett jogok sértessenek meg. Egyes törvények, így 1847-ben a városi rendőrségről (town-policie clauses act); a városi javításról (town improvement clauses act); a közfürdő és mosóházakról (public bath and wash-houses act) szóló törvények jelezték az irányt; de az 1848-ki közegészségügyi törvény (public health act) állított föl egy különös közegészségügyi bizottságot (general board of health), a melynek joga volt a magán-tanács vagy a parliament beleegyezése mellett a nevezett törvényt végrehajtani a lakosok egy tizedrészének kívánatára minden oly helyen, a hol a halottak hivatalosan kimutatott számaránya az összes lakosság minden ezerére több 23-nál. A törvény végrehajtása helyi közegészségügyi bizottságra (local boards of health) bízott, a mely a boroughokban egyesült a tanácssal, s így annak hatáskörét jelentékenyen szélesítette, másutt pedig a választók által választatott. Ezek hatásköre a lakások egészségére, vízfolyás, kövezés, utcztisztítás, világítás, vágóhidak és mindarra kiterjedt, a mi a közegészségügyre tartozik; vehettek és eladhattak földet, vethettek és szedhettek adót, köthettek kölcsönt céljaikra.

Az 1858-ki helyi kormányzási törvény (local government act, 21 et 22 Vict. ch. 98) még tovább fejtette a törvényt. Ebben összeszedettek az érvényben levő összes helyi közigazgatási rendelkezések és fölhatalmaztattak a községek eleget tenni az azokban foglalt föltételeknek vagy nem, ez esetben minden költség nélkül megadatván nekik a szükséges act. Tehát a községek belátására bízott közigazgatási módot választani. E mellett a törvény kiterjesztette a helyi közegészségügyi bizottságok hatáskörét, s azzal együtt az azzal egybeforrott városi tanácsokét is. Az illető községek elfogadják az act rendelkezéseit akár a közegészségügyi bizottság által, akár külön közgyűlésben, vagy végül az adófizetők egy tizedének aláírására a belügyi államtitkár is elrendelheti, 21 napi határidőt adván a netaláni ellenvetések beadására. A közegészségügyi bizottságok neve helyi bizottságokra változik át, s hatáskörükbe megy át a közvilágítás, utak, közkocsik, köz-

intézetek, vízkezelés, tűzrendőrség, középítés, közrendőrség, közegészségügy, fürdők, mosóházak, órák, temetők, vásárok stb. E költségekre lehet elrendelniük általános kerületi adót (general district rate), s azt kivetni, beszedni; vehetnek, adhatnak, cserélhetnek stb. Íme ez az új kezelés, mely sokban megváltoztatta a régi rendszert, de a mely fő lényegében mégis azonos azzal. Gyakorlati és rázkódás nélküli volt a reform; a kormány beavatkozása most is csaknem semmi.

Végül a parishról kell megemlékeznünk. Ez elem mindenütt ott van. Ott a boroughokban, ott a local government actot elfogadott városokban, ott a countykban. Ennek központja az anglikán templom: a fogalom ép úgy egyházi, mint közigazgatási. A parish kezelésében részt vesz mindenki, a ki fizeti a szegényadót (*all rate payers*), ezek gyülekezete *vestry*nek nevezetik és minden tag *vestryman*nek. A vestry választja összes tisztviselőit, a kik csak neki számolnak. A többség dönt. Régen a parishnak nagy hatásköre volt, de kétszáz év óta az áramlat, ellene van, vele szemben gyarapítván a county és a borough hatáskörét, a melyektől függenek ma igen nagy részben. Három fő szolgálat van még kezökben: az egyház fenntartása, a temetők és az utak. Újabb időben azonban az utakra nézve nagyon is érzik annak szükségét, hogy nagyobb kerületeket létesítsenek, a melyeknek látkörök és anyagi erejük is nagyobb legyen. A temetők tekintetében is ellenök fordult az áramlat. Nemcsak, hogy az egyes felekezetek külön temetőket nyitottak, hanem egy 1847-ki törvény (10et 11 Vict.ch. 65) részvénytársulati temetőket engedélyezett, főleg tehát egyházi dolgok maradtak fent, bár ezekre nézve is csökkent a vestry hatásköre.

Az egyházi költségeket ugyanis az egyház jövedelmein kívül az egyházi adó (*church rate*) viselte, a mely a szegényadó alá eső minden tárgyra kivettetett. Ez azonban a vallásos egyenlőség elvével ellentétesnek látszván, a lordok két évi makacs ellenzése daczára 1868-ban a *Compulsory church rate abolition act*tal eltöröltetett. Ez fölötte érzékeny veszteség volt a parishra nézve, a mely így lassan-lassan minden hatáskörétől elvágatott, ugyanakkor, midőn a városok úgy meghatalmasodtak.

A vestrynek nincsen egy állandó hivatalnok, hanem minden szolgálati ágra külön megbizottai. Így két templom-

felügyelő (*churchwarden*) az egyház anyagi szükségeiről gondoskodni; ezek egyikét igen gyakran azonban a lelkész nevezi. Van egy temetői bizottság (*burial board*), a mely a temetőkről gondoskodik; vannak útfelügyelők (*wayswarden*), az utak kezelésére; a hol a közvilágítást a parish kezeli, vannak erre is felügyelők (*lighting surveyors*); végül mindenütt a parish választja a szegények őreit és felvigyázóit (*guardians and overseers of the poor*). Rendesen mind e megbízatások ingyenesek, mindezen teendők egy évre terjednek, a számadás a vestryhez megy be, a melynek van egyedül joga különös adókat vetni ki a költségek fődözésére.

Bármily csekély is aránylag a parish hatásköre: mégis teljes képe van abban az önkormányzatnak. Teljesen szabadon rendelkezik hatáskörében, minden felsőbb engedély vagy helybenhagyás nélkül. Maga vagy ügynökök által tesz mindent, maga fizet, maga von számadásra. Úgy hogy lehetetlen egyszerűbb és liberálisabb szervezetet képzelni

Végül meg kell jegyezni, hogy a vestryben a szavazás nem a szám, hanem az érdek szerint történik. Azok, a kik 50 font sterlingnyi jövedelem után rovatnak meg a vestry által, vagy annál kevesebb után: csak egy szavazattal bírnak. Ötvenen felül minden, adóalapúl szolgáló új hús font sterlingnyi jövedelem további egy szavazatra jogosít, a nélkül azonban, hogy a szavazatok száma nagyobb lehetne hatnál. Ezen rendszer mellett aztán egyáltalában nem csoda, ha a vestryben — ép úgy, mint a részvénytársulatoknál a legnagyobb részvényesnek — a legnagyobb birtokosoknak biztos többsége van, s e tekintetben a county aristokrata jellege a vestryben is kifejezésre talál.

VIII.

PÁRIS ÉS LONDON.

A két főváros közigazgatási szervezete ép oly eltérő egymástól, mint az egész helyi közigazgatásé.

Páris szervezete a Szajna fölötti *college des nautoniers*től ered, mely lassanként kiterjedt nemcsak a hajózás, de minden más érdekre, úgy hogy szent Lajos király megváltoztatta nevét; a régi *pairs bourgeois* neve lett *echevins*; a régi *maitre de*

la marchandise, a ki feje volt a testületnek, lett ezentúlra *prévôt des marchands*. Ez maradt a város szervezete egész a forradalomig. A közigazgatási testület a régi királyság alatt a *corps de ville*ből, a mely 26 tanácsosból, 16 negyedelnökből és a *bureau de ville*ből állott, a melyet a *prévôt des marchands*, négy *echevins* és a királyi ügyész formált. A *prévôt des marchands* jogilag is, az *echevins*nek tényleg kinevezettek. A *corps de ville* tanácskozott, a *bureau de ville* kormányzott. Ez a szervezet igen gyakori volt a középkorban, s általában meg lehetős tért engedett az önkormányzatnak.

Az első forradalmi alkotmány, az *assemblée nationale*, nem változtatta meg lényegesen Páris szervezetét. Az 1790. máj. 21. és jun. 27.-ki törvények szerint létesített Párisban az egész országhoz hasonlóan egy *bureau*, mely a *maire* és 16 igazgatóból állott; egy tanács, a mely ezen kívül 32 tagból állott; mindnyájan választva, és a város e célra 48 kerületre osztva. A *bureau* tagjait a tanács választotta. Az előbbi volt a végrehajtó, az utóbbi a tanácskozó testület. Ez volt a *commune*, mely a forradalmak alatt oly szörnyű nevezetességet játszott, s épen ezen nevezetességének köszönhetette, hogy aztán még a szabadelvűek is borzadva gondoltak Páris autonómiájára. Hogy helytelenül, s hogy nem a szervezetben, de az időben és a szenvedélyekben volt a baj: elég megértenünk.

A III. év *fructidori* alkotmánya 12 *bureau*at létesített, egy központi *bureau* által összekötve. E *bureau*ok 7—7 tagból álltak. A központi *bureau* azonban csak 3, a *préfet* által kinevezett s a *directorium* által megerősített tagból. Tehát ez alkalommal is Páris ép úgy szerveztetett, mint Franciaország többi községei.

A VIII. év *pluviozei* alkotmánya a 12 *bureau* helyett 12 *arrondissement*et létesített, a melyek élén *maires* állottak, kiknek azonban fölötte csekély jogaik voltak. A *Seine* departement *préfet*je lett a város képviselője, s nem sokára a városi rendőrség is erre bízott. A városi tanács a *Seine* departement tanácsára ruháztatott át. A választás természetesen megszűnt.

Az 1834.-ki törvény egészen megváltoztatta ismét e rendszert. Fölélesztette a városi tanácsot, külön választva azt a departement tanácsától; a tagok számát 36-ra szabta, a választást visszaállította.

Az 1848. július 3-ki rendelet a választott tanács helyett kinevezett tanácsot léptetett életbe.

Az 1859. jun. 16-ki törvény kiterjesztette Páris határait egész az erődítvényekig, s azóta a fővárosnak nem tizenkét, hanem húsz arrondissementja van. Az arrondissement itt csupa közigazgatási kerület minden személyiség nélkül. A maire hatásköve ezekben nagyon csekély; egyszerű ügynökök. — A városi tanács, mely a Seine departement préfetje mellett 36 tagból neveztetett ki, csupán tanácskozó testület volt, minden kezdeményezési jog nélkül, véleményt nyilvánítván a fölött, a mit a préfet hozzá utasított.

Végül az 1871. ápril 14-ki törvény kiterjesztette a községi igazgatást Párisra is, s azóta Páris és a falusi községek közt ismét nincs különbség; a főváros majd 2 millió lakosa ép oly gyámoltalan lény, mint a legutolsó falusi község; s a községi tanács ép az Párisban, mint bármely faluban. A francia forradalmak egyenlősítő szenvedélye csak egyenrangú községet akart tűrni; s így a commune lázadás tagadhatlanul nyílt ellentétben állott a forradalmak hagyományaival.

London közigazgatása egészen más. A *district metropolitan* egymás mellé helyezett elemekből áll. Míg Páris a legnagyobb egység és szabályosság képe: addig London egymás mellé helyezett részekből áll, törvény szerint egybefüggés nélkül.

London Middlesex, Surrey, Kent és Essex countykban terül el. Részei: maga London, a *city*, a melynek magának különös, részben a boroughhoz, részben a countyhoz hasonló alkotmánya van; *Southwark borough*; és a többi parish. Ezen parishok nem városok, hanem alá vannak vetve azon countyk fennhatóságának, a melyben fekszenek, bár nagyobb részök az 1858. *Local government act* alapján helyi bizottsággal bír a közsügek elintézése végett. Lássuk e részeket egyenként.

A City maga a $4\frac{1}{2}$ millió emberből alig 200,000 lakost foglal magában. Hatalma azonban oly nagy, hogy megesorbitani jogait nem merte senki soha. Kiváltságai ős régi okleveleken alapúlnak, a legrégebb a hitvalló Eduárdtól 1041-ben adatott ki.

A City részben borough, részben county. Van mayorja, de vannak sheriffjei is; aldermanei békebírák is egyszersmind. Törvénykezési joga is van. A Lord mayor polgári és büntető

ügyekben nagy hatalommal bír, melyet helyettesei az ő nevében gyakorolnak. Közigazgatási tekintetben a Cityben 108 parish van, a melyek mindegyike két-két tagot küld a tanácsba *common council*. A parish és a City közt vannak a negyedek (wards), számra 16, ezek mindegyikének egy alderman felel meg. Ezek és a Lord mayor alkotják a tanácsot, melynek hatásköre minden continentális fogalmat felülmúl, mert nemcsak tanácskozó és közigazgatási, hanem birói, sőt törvényhozói hatalom is. — A Lord mayor, kinek hivatala csak egy évig tart, az aldermenek által választatik azon sorozatból, a melyet a czéhek (*livery*) állítanak össze, a mely czéhekbe, mellesleg megemlítve, beletartoznak nemcsak az illető mesterseget űzők, de olyanok is, kik egészen más foglalkozást űznek, s egyáltalán minden tekintélyes polgár. E czéhek két nevet ajánlanak, rendszeren a két legtöbb idő óta szolgáló alderment, a kik közül az aldermenek rendszeren, az idősebbet választják, s így a választás rendszeren előre tudva van. A Lord Mayor nemcsak első békebíró a Cityben, nemcsak bír a Lord-lieutenant minden hatalmával, nemcsak nevében szolgáltatik az igazság, hanem területén első személy, az uralkodó család is utána következőjén, és az uralkodó is, mint köztudomású, csak az ő formális engedélyével lép be az ő területére. Semmi sem bizonyítja jobban az autonóm érzéket, mint a rendszeren üzletemből, iparosból lett Lord-Mayor ily szerepköre.

Az aldermenek és tanácsosok (*counsellors*) minden oly ember által választatnak, a kinek 10 font sterling jövedelmű háza van, és szabályosan fizeti az adót. Minden alderman feje egy szolgálati ágnak; ők ügyelnek fel a rendre, ők kezelik a rendőri bíróságokat, ők a békebírók, ők üléseznek a különböző törvényszékeken, mindezen hatalmuk egyenlő érvényű levén a souverain által adományozott megfelelő hatáskörrel.

A tanács törvényhozó testület is önmagára nézve. Így míg az 1835. nagy reform nem merte bántani a Cityt, a tanács egy egyszerű határozattal kimondta, miszerint jövőre az aldermenek nem a Lord Mayor által neveztetnek ki évenként, hanem választatnak élethosszig.

A hivatalnokok egy részét az aldermenek, másik részét a tanács választja. Az aldermenek választják a *recodert*, a kinek hivatala élethosszig tart, s a törvénykezésnél képviseli a Lord Mayort, mint bíró. A városi tanács választja a *common*

*serjeant*t, a ki a városi testület ügyvédje, és tanácsot ad jogi dolgokban; a *town clerk*et, a ki a levéltárat és a pecsétet kezeli, a Lord Mayor elnökle mellett és a tanács bizottságainál jegyzősködik; a *remembrancer*t, a ki a szertartásokat vezeti, a ki a parlament üléseinél ügyel fel a City jogaira; a *chamberlain*t, a ki az adókat kezeli, az összegyűlt adókat fogadván el; a *controllor*t, a ki ellenőrzi és a számadásokat vizsgálja. Ezen kívül vannak még a *sheriff*ek, kiknek foglalkozási köre napról-napra csökken; és egy rakás apróbb hivatalnok. Mint látható: a hatalom a tanácsnál és az aldermeneknél van, a kik fölött nem öröklik senki, és a kik nélkül nem történik semmi.

A Cityn kívül eső részből Southwark bír városi szervezettel. A többi rész az 1858. törvény értelmében van szervezve. Tényleg van ugyanis 38 helyi bizottság ma, választva ugyanannyi terület által azoktól, a kiket vestryjök legalább is 40 font sterling évi jövedelem után rótt meg szegény-adóval. — A hol nincs oly helyi bizottság: ott a vestry gyakorolja ennek jogait; nevezetesen minden csatorna és vízvezeték készítését, felügyeletét, a fő ereken kívül, a magánosok árcai felügyeletét, az út, kövezés, világítás ügyét, neveznek orvosokat stb. Minden kerületnek, illetőleg ha ez nincs, minden parishnek külön költségvetése van, melyet a helyi bizottság, illetőleg a vestry állapít meg.

E 38 kerület egy fővárosi közmunka-bizottság által van összekötve, melybe mindegyik kerület küld egy tagot, s azon felül a független parishok ötöt. Három évre vannak választva, s évenként egy harmadok kilép. Elnököket s tisztviselőiket magok választják. Teendők: a nagy erek, csatornák kezelése, utczák elnevezése, házak számozása, új utczák nyitása, szélesbítése, egyenesítése; a helyi bizottságok végzései ellen való felfolyamodások elintézése; a Themze igazgatása stb. A Themze munkálatai céljából minden épített vagy nem épített tulajdonból eredő egy font sterling jövedelem után 3 penny adót vethetnek ki; a többi költségre adót róhat ki az egyes községekre, a melyek kirovásánál tekintettel kell lenni a kerületek viszonylagos gazdagságára és az így létesítendő munkálatokból reájok háruló előnyökre.

1829-ig a rendőrséget is így kezelte a district metropolitain. Mindegyik parish külön. Az eredmény az volt, hogy,

mint a vitáknál kifejezte magát egy szónok, „ha egy idegen jogtudós akarna a fővárosi rendőrségről fogalmat szerezni: azon eredményre jutna, hogy ez a tolvajok által szerveztetett a végre, hogy a lehető legtöbb hasznot a lehető legnagyobb biztossággal ériék el.“ Ekkor szerveztetett az; vezér emberei a kormány által neveztetvén ki. 1839-ben hosszas alkudozások után a City is elfogadta e szervezetet, de úgy, hogy jogait fenntartotta. Ugyanis egy bizottságot és egy biztost állított fel, a rendőrségre, mely utóbbit a kormány erősíti meg, de a ki aztán maga választja a rendőröket, az összes közigazgatási ellátást a bizottság kezelvén. A rendőri szabályzatok csak a Lord Mayor jóvá hagyása után terjesztetnek fel a kormányhoz. Látni való, hogy még e tekintetben is, mely a szolgálat egységét annyira megkívánja, mennyire megőrizte autonómiáját a City.

Ime, Páris és London közigazgatásának alapvonalai. — Az elsőben több az egység, könnyebben lehet változtatni, átalakítani, s külsőleg egyöntetűvé tenni, de épen ez jele annak, hogy nincs benne élet. A vér csak egy ponton van, sehol másutt. A miből vagy a pangás vagy a forradalom következik, míg az egyöntetűség hiánya Londonnak száz és száz fejet, de ugyanannyi hatalmat, a szabadság által megedzett életet adott.

GYÖRGY ENDRE.

A FOLYÓVIZEK APADÁSÁRÓL S AZ ERDŐK BEFOLYÁSÁRÓL.

Wex Gusztáv bécsi vízmérnök és udvari tanácsos egy értekezést írt *), melyben a Rajna, Elba, Visztula és Duna sokévi vízállásainak egybevetéséből azt következteti, hogy a mívelt országokban s különösen Európa legnagyobb részében a források, patakok, folyók és folyamok vízmennyisége, leginkább az erdőpusztítások következtében, észrevehetően fogy. Ebből egykor nagy bajok származhatnak, s azért Wex úr kívánatosnak tartja, hogy a kérdés komoly figyelemre és vizsgálódásra méltattassék, s észszerű erdei gazdálkodás és erdőültetés által a káros következmények lehetőleg elháríttassanak.

Wex úr munkája a magyar mérnök-és építész-egylettel is közöltetett véleményes jelentés végett. A vélemény készítésével Herrich Károly miniszteri tanácsos úr bízta meg, ki azt a magyar mérnök- és építész-egylet vízépítészeti szakosztályának f. évi január 25-kén tartott ülésén olvasá fel. Herrich úr merőben ellenkező állást foglal el s határozottan tagadja, hogy a folyók vize csökkenne, s hogy az erdőnek bármily befolyása volna az égalji viszonyokra és a folyók vízállásaira. Nincs szándékomban e helyen Wex úr nézeteit védelmezni, ámde Herrich úr véleményében vannak oly állítások és okoskodások, melyeknek helyreigazítását és megczáfolását a tudomány és gyakorlat érdekében szükségesnek tartom.

Herrich úr általában a kérdés fő részével kissé könnyen

*) *Ueber die Wasserabnahme in den Quellen, Flüssen und Strömen mit gleichzeitiger Steigerung der Hochwässer in den Culturländern*, Wien, 1874.

bánik el, s noha ismételve kikel „a felületes szemlélő“ ellen, mégis *Véleménye* 4-dik és 5-dik lapján elég felületesen veszi saját adatait, s felületes okoskodást alapít azokra.

Azt mondja: „Az utolsó 2—3 tized alatt oly folyók, mint a Tisza, Szamos, Maros, Körösöknél az évi vízállások mai közép átlaga csak egy tört számát teszi annak, mit ezelőtt két évtizeddel levezettek pedig ezen folyók ma mind több vizet vezetnek le, mint ezelőtt, ezt jóformán bizonyítani sem kell, ez oly bizonyos, — azaz daczára, hogy az évi vízál-lások közép átlaga kisebbedett, ezen folyók most ezen kisebbedett közép átlaggal több vízmennyiséget vezetnek le, s a magyar folyók vízbősége növekedett.“

Ez állításait a következő adatokkal támogatja: a negyvenes években, midőn e magyar folyók még eredeti állapotukban voltak, rendes csapadék mellett, évi legkisebb vízállásuk 14 láb volt a 0 pont fölött; áradásaik 5—6 hónapon át tartottak 21—23 lábnyi vízállás mellett, évi vízállásaik közép átlaga a 18 lábat meghaladta; ma pedig ugyanannyi évi csapadék mellett az évi vízállások közép átlaga 4—9 láb, sőt ennél is kisebb.

Ezeket Herrich úr egész határozottan mondja, mert úgy látszik, ha nem is felületes szemlélőre, de alkalmasint felületes olvasóra és hallgatóra számított. Értekezéséhez csatolva van a Tisza évi legnagyobb, legkisebb és közepes vízállásairól egy kimutatás, mely öt helyre nézve 1850, illetőleg 1853-tól kezdődik. Ezen helyeket itt nem vehetjük tekintetbe, mert a Tisza-szabályozás már 1850 előtt kezdődött. Marad csak Tisza-Földvár, melynél a Tisza vízállásai 1824-től fogva vannak közölve. No már Tisza-Földvárra nézve azt találjuk, hogy a Tisza évi vízállásainak közép átlaga az egész időszakban egyetlen egyszer haladta meg a 18 lábat, t. i. 1845-ben, s ugyancsak egyetlen egyszer, t. i. 1873-ban, süllyedt le 4' 9"-re. Tehát nem áll az, hogy a szabályozás előtt a Tisza évi közép-átlaga általában és rendszeren meghaladta a 18 lábat, valamint az sem áll, hogy most mindig 4 és 9 láb között volna. Az első öt évben, t. i. 1824-től 1828-ig az évi átlagok ezek: 11' 2" 2"; 12' 11" 4"; 12' 5" 1"; 12' 9" 8"; 14' 6" 4"; az utolsó öt évben pedig az évi átlagok következők: 10' 2" 0"; 11' 4" 3"; 15' 9" 1"; 15' 11" 7"; 12' 9" 9", tehát többnyire nagyobbak mint az első öt évben.

Ha az ötévi átlagokat tekintjük, úgy találjuk, hogy azok Tisza-Földvárnál $16' 2'' 1'''$ és $11' 8'' 8'''$ között változtak, még pedig a legkisebb ötévi átlag az 1834—1838-ig való években volt, mikor tehát a Tisza csakugyan még eredeti állapotában volt; a legnagyobb ötévi átlag pedig az 1844-től 1848-ig való években fordult elő, mikor a Tisza-szabályozás már megindult vala. Az utolsó három ötévi átlagok 1859-től 1873-ig ezek: $11' 10'' 5'''$; $11' 6'' 2'''$ és $12' 1'' 6'''$.

A legnagyobb vízállások átlaga az egész időközre nézve $19' 3'' 5'''$ -at tesz; az ötévi legnagyobb vízállási átlagok 1824-től 1848-ig $19' 0'' 7'''$ és $19' 9'' 9'''$ között, 1850-től 1873-ig pedig $18' 10'' 6'''$ és $20' 1'' 11'''$ között változtak. A legkisebb vízállások átlaga az egész időközre nézve $5' 2'' 10'''$ s a legkisebb vízállások ötévi átlagai 1824-től 1848-ig $3' 1'' 8'''$ meg $8' 9'' 7'''$ között, 1850-től 1873-ig pedig $2' 10'' 3'''$ és $5' 10'' 4'''$ között változtak. Tehát a legnagyobb vízállások ötévi közép átlagai a szabályozás óta némi csekély növekedést, a legkisebb vízállások ötévi átlagai pedig némi csekély apadást mutatnak.

De azt, a mit Herrich úr a vízállások kimutatásából kiolvas, én nem bírom kiolvasni. Igaz, alább azt mondja: „a felületes szemlélő a közlött adatokból még azt következtethetné, hogy az évi vízállások középátlaga az újabb időben emelkedett volna, de — így folytatja — a ki ezen számokkal okoskodik, az nem fogja a lábak és hüvelykek különbségét számolgatni, de lapozni fogja akarni az „udrometricus“ adatokat is. És akkor mi az eredmény? az, hogy az 1869—1873-ig a $12' 1'' 6'''$ évi vízállás átlaga csak tört számát képezi az 1824—1828-ig eső évi vízállásnak, mely $12' 9'' 4'''$ volt. Miért? Mivel a szokásos 16—18 hüvelyk eső helyett ezen években a csapadék 3 éven át 46 és 52 hüvelyk között változott!”

Tehát Herrich úr az „udrometricus“ adatokat lapozgatván, azt találta, hogy 1869-től 1873-ig a Tisza vízkörnyékén évenként 46 sőt 52 hüvelyk eső esett, ellenben 1824-től 1828-ig az évi esőmennyiség csak 16—18 hüvelyket tett. Bámulnom kell azon, hogy az „udrometricus“ viszonyokat oly jól ismeri. Nekem, fájdalom, az 1824—28-diki évekből semmi esőmérési adatom nincsen. Az 1869—1873-diki évekből vannak adataim, melyeket dr. Schenzl Guido évköny-

veiben találunk s melyeket a Tisza némely állomásairól Herrich úr is közöl.

Herrich úr közlései szerint Szegeden az évi esőmennyiség 1865-től 1868-ig ez volt: 16.₅, 16.₁, 16.₉, 18.₇ hüvelyk, négyévi átlagban 16.₉ hüvelyk; az 1869-től 1875-ig való években 24.₃, 28.₂, 29.₆, 21.₂, 19.₂, 16.₂, 17.₈ hüvelyk. Az 1869-től 1873-ig való ötévi átlag 24.₅ hüvelyket tesz. Ez tehát csakugyan nagyobb, mint az előbbi évek átlaga, de a különbség csakis 7.₆ hüvelykre rúg. A maximum 1871-re esik, s az 29.₆ hüvelyk, mely tehát az átlagos mennyiségnél 11.₆ hüvelykkel nagyobb. A tiszavidéki esőméréseket dr. Schenzl Guido is közli a meteorologiai és földdelejtességi m. k. központi intézet évkönyveiben. Az ott találtató adatok, nevezetesen Szegedre és 1871-re nézve, tetemesen különböznek Herrich úr közléseitől. Ugyanis Herrich úr szerint Szegeden 1871-ben az évi esőmennyiség 355.₁₆, Schenzl szerint pedig 336.₃ vonalt tett, a különbség tehát több mint egy hüvelyk, még pedig mindkét adat ugyanazon észlelőtől ered. A tiszai észleléseket Szegeden Boros úr teszi, de ugyancsak Szegeden Stanzel Károly kegyesrendi főgymnasiumi tanár úr is észlel, s az ő megfigyelése szerint Szegeden az évi csapadék 1871-ben 515, 1872-ben 677, s 1873-ban 619 millimetert tett, a mi hüvelykekre átszámítva = 19.₄, 25.₆, 23.₅. E szerint az évi csapadék az említett években Szegeden még csak 28 vagy 29 hüvelyket sem tett, holott pl. 1855-ben 36 hüvelykre rúgott.

Budapesten az évi csapadék 1871-ben 19.₆, 1872-ben 23.₆ s 1873-ban 17.₂ hüvelykre rúgott.

Honnan vette tehát Herrich úr a 46 és 52 hüvelyknyi esőmennyiséget, azt el nem tudom magamnak képzelni. S vajon szabad-e így elbánni a számokkal, ha ezekre alapítjuk okoskodásunkat, mely szerint a mostani 11 vagy 12 lábnyi vízállás mellett a Tisza vize csak tört számát képezi az azelőtti 11–12 lábnyi vízállásnak?

Alább azt állítja Herrich úr, hogy két évünk van, midőn egész tavasz és nyár idényein esőnk nem volt, t. i. az 1836-diki s 1863-diki. Az 1836-diki évről nincsenek esőméréseim, 1863-tól vannak. Ezekből kitetszik, hogy az évi csapadék 1863-ban az alföldön csak 12–14 hüvelyket tett, de hogy hat hónapon át csapadékot nem észleltek volna, az nem áll. Edelényben pl. az évi esőmennyiség nagyon csekély volt,

az egész évben csak 12.⁰⁷ hüvelyket tett; mindazáltal csak februárban nem volt megmérhető csapadék, különben minden hónapban volt, januárban 9.⁰⁶, marcziusban 17.⁴, áprilban 7.⁰⁶, májusban 3.⁴, júniusban 16.⁸⁸, júliusban 19.⁰⁹, augusztusban 26.⁹⁹, szeptemberben 14.⁵, októberben 4.⁹, novemberben 17.⁷, decemberben 6.⁷ vonal.

Herrich úr állítja, hogy a magyar folyók vízbősége növekedett, hogy kisebbedett közép átlaggal több vizet vezetnek le most, mint azelőtt. Ennek bebizonyítására fölemlíti, hogy a Tisza folyó közel 70, a Maros 18, a Szamos 14, a Körösök 34 mfllddel rövidítették meg a szabályozás által, „hogy mindezen folyók partjai töltésekkel biztosítottak, s a mederből víz az árterületre ki nem ömölhet. Tehát a folyónak, t. i. a Tiszának, egyes áradásai egyenként futnak le, önállólag, a nagyobb esésnek megfelelő nagyobb sebességgel. Holott ezelőtt a Tisza és mellékfolyói 3 millió holdon lassankint elterülve, óriási medenczét képeztek magoknak s úgy gyors áradást mint apadást lehetlenné tettek. Ezen óriási árterületek a Tisza és mellékfolyóira azon hatást tették, melyet a bodeni tó a Rajnára vagy a Como tava az Addára gyakorolnak, azaz gyors növekedést és apadást meg nem engednek.“

Híven idézem Herrich úr szavait, ezt meg kell jegyeznem, nehogy valaki azt vélje, hogy Stefanovics cs. k. őrnagy értekezéséből írom ki.

A Tisza folyóhossza, Herrich úr szerint, most 70 mfllddel rövidebb, mint azelőtt volt. — Nagy fáradsággal gyűjtöttem a múlt évtizedben a Tisza szabályozására vonatkozó adatokat s nagy köszönettel tartozom Herrich úrnak, hogy 1866-ig mint a Tiszaszabályozási hivatal főnöke a legnagyobb szíveséggel közlöttem velem mindazt, a mit kértem. Mióta a közlekedési m. k. miniszterium fenáll, azóta nekem sem mint magánembernek, sem mint a m. k. statisztikai hivatal egykori tagjának nem sikerült a szabályozási munkálatok előmeneteléről részletes adatokat szereznem.

S így meg kell vallanom, hogy sem a Tisza és mellékfolyói, sem a Duna szabályozása munkálatainak mostani állapotáról nincsen kellő tudomásom.

A Tiszát illetőleg tudom, hogy a hatvanas években 107 átvágás volt tervezve és munkában; ezek által annak folyóhossza 63 mfllddel rövidítettett volna meg. Fölteszem, hogy

most már mind a 107 átvágás elkészült, de nem hihetem, hogy valamennyi átvágás már tökéletesen ki volna képezve, úgy hogy a Tisza minden víze, bármily vízállás mellett is, azokon folynék le, s a régi kanyarulatokba soha egy csepp víz se jutna. Ezt, mondom, nem hihetem. Ha pedig valamennyi átvágás még nem fejlődött ki tökéletesen, s ha akár közép, akár kis vagy nagy vízálláskor a Tisza vízének valamelyes része a régi kanyarulatokon is lefolyik, akkor nem mondhatjuk, hogy folyása valóban és tetteleg 70 mflddel rövidült meg, s hogy annál fogva folyási sebessége minden vízálláskor 3 vonal helyett most mindenkor 6 vonalt tesz. Mert a régi és új ágakban és medrekben megoszló víz nemhogy mindig és mindenütt nagyobb eséssel és sebesebben folynék, ellenkezőleg gyakran és helyenként lassabban fog hömpölyögni, mint azelőtt.

Hogy most a Tisza egyes áradásai egyenként és önállólag futnak le, azt talán szintén nem állíthatjuk komolyan, legalább, úgy látszik, mind a hatvanas évek, mind a mostani év tapasztalásai és tényei ellenkezőt bizonyítanak.

Sajátságosan hangzik azon tétel is: „a Tisza és mellékfolyói azelőtt 3 millió holdon terültek el, most pedig partjaik töltésekkel vannak biztosítva s medrökből víz az árterületre ki nem ömölhet.“

Tudom, hogy a Tisza és mellékfolyóinak ártere körülbelül 3 millió hold. De vajon igaz-e, hogy a szabályozási munkálatok megkezdése előtt az egész ártér minden évben, kivétel nélkül, elöntetett, s hogy rajta a víz minden esztendőben 5—6 hónapon át vesztegelt, mint Herrich úr állítani látszik? Én úgy tudom, hogy az ártérnek aránylag csak kis része volt teljesen hasznavehetlen, legnagyobb része pedig legelőül, kaszálóul, sőt szántóföldekül szolgált, s hogy az árvíz csak némely esztendőekben tett igen nagy kárt. Hogyan áll most a dolog az árterületen? A volt kaszálók többnyire eltűntek és szántóföldekké lettek, úgy mint a volt legelők nagy része, de azért az egész ártér most sem használható, s a tökéletesen biztosított terület aránylag most sem igen nagy. Most is gyakran kiöntenek a folyók, s rendkívüli években, mint pl. a jelen év, most is fölötte nagy károkat tesznek. Sőt néha most oly vidékeken is pusztít az árvíz, hol azelőtt egész biztosságban voltak. Vajon Csongrád s a többi helységek, melyek a

jelen évben az árvíz által elpusztultak, a szabályozás óta közelebb és veszedelmesebb helyekre épültek-e?

Tehát nem áll, hogy most a víz nem ömölhetik a mederből az árterületre; mert bizony elég gyakran kiömlik az, sőt csaknem minden évben majd itt majd ott pusztít és elterül az ártéren.

De ha a dagadó folyók a partok töltéseit el nem szakasztják s rajtok át nem rontanak is, mondhatjuk-e, hogy vizök egyáltalában teljesen a mederben marad meg, s az árterületre nem juthat? Mert hiszen a töltések nincsenek betonból építve, sőt ellenkezőleg árvíz idején minden tavasszal nyakra före toldozgatni és foltozgatni kell azokat; tehát a víznek egy része bizony mindig átszivárog rajtok, s átszivárog a mélyebb földrétegeken is s mint *földár* terjed el, nemcsak a szorosabb értelemben vett ártéren, hanem még azon túl is messze földre. S hogy ez így van, az valóságos szerencse az Alföldre nézve; mert ha az áradozó folyók vizének egy része oldalvásti szivárgás által nem terjedhetne el a mélyebb földrétegekben, hogy azután a folyók apadásakor ismét a folyók medre felé visszaszivárogjon s ezeket szárazság idején némileg táplálja: akkor az Alföld csakugyan pusztá sivataggá s folyói olyforma „vádi“-kká válhatnának, milyenek Arábia és Afrika vádijai.

Herrich úr maga mondja, hogy a három millió holdnyi ártér azelőtt a Tisza és mellékfolyóira nézve azon hatást tette, mit a bodeni tó a Rajnára s a comoi tó az Addára nézve, azaz az ártéri medence a folyók vizének lefolyására szabályozólag hatott, nem engedve se gyors áradást, se gyors apadást. — Szeretném, ha ebben sem volna igaza s hogy ezen állítását is megczáfolhatnám. Sajnálom, hogy azt nem tehetem. Ámde ha abban igaza van, akkor maga oly keményen ítéli el a Tisza eddigi szabályozási munkálatait, mint Stefanovics cs. kir. őrnagy. *)

Stefanovics úr ekkép nyilatkozik: „A Tisza és Duna fenekein letelepült lakosok bajainak tetézésére s végső romlásuk előidézésére legújabb időben két dolgot míveltek: egyik az, hogy a „Tisza-szabályozás“ ürügye alatt a Tiszát egyenvo-

*) L. Johann Ritter Stefanovič von Vilavo, k. k. Major: *Die Entsumpfung der Niederungen des Banats*, 1874.

nalúvá tették s azután legott mindkét oldalát töltések közé szorították, a nélkül, hogy bizonyos ártéri medret hagytak volna neki; elvették a folyótól a természet szerint neki szükséges áradási medenczéket (réteket), ezeket berendezték s mint új szántóföldeket felosztották. Másik dolog az, hogy a Dunától a Tisza torkolatánál 80,000 holdnyi rétséget vettek el, melyen áradáskor néha 128 millió köb-ölnyi víztömeg hetekig vesztegelt, míg nem a Plocsa és Kazan melletti sziklaszorosokon lefolyhatott, s új falvakat telepítettek oda.

Vajon a Tisza és Duna oda lenn évezredekken át mind- eddig csupán csak valami szeszélyből vagy pajkosságból képeztek-e magoknak oly nagy rétségeket medenczékül s öntöttek ki azokba csaknem minden évben? Vagy a Plocsa és Kazan melletti sziklaszorosok által okozott torlódások parancsainak engedelmeskedtek?...

Hol találjon most már nagy áradáskor a töltések közé szorított Tiszából kijárást a víztömeg? A felelet igen könnyű, de nem nagyon vigasztaló: a víztömeg a mellékfolyókba fog tódulni, miután ezeknek száját nem lehet bedugni, azokat meg fogja duzzasztani, hátrafelé szorítani s hátulról fogja a síkságokat elönteni. E szerint az árvíz oly vidékeket is meg fog látogatni, melyek eddigelé se folyóvizet, se árvizet nem ismertek. S miután ily magas víztorlódásokra a Tisza mellékén épült helységek nincsenek elkészítve, az árvíz azokat is fogja veszélyeztetni, s az új szántóföldeket is elfogja borítani vagy hátulról vagy gátelszakítás következtében.

Így nyilatkozik Stefanovics úr s keményen kárhóztatja a végrehajtott szabályozásokat. S ugyancsak maga Herrich úr is bevallja, hogy az ártéri medence szabályozólag hatott úgy mint a bodeni tó és comói tó. De jutott-e valakinek eszébe még csak gondolni is arra, hogy — ha ez egyáltalában lehetséges volna — az Alpok két oldalán levő tómedenczék, melyek a folyóvizek szűrői és szabályozói, lecsapoltassanak és kitöltessenek? Ha tehát az ártérnek az alföldi folyókra nézve ugyanazon szerepe volt, mint az Alpok két oldalán levő tavaknak, nem kellett volna-e a szabályozást akkép tervezni és fogantatósítani, hogy az ártér elzáratása és megszüntetése esetében helyét más körülmények pótolhassák, mint az árvizek felfogói s a folyók szabályozói? Mert különben a folyószabályozás nem teljesíti rendeltetését s vele nem érjük el azt a czélt, a melyre

törekszünk. A folyók szabályozásánál nemcsak egyedül a technika követelményeit kell számba venni; nemcsak arra kell törekedni, hogy a folyó-medrek völgyeik hosszára rövidítessenek meg, hogy a víz minél gyorsabban kilódtassék az országból: hanem arra is kell törekedni, hogy egyfelől a víz kárt ne tehessen kénye-kedve szerint, de másfelől a közlekedés, földművelés és ipar céljaira is kellőleg felhasználtathassék!

Igaz, hogy a tervezett szabályozásoknál többnyire a nemzetgazdasági érdekeket is emlegették. A Sió-Sárvíz szabályozásától s a Balaton lecsapolásától kezdve a Tisza és Duna szabályozásáig mindenkor az illető vidék mentesítésén kívül a hajózás és vizen való közlekedés előmozdítása is czélul tüzetett. De valamint a Sárvíz-Sió még egy sajkát sem látott, mely a Dunából a Balatonba vagy megfordítva járt volna: úgy bizony a Duna és Tisza hajózhatósága sem nyert sokat az eddigi szabályozással. S ezt nemcsak a hajóskapitányok mondják, hanem Herrich úr maga is bevallja, sőt mintegy dicsekedőleg állítja, hogy a szabályozás eredménye az, hogy a vízállás gyorsan növekszik s azután gyorsan apad, hogy tehát a szabályozás által egyfelől az áradások fokoztatnak, másfelől a folyók víztelensége mozdíttatik elő. Gyanítani sem látszik, hogy a szabályozást talán másképp is lehetne eszközölni.

Ámde főtételét, hogy a magyar folyók vízbősége növekedett, mindezekkel még nem bizonyítja be. Ismételve állítja, hogy azelőtt a Tisza áradásai tavasszal kezdődtek s hogy vízállása nyár-őszön keresztül 18—21' magas volt, a miben legalább is egy kis túlzás foglaltatik. Úgy az sem áll, hogy most a folyó áradása nyár közepéig tart, s ezután legott a legkisebb 0 alatti vízállások kezdődnek. Továbbá mondja, hogy a Tisza sebessége azelőtt 3, most pedig 6 láb, s ebből következteti: hogy most a magyar folyók vízbősége nagyobb, jöllehet évi vízállásaik átlaga kisebb. Azután folytatja: „A Duna tehát azon művelet (a szabályozás) folytán több vizet kap, de azért épen a hajózás hátrányára akkor, mikor legjobban kellene, őszkor kevesebbet.“ — Tehát újra erősen kárhoztatja az egész szabályozást. Azt nem mondja, hogy mennyivel kap kevesebb vizet a Duna őszkor, de a többletet kiszámítja, s másodpercenként 17—20,000 köblábra teszi, mint azon víztömeget, mely a 3 millió hold árterületről a szabályozás által kiszorítja-

tott. Ezt a fönnebbi észrevételek után elég gyöngge alapon nyugvó számításnak tartom. Mert valamint most nincsen még minden víz az árterületről kiszorítva, úgy azelőtt a kiöntött víz szintén nem párologott el egészen s nem maradt örökre az árterületen.

„De az orsovai vízmércze szegénységének vagyis fogyatkozásának non plus ultráját még távol sem érte el“, így folytatja Herrich. „Hiszen a Duna mellékfolyói, a Száva, Dráva, Rába, Répcze, Vág, Garan, Nyitra, Zsitva, Ipoly még jóformán eredeti állapotukban vannak, s még ma is több százezer holdnyi árterületekkel bírnak, tehát a Dunát illetőleg azt tápláló vízmedencékkel. Ha annyi meg annyi holdról a tespedő vizek leszorítatnak, a folyók medrei pedig kellőleg völgyeik hosszára megrövidítetnek: a Duna akkor, mikor voltaképen nem kell, még több vizet fog kapni, és igen természetes, hogy akkor, mikor kellene, az ősz idején megint kevesebbet, s hogy midőn ezen folyók szabályozása befejezett tény lesz, az orsovai vízmércze még lejobb fog sülyedni, nem fogyott, de ellenkezőleg szaporodott vízmennyiség folytán.“

Igy Herrich úr. Részemről erre nézve csak azon óhajtat-somat fejezem ki: adja isten, hogy ilyformán s ily eredménnyel az említett folyók szabályozása soha „befejezett tény“ ne legyen. Mert ha a folyószabályozást csak így lehet eszközölni, hogy a Duna még több vizet kapjon akkor, mikor voltaképen nem kell, azaz hogy rendes és rendkívüli áradásai még sokkal nagyobbakká és rohamosabbakká váljanak, ellenben akkor, mikor tulajdonképen kellene, hogy hajózható maradjon, még sokkal kevesebb vizet kapjon — mondom, ha a szabályozásoknak csak ily eredményeik lehetnek, akkor minden hazafinak a legerélyesebben tiltakoznia kell a szabályozások ellen. Ha a Duna Budapesten 1838 ban több mint 29 lábnyira, 1740-ben pedig, a közlekedési miniszter úr állítása szerint több mint 32 lábnyira emelkedett; akkor a fentebb jelzett szabályozás után minden tavasszal várhatunk legalább 30 lábnyi áradást, rendkívüli években pedig 40 lábnyira is dagadhat a folyó. S ily örvendetes kilátások mellett Budapest csak meneküljön minélelőbb a budai hegyekre, Vác a Naszállra, Győr a Panonhalma tetejére!

Ezek után Herrich úr bizoányítgatja, hogy a folyók évi vízállásainak átlagából az egy éven át lefolyt vízmennyiséget

ki nem számíthatjuk pontosan. S ebben tökéletesen igaza van. De az ellenkezőt talán nem is állította senki sem, mert kiki tudja, hogy a folyók medrök ugyanazon szelvénye s ugyanazon vízállás mellett is különböző vízmennyiségeket „emésztene” a szerint, a mint áradásnak vagy apadásnak indulnak vagy megállapodásban vannak, s a mint a szél folyásuk mentében vagy ellenében fúj. Azonben a vízállások bizonyos összehasonlításokra talán mégis szolgálhatnak, s némi következtetést belőlök talán mégis vonhatunk arra nézve, hogy vajon valamely folyónak vize növekedőben vagy apadóban van-e? Ha az abszolút vízmennyiséget pontosan nem is ismerjük, a viszonylagos vízmennyiséget mégis hozzávetőleg megítélhetjük. Tegyük, hogy valamely folyónak vízállása bizonyos évben 3 hónapon át 10 és 15, 3 hónapon át 5 és 10 s 6 hónapon át 0 és 5 láb között változott, más évben pedig napi vízállása 2 hónapon át 10 és 15, s ismét csak 2 hónapon át 5 és 10 láb között ingadozott, 8 hónapon át pedig az 5 lábnyi magasságot sem érte el; akkor úgy hiszem, az abszolút vízmennyiség kiszámítása nélkül is habozás nélkül állíthatjuk, hogy a folyó vize a másik évben apadást mutatott.

Ámde a közepes, nagy és kis vízállásokból bármely következtetést csak akkor vonhatunk, ha a folyómeder nem változik s ha a vízmérczék helyesen vannak beállítva vagy legalább beállításukban változtatás nem történt.

A magyar folyók vízállásainak följegyzéseiből azonban biztos következtetést vízmennyiségöknek se növekedésére se apadására nem vonhatunk. Először azért nem, mivel az időköz, melyből némileg megbízható adataink vannak, még rövid. — A Dunára nézve nekem csak 1834-től fogva sikerült folytonos vízállási följegyzéseket szerezni. A régibb adatok csak rendkívüli árvizekre vonatkoznak, s annyira különböznek, hogy alig megbízhatók. Ily gyanús adat az, hogy a Duna Buda-Pesten 1740-ben 32' 4" 9"-ra áradt volna. — Másodszor azért nem vonhatunk biztos következtetést, mivel a szabályozások okvetlenül módosították a medrek keresztzelvényét s a vízállásokat, s mivel azért az egy és ugyanazon helyen tett megfigyelések nem hasonlíthatók össze. Így pl. a Buda-Pesten legújabbán tett szabályozások a vízállásban állítólag két lábnyi különbséget okoztak. De harmadszor azért sem vonhatunk következtetést a vízállásokból, minthogy a vízmérczék nincse-

nek megfelelő lejtő szerint helyesen beállítva s időjárában meg is változtatták azokat.

Hogy a vízmérczék nincsenek helyesen beállítva, azt a Dunára nézve a jelen évben tapasztalt árvíz adatai is bizonyítják, melyek semmiképen sem egyeztethetők össze. Vegyük csak az 1876-iki legmagasabb vízállást. Ez a lánczhid vízmérczéje szerint $24' 9'' 6'''$ volt, a vámház melletti vízmércze szerint pedig $24' 1'' 6'''$; a Margithídnál $26' 1''$, Óbudán $26' 4'' 3'''$ volt! Utóbb a vámház melletti vízmérczét két hüvelykkel lejjebb tették, de még sem tették megegyezővé a lánczhid vízmérczéjével. Az előbbi vízállási adatok pedig erről olvastattak le.

Ily körülmények között maga a közlekedési miniszter úr kénytelen volt a f. évi márczius 29-én adott országgyűlési válaszában bevallani: „hogy a vízállások ügye eddigelé nem nagy figyelemre méltattatott s hogy az ezekre vonatkozó adatok se a tudomány, se a praxis igényeinek meg nem felelnek; hogy nevezetesen a Duna mentében felállított vízmérczék nem vágnak össze.

Mindezeknél fogva úgy tartom, hogy az eddigelé gyűjtött vízállási adatok nem alkalmasak arra, hogy belőlük a magyar folyóknak akár növekedésére, akár apadására következtessünk. De tagadom, hogy Herrich úrnak sikerült volna a „Véleménye“ 8., 9. és 10. lapjain közölt, igen helyes matematikai formulákkal és vízemésztési adatokkal bebizonyítania azt, hogy Wex úrnak nincs igaza, s hogy a magyar folyók vízbősége növekedett.

Herrich úr „Véleménye“ másik részében Wex úrnak azon állítása ellen harczol, mely szerint az erdőknek bizonyos befolyásuk volna az égalji viszonyokra s a források, patakok és folyók vizére.

Azt mondja: „Az erdősítés hirdetői állítják:

1. hogy az erdők a climát szelidítik;
2. az esőt, azaz légsapadékot növelik;
3. a folyamok áradásait mérséklék s a nagy és szerfölött kis vizek szélsőségeit és ezek káros következményeit elhárítják; s hogy

4. a letarolt erdők miatt számtalan források és patakok vizei kiapadnak s helyettök hegymosások keletkeznek.“

Ezekre nézve elsőben is megjegyzi, hogy ez állítások valósága vagy valótlanága bebizonyítására hosszú századok során gyűjtött meteorologicus adatoknak tüzetes és pontos összehasonlítása volna szükséges. Azután egyenként igyekeznek az erdősítés hirdetőinek amaz állításait megegyeztetni.

Számos adattal bebizonyítja, a miben ugyan senkisémet kétkedett, hogy Európa különböző országaiban néha rendkívül kemény telek voltak, mikor az Adriai tenger, Fekete tenger, Keleti tenger, a marseillei kikötő, a Rhône, Szajna, Themze stb. folyók befagytak. Ez adatok, szerinte, a felületes vizsgálatot inkább azon meggyőződésre vezethetnék, hogy a clima az erdők irtása óta szelidült meg, pedig ez sem áll. — Mert Fourier és Arago bebizonyították, hogy a clima az alexandrinusok óta nem változott, s hogy az állatok és növények elterjedése most ugyanaz, a mi azelőtt volt.

Alig hiszem, hogy valaki állította volna, hogy az erdők egész földrészen oly befolyást gyakorolnának a légmérsékleti viszonyokra, hogy kiirtatásuk esetében az izothermák lényegesen megváltoznának, hogy egész földrészen az évi középmeleg akár csökkenne, akár emelkednék. Elfogadhatjuk azt, hogy a földkerekségén a meleg eloszlása a jeges korszak óta lényegesen nem változott, hogy a légmérséklet egészben véve a történelmi időben egy tized fokkal sem emelkedett vagy csökkent; mindazáltal ebből még nem következik, hogy egyes országokban s egyes vidékeken az évi és évszaki középmelegre, vagy a szélsőségekre nézve némi változások nem álltak be. És csakis erről van szó, midőn az erdők befolyása fölött elmélkedünk.

Azon nézetet, hogy az erdők a csapadékot előmozdítják, Arago, Gay-Lussac, Belgrand, Vallès és más francia tudósok tekintélyével »karja megegyeztetni, előrebocsátván azon tételt: „Addig, míg az ember oda hatni nem tud, hogy nagyobb meleg folytán az Aequator alatti tengerekből több vízgőz párologjon, hogy a kipárolgott felleg a szél által ide vagy amoda tereltesse — az eső mennyiségét se változtatni, se irányozni nem lehet, egyszerűen azért, mivel a nap hevét fokozni s a szelek irányát változtatni nem fogjuk soha.“ Azután azt állítja, hogy Franciaországban az erdőirtások óta az esőmeny-

nyiség növekedett, úgy hogy míg az a múlt században 480—520 millimeter között változott, a jelen században 560—620 millimetert tesz. S Belgrand és Vallés szavait idézve fölkiáltja: hogy az erdőirtások miatt Franciaország nyert 1. több esőt, 2. az árvizek kevesbedését, 3. több búzát. Mindazáltal megengedi, hogy az erdők a valamely országnak kijáró bizonyos esőmennyiségből a nyári időben egy részt elvonhatnak a szomszéd vidékek rovására, s hogy tehát az erdőirtások következtén az eső *egyenletesebben oszlik el az országban*, s ebből magyarázza ki a Franciaországban észlelt esőtöbbletet.

Kétséget alig szenved, hogy, valamint az összes hőmennyiség, melyet a föld a naptól kap, minden esztendőben egyenlő, s hogy csak azon mennyiségnek az egyes földrészek és országok közötti aránylagos megoszlása változik az egyes évek szerint: úgy az évi csapadékok mennyisége az egész földre nézve állandó, és annak is csak az egyes földrészek és országok közötti aránylagos megoszlása változó. Az erdők tehát az abszolút esőmennyiséget se nem növelik, se nem csökkentik, s erről nincs is szó; a kérdés csak az, vajon van-e az erdőknek befolyásuk a csapadékoknak a különböző országok, az ország egyes vidékei s az évnek egyes szakai közötti feloszlására? Meglehet, hogy azon befolyás tüzetes megfigyelések által eddigelé még nincsen hebizonyítva; de hogy az erdőirtások következtében bármely országban az esőmennyiség szaporodott volna, az oly képtelenség, melyet se elméletileg, se tapasztalatilag senki sem bizonyíthat be. Ha igaz volna, hogy Franciaországban a *megfigyelt* évi normalis esőmennyiség a jelen században nagyobb, mint volt a múlt században, az csakis annyit bizonyít arra, hogy most szabatosabban tudják megmérni a csapadékot. Ámde nem tudjuk, honnan vette Herrich úr azt az adatot, hogy Franciaországban a jelen században az esőmennyiség 80—100 millimeterrel több, mint a múlt században volt. Marié Davy az *Annuaire meteorologique de l'Observatoire physique central pour 1873* című munkájában a Párisban 1688-tól 1870-ig tett esőmérések eredményeit közli, s ezekből kitetszik, hogy a jelen század évtizedeiben az esőmennyiség 493 és 529 millimeter között változott, épen úgy, mint a múlt század tizedeiben. Legtöbb esőt az 1773—1780-ig való években tapasztaltak, t. i. átlag 540 millimetert, legkevesebbet pedig 1721—1730-ig való években, t. i. 378

millimetert. — Jamieson, Symons és mások az esőzési adatok gondos egybevetéséből azon eredményre jutottak, hogy Nagy-Britanniában és nyugoti Európában a normalis esőmennyiség se nem növekedett, se nem fogyott azóta, hogy esőméréseink vannak.

Az erdő barátjainak harmadik állításáról, hogy az erdők a folyóknak áradásait a levelek, gyökerek és gyep által visszatartott víztömegek következtében mérséklék, azt mondja Herrich úr, hogy ez a *leggyarlóbb, legkevésbé védhető állítás*, melyet egyes észleletekkel meg lehet czáfolni. Sőt Defontaine, Dupuit, Duponchel, Vallès, Mardigny, Belgrand, Lecreult épen annak ellenkezőjét mutatják ki, hogy t. i. az áradások az erdőirtások következtében *csökkentek*. Azután Champion munkájából idézi az adatokat, melyek a Szajna áradásaira vonatkoznak, s melyekből kitetszik, hogy 583 óta 1448-ig gyakran kiöntött, úgy hogy az emberek isten haragja megkérlelésére körmeneteket tartottak sz. Genovéva ereklyéivel, s e körmenetek rendje és módja a parlament által határozottat meg. Elismeri, hogy az emberek rendszeren minden új árvízre ráfognak, hogy emberemlékezet óta ez a legnagyobb, s hogy a régi árvizek magasságáról biztos adataink nincsenek. De úgy folytatja: „egy azonban bizonyos, hogy a gyér népesség conditionatus földeket művelés alá nem vett, hanem oda tette munkáját és lakházát hol annak eredményét kockáztatva vagy veszélyeztetve nem látta. Ha tehát azt olvassuk, hogy az áradások hajdan annyi meg annyi kárt tettek, akkor bizonyosan vízállásuk magasabb volt mint most.“

Ezen okoskodásra kénytelen vagyok megjegyezni, hogy helytelen s alaptalan. Senki sem fogja tagadni, hogy a párisiak munkái és lakházai semmiféle árvíz által nem lettek volna „kockáztatva és veszélyeztetve“, ha azokat a Mont Martre-ra vagy Mont Valerienre stb. környező magaslatokra rakták volna. De mit tettek ők? Épen a folyó közepén levő alacsony szigeten telepedtek le. E szigeten támadt a *Cité*, az volt az egész középkoron át a város magva és középpontja, ott laktak a legelőkelőbb nemzetségek; ott voltak főépületeik, templomaik; ott volt a városháza s a királyi palota, melyben a királyok a XIV-ik századig, V. Károlyig, laktak. A város csak lassanként terjeszkedett ki a folyó két partjára s ott is elsőben a síkságon támadtak utcák, s a környező magaslatok oldalára

csak a legújabb időben terjeszkedtek ki a házak. Az „enceinte“ csak lassankint tágított ki s általa csak a legújabb időben foglaltattak be a távolabb eső magaslatok.

Továbbá bizonyosnak vehetjük, hogy a párisi sziget és a folyó két oldalán a partok niveauja hajdan alacsonyabb volt, s hogy a legrégebb épületek küszöbei most kisebb-nagyobb mélységben a föld alatt vannak. Miért? Mert a századok törmeléke eltemette azokat s magasabbra emelte a niveau-t. Ha tehát hajdan az árvizek több épületet pusztítottak el, abból még nem következik, hogy okvetetlenül nagyobb magasságot értek el, mint most; már csak azért sem, mivel a középkorban, kivált a magánépületek, Párisban is körülbelül olyanok voltak, mint most Csongrád városában; s mivel akkor Párisnak sem voltak köpartjai és oly jelesen épített csatornái.

Alább a Szajna áradásainak magasságáról számbeli adatokat is közöl, melyek szerint 1615-ben 9.14 meterre, 1850-ben pedig csak 6.07 meterre emelkedett az árvíz, tehát 250 év óta 3 meterrel fogyott. S ez, Herrich úr szerint, egyedül annak köszönhető, hogy a Szajna vízkörnyékének területén az erdők kiirtattak.

Ámde mindnyájan úgy tudjuk, hogy Franciaországban a nagyszerű erdőirtások csak az 1789-diki nagy forradalom óta indultak meg, s maga Herrich úr mondja, hogy Franciaországban az erdőterület a múlt század vége óta majdnem egy millió hectárral fogyott. — Nos, Herrich úr szerint, a Szajna áradása már 1751-ben is csak 6.7 metert tett, vagyis már a rendkívül nagy mértékben végrehajtott erdőirtások előtt súlyedtt vala le 3 meterrel. Azóta pedig, szintén Herrich úr szerint, a Szajna áradása többnyire nagyobb volt, mert 1799-ben 6.97, 1807-ben 6.66, 1850-ben 6.07, sőt a jelen évben, ha jól tudom, 6.5 vagy 7 metert tett.*) Hogyan lehet tehát az említett adatok alapján komolyan állítani, hogy a Szajna áradásai az erdőirtások következtén csökkentek?

Folyó évi márczius 18-kán a Szajna legmagasabb víz-

*) *Le Monde Illustré* párisi lap 1876. évt ápril 1-jei száma szerint a Szajna különösen Rouen környékét egész tengerré változtatta, az ottani síkságot márczius 12-én oly magas víz lepte el, hogy az országút melletti fasoroknak csak felső csúcsai látszottak ki a vízből, (l'inondation atteignait le sommet des arbres des routes). Vajon csak 7 meterre emelkednek a fák csúcsai a 0 pont fölé?

állásakor Boussingault számítása szerint egy másodperczben 1661 köbmeternyi víz folyt le benne; 1740-ben még nagyobb volt áradása, akkor egy másodpercz alatt 2200—2300 köbmeter víz folyt le benne, míg legkisebb vízálláskor csak 40 köbmeter víz foly le benne; 1740-ben vízállása 7₉ m. tett.

A Rhöne és Loire folyókról maga Herrich úr bevallja, hogy áradásaik 0.4 centiméternyi, sőt néhol még nagyobb emelkedést is mutatnak 1790 óta, de azt a hibás szabályozásnak tulajdonítja.

Kétségtelen s bebizonyított ténynek tartja, hogy Franciaországban „az erdők letarolása“ az esőmennyiséget szaporította, mindazáltal habozás nélkül elfogadja azt a véleményt, mely szerint Franciaországban az erdős területen eredő és lefolyó vizek garázda, veszélyes áradásokkal bíró folyók, ellenben az erdőtlen területek patakjai és folyói mind szelíd indulatú, jámbor lelkű ártatlan lények. Eszébe sem jut, hogy ebben talán némi ellenmondás rejlik, hogy t. i. a nagyobb esőmennyiség kisebb vízállású folyókat szolgáltat, mint a kisebb esőmennyiség. Azután teljesen megfelelkezik arról, hogy az esőzési viszonyokon kívül a folyók áradásai még vízkörnyékek földtani és domborzati viszonyaitól is függnek. Egyenlő vagy hasonló domborzati, földtani és esőzési viszonyok között soha sem fog neki sikerülni bebizonyítani azt, hogy a folyók erdős területen hirtelenebben és nagyobb mértékben áradnak, mint kopasz és erdőtlen területen. Belgrand, kire Herrich úr hivatkozik, elfelejtette megjegyezni, milyen domborzata és földtani szerkezete van Grennetière patak és Bouchat folyó vízkörnyékének. Míg be nem bizonyítja, hogy a két vízkörnyék minden tekintetben egyenlő és csakis abban különbözik egymástól, hogy az egyik erdős, a másik pedig kopasz, mindaddig szabad lesz visszautasítanom azon állítását, hogy Grennetière patak azért rendetlenkedik, mivel erdős területből ered, Bouchat folyó pedig azért nem mutat áradásokat, mivel kopasz területből ered.

Nincsen tehát bebizonyítva se Franciaországban, se másutt, hogy „az ős rengetegek pusztító áradásokat okoztak, s a folyamok völgyeit oly csapásokkal sujtották, minők most már lehetetlenek.“ Vajha csakugyan lehetetlenek volnának már azon pusztító áradások és nagy csapások! Fájdalom, hazánkban 1840 óta nemesak derekasan irtogatták hegyen völgyön

az erdőket, hanem a folyók megfékezésére és szabályozására is millió meg millió forintokat költöttek: mindazáltal a Duna és Tisza völgyein a pusztító áradások s tömérdek munka eredményét elnyelő csapások csak úgy ismétlődnek most is, mint olykor 1840 előtt történt!

Ezek után Herrich úr előveszi azt az állítást, mely szerint „az erdők letarolása következtén források és patakok elvesznek s így ártalmatlan vízmedenczék és tavak eltűnnek, ellenben rohamos hegyi zuhatagok képződnek.“ Ezt is igyekszik megczáfolni. Elismeri, ugyan, hogy a „letarolt erdők területein számtalan forrás és patak kiapad,“ sőt azt is megengedi, hogy „ha ezen területek meredek sziklás bérczek, a gyökerek és gyepek által meg nem kötött laza föld és elvált sziklák a folyók medreinek kárára lesodortatnak s ott nagy rendetlenségeket s helyenként sajnos áradásokat okoznak.“ Tehát őszintén és nyíltan elismeri az erdőpusztítások káros következményeit. Mindazáltal azt vitatja, hogy az erdőtől megfosztott és cultura alá vetett területeken „a mélyebb források vízbősége gyarapodott, úgy hogy most 2—3 gyár forgásban áll azon forrás vagy patak által, mely azelőtt egy gyár igényeinek sem volt képes megfelelni. Így tehát elvesztek a kisebb eredetű — gyalog források, de helyettük gyarapodtak a mélyebb vagy illetőleg hosszabb földalatti pályával bíró források.“ Azután így folytatja: „Csak gondolkozzunk kissé. A nagy esőzések késő őszzsel jönnek, ha ekkor az egészen vízzel saturált erdőterületek befagynak s rájuk télen át több meter hó nehezedik, s az tavasszal meleg esőkkel megindul, vajon mi történik? Működhetnek-e a levelek, melyek nincsenek; a gyökerek és gyepek? — ezt magyarázni is fölösleges; s innen erednek Caesar ideje óta az annyira panaszkodt nagy áradások az elmúlt századokból. Míglen ellenkezőleg a mély szántás által porhanyított föld a nyert esőt levezeti a föld gyomrába, a havat könnyebben elemésztí, ki levén a nap hevének téve, azt sokkal elébb megsemmisítí, mint az árnyékos erdőterület — innen a kisebb vizek.“

Igaza van Herrich úrnak, csak gondolkozzunk kissé. S akkor először is azt fogjuk találni, hogy Magyarországon s Európa legnagyobb részében nem őszszel, hanem nyáron szoktak a legbővebb esők beállani. Másodszor, hogy az erdős terület, éppen úgy mint az erdőtlen, ha rajta „több meter

hó nehezedik, a legkeményebb télben sincs befagyva s a vizet, melyet a lassan olvadozó alsó hóréteg szolgáltat, leereszti a föld gyomrába. Harmadszor, hogy „a mély szántás által porhanyított,“ földréteg rendszeren csak $\frac{1}{2}$ s legföljebb 1 láb vastagság s a gabnafélék gyökerei oly mélyre sem hatnak, ellenben a fák gyökerei 2 és több lábnyi mélységre is benyomódnak. Hogy tehát erdős területen az eső vize nagyobb mennyiséggel és nagyobb mélységre szívárog a föld gyomrába, mint erdőtlen, bár felszántott, területen.

Az, hogy mekkora része a csapadéknak párolog el rögtön s foly le felszínileg s mekkora része szívárog a földbe, nemcsak a növényi takarótól, hanem az illető terület domborzatától, hajlásától, s felső s alsó talajrétegeinek minőségétől is függ. Azonban az Ebermayer, Pfaff, Woldrich és mások által tett tüzetes megfigyelésekből kitetszik, hogy általában véve kopasz és gyeves területen legkevesebb, erdős területen pedig aránylag legtöbb víz szívárog a földbe. Ugyanis Ebermayer megfigyelései szerint a földrejutó összes csapadékból felszántott mezőn egy lábnyi mélységre 54, két lábnyi mélységre 50 s négy lábnyi mélységre 43, hulladéktakaróval fődött erdős területen pedig egy lábnyi mélységre 74, (hulladék nélküli erdőben 67), két lábnyi mélységre 77 s négy lábnyi mélységre 60 százalék szívárog be. Úgy hogy pl. Bajorországban 3 négyzet lábnyi erdős területen 152 köbhüvellyel több esővíz hat be a földbe, mint a nyílt mezőn.

Hogyan jusson azután a vízbőség, mely Herrich úr szerint az erdőtől megfosztott terület mélységes forrásainak tulajdonává válik, miután a gyalog források kiapadtak? Hogy a nagyobb mélységből fakadó források általán véve állandóbbak és bővebb vízűek, mint a felszíni úgynevezett szüremlett források, magától értődik, mert a mélyebb források vize nemcsak nagyobb vastagságú, hanem rendszeren nagyobb kiterjedésű földrétegekből is kerül.

De hogy vizök bőségét az erdők letarolása szaporítaná, az valóban képtelenség. Marthnak *Man and Nature* című munkája 197. s következő lapjain elég vidékről vannak felsorolva az erdőirtások következtén teljesen eltűnt vagy nagyon megapadt források és patakok; de ha Herrich úr csak hazánkban is széttekint, itt is fog megfogyott vagy kiapadt forrásokra bukkanni, de oly forrást vagy patakot, melynek vize az

erdőpusztítás következtében valóban és állandóan növekedett volna, alig fog valahol találni.

De gondolkozzunk még egy kissé. Maga Herrich úr világosan mondja, hogy a mező „a havat könnyebben elemésztí, ki levén a nap hevének téve, azt sokkal elébb megsemmisíti mint az árnyékos erdőterület,“ — de azután hozzáteszi: „innen a kisebb vizek“, t. i. oly országban, hol az erdők kipusztítottak! Azaz magyarán mondva: a nap hevének kitett s hirtelen olvadó hó ugyanazon idő alatt kevesebb vizet ad, mint az árnyékos erdőben lassan olvadozó hó! No már ezt talán igazán „magyarázni is fölösleges.“

Görögországra, Kis-Ázsiára, Persiára, Arábiára és Egyiptomra nézve Herrich úr — úgy látszik — elismeri, hogy az erdőirtásnak káros következményei voltak, de a Karsztra nézve nem hiszi, „hogy Ausztriának letarolt Hellenje“ volna. Azaz nem hiszi, hogy a Karsztban „a historicus időszakban művellet alatt álló szántó-, rét- és legelőföldek hasznavehetlenekké“ lettek volna. Pedig dr. Lorenz közléseiből *) is meggyőződhetett volna, hogy az erdőpusztítás következtében a magyar-horvát Karsztban csak a fumei, bukkarii és csirkvenicai járásokban a múlt század végétől kezdve a művelés alatti földterület 3., □mflddel fogyott!

Alább Herrich úr ezeket mondja: „Anglia és Dánia sorsa nem lett a tudósok által tanulmányozva . . . ha ezen tartományokban az erdőirtás bármily káros következéssel lett volna, nem lenne-e annak nyoma“? Továbbá biztosít arról, hogy noha Angliában erdő nincs vagy legfeljebb a területnek 2 százalékát teszi, mégis egy patak sem veszett el ott. Ugyanaz áll Hollandiáról és Dániáról is. Hogy Anglia vagy Holland, Dánia esőjét a tengerekből kapja, igaz, de nem a közel fekvőkből — hiszen akkor Görögországnak s a híres száraz Krimnek baja nem lehetne.“

Igy okoskodik Herrich úr. Pedig a tudósok Anglia viszonyait is tanulmányozták s így többi között tudják, hogy Angliában és Walesben az erdős területek még most is nagyobbak, mint ő mondja, mert a kisebb-nagyobb ligetekkel

*) L. *Geologische Recognoscirungen im Liburnischen Karste, és Bericht über die Bedingungen der Aufforstung und Cultivirung der croatischen Karstgebirges.*

és facsoportokkal beültetett gyepmezők az ország egész területének 47, a külön erdők annak 5., a szántóföldek ellenben összesen csak 32 százalékát teszik. — Hollandiában és Dániában is a fás területek aránylag jóval nagyobbak mint a magyar alföldön, sőt Dániában jókora erdők is vannak. De, a mi a földolog, a tudósok azt is tudják, hogy Anglia, Hollandia és Dánia Európa azon országai közé tartoznak, melyek geographiai fekvésöknél fogva aránylag igen bő esőben részesülnek, azon országok t. i. a délnyugatról éjszakkeletre tartó nagy tengeri áramlás s egyszersmind az esőhozó délnyugati szelek befolyása alatt állanak. Írországban aránylag kevesebb az erdő, mint Angliában, mégis több esőt kap mint emez, s Anglia nyugati partvidékei szintén több esőt kapnak, mint középső vagy keleti részei, hol néha nagy szárazság is áll be. Miért? mert az atlanti tengeren át fúvó délnyugati és nyugati szelek a legközelebbi partvidékre legtöbb esőt terelnek.

A ki e tekintetben Angliát, Hollandiát és Dániát Krimiaival és Görögországgal hasonlítja össze, csak azt tanúsítja, hogy a geographiai fekvés befolyásáról s az uralkodó lég- és tengeri áramlásokról nincs tudomása. Anglia bizony a közel-fekvő tengerből is kap esőt, Krimia és Görögország egy része pedig se a közel, se a távolfekvő tengerekről nem kap esőt. Peruban nincs eső, míg a szomszéd Chilében eleget esik, már pedig mindkét országot a nagy Oceán locsolja; ámde Peru a délkeleti passzátszél árnyékában fekszik, Chile pedig már azon túl esik.

Angliában minden erdőt bizvást kipusztíthatnának, s talán még sem veszne el egyetlen patak. De abból korántsem következik az, hogy nálunk, vagy Olasz- és Görögországban sem történnék az. Sőt ellenkezőleg be lehet bizonyítani, hogy Görög- és Olaszországban vannak patakok, melyek a történelmi időben vagy teljesen száraz kőárkokká, vagy hirtelen dagadó és apadó, rohamos és pusztító periodicus zuhanókká lettek. Épen így bizonyos, hogy a budai Ördögárokban hajdan a folytonosan csörgedező Pál pataka vagyis Logodi víz folyt, s hogy a budai hegyek forrásai nemcsak Mátyás király idejében, hanem még az újabb időben is mind a várbeli, mind a kültelki lakosoknak elegendő vizet szolgáltatottak, holott most még a szőlőmunkások is a Dunából kénytelenek magukkal vinni az ivóvizet.

Herrich úr azután a befásítás kérdésére tér át s azt vitatja, hogy „a részletes befásítás inkább ártalmas mint hasznos lenne“, mert Dupuit szerint: „Ha a Loire veszélyes áradásai megérkeznek, akkor szerencsére a Vienne már apad. Ha most a faültetések által sikerülne a Vienne áradásait visszatartani — mily irtózatos veszély idéztetnék elő! Ez áll nálunk a Maros vizére nézve. Ennek áradásai lefutnak már, mikor a Tisza önt. Ha erdőültetések által — mi szerencsére lehetetlen — a Maros vizei visszatarthatók lennének, a két folyó egyszerre áradna, akkor Szeged városa egy siralmas catastropha színhelye volna.“

Így Herrich úr. A francia folyókra nézve meglehet, hogy Dupuitnak igaza van, ámbar részemről azt is tagadom, s meg vagyok győződve arról, hogy mind a Vienne, mind a Loire áradásai az erdőirtások következtén veszedelmesebbé lettek. De hogy Herrich úrnak a Tiszára és Marosra nézve nincs igaza, azt határozottan merem állítani, s a jelenévi áradás is megczáfolja őt. Nincs igaza abban, hogy a Maros áradásai elébb futnak le, mint a Tisza áradásai, s hogy ez azért történik, mivel a Maros vízkörnyékén az erdőket letarolták. Szerencsére épen a Maros területén még meglehetősen terjedelmes erdőségek vannak; de ha ezek valamikor csakugyan kiirtatnának, akkor bizonyára a Maros még jobban megfogná mutatni, hogy mennyire hibás alsó medrének szabályozása, s akkor nem Herrich úr biztatása, hanem Stefanovics cs. k. őrnagy baljóslata találna igazolást.

Azonban Herrich úr így okoskodik: az erdőirtásokat a cultura és szükség idézte elő s ha az erdősítés sikerülne is, újra ki kellene az erdőket vágni. Miután pedig a részletes befásítás inkább ártalmas, mint hasznos lenne, tehát annak egész általánosságban, nagyban kellene végrehajtatnia, ha akarjuk, hogy valami eredménye legyen. De az általános erdősítést csak akkor lehetne megkezdeni, ha Európa mai népességének $\frac{2}{3}$ vagy $\frac{3}{4}$ részét azonnal kiirtjuk.

Ebben megint sok ferdeség van. Az „őserdők“ irtását csakugyan a cultura idézte elő, mert az európai őserdők bizony silány erdők, s helyöket minden művelt és civilizált országban a gondozott és gazdaságilag helyesen kezelt erdők foglalták el. Nincs tehát gondolkozó ember, ki a Herrich úr által emlegetett „ős rengeteg“ megtartását, avagy helyreállí-

tását kíváná. De az „erdőcultus“ hirdetői azt sem kívánják, hogy az ország egész területe fával ültetessék be, hogy az erdősítés oly általánosságban és nagyban hajtassék végre, hogy elébb a meglevő népességnek két harmadát ki kellene irtani. Mert bizony senki sem hiszi, hogy a részletes befásítás inkább ártalmas mint hasznos lenne, akár micsoda francia tudós állította is. S nagyon különös, hogy Herrich úr, ki pedig az erdőktől minden befolyást megtagad az égalji viszonyokra s a vizek folyására, — mondom, hogy épen Herrich úr esküszik a francia tudós szavaira, ki a részletes befásításnak káros következményeket tulajdonít. Különb minden természettudós, geographus és nemzetgazda az országok művelődési, gazdasági és népességi viszonyaira nézve a változatosságot tartja legüdvösebbnek, s meg van arról győződve, hogy a végtelen erdőségek épen oly kedvezőtlen vagy káros befolyást gyakorolnának, mint a roppant nagy fanéklüli pusztaságok és végtelen mezőségek. Senki sem kívánja, hogy a francia földbirtokos azon telken, mely neki hektáronként 100 franknyi évi jövedelmet hajt, erdőt ültessen. De vajjon nincsenek-e Franciaországban, Svájcban, Tirolban s hazánkban is oly területek, melyeken hajdan erdők díszlettek, s melyek most épen semmitsem jövedelmeznek, sőt a szomszéd, még jövedelmező területeket is veszélyeztetik? Nincsenek-e hazánkban s majdnem minden európai országban kopasz és kopár hegyoldalak és hegygerinczek, kőmezők, mocsáros vidékek, sülevényes gyepek, homokbuczkák? Csak ültessük be azokat s neveljünk erdőt ott, hol mást úgysem igen termeszthetünk, s bizonyára az ekkép végrehajtott „részletes“ befásításnak káros következményeit nem fogjuk tapasztalni soha, avagy Debreczen, a kún városok s mindazon községek, melyek határaikon részletes befásítást eszközöltek, tapasztalták-e, hogy annak valami káros következménye lett volna? Vagy talán az egész országnak kárára válnék-e, ha egyenletesebben elosztott, jobban gondozott és több erdeink volnának, mint jelenben vannak? Kellene-e csak egy hektárt is elvonni a mezei gazdaság alól? Hát Franciaországban hány embert kellett kipusztítani azóta, mióta a „részletes“ erdősítést megindították és bizony szép sikerrel folytatják?

De ha nemcsak a meglevő erdőket jobban kimélnők s velők észszerűbben gazdálkodnánk, s ha nemcsak a gazdasá-

gílag most nem használt vagy alig használható területeken ültetnénk erdőket, hanem tovább menve a silány gyepmezőket és szántóföldeket is beerdősítenők, s ekkép a jelenben meglévő legelők és szántóföldek területét néhány százezer vagy akár egy millió hektárral kisebbítenők: vajjon még akkor is szükséges volna-e a népességnek bármely csekély részét kipusztítani, s vajjon micsoda más baj vagy kár származhatnék abból az országra nézve? Kevesebb búza és kevesebb széna teremne-e akkor, mint most terem?

Angliában és Walesben 5₂ millió hold szántóföldön 55 millió mérő búza, 41 millió mérő zab, 42 millió mérő árpa terem; nálunk pedig több mint 13 millió holdon 40 millió mérő búza, 30 millió mérő rozs, 20 millió mérő árpa, 35 millió mérő zab, s 40—50 millió mérő kukoricza terem. Nagybritanniában és Írországban a gazdasági művelés alatti terület felét sem teszi annak, mi nálunk: mindazáltal ott 2₃ millió db. ló, 8₄ millió db. szarvasmarha, 30 millió db. birka s több mint 30 millió ember él, pedig egészben véve elég kényelmesen. Nálunk ellenben 2₂ millió db. ló, 5₃ millió db. szarvasmarha, 15 millió db. birka s alig több, mint 15 millió ember tengődik.

Bizonyára kevesebb szántóföld mellett is észszerű gazdálkodással többet termeszthetnénk, mint most természetünk, s tehát nagyobb mérvű erdősítés mellett is népességünk nemcsak nem fogyna és pusztulna, hanem alkalmasint nagyobb mértékben szaporodnék, mint jelenben szaporodik.

Nem tartom szükségesnek, hogy Herrich úr többi fejtegetéseit is részletesen taglalgassam. Gondolom, elég világosan kimutattam, hogy neki nem sikerült megczáfolni azokat, kik az erdőpusztításnak káros következményeket tulajdonítanak. Annál kevesebbé sikerült neki saját nézeteit igazolnia, hogy a magyar folyók vízbősége növekedett s árvizeik az erdőirtások következtében csökkentek, s hogy az erdőknek absolute semmi, vagy éppen káros befolyásuk volna.

Azt állítja ugyan, hogy Franciaországban a természettudósok, mérnökök, nemzetgazdák és államtisztviselők két táborra szakadtak, úgy, hogy a jelesebb nevek úgy szám mint tudományra nézve az erdősítés ellenségei táborának zászlója alá sorakoztak: mindazáltal legyen szabad úgy csekélységemnek, mint más hazámfiainak az erdőcultus hirdetőinek zászlaját lobogtatni.

HUNFALVY JÁNOS.

A CLASSICUS NYELVEK TANÍTÁSÁRÓL.

„Egy véka tudományhoz egy köböl erkölcs kell“: ezzel az intéssel hangolták lejobb gyermekkoromban a fiatal ember önhittségét, ha igen is sokat tartott a tudományáról vagy épen éreztetni akarta felsőbbtségét más kevésbé tanúltakkal vagy adományzottakkal. De e néhány szóban uraim, több rejlik, semmint egyszerű erkölcsi intés. Ha az a felfogás, hogy tudomány és erkölcs, vagy más szavakkal értelmi, érzelmi és társadalmi műveltség együtt alkotják az emberi jellem tökélyét oly közönségesen ismert, oly kivételetlenül vallott volna mindenfelé, mint p. o. a „kétszer kettő, négy“, nem volna szükség közmondásszerű intéssel idézni föl emlékezetünkben. Midőn Hegel az eszmék, vagy a mi szerinte mindegy, a dolgok létrejöttének első mozzanataul a negatiót állította fel, metaphysikai jelentését nem tekintve, roppant tényhalmazra alapítható széles inductióval támogatott igazságot mondott ki. Az ipart a szükség, tehát a bőséget a hiány, a vitézséget az ellentállás, a logikát az ellentmondás teremtette és — hogy több szót ne szaporítsak — az emlegetett intésben foglalt állítást a tudomány és erkölcs ellentéte kellett hogy szülje!

„De hát,“ kérdik, „volt-e e két dicső dolog valaha ellentétbe állítva?“

Ha csak az elsőség fölötti vetélkedést vesszük is fel, úgy is már az ellentétek rovásába sorozhatni az ügyet. De ennél nem állott meg, hanem történt nem egyszer, hogy a versengő felek egyike a másikat semmivé tenni törekedett.

Egy vagy más alakban, különböző nevek alatt, olykor ürügyül szolgálva, a cultura egész történelmén végig húzódik

a tudomány és erkölcs ellentéte, melynek czéломhoz képest elég lesz csak három nevezetes mozzanatát említeni.

Első a Sokratés küzdelme a sophisták ellen, melyről a ki bővebben akar értesülni, ajánlom nevezetesen Platónnak *Gorgias* című dialogusát olvasásra.

Második a humanismus és realismus közti viszály. Ezt világosan így czímezve és legderekasban folytatva a XVIII. század, és különösen Németország tünteti fel.

A harmadiknak épen a javában vagyunk; mert küzdői egyfelől a vallás és philosophia, más oldalról a materialismus, positivismus és utilitarianismus levén, épen napjainkban foly köztök megátalkodott harez és háboru.

A három mozzanat közül csak a második van szoros kapcsolatban fölvevett tárgyammal. Csak erről fogok hát néhány szót világosításul előrebocsítani.

Európa közép és déli államai, mint kiki tudja, római tartományok voltak és a népvándorlaskor beléjük telepedett újnnyelvű nemzetek a bennszülötteket, melyekkel összekeveredtek, fölmentették ugyan a római császárság igája alól, de nem szabadították meg Latium nyelvétől, mely amazoknak már második anyanyelvökké volt válva. Sőt az idegenek magok is hódoltak neki, annyira, hogy saját nyelvöket is lassanként beléje olvasztották. Így keletkeztek az úgynevezett román nyelvek, melyeknek északfelé a Rajna folyó, meg a Juliusi álpok vetettek és vetnek határt.

A különböző módon kevert népnnyelvek mellett, melyeket az olaszoktól kölcsönzött *lingua volgare* név alá foglalhatni össze, a meglehetősen tiszta latin nyelv használata is megmaradt az — hogy egy mindent befoglaló szóval fejezzem ki, — írástudóknál. De ennek nem vetett határt sem a Rajna, sem a Duna. Az írástudók kezében volt természetesen az iskola, hol nem csak tantárgy, hanem tanító eszköz is volt a latin. Es így nem lehetett máskép, hanem hogy a tudomány nyelve is kirekesztőleg a latin maradt. Hozzá járult még, hogy a cultus, a ceremoniak, a nemzetek közti közlekedés nyelve is az volt, nem csak a középkorban, azon innen is, részben mai napig is az.

Csupán csak a szépirodalom, a költés terén verte ki egyeduraságából a latint az illető népnnyelv. Jóllehet a — hogy úgy mondjam — művészi szolgálat a nyelv részéről tetemesebb gazdagságot, több hajlékonyságot igényel, mint a

tudomány tolmácsolása, még sem mert ezen a pályán a lingua volgare a latinnal nem hogy versenyezni, de csak be is lépni a sorompók közzé. Szóval, a magasabb — legalább annak tartott — műveltségben a latin nyelv nimbusa csökkenetlenül maradt, homályosítatlanul fénylett.

A classicai cultura föléledése, az úgynevezett renaissance a nimbust gloriává fokozta; de kényszerítette is egyzsersmind a latint, hogy egy új jövevénnyel, a göröggel osztsza meg sugárkoszorúját. A hódítóvá vált vendég elmondható Casarral a *veni, vidi, vici*-t helyet foglalván teketoria nélkül a latin nyelv ősi trónusán, azóta folyvást osztoznak ritka egyetértéssel a fényben és hatalomban.

A tisztelet, a hódolat ugyan nem egyenesen őket illeti vala, hanem igazában, a classicus műremekeket. Ámde a majordomoból király lett: azaz itt is megtörtént az a mindennapi eset, hogy az eszköz a czéllal csaknem vagy épen egyenlő, olykor nagyobb tekintélyre vergődik. A latin nyelv taneszközből tüzetes tantárggyá lett s ebben is természetesen társul fogadta az addigelé csak tolmácsszerepet játszó görögöt. A két nyelv hát, mondhatni, önállóan vált tanulmány és vizsgálat tárgyává és támada a philologia, mely az újkornak épen oly saját tudománya, mint a természettudományok terén a chemia és geologia. Hozzájárult, hogy a classicus művek ki tudja hányadrendű és így hibát hibával szaporító másolatokban jutván kezünkhöz a kéziratok hibái kipuhatolása, a javítás munkája, szóval az eredeti szövegnek legalább valószínű helyreállítása végett még egy más, szintoly terjedelmes és fontos tudomány szegődött társaul a philológiának, melynek a szűk értelemben vett „critica“ lön a neve.

Ezekből láthatni, mily számos és erős gyökérszálakkal fogódzott be a classicus két nyelv a tudományok rendszerébe, következőleg a tanintézetekébe, s általában az újabb kor művelődésébe.

Az élőfa, melynek táplálására szolgáltak, a classica philologia, vígan és nagyobbára háborítatlanul tenyészett mintegy háromszáz éven át. De ama rontóbontó szellemű XVIII. század második felében neki is irigyei támadtak. Kezdek feszegetni működését, jogai alaposságát, létezése célját, szükséges, hasznos voltát — vagy tán nem voltát. Kétség keletkezett, vajon amaz élőfa gyökerei nem húzzák-e el sok más,

talán fontosabb és minden esetre közhasznúabb terméktől az anyaföld zsírját? Vagyis, kép nélkül szólva, vajon a classicus nyelvek tanulása nem bitorol-e igen nagy tért a tanrendszerben?

A kétség puhatolódzást, vizsgálódást, tüzes, szenvedélyes utánjárást szült és meglehetősen kiderült, — legalább mondhatni, a közvélemény oda térítődött, — hogy miután a lefolyt háromszáz év alatt a nemzeti nyelvek nem csak a költői érzelmek tolmácsolását igényelték kirekesztőleg magoknak, hanem a tudományok előadásában is a latinnal egyenjogúságot nyertek és némely esetben előnyöket vívtak ki, úgy hogy a latin helyét a diplomatiában s a nemzetek közlekedési viszonyaiban egyáltalán a közönségesen megkedvelt s elterjedt francia nyelv foglalta el; mindezek után, mondjuk, a classicus nyelveknek nem csak uralkodása, de arányos térfoglalása is csak történelmi, korhadt alapon nyugszik; ahhoz sem ész- sem korszerű jogai nincsenek. Hátha még meggondoljuk, hogy kétségtelenül saját teréből is részt követel az untalan gyarapodó orientalis philologia, még pedig három nagy csoportban a szemí, az iráni (árja) és turani nyelvekében? Bajnak elég.

A philologia látva, hogy a bőre körül járnak, védte az elfoglalva tartott állást, — a hogy lehetett, és küzdött *pro aris et focis*. Ily viszonyok közt keletkezett a háború a humanismus és realismus között. És hogy a viadal a tárgyalat ellentét egyik mozzanata, kiviláglik abból, hogy a philologusok tantárgyaik fontossága s elsősége kimutatása végett a tanügynek erkölcsi oldalán sánczolták be magokat; holott ellenfeleik a tudomány életrevalóságával puskáztak és zászlaikra az ismeretes *knowledge is power!* — a tudomány hatalom! — vala írva.

Az iskola falain kívül álló közönség legnagyobb részben gyarapította a realisták táborát. Vörös sapkás csapatjok azonban, a magát *philanthropistáknak* nevező, társadalmi felekezett volt. A nevezet alatt erkölcsi eszme látszik rejleni. De biz' az inkább hasonlít a mostani positivisták és utilitarianusok eszméjéhez mintsem a „meszelt koporsó“ képét ne juttatná eszünkbe.

Cui bono? — mi haszna az emberre, mint emberre s állampolgárra nézve ennek s ennek a tantárgynak? e volt szünetlen szakadatlan hajtott kérdése a realista hadnak. És erre

persze bajos volt philológus részről felelni. Mert azt mondani, hogy hasznos, sőt szükséges a classicus nyelvek ismerete a theologusnak, a jogásznak, az orvosnak és önként érthetőleg, ama nyelvek tanítóinak, sőt a rómán nyelvek mestereinek és tanulóinak is, az nem lett volna kielégítő felelet az általános kérdésre. Hisz' azt a másik fél is mind jól tudta s megengedte; hanem azt kérdezte, hogy „a kiből nem lesz se pap, se ügyvéd, se orvos, se nyelvtanár, az olyan miért tanuljon latinul, meg görögül?”

Itt jött segítségül a humanismus, mint az a felváltólag felleget- és tűzoszlop, mely az izraelitákat vezérelte a pusztán át. — Az iskola célja, mondák a philologusok, igenis, embert és állampolgárt nevelni. A nevelés pedig abban áll, hogy a növendék szellemi tehetségeit, az értelmieket szint-úgy mint az erkölcsieket fejteni, gyarapodni, erősödni segítjük. Az értelmi fejlődésnek semmivel sem pótolható, páratlan sikerű eszköze a classicus nyelvek tanulása. És azok a remek művek, melyeknek olvasását tanulásuk lehetővé s a tanrendszer kötelezővé teszi, kimeríthetetlen forrásai az erkölcsi eszméknek, nemesítő eszközei az érzelemnek és az ízlésnek.

E néhány szóban el van mondva a humanismus mivolta, melyet nincs sem tehetségem, sem időm dialectikai tövisekből és rhetorikai virágokból szőtt fátyolba burkolni, mint ügyesebb szószólói bírják tenni a végett, hogy még többet gyaníttassanak, mint a mennyi valósággal rejlik alatta és így minden módon megnyerjék a kétkedőket és közönyösöket, sőt az ellenfélből is térítsenek szökevényeket vagy proselytákat. Meglehet, hogy sikerült is számos esetben, de az a realisták tömérdek sergét kevésbbé apasztotta s náluk kész volt a felelet.

Az értelmi tehetségek fejlesztésére, viszonzák, a realtudományok, u. m. a matematika, physika stb. tanulása épen oly alkalmas, sikeres eszköz, mint a grammatika. És ha mégis tanácsosnak mutatkoznék a nyelvtanulás segítségét is igénybe venni, ott vannak a modern, mívelt nyelvek, melyeknek tanítása nem csak hasznos, hanem a nemzetközi viszonyoknál fogva szükséges is.

Mit feleltek vissza erre a philologusok, arról később szólok; most lássuk a másik oldalát a dolognak, az erkölcsit.

Ezt illetőleg kétfelé oszlik a realisták véleménye. Az egyik fél nem akar általában semmi erkölcsi elemet elismerni

a tanrendszerben. Az, az iskolában, valamint kívül rajta, a positiv törvények és fegyelem dolga. A másik fél elismeri, méltatja is az erkölcsi elemet; de csupán aesthetikai oldaláról fogja fel; lényegét az érzelmek s az ízlés művelésében leli, és a humanisták fönnebb közlött érvére vonatkozva azt mondja, hogy a mostani nyelvek s irodalmaik a classicusokéit utólérő vagy tán meghaladó tökélyre vannak emelve. Azonkívül a régi remekeket kisebb-nagyobb mérvben sikerült fordításokban élvezhetni. Mindezeknél fogva az ifjúságot, mely ez idő szerint több terhet hűz, mint a mennyit — egy néhány rendkívül adományzottak kivételével megbír, kicséptelt szalma rágására tovább is kényszeríteni lelketlenség. Azt is meg kell gondolni, hogy az újabb kor remekei, mint a mostani gondolkozás- és cselekvésmódhoz, szóval korunk műveltségi színezetéhez közelebb járók, jóval meghatóbb, sikeresebb olvasmányt nyújtanak, mint egy elavult és kihalt, bár a maga idejében vakító fénynyel tündöklött kor termékei.“

Ezek a vita főbb pontjai, és most már pillantsunk vissza.

Vajon a nyelvtanulás, illetőleg a grammatika nélkülözhetetlen eszköz-e az értelmi tehetségek kifejtésére, — vagy talán ezt nála nélkül is meg tudják tenni a — mondjuk röviden — realék: ez, uraim, mind e mai napiglan nyílt kérdés és szeretnék a szemébe nézni annak a merész halandónak, a ki ez ügyben tárgyias biztossággal bírna végítéletet mondani. Részemről csupán alanyias, egyéni véleményt nyilvánítok, midőn a nyelvtan fontosságát és, mint észfejtő eszköznek kipótolhatatlanságát, kicserélhetetlenségét vallom. Érveket is tudnék felhozni mellette; de hogy golyóimmal az ellenfél minden ütégét elnémítnám velök, azzal nem biztatom magamat.

Végelegesen eldöntöttnek tartják ellenben humanista részről a realista felelet második pontját, mely szerint a modern nyelvek tanítása éppen oly sikeresen szolgálna szellemi gymnastikául, mint a classicusoké. A világ sűrű kincseért sem; kiáltanak, tűzbe jöve, a philologusok. De ha aztán a bizonyítást sürgetjük, az végelemzésben csak oda megy ki, hogy a modern nyelvek könnyűek, a classicusok bajosak.“

No már én azt fel bírom fogni és méltányolni, hogy a ki vívni tanul, annál több ügyességet szerez magának, mennél jobb vívóval szemben próbálgatja erejét. Tagadhatatlan az is,

hogy az asztalos, esztergás, lakatos már mesterségénél fogva ügyesebb kezefogású mint a szabó, a csizmadia, a timár. A bajosság kétségtelenül, fontos szerepet játszik a tehetségek fejtese ügyében. Itt hát nem lóhetünk rést; keressünk gyöngébb helyet! —

Vajon igaz-e egész általánosságában, hogy a classicus nyelvek bajosak, a modernek könnyűek? Mert, mint mindent a világon, a bajosságot és könnyűséget két oldalról tekinthetni, ú. m. tárgyiasan és alanyiasan. Lehetnek bátrabb emberek, de én nem mernék annak a megmutatására vállalkozni, hogy e vagy ama nyelv maga magában és viszonytalanul bajos. De ha csoportosítunk, úgy sem kecségtet több sikerrel e vállalat. A modern európai nyelvek, tudvalevő elnevezéssel, analytikusok; az ó római és görög ellenben synthetikusok. Nincs miért bocsátkoznunk mélyebb elemzésébe e rovatcímeknek. A milyen és mennyi fogalma van róluk a közönségnek, átláthatja, hogy a synthetikus nyelv azért, hogy syntheticus, nem következik, hogy bajosabb, vagy könnyebb legyen, mint az analytikus: mindeniknek megvan a maga csinja-binja. Hanem alanyiasan véve, csakugyan kimondhatjuk, hogy analytikus nyelvű embernek synthetikus nyelvet tanulni több bajába, észtorésébe kerül, mint a mennyibe a magáéfélenek a felfogása. Megfordítva is áll, valamint természetesen az is, hogy az analytikus nyelvű egyén a magáéfélet könnyebben tanulja, mint az ellenkező neműt és így a synthetikus is a synthetikust.

A németnek mostani kopott nyelve minden flexionalis maradványai daczára, legnagyobb részben bizony analytikus nyelv, és így az odavaló humanista tökélyes igazában van, midőn a classicus nyelveket, saját álló pontjából nézve bajosabbnak állítja s azt hozza ki belőle, hogy tanulásuk az elmetehetségeket részint több oldalról foglalkoztatja, részint erősebben megfeszíti, mint a modern nyelveké. De bezzeg nincs igaza a magyar philologusnak, és igen rosszúl teszi, mikor ő is beáll németnek s utána prédikálja vaktában a latin és görög nyelvek aránylag nehéz voltát. A magyar ugyanis, uraim, synthetikus nyelv, mint a latin, görög, sanskrit; synthetikusabb, mondhatni, mint a két elsőbb. Tehát fönebb magyarázott megkülönböztetésem szerint, a magyarnak a classicus nyelvek, mint szerkezetökre nézve rokonosak, könnyebbek; az

analytikus, modern nyelvek ellenben, mint távol állóbb neműek, bajosabbak.

Mind a mellett azonban, hogy a classicus nyelvek, és a modernekek nehézségbeli viszonyai nálunk másképp mutatkoznak, mint a teuto és román nemzeteknél, elsietett következtetés volna amazok fontosságát a mi tanügyünkre nézve is kétségbe vonni. Mert épen a szervezeti rokonság, melyet se a román se a teuto nyelvekben nem lelünk, teszi egyfelől érdekessé, sőt szükségessé a görög és latin tanulmányokat. Másfelől különbség is van azok és a miénk közt annyi és oly tetemes, hogy tanulásuk a magyar ifjunak is sikeresen szolgál szellemi gymnastica gyanánt.

A különbséget elégnék vélem két főpontban tüntetni ki.

Egy az, hogy a classicus nyelvek, mint érintettem, némely vonásaikban analytikusok is. Hiszen a latinban meglevő analytikusság — *sit venia verbo* — kifejlése és elharpódzása tette a román nyelveket oly kitűnően és voltaképp analytikusokká, és bizony a németre sem maradt befolyás nélkül. Nem említve az előjárókat, melyek amazokban merőben s ebben részint kiturták a ragokat, a franczia „*j'ai persuadé*”-nek a „*persuasum habeo*” a szülő anyja. Értelmi árnyalatban igaz hogy elütött egy kissé a leány az anyjától. De már az: „*(il) est mort*” valamint a német: „*ist gestorben*” a latin „*mortuus est*”-nek szóról szóra, értelemről értelemre való fordítása vagyis inkább átsajjattítása.

A második fő és lényeges — reánk nézve tetemes nehézséggel járó — különbség a nemek megkülönböztetése és az ebből származó concordantia. Ez világos dolog, nincs miért több szót szaporítani vele.

De szükséges tán szóba hozni egy fontos körülményt. Azt t. i. hogy az érintett különbségek átmenő hídul szolgálnak az analytikus nyelvek szerkezete felfogására. A ki nem próbálta, nem képzei, mily sokkal gyorsabban halad a classicus nyelvek által iskolázott eszű magyar ifju a modern nyelvek felfogásában, semmint az, a kinek imezeket tűzik ki első tanulmányúl.

Azt mondhatnák némelyek, hogy elfeledtem még egy nevezetes különbséget, t. i. a szórendbelit. — Nem feledtem biz én, csak hogy nem számítom a különbségek közé. Midőn a mi gyakorlati nyelvtanáraink, s theoretizáló módszerészeink,

ilyesmit állítanak, csak a német oraculumok szavait vizsgáztatják szajkó módra, mint sok egyébben, kellő megfontolás nélkül. A classicus nyelvek, kivált a latinbeli és a miénkbeli szórend között igen nagy, merem mondani, elvies hasonlóság van, melyet csak a concordáló szók egymástól való eltávolítása csökkent némileg. De ha ez a látszólag önkényes vagy szeszélyes széthányás nehézséget okoz, az a concordantia, mely lehetővé teszi a képzelt rendetlenséget, segít is a bajon. Állításom bővebb tárgyalásának, bizonyító elemzésének itt nincs helye. Másutt és több ízben kimutattam igazságát elméletileg és gyakorlatilag.

Nem érvényes hát reánk nézve a német humanisták bizonyítéka. De az a dolgon semmit sem változtat és a mellett még sem fölösleges nekünk is, újra mondom, a classicus nyelvek tanulása, mint szellemi gymnastica.

Hanem az analytikus nyelvű philologusoknak, németeknek, francziáknak, angoloknak stb. nagy botránykő a classicus nyelvekbeli szórend. Sehogy se tudnak tisztába jöni vele.

Elméletben nem; mert számos értekezés, sőt könyv jelent meg e tárgyról, sokat olvastam közülök, könyvtáramban is van egynéhány; de merem mondani, hogy mindnyájan hamis nyomokon járó vadász képét keltik képzeletemben, némelyike pedig éppen „szarva közt keresi tőgyét“ a tehénnek.

Gyakorlatban sem; mert az a körmön font czikornyás stylus, melylyel korunkbeli latinista meg akarja mutatni: „ki a legény a csárdában“, csakis egy elvet hagy gyanítani a szavak elhelyezésében: oly formát t. i. mintha a latin irány szépsége nagy részben a szavak rendetlenségében, sőt eszeveszett széthányásában állana. Hanem még van egy más körülmény is, mely öntudatlanul vezényli a német, franczia, angol stb. stylistát a latinul írásba. Ez pedig anyai nyelve szelleme, melyre a különböző nemzetbeli philologusok latinitásában reá lehet ismerni. Természetesen, mert az a bizonyos feszes rendje a szavaknak, mely a mai, analytikus nyelvek mondatait és mondatköreit, mindenikét a maga módja szerint, jellemzi, bizonyos idiosyncrasiát szült a logikai és nyelvtani viszonyokra nézve, mely alól az illető nemzetbeli író más nyelven írva sem bír egészen kimenekülni. Ismételve a magyar és classicus nyelveknek, a miénkkel való szerkezeti rokonságáról

kockáztatott — az elfogultak kedvéért jellemzem így — állítástomat, azzal toldom meg merészen, hogy egy *Cicero redivivus*, jobban, könnyebben megértené egy hajdani országgyűlési követ leírt latin beszédét, semmint egy német gymnasialis programmbeli némely cifra latin értekezést.

És ezennel bevégezve értelmi részről a szellőztetést, ki kell jelentenem, félreérthetések távoztatása végett, hogy korán sem a realisták érdekében szólottam, hanem részrehajlatlanul kívántam összemérni és fontolni a két fél állítmányait és a vita nevezetesebb pontjait.

És már most az eleresztett fonalat újra fölvéve, további részrehajlansággal nyilváníthatom, hogy

Először: Az erkölcsi nevelésnek a tanügyből való kirekesztése, mind a mellett hogy végrehajtása a realistáknak a realiskolákban jókorán sikerült, oly szörnyűséges eszme, melyet elméleti és minden időkre kiterjedő gyakorlati érvekkel nem csak megczáfolni, hanem egészen megsemmisíteni igen könnyű. Nem is hiszem, hogy mint egyebekben úgy e pontban is pártolja a közvélemény a realistákat, vagy igazabban szólva, ezeknek egy töredékét. Ennél fogva jelen alkalommal e vélemény vitatásába mélyedni merőben fölöslegesnek tartom. Csak futólag jegyzem meg, hogy a tanügynek, a mennyiben irodalmilag nyomozhatni, legrégebb adata szerint az ó persák iskoláiban az „igazság“ — a szót széles értelmében véve, — volt az oktatásnak egyik főtárgya. Tulajdonítsuk bár ezt a tudósítást részint Xenophon eszményítő szellemének, de azon író ismeretes jelleme bizvást feltéteti, hogy az adat nem pusztá költemény, hanem hagyományias alapon nyugszik.

Másodszor: A *cui bono?* kérdésre akár általánosan, akár külön alkalmazásban, a priori, vagy elméletileg döntően, határozottan megfelelni teljes lehetetlen. Vitatása pedig a tanrendszerre nézve tökéletesen meddő, — az angoloktól elterjedt jellemző kifejezés szerint *irrelevant*. A realiskolát végzett ifju ugyanis az élettel ép oly tehetetlenül, a társadalommal ép oly élheteretlenül-, szóval a gyakorlattal ép oly gyámoltalanul áll szemben, mint az érettségi vizsgáját letett gymnasista. Részletezésbe itt se bocsátkozhatom, hanem annyit mondhatok általánosan, hogy a *formale principium*, az elmethetségek kifejtése épen oly érvényes és mérvadó, lényeges főelve a realiskolának, mint a gymnasiumnak. Ebben minden

elfogulatlan, józan gondolkozású és ügybe avatott realista kezdet fog kétségen kívül velem.

Harmadszor: Az a kérdés, vajon a classicus remekiek egyfelől és a közép- és újkor velök parallelizálható művei másfelől aesthetikai és tulajdonképi erkölcsi tekintetben egyenlő színvonalon állnak-e, vagy valamelyikök — akár az irodalom öszveségét, akár egyik vagy másik nemzet remekieit vessük a latba — több kevesebb fokkal feljebb vagy alább foglalnak-e helyet? megint nyílt kérdés, melyet sem a korábbi ottan-ottan folytatott vitatkozások nem oldottak meg, sem kilátás nincs, hogy az ezután keletkezendők is végeredménnyel eldöntsék. Csupán csak egy érvre — melynek megtámadhatatlanságát azonban nem bátorkodom állítani — kívánom irányozni figyelmöket. Arra t. i. hogy a classicus remekiek az idő próbáját kiállották. Azt sem hallgathatom el, hogy a classicusok elsősege ostromlásában humanista részről is segítettek átsni a kanyargó sánczokat. Tessék csak elolvasni, mit ír Teufel, a római irodalom ismertetésében a legünnepelebb nevű két költőről Horatiusról és Virgiliusról! Ő a devalválást, az igaz, hogy a görögök érdekében hajtja végre, de aztán még se csodálkozzék, ha egy korunkbeli Perrault majd azzal fogja üdvözölni működését: „Köszönöm zsidó!”

Most már mind a két félnek kiszolgáltatván tőlem telhetőleg az igazságot, ideje, hogy némi tanúlságot is húzzak a mondottakból, még pedig óhajtás képében.

Óhajtásomnak egy positiv és egy negativ része van.

Qui n'a pas l'esprit de son âge, de son âge a tous des malheurs = a kinek nincs meg a korához illő esze, annak megvan vagy meglesz a korával járó minden baja. Nem tudom, közmondás-e vagy jeles író szép ötlete; de tudom ám, hogy igazat mond, akár ember akár az emberiség bizonyos korszakát jelentse az »âge«. Egyénnek tehát szintűgy mint testületeknek számba kell venni a koruk eszét, szemmel tartani az idő jeleit, hogy a lehetőségig megmeneküljön azoktól a bajoktól, melyek különben érnék. A mostani idő egyik jele — mint elébb is említettem — az, hogy a tanügytől érdeklett, de kormányzására nem hívott közönség véleménye — korunk jelszava, mint sokan mondanák — jobbára egyez a realistákéval. Hogy ne egyeznék, még hatalmasan, midőn még a másik félből is tudott részére csábítani, legalább egy és más tekintetben, nem néme-

lyeket, hanem mondhatni, sokakat. Egyebeket elhallgatva, íme sikerült — kinek, kinek nem — részint becsempészni, részint beerőszakolni a gymnasiumba annyi realet, hogy kellő helyet csak a humanismus rövidségével foglalhat, vagy oly teher súlyosodik az ifjúság vállára, mely alatt, ha mindenféle igazat akar tenni, le kell okvetetlenül roskadnia. És ezt a — hogy úgy mondjam — gyávaságot a humanisták vagy egyenesen magok követték el, vagy legalább segédkezet nyújtottak végrehajtásához. Most már folytatásául legközelebről az következik, hogy az egyik classicus nyelvet és irodalmat, természetesen a görögöt, hagyják kiküszöböltetni. Jól tudják, tisztelt hallgatóim, hogy ez nem rémkép, nem is én mondom ki először, hanem hogy nálunk is már országos kérdéssé vált. Emlékezhetnek továbbá arra a nagy lármát ütő levélre, melyet a híres nyelvész Müller Miksa intézett név szerint a közoktatás miniszteréhez, de igazában az ügy iránt érdeklődő egész közönségünkhez, melyben ő a görögöt a középiskolai tanrendszerben megtarthatatlannak itéli és nyilvánítja. Merem mondani, hogy jóval több helyeslő viszhangot keltett az a szerencsétlen levél, mint a mennyit Hunfalvy Pál erélyes ellenmondása elnémítani vagy túlkialtani birt. És ha célta ér a javaslat, halál harangja kong vele a humanismusnak. Mert egyetlen egy érv sincs a görög ellen, melyet a cultura jelen viszonyai közt változatlanul ne lehessen alkalmazni a latinra. „A kinek füle van a hallásra, hallja“: ha ma általános szavazatra bocsátják a classicus nyelvek „lenni vagy nem lenni“ kérdését, minden bizonynyal az utóbbi alternatíva lenne a kísérmény eredménye.

Most hát már, miután bátran szemébe néztünk a veszélynek, kérdés, mitevők legyünk, hogy ha merőben el nem enyészethetjük, legalább kedvezőbb időkhig késleltethessük. Erre a kérdésre akar felelni óhajvásom pozitív része.

Miután ez idő szerint a gymnasiumi tanfolyamra szabott realek kevesebbítéséről vagy megszorításukról szó sem lehet, nincs más mód mint az extensio szűkítését intenzitással ütni helyre, Azaz: igyekezzünk kevesebb idő alatt épen oly sikeresen tanítani a classicus nyelveket, mint addig tehették a humanisták, míg — úgyszólván — korlátlan idő állott rendelkezésükre. Sietek megmondani, hogy az intenzitás alatt nem a rúgó erő megfeszítését értem — hisz épen itt a baj: a czérnát

nem kell addig húzni, míg elszakad — hanem a gép kerék-rendszere egyszerűsítését és tökélyesítését. Képzeljük csak, mily sokkal kisebb helyet foglal s mégis mennyivel többet hajt egy mostani gőzgép, mint az eredeti Savery-féle vagy a már javított Wattféle is. Egyszerűsítsük és tökélyesítsük hát mi is a tangépezetet úgy, hogy tanításunk a *tuto, cito, jucunde* követelménynek feleljen meg. Lám az eddigi nyelvtanok és tanmódszer az említett korlátlan időre voltak számítva, mint Darwin tételezi fel az évek százazeit az organismusok átalakultára. Ennélfogva a classicus nyelvek tanítói alig lelték méltónak, meg is kísérteni azokat a könnyítő és gyorsító módszereket, melyek a modern nyelvek tanításában kaptak lábra.

Kisértsük meg hát, mint megkísértette Ziller, kinek módszere hozzánk is elhatott. De én ezt csak példa és igazságszolgáltatásképen mondám. Mert ennél tovább is szabad menni. A továbbra nézve bocsánatot kell kérnem tisztelt hallgatóimtól, hogy én, mint a tűz körül ülőket számláló székely mondta, *én* vagyok. — Nos hát én tanúlva és tanítva a grammatika terén, bátran mondhatom, minden módszert átpróbáltam és elméleti átvizsgálásukra is egy élet hosszát fordítottam. Ha hát tanulmányaim következtében s eredményeül állítottam össze egy a többiek mindnyájától különböző módszert és egy pár modern nyelvre alkalmazva kipróbáltam és sikerességéről lelkiismeretesen meggyőződtem, önhittség gyanuja nélkül állíthatom, hogy az a módszer a classicus nyelvek terén is sikert aratna s a feljebb jelölt követelményeknek eleget tenne.

Módszerem elvei és szerkezete ismeretét föl kell tennem :

„Ott az írás, olvassátok“;

itt, ha helye volna is, tér nincs reá. Hanem egy merőben gyakorlati érv meghallgatására szabad kérnem t. olvasóimat.

Én t. i. bátrabb vagyok mint a g. T. S. berlini hegeliánus tanára, a ki nem mert megesküdni mestere tanaira. Fogadok a classicus nyelvek bármelyik tanárával, a ki a keztyút fölvenné, hogy én akár egy, akár egy csoport ifjat, a kik még egy szót sem tudnak latinul vagy görögül, az én módszeremmel a két nyelv közül valamelyikben fél év alatt annyira viszek — hetenként egyenlő számú órákat véve — a mennyire ő a bevett grammatikákkal, Kühner-Szepessyt sem véve ki, egész év alatt. A fogadás birsága csak az, hogy én a választott nyelv grammatikáját megírom, saját költségen ki is nyomatom, és

ha vesztek, maradjak a költséggel és fáradsággal; ha nyerek, fizesse ki ellenfelem a nyomatás költségét és az illő tiszteletdíjat. Itélő bírónk, miután illető tanítványainkat vizsgája alá bocsátottuk, egy vagy több egészen részrehajlatlan p. o. Zillerianus nyelvtanár legyen.

Mivel azonban nem vagyok bizonyos, akad-e valaki, a ki ajánlatomat elfogadja, azt pedig tudom bizonyosan, hogy a közoktatási tanács a tervezett nyelvtanok megírására jutalomtűzést nem fog javasolni, tehát meg kell érnem azzal az óhaj-tással, melynek elég nagy feneket keríték t. i.

Vajha vállalkoznának fiatal erők, a kik módszeremet egészen és részeiben kitanúlva egy görög és egy latin nyelvtant készítenének szerinte!

Más rakonczám nincs, hanem csak a netalán vállalkozó erők ügyszeretetétől és haladási buzgalmától várhatom óhaj-tásom teljesültét, és átlépek ezennel a negatív oldalra.

Itt óhaj-tásom röviden és általánosan mondva az, hogy:
Ne nyújtózzunk tovább, semmint a takaró ér!

Heeren, a történelemnek egykori nagy híré és érdemű tanára egy jeles könyvében: *Handbuch der Geschichte des europäischen Staatensystems*, a VIII. Károly francia király olaszországi táborozásairól szólva, azt írja: „Messzirevágó tervek a gyermekkorához valók a politikának, mely még nem bírja kimérni a végrehajtás eszközeit és a nehézségeket.“*) Ily gyerekies tervekkel állanak „magukat reá tartó“ féltudósok, (a milyeneknek bővében vagyunk), kik t. i. szakjokban elfogult s az élet viszonyaival ismeretlen vagy azokat számba nem vevő német Schulmeisterek szűk látkörű könyveit, értekezéseit olvasva, szentírás gyanánt tartva és idézve a mostani körülmények közt nem, legalább jó móddal nem, teljesíthető követelményekkel állanak elé. Iménti óhaj-tásomat tehát tárgyamra alkalmazva imígy formulázom: Ne igyekezzünk a classicus nyelvek rovatában *annyit* tanítani, a mennyit a gymnasiumokban az ő aranjuezi napjaikban taníthattak és részint tanítottak is! Ebben áll főkép a tangépezetnek már említett *egyszerűsítése*.

*) Weitaussiehende Pläne gehören für die Kindheit der Politik, die es nicht versteht, die Mittel zur Ausführung und die Schwierigkeiten zu messen.

Elemzéseimben s a dolgok állása megfontolásában gyökerező véleményem szerint a görög-latin nyelv tanításának a gymnasiumban más célja nincs és nem lehet, hanem csupán csak az, hogy a fiatal nemzedéknek kulcsot adjunk a kezébe a classicus remekeknek értelmi felnyitására. Ez a nézet legott kirekeszti a görög accentusokkal való vesződést, kivévén azokat az eseteket, melyekben homogrammok (Lucianus szava, nem az enyim) megkülönböztetésére szolgálnak. Kirekeszti továbbá a gyökök és ragok magasb philologiai fejtegetését, az egyes auctorok belémélyedő tárgyalását, a szövegekkel való philologico-criticai foglalkozást, a varians lectiókat, emendatiókat, coniecturákat; ki legutoljára, de nem legkevésbé a tanuló előtt ismeretlen nyelvek gyökeivel, ragjaival, szavaival vagy épen imaginarius ós árja nyelveivel való hasonlítgatást, szóval a *vergleichende Sprachkunde*-t, melynek Imre Sándor az *Erdélyi Múzeumban* kiszolgáltatta az igazságot. Mindezeknek s efféléknek az egyetemen van a helye és ideje.

De szükséges és megkívántató ám, hogy az a kulcs ki is bírja nyitni az illető kincses ládákat és épen oly könnyen és biztosan mint a természetes kulcs egy jó szerkezetű és jól kikent zárt. A többit aztán a tanítvány önerejére és működésére, kedvére és szorgalmára kell bízni, s nem kell úgy tenni vele, mintha egy járni és futni tudó gyermeket járókába állítnánk, vagy egy felhúzott óra mutatóját magunk taszigálnók elébb elébb. Hiszen ha ilyesmi szükségesnek mutatkoznék, csak azt bizonyítná, hogy rosszul van készítve az óra — akarom mondani, a tanítvány. Annyira kell őt okvetetlenül vinni, hogy ő bármely classicust ad aperturam, habár olykor feszített figyelemmel s egy-egy kis bajoskodással, önerején olvasni és megérteni bírjon. A célszerű és sikeres elkészítésnek pedig ama kirekesztendő dolgok nem hogy segítségére szolgálnának, de sőt világosan akadályozzák.

Az imígy értelmezett cél elérésére egy jó módszerű nyelvtan, ennek észszerű tanítása, egy a tanultak alkalmazását könnyű módon eszközlő, az illető nyelveken való olvasást tárgyainál fogva megkedveltető olvasóköny és egy jó chrestomathia tökéletesen elég.

„Chrestomathia!” Tudok én nem egy tiszteletre méltó egyént, a kinek még a haja szála is feláll e szó hallatára. Mert ez neki a fölületesség legfelső fénymázát juttatja eszébe.

No már, idiosyncrasiat okoskodással akarni legyőzni, eszem ágában sincs; hanem a borzadozóknak és hüledezőknek csak a bécsi czipész szavaival felelek: „én nem azt gondolom, a melyet kegyetek gondolnak“. Az a görög és latin chrestomathia, a melytől én a kívánt sikert várom, sőt követelem, még nincs megírva. Másoknak pedig, reményilem elfogulatlanoknak, szabadjon egy személyes élmény elbeszélésével mutatnom ki, hogy nem oly fekete az ördög, mint a milyennek festik.

Miután én „Meidinger“-ből s a Gedicke nyelvtanából a francia nyelvet megtanultam annyira, hogy az előbbinek az adomáit s az utóbbihoz csatolt olvasókönyvet egészen és teljesen megértettem, el voltam eléggé készülve arra, hogy Nolte és Ideler francia chrestomathiáját, melyet n. Hegedüs Sámuel, akkori nagyenyedi tanár szívességének köszönhettem, olvashassam és megérthessem. A két kötetes könyv czíme: *Handbuch der französischen Sprache und Literatur*, és a francia jeles írókból, prozaikusokból és költőkből, bőkezűleg szedett mutatóványokat foglalt magában chronologiai rendben és az illető írók rövid életrajzaival s aesthetikai jellemzéseikkel ellátva. Én azzal nemcsak a nyelv értésében gyarapodtam és erősödtem kellő fokra, hanem a francia irodalommal is megismerkedtem annyira, hogy valahány korát túl-élt mű akadt azóta kezembe, nem volt idegen előttem, hanem úgy voltam vele, mint mikor iskolai volt társával találkozik későbbi korában az ember; örvendenek egymás látásának s nem fogynak ki a bizalmas beszélgetés tárgyából. Ily módon jutottam aztán sorban az angol, olasz és spanyol irodalmak ismeretéhez is. Egy czélszerűen és gazdagon szerkesztett chrestomathiával tehát bevezethetni az ifjúságot a classica literatura hajlékába s megismertethetni vele annak minden zegezugát. A darabok válogatásában arra is tekintettel kellene lenni, hogy a chrestomathia egyszersmind az archaeológiának is szolgáljon vezérfonalul. „Ügyde“, kérdik, „ha ön a nyelvtanítás céljául csakis a nyelv tudását tüzi ki, hová lesz a fennen követelt és sürgetett köből erkölcs?“ Felelet: ott van, a hová eddig volt befoglalva — a humanismusban, melyet a pure pute philologiai tárgyak kirekesztésével nem hiszem, hogy a legparányibb mérvben is megrövidíttem volna. Midőn én azt állítottam, hogy a gymnasiumban a „nyelvtanítás egyedüli célja a nyelvnek megtanítása“, tautologicus igazságot mondtam ki, és a

„csak“ vagy „egyedüli“ epithumokkal azt akarom kifejezni, hogy a gymnasiumoknak nem feladata, philologus tudósokat készíteni vagy nevelni. Ezzel a classicus nyelvek megtanultának távolabbi célja, az auctorok olvasásából nyerendő aesthetikai és erkölcsi művelődés épen nincs kirekesztve, sőt közelebb van hozva és elérése megkönnyítve. Szóval értelmezésem által a gymnasiumi nyelvtanár működését kívántam teljesen betölthető határok közé vonni. Ha annyira bírjuk vinni a tanítványt, hogy a classicus remekeket oly könnyűséggel olvashassa, mintha anyanyelvén volnának írva, mit az ajánlottam módszerrel bizonyára véghez lehet legalább a nagyobb részszel vinni — non ex quovis ligno sat. — és továbbá, ha olvasásukat czélszerűen válogatott kostolókkal és adagokkal megkedveltetjük, erre az előzményre bizvást reá hagyhatjuk az aesthetikai és erkölcsi természetes eredményt. Gondoljuk meg azt is, hogy midőn egy iskolát végzett ifjú megkedvelt olvasása közben egy-egy szép vonásra, egy megindító képzeletre, meglepő, fontos vagy magasztos igazságra bukkan, sokkal nagyobb hatása lesz reája, semmint ha tanítója rendeletére kell valamit szépnak, jónak, nagynak tartania, vagy mint midőn egy szép gondolatnál vagy elmés ötletnél az jut eszébe, minő bajába, mennyi kínjába került neki, s olykor mennyi „szamárcímét, ha szinte más szavakba burkolva is, kellett zsebre raknia, míg az illető mondatot megérteni bírta — ha bírta.

Mindent összevéve, azzal végzem, hogy: ex operibus eorum cognoscite eos!

BRASSAI SÁMUEL.

ÖT ÉV FRANCZIAORSZÁG POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL.

Második és utolsó közlemény. *)

V.

Azon időszak, mely Thiers bukásától az alkotmány megállapításáig lefolyt, Franciaország egész történetének legérdekesebb, meglepetésekben és tanúságokban egyaránt gazdag időszakai közé tartozik. Látni fogunk egy törvényhozó testületet, melynek hatalmát semmi sem korlátozza, maga az idő sem; mindent tehet, a mi neki tetszik és megmaradhat addig, a míg maradni akar. Ezen kamara önmagában meghasonlott ugyan, azonban azt tudja, hogy egyet áhít: a monarchiát, és egyet gyűlöl: a köztársaságot. Egy férfiú áll ezen gyűlölet útjában, egy férfiú, a ki hazájának a legnagyobb szolgálatot tette, a milyet csak egy nagy polgár, egy nagy nemzetnek tehet; és ők nem átalják az egész nemzet érzületével szembeállani és e férfiút megbuktatni; egy hagyomány áll akaratok útjában, ők feláldozzák e hagyományt, ámbár legtöbben közülök kérdőre vonhatják magokat: vajon nem áldozták-e ezzel fel egyszersmind politikai becsületességök hitelét, — de utóvégre is most már semmi sem gátolja terveik valósítását, épen semmi, mint egy eszme — csupán egy meghurczolt, gyalázott eszme!

Ila akkortájt valaki ez emberek elé állt volna, így szólván:

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 21. számában.

„Mebuktattátok Thierst — két év mulva ti magatok fogjátok az ő terveit megvalósítani!

„Meg akartátok vetni a királyság alapját és lehetetlenné fogjátok azt tenni örök időkre!

„Meg akartátok semmisíteni a demokrátiát — és elő fogjátok készíteni a demokrácia diadalát. Kezetekben van a hatalom minden eszköze, a prestige és az elrettentés — használjátok kényetek szerint, szabadon, kimélet nélkül, — hiszen fél és bíró vagytok egy személyben — és ha minden módot megkísérlettetek és minden eszközt végig alkalmaztatok, utoljára is helyreállítjátok azt, a mitől iszonyodtatok és tönkre teszitek, a mi bálványtok volt; akképen fogtok cselekedni, mint apátok, a kik az 1820-ki választási törvény által megteremtették az 1827-ki választásokat, a melyek a loyális királyságot megdöntötték; úgy fogtok járni, mint azok, a kik az 1850-ik év május 31-iki törvényvel az általános szavazatjog megrontására törtek s általa magok sodortattak a veszedelem örvényébe!“

Ha valaki mindezt elmondta volna, és azon megtoldással mondta volna el, hogy nem telik bele két év és mindezek be fognak teljesülni, azt a valakit, a ki így beszél, bizonyára a legkíméletesebb kifejezéssel álmadozónak, rajongónak kiáltották volna ki.

És mégis mind ez beteljesült!

Hogyan történt, az nem teheti tárgyát egy nagy drámai képnek. Nincsenek ebben jelenetek, mint a „jeu de paume“-é, mint a testvérisülés ünnepe a Mars-mezőn, még csak olyanok se, mint Lajos Fülöp eskütétele az alkományra,⁹ legföljebb, hogy helylyel-közzel izgalmas parlamenti ülésekkel fogunk találkozni, de ezek is messze elmaradnak azon gyűlések mögött, a milyenek a régi asszembléekben szokottak valának.

Azonban nem szabad túlhajtánunk szigorúságunkat azok irányában sem, a kik e küzdelemben vereséget szenvedtek. Valamint minden pártban, úgy a royalisták pártjában is, sok lehetett a személyes becsvágy, az önzés és lehettek más egyéb szenvedélyek, melyek rosszabbak a becsvágnál és önzésnél: de másfelől bizonyos, hogy e pártban is nagy mértékben volt meg az önzéstelenség, nemeslelkület és magasztos elvűség.

Hogy mind e dolgokat helyesen megítélhessük, követünk kell Thiersnek a történetíróhoz intézett tanácsát, kell hogy felváltva hol az egyik, hol a másik párt helyzetébe és hangulatába beleéljük magunkat; át kell éreznünk az ő érzelmeiket, befogadni multjok hagyományait és osztoznunk aspiratioik lelkesítő hatásában.

Ila ezt cselekedjük a mi esetünkben, úgy látjuk, hogy a köztársaság ellen viaskodók között tekintélyes számmal vannak oly férfiak, a kiknek nagyapáit az első köztársaság vérpadra hurczolta, a kiknek apái a második köztársaság idejében a juliusi forradalom vérengzéseit átérték — míg ők magok borzalommal szemlélték a commune-t, a mely szintén köztársaságának vallotta magát; és ha ma lassankint még ilyen férfiak is a köztársasághoz állanak, az legfényesebb bizonyága — nem a köztársaság üdvös és észszerű voltának általában, hanem annak, hogy a mai Franciaországban csupán csak ez az államforma lehetséges és semmi más.

Ily mélyreható változásoknak múló tünemények nem képezhetik alapját. A dolog megvilágítására idézünk néhány megragadó szépségű mondatot, melyet 25 évvel ezelőtt vetett papírra egy oly hirlapíró, a kit csak a nagy jellem hiánya gátolt meg abban, hogy nagy íróvá nem lehetett.

„A száz nap után volt már — szól Vicomte de la Guéronnière elbeszélése — a Vendée ismét vére javával áldozott istenért és a monarchiáért; gyermekei egyik kezökben kardot, a másikban keresztet tartva hullottak el. A császár útban volt Szt. Ilona felé, s a Bourbonok uralkodtak a Tuille-riákban. A Vendée ifjusága egybesereglett Poitiersben, hogy e nagy győzelmet megünnepelje: zászlaja és hite nagy győzelmét. Az ünnepély zajos volt és fényes; minden szivet elárasztott az öröm, lelkesültség s remény. A gondokat, a fájdalmat, a bitót feledésbe merítették s szentül hitték, hogy ismét visszajutott a régi regime eszméi-, érzelmei-, kötelességei-, intézményei- és balítéleteinek ideje; esküvel fogadták, hogy a trónt örökké fenn fogják tartani, s az ifjuság eme lelkesültsége őszinte, nemes és megkapó volt. Csupán csak egy vendég nem vett részt a közös örömben; gondolataiba mélyedt, bánatos volt és hallgatott: e vendég egy öreg nemes volt, a ki a Vendée minden harcát dicsően végig küzdötte. Egyszerre fölemelkedik az aggastyán, a jelen-

levők elhallgatnak, s az öreg nemes így szól lassan és ünnepélyesen :

„Szeretnék örömetekben osztozni, de nem bírom ezt tenni. A forradalom nem halt meg, mert a forradalom maga századunk, melyet ifjaink egyike sem tagadhat meg. Ti magatok, a kik a király visszatértének ünnepét ülitek, bizonyosak lehettek-e benne, hogy royalisták vagytok? Mindenekelőtt tudnotok kell, mit tesz e szó: royalista! Royalista az oly férfiú, a ki sem saját személyiségét, sem akaratát nem érzi; a ki minden pillanatban kész mindenét feláldozni: nyugalját, vagyonát, családját, szabadságát, életét; a ki mindennek aláveti magát, még az igazságtalanságnak is, és lemond minden forradalomról, még a legtovrvényesebbbről is. Minden royalista egy-egy Bayard, a ki rettegést nem ismer s nevén mocskot nem tür, a ki csak két mindenható urat ismer: az istent odafenn, s a királyt itt alant. Ilyen royalisták vagytok-e ti? Nem. Azért azt mondom nektek, hogy király van ugyan a Tuillériákban, de Franciaországban royalisták nincsenek többé...“

Eddig terjed idézetünk vicomte de la Guernonièrèből. Ezen kicsinyke kis elbeszélésben a történelemnek egy csodálatos nagy tanúsága van elmondva, a mely kulcsot szolgáltat mind ama látszólagos megfoghatatlanságokhoz, melyekben az általunk vázlandó időszak bővelkedik.

VI.

Thiers bukásával hatalma fénypontján állott a monarchistapárt. Mindenre vállalkozhatott, mindenre vállalkozott, és mindig megbukott.

Brogliè herczeg tizenegy hónapig és három hétig uralkodott. Uralkodása szakadatlan láncza volt a megveretéseknek és szünidőknek. Thiers jóslatának minden része teljesezésbe ment. Brogliè a császáriak védencze volt, de uralkodó többséget azért még sem tarthatott össze. A végzet úgy hozta magával, hogy a liberalis orleanisták uralkodása alatt hozattak a legreactionariusabb törvények.

Az első ülésekben mindjárt súlyos vereségeket szenvedett. Brogliè és mindenki előtt bizonyos volt, hogy az ő kormányképessége sem lesz nagyobb Thiersénél.

Oly világosan átlátta ezt maga a kormány is, hogy első gondja volt a kamarát három havi pihenőre küldeni. Broglie remélte, hogy ezalatt pártjának ellenzéki elemeit valami módon megnyerheti; a jobboldal a maga részéről e három hónap alatt a királyságot akarta létesíteni.

Midőn arról volt szó, hogy az orleansi hercegeknek a kamarában szabad-e helyet foglalniok vagy nem, a legitimisták kinyilatkoztatták, hogy csak akkor fognak a hercegek javára szavazni, ha a párisi gróf határozottan megígéri, hogy Chambord grófnál hódoló látogatást tesz. A gróf szavát adta rá, de ígéretének beváltását egy évnél tovább halasztotta. — Midőn azonban a szélső jobb egyre türelmetlenebb lett, a gróf magát az útra elhatározta ugyan, de megkövetelte, hogy az egyelőre titokban maradjon.

Julius 31-ikén utazott a párisi gróf, hogy figyelmet ne ébreszsen, családjával Vilers-sur-merbe. Azonban még az nap este titkon visszajött Joinville herceggel Párisba, honnét nagybátyjával Bécsbe utazott. Azt hitték, hogy a titok ily módon legjobban meg lesz őrizve. Ámde nem számítottak Thiers rendőrségére. Ugyanabban a pillanatban, melyben a gróf Bécsbe ért, megtudta, hogy a *National*, melyet Barthélemy némelykor pártolt egy-egy újdonsággal, utazását már az egész világgal tudatá.

Visszalépni most már lehetetlen volt. A párisi gróf kénytelen volt nyilvánosan meghódolni ama férfiú előtt, kitől Lajos Fülöp egy nyilvánosságra került levélben megtagadott mindent, még azt is, — hogy tulajdon *anyjának* fia volna.

A párisi grófnak, hogy Chambord grófnál kihallgatást nyerjen, át kellett esni mind azon megalázó formalitásokon, melyeket bármely magán ember kénytelen eltűrni, ha uralkodóktól akar fogadtatni. Augusztus 3-án sürgönyt küldött Frohsdorfba — nem a grófhhoz, hanem „a szolgálattevő lovaghoz“ kihallgatást kérve. Azt adták neki hírül, hogy legyen türelemmel; a következő napon de Vaussay úr fogja őt megmeglátogatni.

A gróf kénytelen volt ennek az úrnak egy igen alázatos írásbeli nyilatkozatot adni, s erre meg lőn neki engedve, hogy kedden tegye látogatását; de előbb még pontosan tudatták vele: miről szabad neki a „kihallgatás“ alatt szólni és miről nem.

Ez a találkozás valódi előtörténete. Chambord grófnéról egy bécsi hír azt állítja, hogy a gróft egyáltalában nem akarta látni és nem is látta; az orleansi hírek szerint pedig a grófné a gróft nemcsak fogadta, hanem föl is kérte volna, hogy küldené meg neki gyermekeinek arczképét.

A royalisták e pillanattól fogva oly erősen hittek győzelmükben, hogy fölöslegesnek tartották az eddigi titokzatos eljárást továbbra is követni. A vidéken a papok mindenütt azzal fenyegették a parasztokat, hogy minden máskép lesz, ha egyszer eljön a „király“; a royalistikus gyűlésekben pedig diadalmasan hirdették, hogy a „király“ mindenbe beleegyezik, a „király“ minden engedményre kész, a „király“ már útban van. Ekkor jelent meg Chambord gróf férfias és büszke kiáltványa, melyben kijelenté, hogy föltételeket elfogadni nem hajlandó, a nemzeti zászlót saját zászlajának tekinteni nem fogja, és oly föltétlen hódolatot óhajt a francia nép részéről, mint a milyennel az orleansi hercegek járultak eléje.

Ezzel a Bourbon királyság el volt ítélve.

Alig múlt el három esztendő azóta és ez egész dolog már is úgy tűnik fel előttünk, mintha évtizedekkel ezelőtt történt volna; ki gondol ma még a fehér zászlóra? ki gondol V. Henrikre?

1873-iki november 5-én a kamara ismét egybegyűlt. Nem sikerült ugyan a királyságot helyre állítani, de Thiers visszajövele ellen legalább egyszer s mindenkorra biztosítani akarta magát a többség. Mihelyt a szokásos izenetet felolvasták, Goulard, az egész jobboldaltól támogatva, sürgősséget kért azon indítványa számára, hogy: Mac-Mahon tábornokot bízzák meg „az ügyek vezetésével“ (még a *respublica* nevéől is irtóztak akkor!) 10 esztendőre.

November 17-kén olvastatott a kamara előtt egy izenet, melyben a tábornok hét esztendőre kéri teljhatalmának meghosszabbítását „minden föltét és minden tartózkodás nélkül“ V. Henrik nem kért ennyit, a nagy Napoleon nem vett ennél többet és a legnagyobb baj az volt, hogy a tábornoktól most már semmit sem lehetett megtagadni.

November 17-ikétől november 20-ikáig tartott a vita — november 20-ikán délutáni 2 órától éjjel után 2 óráig tanácskoztak. Azóta hasonló izgalmas napokat nem élt át Páris és

Franciaország. Versaillesban a legkülönbélebb hírek járták a várost.

Némelyek azt híresztelték, hogy Chambord gróf el van határozva, azon esetre, ha a prorogatióról szóló törvény nem fogadhatnák el, a nemzetgyűlés előtt megjelenni és felajánlani a nemzetnek személyét és szolgálatát.

Mások államcsínyről szóltak, melyre a magentai hercege el volna határozva, és melyre meg volna nyerve az egész hadsereg.

Tény az, hogy Chambord gróf ez izgalmas három napot Versaillesban töltötte, és hogy néhány nappal azelőtt egy zárt kocsiban egy katonai szemlén megjelent, mert soha azelőtt francia ezredet nem látott volt. Alig volt azon szemlén jelen valaki, ki nem tudta volna: ama zárt kocsiban ki ült? Voltak, kik köszöntve haladtak el mellette, mások felé sem néztek, de nem volt hallható még egy gúnyos megjegyzés sem. Nagyon valószínű azonban, hogy életébe került volna a grófnak, ha — mint híresztelték — valóban paertendensképen akart volna Párisba bevonulni.

A mi a magentai herceget illeti, ő ez alkalommal is, mint rendesen hallgatott. Államcsíny megkísérlésére nem volt szükség, mert a kamara, szenvedélyes vita után végre 378 szavazattal 310 szavazat ellenében megszavazta a hercegre ruházott teljhatalomnak hét évre való meghosszabítását.

VII.

A dictatura meg volt szavazva; azok között azonban, kik azt megszavazták és a között a kinek azt megszavazták egy kis véleménykülönbség volt. A tábornagy kinyilatkoztatá, hogy a reá bízott hatalmat komolyan érti, nagyon is komolyan, mert a párisi kereskedelmi törvényszék elnökéhez intézett beszédében „első kötelességének“ mondá, hogy a reá bízott hatalmat a törvényesen megállapított egész idő alatt megtartsa.

Az *Union*, a legitimisták közlönye, ez ellen kinyilatkoztatá, hogy: „A november 20-kán kelt törvény nem volt bevezetés a republicához, hanem előkészítés a monarchiára.“

Egy más alkalommal e lap még világosabban szólott: „A képviselők kik a septennatust megszavazták, ez alatt azt

értették, hogy fenntartják a lehetőséget, hogy a kormány jelen republicanus alakját alkotmányos törvények által eltöröljék és a monarchia által helyettesítsék. ‘

Így nyilvánossá lett az ellenségeskedés a kormány és a kormánypárt között, és minthogy az államfőt megtámadni senki sem merte, elhatározták, hogy legalább Broglie herceget buktatják meg. Az alkalmat nem kellett soká keresni. Broglie egy törvényjavaslatot nyújtott be, melynek értelmében a mairek ezentúl nem fognának választatni, hanem a kormány által kineveztetni.

1871 elején az egész jobboldal csak decentralisációról szólt. „Decentralisatiot minden téren és minél tágasb körű autonómiát!“ — ez volt a jelszó. Ekkor hozták meg a valóban liberális törvényt a megyei bizottságok hatásköréről. Ha valamikor, úgy bizonyára most volt a decentralisatio elvében veszély az országra nézve. A helyzet szakasztott olyan volt, mint a nagy forradalom alatt, mely időben az akkori republicanusok bölcsesége azonnal átlátta, hogy a nemzeti egységében megtámadott országnak megmentésére, mindenekelőtt erős, hatalmas és parancsolni tudó kormányra van szüksége. 1871-ben midőn a nemzeti egység eszméjét a commune már érzékenyen gyöngítette, határos volt a hazaárulással a fennálló gyöngye köteléket még lazítani az ország és annak egyes részei között. A parlamenti többség másképp gondolkozott; a baloldal pedig nem mert úgy nyilatkozni, mint kellett volna. A „liberalisok“ — azaz az orleanisták és legitimisták — meg voltak győződve arról, hogy a megyei gyűlésekben korlátlan hatalmok lesz. Azt remélték, hogy ez úton a régi tartományi parlamenteket új alakban fogják föléleszteni és azután „Párisal“ azaz a respublicával végezni lehetséges lesz. Midőn azonban a legtöbb megyei gyűlésben a remélt reactionarius többség helyett, liberális férfiak találkoztak össze, a decentralisatio barátjai egyszerre megijedtek liberalismusoktól. A Broglie iskola hívei gyorsan el voltak határozva, és a mairek kinevezéséről szóló törvénynyel akarták megkezdeni az új közigazgatási politikát. Azonban a szélső jobb oldalon volt egynéhány „chevaulégers“ kiknek sehogysem tetszett, hogy ily hirtelen tagadják meg vezérlő politikai elvöket — éltek egyetlen politikai elvét!

Az öreg Franclieu, becsületes de rettenetes politikus,

indítványozta, hogy a mairekról szóló törvényt halaszszák el és a javaslat mellett, Broglie herczeg ellenzése daczára, csakhamar 226 szavazat ellenében 268 képviselő, tehát 42 szónyi többség nyilatkozott. Nincs az a miniszter, ki ily vereség után vissza ne lépne, a herczeg azonban máskép gondolkozott, — azt tette mit minden vereség után tett: elnapolta a kamarát.

Midőn ismét megnyílt a parlament, Challemel-Lacour képviselő, a kormányt általános politikája felől interpellálta és Broglie kénytelen volt a minisztérium nevében kijelenteni, hogy a septennátus maga vita tárgya egyáltalán nem lehet. Ezuttal a legitimisták nem oly vigyázatlanok, mint első alkalommal. Nem Franclieu emel most szót az ő nevökbén, hanem Cazenove de Pradines, a fiatal legitimista generáció tagja, ki csak kevés híja, hogy nem okos ember. A háború előtt de Pradines Chambord gróf környezetében, mint titkára működött. A háborúban részt vett és Logny mellett meg is sebesítettett. Chambord gróf ez alkalomból fiatal titkárához igen meleg hangon írt levelet, mely levél Pradinesnak az általános választások alkalmával képviselői mandatumot szerzett. Pradines aztán a commune idejében azzal a törvényjavaslattal lépett elő, melyet meg is szavaztak, hogy az egész országban nyilvános imákat mondjanak a végből, „hogy Isten meghasonlásainknak végett vessen.“ Azóta hallgatott.

A fiatal legitimista azon kezdte, hogy oktalanságnak állítá azt mondani, hogy a septennátus kérdésbe sem jöhetne. Ha a tábornagy önkényt lép vissza, nincs az a hatalom, mely őt maradásra kényszeríthetné. Ő pedig maga részéről bizonyos a felől, hogy ha a király megérkezik, a tábornok nem fogja őt a septennátus ajtaja előtt váratni, és hogy a hatalmon állva, nem fogja mondani mit Malakoffnál:

„J'y suis j'y reste!“

Broglie erre azzal felelt, hogy de Pradines bizonyára csak „személyes véleménynek“ adott kifejezést. Ezzel el volt döntve a herczeg elleni háború és egyszersmind veresége is. A kormány pedig újra két havi pihenőre küldte a kamarát.

Midőn a tárgyalások ismét megkezdődtek, minden előre el volt készítve. Nem voltak hosszú viták sem, nagy fontosságú kérdések. 1874-iki május 16-ikán a kormány a politikai

választó törvény számára kérte az elsőséget a napirend tárgyai között: a szélső jobb a municipális törvény számára kérte az elsőséget. A kormány ragaszkodott követeléséhez. Szavaztak. A szélső jobb és a bonapartisták Broglie ellen szavaztak és a baloldal 64 szavazattal győzött.

Igy bukott meg Thiers ellenfele. Hogy Thiers megbukjék: arra egy nagy elvi kérdés kellett, hogy Broglie bukjék, arra nem kellett semmi, csak egy vita a házsabályok fölött.

VIII.

E kamara történetét négy korszakra oszthatni: az első a békekötést és a commune idejét foglalja magába. Egy pár különöz egyéniség kivételével, — a minők végre is minden 700 személyből álló gyűlésen elő szoktak fordulni — a kamara tagjait méltóságos, sőt ünnepélyes magatartás jellemzi, hazafiságuk ép oly feddhetlen, a milyen bámulatos. Megszavazzák a bordeauxi egyezményt, a békekötést és Napoleon dynastiáját trónvesztettnek nyilvánítják. A második korszakban a monarchikus többség Franciaországot a törvényszerű monarchia oltalma alá akarja helyezni, s minthogy ekkor még Thierst hisz k e törekvés megvalósítása fő akadályának, nagyon természetes, hogy mindenek előtt őt akarja megbuktatni. Május 24-ével e korszak véget ért. A monarchia helyreállítva ugyan nincsen, de a hatalom a monarchistáké. Nemcsak a kamarabeli többség fölött rendelkeznek, hanem a hadsereg és közigazgatás fölött is. Ha a királyság egyáltalában lehetőséges, bizonyára e viszonyok között kellett volna megszülemlenie. A legitimista királyság később Chambord gróf leveleiben mondotta magát kormányképtelennek. Az orleansi királyság Broglie herczeg személyében vereséget szenvedett. Ezzel záródott be a harmadik korszak. Valamennyi monarchicus kísérlet megbukott. III. Napoleon meghalt és dynastiáját letették. V. Henrik önmagát száműzte; az orleanisták vereséget szenvedtek. Ez időtől fogva a republica volt az egyetlen törvényes kormányforma, mert csak ez létezett; csak ez volt létezni képes. Csak az alkalom hiányzott még, hogy e kormányformát határozottan proclamálják.

Mindazáltal mi sem volt természetesb a monarchisták abbéli törekvésénél, hogy ez idő elérkezését a mennyire csak

lehet, megakadályozzák. Azelőtt a baloldal tervével szembe állíthattak egy más tervet, az egyik kormányrendszerrel egy másik rendszert. Ha a baloldal azt mondá: *respublica*, a jobboldal azzal felelt vissza, hogy *monarchia*. Május 16-ika óta azonban a monarchisták minden reménye tönkre volt téve. E naptól fogva Versaillesban a királyságról alig tétetett említés. S minthogy a jobboldalnak nem maradt hátra semmije, mit a *respublica* helyébe tegyen, nem is tehetett egyebet, csak szeszélyeskedett, fondorkodott és cseleket szőtt. Megszavazták véglegesen a katonai szervezés törvényét, néhány új adót és az első tárgyalásban a törvényt az egyetemek szabadságáról; ezalatt a kormányt, mint Gambetta mondá: »hatszor leszorították, de soha meg nem buktatták« — azonban mihelyt a fődolog állott elő: az alkotmányi törvények megszavazása, a gyűlés határozatképtelennek bizonyult.

Ugyanazon pártnak egymással ellenkező szavazatai eszevesztettzürzavarával állottak szemközt. A jobboldal ilyenkor radicalis javaslat mellett szavazott, csak azért, hogy egy egész törvényt lehetetlenné tegyen. A baloldal még elfogadta a reactionárius javaslatot, csakhogy a kormányt megbuktassa. Ezen oktalan és visszatetsző eljárás előadása minden érdek és haszon nélkül járna még akkor is, ha egyáltalán elő lehetne azt adni. Az olvasó mind ebből nem tudna meg semmit a különböző pártok szándékairól, melyek jobbára magok sem tudták mit akartak, és csak azon voltak, hogy elvesztegessék az időt, azért hogy — időt nyerjenek.

A dolgok állása oly bonyolódott és zavart volt, hogy annak közhit szerint csak hatalmi erőszak vagy katastropha vethetett véget. Néhány nap alatt azonban megváltozott minden s az általános zürzavarból szilárd államforma került ki. A köztársaság megalapítására kevésbé ösztönözte az embereket a lelkesülés, mint a félelem.

A republicanus lapok ez időtájt hírért terjesztették a bonapartista bizottságoknak, melyek az egész országban feszített erővel dolgoztak s különösen Párisban a legelső munkásosztályok között iparkodtak összeköttetéseket szerezni. A francia munkás sajtósátságos teremtmény, a kit látni kellett, hogy fogalma lehessen az embernek róla, a kit azonban teljesen még senki sem értett meg s a kinek tettét-dolgát előre kiszámítani egyáltalában lehetetlen. A császárság jótéteményeit —

mert a császárságnak meg voltak a maga jótéteményei — elfogadta; magában duzzogott ugyan, de mivel a munka folyt s jól is fizették, nem gondolt a köztársaságra. Ezen felül a császárság nagyon értett hozzá, hogy azon egyetlen szenvedélynek, mely Franciaországban a tömegeket áthatja, hizelegjen.

„Franciaországban — így szólt egy mélyrelátó figyelő — a szabadság utáni vágy úgy aránylik az egyenlőség utánihoz, mint a szeszély, a szenvedélyhez!”

A császárság alatti egész helyzetet egy bonapartista irat egy évvel ezelőtt a következő, cynismus dolgában párjukat ritkító, mondatokban jellemezte :

„A császárság egyike volt azon nevezetes korszakoknak, a melyekben az ember önmagát sem igen veszi komolyan ember-számba. A nép érezte, hogy előtérbe tolják és szedte a hasznot. Kigúnyolta urait, bűneit, nyomorát s még nevetett, azt tapasztalta hogy szenvedélyeit — hála az erkölcsök azon ledérségének, melyet minden körökben elsajátítottak — halhatlan mértékben kielégítheti. A látható nyomor, melyet kipusztíthatatlannak tartottak, eltűnt; a szegénység csaknem elenyészett a pénz amaz árjával szemben, melylyel a kikeresett élvezetek utáni vágy, szinte előzönlött bennünket — és mi kellett egyéb?”

Egy másik bonapartista meg, felkapva Thiers szavait: „a szükséges szabadságokról“, egy munkás-gyűlésen következőkép sorolta el a „hasznos szabadságokat“: „olcsón enni, olcsón inni, olcsón lakni és sokat élvezni!”

Ily szellemben fogamzott iratok ezrével terjesztettek szét az ország minden községében; ehhez járultak „az ő kicsikéjük“ fényképei, a hogy a parasztság a császári herceget még mindig hívja; a hivatalnokok nagy része, mely még a császárságtól nyerte kineveztetését, hol nyíltan, hol titokban fúradhatatlanul a bonapartisták kezére dolgozott. Így történt, hogy a parasztok között terjedt mindinkább a régi regime utáni vágy; a munkások erkölcsileg megmértelyezettek; a polgárság gyáva volt és megrettent; a hivatalnokok megbízhatatlanok; a hadsereg elkeseredett; a parlament nevenséges, az államfő tehetetlen — s a bonapartismus visszatérte valószínűbb mint valaha.

A nemzet békében és jólétben élt, csakhogy ez állapot

tartósságára nem volt semminemű kezesség. Ebben rejlett a veszedelem magva.

E veszedelem érzete bírta rá Versaillesban a legkülönbözőbb pártok férfait a köztársaság megalapítására. Ez volt az első eset, hogy az állameszme diadalmaskodott a párteszme fölött. Mindenki engedményeket tett. A szabadelvű orleanisták pártjából legelőször is Audiffret-Pasquier herceg csatlakozott a köztársaságiakhoz, őt követte Montalivet s egész serege az orleanista királyság egykori, kipróbált híveinek.

Ha nem küzdhettek többé a köztársaság ellen, legalább annak élére állottak s a következmények tanúskodnak róla, hogy ez elhatározás mily szerencsés volt.

Ugyanazon okok bírták a köztársaságiakat is engedékenységre. Maga Gambetta is, a ki mint szocialista kezdte meg politikai pályáját, de egykori szocialista barátait már rég elhagyta, jobb időkre halasztotta az észmenyi köztársaságot; beleegyezett barátaival egyetemben, hogy a törvényhozó testület két kamarára osztassék, és a végrehajtó hatalmat oly hatáskörrel ruházzák fel, mely a törvényhozását majdnem felül múlja — ez nem volt ugyan a régi, nem is a 48-iki köztársaság, de köztársaság volt mégis.

Az egész köztársasági párt elfogadta e köztársaságot, kivévén a „48-asokat“ s élükön Louis Blancot, s az azóta elhunyt Quinet Edgárt; mindkettő nemes jellemű és magas műveltségű férfiú, a kik a nagy forradalom hagyományai által lelkesítve, nem nyújthattak segédkezet a compromissumok politikájához — de utóbb, habár csak pillanatokra is, mégis ahhoz csatlakoztak.

1875-iki január 28-ikán tette Laboulaye a kamarában azon indítványt, hogy a köztársaság Franciaország végleges kormányformájának proklamáltassék.

Az orleanisták egy része késznek nyilatkozott az alkotmány-törvényeket megszavazni; Louis Blanc a maga és négy párthíve nevében kijelenté: hogy elvi tekintetekből e törvények és e szerint Laboulaye javaslata ellen fognak szavazni.

Január 29-ikén történt a szavazás és pedig a szószéken. Talán egyetlen szavazattól függött minden. Mialatt a követek lassan a szószék felé haladtak, a baloldalon igen érdekes jele-

net folyt le. Körülfogták az öt „kérlelhetetlent“ s kérve kérték ne kockáztassák a köztársaságot oly tekintetek miatt, melyek végre is csak mellékes jelentésűek lehetnek. Egy pillanatig haboztak, azután kinyilatkoztatták, hogy — megmaradnak álláspontjuk mellett. Mennél tovább haladt e szavazás, annál nagyobb lett a fölindulás. Valóságos ostrom alá fogták az ötnek kicsike padját. Ekkor a kérlelhetetlenek egyike, Peyrat úr, a szószékhez rohan és ... a javaslat mellett szavaz. Példáját követik Louis Blanc és a tiszteletreméltó, ősz Edgar Quinet. Végre a másik kettő is szavaz. Az egész baloldalon diadalmas zaj hangzik fel. Megölelik a derék férfiakat s mindenki siet velök kezét szorítani. A jobboldal zúg. A köztársaság győzelme ez úttal biztosnak tetszik. Végre egy órai hosszú kínos várakozás után kihirdetik a szavazás eredményét — *a baloldal megrerett!*

Huszonnégy órával utóbb a kamara egy Wallon által benyújtott és a Laboulayéhoz egészen hasonló javaslatot elfogadott — *egy szavazatnyi többséggel.*

A következő napon — az ember azt hinné, hogy regényt olvas — február elsején, az ülés elején egy képviselő a szószékre lép és kinyilatkoztatja: ha a múlt ülésen jelen lett volna, úgy a javaslat ellen szavaz. Ezzel a többség fölbomlott. A jobboldal újong.

Egy másik követ lép a szószékre és kinyilatkoztatja, hogy ő a javaslat mellett szavazott volna. A többség helyre van állítva. A baloldal tapsol.

Ekkor egy harmadik követ lép föl: ő a javaslat ellen szavazott s tévesen említetik azok között, kik mellette szavaztak. Tehát nincs többség. Taps a jobboldalon.

Egy huissier sürgönyt nyújt át az elnöknek; egy követ, kit távolléte alatt, egyik társa a javaslat ellen szavaztatott, kinyilatkoztatja, hogy ő mellette akart szavazni. *Tehát mégis van többség.* Egy szavazatnyi többség! Háromszoros taps a baloldalon.

Igy jött létre Versaillesban a köztársaság!

IX.

Február folyamában az ily drámai jelenetek egész sora folyt le a kamarában, és midőn a dolog végre nagyon is „dramatikus“ lett, az elnök a kamarát szünetelni küldé.

A február 25-iki szavazásnak megfelelően alakítottatott át a kabinet. Buffet elnök lett, a mérsékelt baloldal két tagja és az ártatlan Wallon „a köztársaság atyja“ vették át az igazságügyi, pénzügyi és oktatásügyi tárczát. Midőn a kamara májusban ismét egybegyült, Dufaure ugyanazon alkotmányi törvényeket tette le újra a ház asztalára, melyeket már három évvel azelőtt Thiers alatt adott be. Nemesak Thiers politikáját, hanem még minisztereit is újra elő kellett keresni.

A május hó folyamában hosszú viták után elfogadott alkotmány-törvények lényegesebb pontjai a következők:

A törvényhozási hatalmat két ház gyakorolja;

A congressussá alakult két ház választja az elnököt 7 évi időre;

az elnököt illeti a törvényhozási kezdeményezés a két kamarával együttesen; kihirdeti a törvényeket és örökös azoknak végrehajtása fölött, bír kegyelmi joggal, de amnestiát csak törvény adhat; rendelkezik a fegyveres hatalomról; minden polgári és katonai hivatalt ő tölt be; elnököl nemzeti ünnepélyeken; az idegen követeket fogadja, minden rendeletére egy miniszter ellenjegyzése szükséges; a senatus meg egyező véleményével feloszlathatja a képviselőházat, azonban három hó alatt új választásoknak kell megtörténni. Az elnök csak árulás esetében vonható felelősségre.

A kamara önmaga vagy az elnök kezdeményezésére kimondhatja az alkotmány revíziójának szükségét; Mac-Mahon tábornagy kormányának ideje alatt azonban e jog csakis őt illeti meg.

Az elnök fölötti biráskodás a senátust illeti meg.

X.

A bukott Broglie-párt e törvények tárgyalásánál igen ügyes politikát folytatott. Látva, hogy az alkotmány megszavazását nem akadályozhatja többé, azokhoz csatlakozott, kik azt megszavazták, úgy hogy a „többséghez“ azaz azokhoz tartozzanak, kik parlamenti szokás szerint hivatva lehetnek arra, hogy ezen alkotmánynyal kozmányozzanak.

Azonban mint minden terve e pártnak, úgy ez is megbukott. Mintha csak egy átok nehezedett volna rája; minden a mihez látott, a mit a legügyesebben előkészített és legóvatosabban tervelt, egyenesen saját vesztére vált.

Magoknak ítelték meg a jogot, hogy a szenátusba 90 tagot élethossziglan válaszszanak; s a választásnál, saját bámulatokra, a republikánusok győztek.

A lajstrom szerinti szavazást, a replikánusok kétségbeesett küzdelme daczára elnyomták, és itt helyesen cselekedtek. Eladdig szokás volt, hogy a választó kezébe 20, gyakran 40 képviselőjelölt nevéből álló hosszú lajstromot adtak, és mivel mind a negyvenet semmi esetre sem ismerhette, minden habozás és megfontolás nélkül vetette az egész névjegyzéket a szavazó urnába. Ezen névjegyzékeket pedig kivétel nélkül Párisban állapították meg. A jegyzék élére, hogy a választó előtt tetszetősbbe tegyék, rendszeren olyan férfiú nevét helyezték, a ki az egész országban vagy az illető departementban népszerű volt, utána következtek aztán a klique — a szabadelvű vagy reaktionarius klique — pártfogoltjai.

E rendszer helyett a kerületek szerinti választást léptették életbe, a hol minden választónak csak egy-egy jelöltre kellett szavaznia, olyanra tehát, a kit ismernie módjában állott. Eme rendszernek okvetlenül a conservatív pártra nézve kellett kedvezőnek lennie. A városok kivételével, mi sem természetesebb, hogy mindenütt a nagyobb földbirtokosok választatnak meg, a kik pedig kézzel foghatólag nem lehetnek egyebek, mint conservatívek. — És ezen választási rendszerrel esett meg az, hogy a republikánusok mind a két kamarában túlnyomó többségre jutottak.

Számítottak a szabadelvű párt kihágásaira s megtörtént, hogy azok, a kiket annakelőtte minden társadalmi rend ellenségeül kiáltottak ki, oly mérsékletet és higgadtságot tanúsítottak, mely az államférfiúi mély belátással határos. „A francia radikálisok 10 programm-pontja közül — így írt nem régebén egy conservatív angol szemle — öt olyan, melyet nálunk a conservatívek védelmeznek, három, melyre nálunk a szabadelvűek törekednek és csupán kettő olyan, mely nálunk küzdelemre szolgáltató okot.”

Mialatt a pártok egyfelől az alkotmány mellett és ellene küzdöttek, el nem mulasztották másrésztől, hogy az állam elmaradhatatlan szükségeiről gondoskodjanak. Az élet minden szükségei, a birtok és élvezetek minden neme adó alá vettetett, az italok, gyufák, biztosító-társulatok, bérletek, gyer-

tyák, petroleum, kávé, chocolate, szappan, arany- s ezüstművek, posta és távirtdai szolgálat, röpiratok, vasúti személy- és áruszállítás, váltó- és jelzálogi adósságok, értékpapírok, ásványvizek, vadászati szabadalom, puskaapor, papír, nyers anyagok, örökségek, dohány, téa, fűszerárúk, mindennemű bélyeg, nyilvános árverések, magán- és nyilvános kocsik — mind valamennyien.

Az eredmény ez lett: A pénzügyminiszter ez évi május utolsó napjaiban jelentést terjesztett a parlament elé, melyhez egy az 1869. évi bevételről szóló táblázatos kimutatás volt csatolva összevetve az 1877. évi előirányzattal. Ezen kimutatásból látható, hogy az 1877. évre előirányzott bevételek 909.858,911 francal múlják felül az 1869. éviéket, a mely összegből 162,879,112 franc esik a régi adókra és 746.979,790 franc az újakra. Hogy pedig ezen óriási adóföllemelések az ország keresetképességének legkevésbé sem ártottak, legjobban tanúsítja az, hogy Franciaország évi megtakarításai (Paul Leroy Beaulier a *Journal des Débats*-ban) ép a jelenben 1000—1500 millió francra rúgnak, sőt a fölött kezdenek már nyugtalankodni, hogy mi történjék a megtakarításokkal, miután az állam nem bocsát ki új rentét, nem csinál új adósságokat, sőt a régiebbeket visszafizetni kezdi (Morgan-kölcsön stb.), államháztartása a legteljesebb egyensúlyban levén.

Hogy azonban ítéletünk egyoldalúnak és igaztalanoknak ne lássék, meg kell említenünk, miszerint az élet — mivel mind eme új bevételek az közvetett adókból folynak be — sokkal drágább lett, és több oldalról kezdik hangoztatni, hogy ha az államszükségletek tetemes része nem a jövedelem- és vagyoni adók által fődöztetnék, jövőre oly válság törhet ki, a melyet Franciaország még tán nem látott soha. Azonban saját tapasztalásunkból hozzá tölthetjük, hogy az élet Franciaországban még mindig legalább is 25%-al olcsóbb mint Magyarországon vagy Ausztriában.

Ugyanazon államférfíui bölcseséget, melyet Franciaország gazdasági viszonyainak rendezésében követett, feltaláljuk külügyi politikájában is. Első külügyminiszter volt a köztársaság alatt Jules Favre, őt követte Remusat gróf, ezután jött Broglie herczeg és végül a külügyek mostani vezetője, Décazes herczeg. Jules Favre kivételével, mind e külügyminiszterek tökéletesen helyzetök magaslatán állottak.

Mindannyiát jellemzi az az előkelő tartózkodás, sőt önmegtartózkodás, a melylyel a magánéletben csak azok szoktak élni, kik érzik, hogy a társadalom jobban szorul ő rájuk, mintsem ők a társadalomra.

Való, hogy Európa egész politikai rendszere szörnyű módon megzavarodott, míg a nemzetközi ügyekben nem hallatta szavát Franciaország. Mióta Angol- és Franciaország — azon két hatalom, a mely minden időben a leghatalmasabb, legelőkelőbb, mondhatnók legeurópaibb politikát űzte — visszavonultak: Európában a legtermészetellenesebb szövetségek alakultak, és oly állapotok, a melyek tartósak semmi áron sem lehetnek, mivel a természet és történelem még akkor is ellenök szólának, ha a monarchák komolyan és őszintén óhajtanák azokat.

„Je ne vois plus l'Europe“ mondá Beust gróf kevés idővel Sedan után. E mondatban rejlik még mindig a jelen politikai helyzet karakteristikona. Ez idő szerint, bár hová tekintünk, csakugyan nem található fel többé Európa. És ez mindaddig így fog tartani (ha ugyan rosszabbra nem válik), míg Franciaország ismét el nem foglalja azt a helyet, a mely őt Európa nemzetközi életében jogosan megilleti.

XI.

E munka végére érve, szükségkép egy összehasonlítást kell tennünk.

Öt éve múlt, hogy két nagyhatalom állott egy új államalkotási problema előtt. Az egyik állam kormánya részén volt mindaz, mit a szerencse és erő adhat; a másikkal szemben kellett mindazt, mit isten haragja és az emberek esztelensége egy népre rámerhet. Az egyiknek rendelkezésére állottak: az újonnan nyert roppant gazdagság, a nagy győzelmek prestigioje és az ellenség lehangoltsága; a másik részről pedig egy ország állott, mely anyagilag és katonailag süllyedve, a fölbomláshoz látszott közel állani; melynek kormánya nem bírt tekintélylyel, kormány-formája nem rendelkezett hívőkkel, a mely kormányforma leple alatt csak imént követték el a legocsmányabb bűnöket.

És mi történt?

Történt az, hogy e tekintély nélküli kormány és e compromittált kormányforma helyreállította az országban a rendet, a nyugalmat és jóllétet, oly általános jóllétet, hogy a socialistikus tanok (melyek pedig ez országból származtak) napról napra vesztenek hatásban és hívőkben; megalapított oly biztos rendet, hogy még a félénk középosztály is tömegeesen állott a demokráciához.

A másik részen pedig van állandó belháború: háború az egyházzal, háború a munkásokkal, háború a szövetség különféle tagjaival. Az uralkodó osztályok egyre reactionariussabbak, a néposztályok pedig egyre forradalmiabbak lesznek. A német socialismus napról napra erősödik és erejével nő durvasága is. Mai nap Németországban egyáltalán csak a socialistikus pártok vannak: a bölcselmi socialisták és a forradalmi socialisták. Az egyik azt mondja, hogy mindent az államnak kell adnia, a másik azt tartja, hogy az államnak mindent el szabad és el kell vennie; az elsők az örök béke bevezetése kép az örök háborút óhajtják; az utóbbiak pedig hirdetik, hogy „az állam önczél“, oly tan, melyben kényelmesen elfér minden politikai képtelenség és minden politikai zsarnokság.

A németek távolabb állnak ma az állam valódi céljainak elérésétől mint bármikor; Franciaországról pedig — ha a csekély és múltó politikai pártoskodásokat nem tekintjük — áll az, mit dolgozatunk elején, egy kitünő francia író idézve írtunk: „quelque nom qu'elle pörte, ce sera toujours l'inextinguible, immortelle et éternelle France“.

NEMÉNYI AMBRUS.

RÓZSI ÉS BÓZSI.

Beszély.

I.

Ézelőtt nem igen sok évvel, egy karácson szombatján, az éjszaknyugoti vasút egyik vonatja robogott velem London felé. Rendszerint szánakozással szoktak megemlékezni az oly éltes egyénekről, a kik ily ünnepies időben utazni kénytelenek, holott jogosultak volnának saját tűzhelyök mellett a kényelmes karszékhez s körülötte vidám gyermekarczokhoz; én azonban sorsomat egyáltalában nem találtam sajnálatra méltónak. Londonban laktam, s bizonyos valék benne, hogy házamban oly szeretetteljes fogadás vár, a mely bőségesen kárpótolandja jelenlegi helyzetem minden kényelmetlenségeit. Gyermekarczok az igaz, hogy nem várnak rám, de mivel soha sem volt részem azokban, hijjokat sem fogom érezni. Elég volt nekem annak derült arczát varázsolni magam elébe, a ki közel negyed évszáz óta hű nőm és igazi feleségem, azt az arczot, a mely ha nem is szép, de nekem tiszerte kedvesebb, mint volt azon a napon, a melyen először megpillantám.

Az életharcz rám nézt nagyon kemény volt, s szívem mélyében meg vágyok győződve róla, hogy ha nőm nem áll vala oldalam mellett, minden bizonynyal vereséget szenvedek: mert ebben a háborúban a nem harczolók nagyban befolyanak a végeredményre.

A jó feleség az a zene, a mely lelkesíti a férjet, mint a tábori zenekar a katonát, csakhogy ama zene most halkan, majd hangosan, de megszakadás nélkül játszik az egész küzdelem alatt, s mi folytonosan halljuk, míg a halál be nem

dugja az ő száját, vagy a mi fülünket. A nők azok a kórházi betegápolók, a kik bekötik sebeinket s gondosan ápolnak, ha a csata szerencsétlenül talált kiütni részünkre; és ők azok a lelkipásztorok is, a kik — isten áldja meg őket! — feltárják előttünk a mennyet, melyet a harcz pora és füstje merőben elfogott volt szemeink elől. Mind ezt a világ sűrű kincseért sem mondanám el az én Nellimnek — mert ezek az angyalok utóvégre csak emberek — de ezekkel a gondolatokkal foglalkoztam, miközben a gyorsvonat a hulló hó között robogott, mely vakító mezbe öltöztetett minden tárgyat, mintha a földet az ég számára díszítné fel menyasszonyi köntösbe.

Este felé — mert útam hosszas volt — midőn a napsugarak elhúnytak, az a menyasszonyi ruha halottassá változott és a tömérdek hó-szemfödél látása borzadással töltött. Mi lenne az életből, elgondolám, ha az én napsugaram is lehányatlanék s egyedül maradnék, nem levén velem vigasztalásul még oly visszavert fénye sem, a minőt az özvegy lát, vagy képzél látni gyermekei szemeiben? Az igazat megvallva, önző egy gondolat, de hát nem önzők-e minden gondolataink még akkor is, mikor azokkal foglalkoznak, a kik minmagunknál sokkal drágábbak nekünk? Ha nőm meghalna, találnék-e vigaszt a vallásban? Lenne-e valami tényleges vigasztalásomra az a hit, hogy viszont látjuk egymást ott, hol se nem házasodnak, se feleséget nem vesznek, a hol lételünk minden föltételeinek szükségeskép merőben meg kell változniok. Nem vagyok holmi érzélgős féle — koránt sem; van okom gyakorlatias jellemmel dicsekedni. „Jó mosó-e?“ ez azon köznapias, de jelentékeny kérdés — némi manchesteri gyárokkal való több évi összeköttetéseimből kölcsönöztem — melyet rendesen alkalmazni szoktam minden tárgyra. Ilyen vagy ilyszerű gondolatok megfordúlnak rövid időre más érettkorú oly egyszerű ember fejében is, a ki semmi igényt sem tart a philosoph névhez; de az első anyagi eseményre szétfoszlanak. Magasan járó szemlélődéseim fonalát a pályaudvar váltóján átdöczenő kocsi rázása kettévágta, s mialatt a hosszú vonat bezakatolt az indóházba, azt a kérdést vettem fel: vajon lesz e annyi bérkocsi a pályaudvaron, a mennyi szükségünket kielégíthesse. Sok podgyász nem volt velem, de hoztam egy dobozt bizonyos karácsonyi ajándokkal Nellim számára, s e miatt aggódtam, rögtön a podgyászkocsi-

hoz siettem, hogy utána nézzek. „Persze, hogy ez az utolsó doboz lesz“ vala türelmetlen nyelvem hegyén, a mint kisebb nagyobb bőrládák, kalaptokok özönlöttek a pályaudvarra s mindegyre a vaskerekű targonczás hordár „pardon“ kiáltása kényszeríték tulajdon jogi élénk érzékemet meghódolni a lábaimról, sőt életemről való gondoskodásnak; azonban úgy kelle történni, hogy ez úttal igen keveset tettem volt fel a végzet konokságáról; a doboz sehol sem volt. A málha-kocsi üresen tátongott felém; én pedig boszúságtól forrva és elvesztett vagyonomért indítandó kártérítési keresetet forgatva elmém-ben, sarkon fordultam s majd hogy fel nem dönték egy körülbelül öt éves kis hölgyet, kinek könnyű és esengő kék szemei még a gyermekgyilkos Herodest is megindították volna.

„Mi kell édesem?“ kérdém, fületem rózsabimbó ajkai színvonalára lehajtva.

„Gibbinsz,“ monda ő, kis kezét karomra téve.

„Mit adjak neked, kedvesem?“ A kis leány nyilván nem volt koldus; úri gyermeknek nevezém vala, ha esdeklő kis arcza társadalmi állásának minden gondolatját ki nem verte volna eszemből. Csinosan és ily havas éjhez kellő melegen volt öltözve, nyakáról egy fókamuff függött, melybe legott visszadugta kis kacsócskáit, mihelyt látá, hogy magára vonta figyelmemet.

„Ön-e Gibbinsz?“ folytatá s aggódva méregetett szemeivel tetőtől talpig, mintha a Gibbinsz-család valami ismertető jegyét keresné rajtam.

„Nem, édesem,“ mondék; én nem vagyok Gibbinsz“. Lehetetlen vala neheztelnem e picinyke kis teremtményre, ámbár rám nézve teljességgel nem volt hízelgő ilyesminek tartatni. Ha mégis Montmorency vagy Howard helyett szólított volna meg, úgy a tévedés eléggé érthető lett volna: de Gibbinsz helyett!

„Ha ön nem Gibbinsz, ugyan hol lehet Gibbinsz?“ folytatá a kis leány.

Ezalatt az útasok mind eltávoztak s az indóház óriási födele alatt a hivatalnokon kívül csak én valék, meg a kis leány s künn egy bérkocsis, a ki koronkint integetett felém ostorával, mintha valami óramű mozgatná, jelezve, hogy rám vár, s reméli, hogy további késedelmezésemért vitelbären

felül fogok fizetni. Olyszerü érzés kezdte erőt venni rajtam, mintha e kis teremtményt megbántottam volna azzal, hogy várakozása ellenére, nem találtam Gibbinsz lenni, és e miatt neki van némi igénye hozzám. Hasztalan mondogattam magamban, hogy „nem lesz jó mosó“; hasztalan újítottam föl lelkemben hosszas és szerencsés kereskedelmi pályám tapasztalatait, a non interventio nagy elve igazolására. Mindezek összesen csak annyit tehetek, hogy megkísértem a felelet terhére más valakire hárítani s az ügyet a vasúti hivatalnokok elébe terjeszteni.

A mint arra felé indultam, a hol egy ajtó fölött „felügyelő“ volt írva, kis ismerősöm kezemre tévé kis kezét, nem úgy mint a nagy kisasszonyok szokták gavallérjaik karjára, hanem a biztosított függés oly kifejezésével, a melyet számba nem venni és a melynek ellentállani lehetetlen volt.

Ha én nem is voltam Gibbinsz, ama kis kéz szorítása azt mondta, hogy én a Gibbinsz helyettese vagyok, s e kis teremtmény ügyei és sorsa többé nem az ő, hanem az én kezeimbe vannak letéve.

„Felügyelő úr,“ mondom, mikor e hivatalnokot megtaláltam, „hogyesik az, hogy ez a kis hölgyecske egyedül van itt?“

„Hát, édes úr, én azt reméltem, hogy ön fogja azt megmondani nekünk.“ Levette aranypaszományos sipkáját, nem érettem, mint képzelém, hanem piczinyke társam kedvéért, hogy megbámúlja és símogassa (azután tudtam meg, hogy a felügyelő foglalkozásától üres idejében, a kis leány ezzel mulatta magát egész nap). Mi mindnyájan azt hittük, hogy ön a végre-valahára megerkezett Gibbinsz.

„Nem vagyok afféle,“ felelém nyersen. „Soha sem láttam ezt“ . . . itt a kis leány, kemény szavaim miatt oly rémült tekintettel nézett fel a sipkáról, hogy magamtól kezdém szégyelni magamat. — „Mondom, hogy teljes világ életemben soha se láttam mostanig ezt a kicsi kisasszonyt“.

„Lelkemből sajnálom“, felelt a felügyelő, „mert a mint látszik, önön kívül senkije sincs“. Több mint fél napja, hogy itt van, amott a váró teremben; valahányszor vonat érkezik, kiszalad s Gibbinsz után tudakozódik. Isten ellen való vétket követtek el azok, a kik karácson szombatján egy ilyen kis gyermeket ily nagy állomásra küldtek, hol senki sem vár rája; szeretném jól elpáholni őket.“

„De hát hogy hívják a kicsit?“ tudakolám suttogva.

„Jó lesz ha önmaga kérdi meg; mert közülünk senki sem tud kiokosodni feleleteiből.“

Ekkor lehajoltam, s a szegény elhagyatottól kérdém: „hogy hívják magácskát?“

„Én Ósi vagyok,“ válaszolt a kis leány, s meglepetve tekintett fel, hogy ily nyilvánvaló tényről nincs tudomásom.

„Azt akarja mondani, hogy Rózszi,“ magyarázá a felügyelő; az ilyszerű kis gyermek nem igen tudja kimondani az r-et. Ebből látom, hogy uraságodnak nincs gyermeke.“

Pedig egyszer nagyon közel állottam ahhoz, hogy legyen gyermekem, s az igazat megvallva e volt a fő oka annak, miért nem ajánlottam föl legott e kis ügyefogyottnak házunkat menedékül.

Ezelőtt néhány évvel nem messzi lakomtól egy ayaht, egy indú dajkát, találtam volt, karján az Angolországba valaha termett gyermekek legkövérebbikével; az ayah eltévedt volt, értett ugyan egy keveset angolul, de beszélni csak annyit tudott, hogy gazdáját nekem Jonenak nevezé, a mi bengali nyelven hihetőleg annyit tett, mint Jones. De hogy hol lakik, arról nem volt egyéb tudomása, minthogy napnyugot felé valamerre, a mi épen Londonban nem a legpontosabb cím-tári adat.

Fehér köntöse rikitó ellentétet képzett fényes fekete arczával, orrában egy nagyobb fényű, mint értékű karikát viselt, s egy pár gazdagon hímzett papucs orra konkorodott lábujjai fölibe.

Az ayah egyáltalában nem az a személy volt, a kivel egy magamszerű foglalkozása úri ember nagyon óhajtotta volna, hogy a Ctiyből hazatérő barátai és szomszédai esti hat és hét óra között az utcán találják.

Már akkor éreztem, hogy biz' a „nem lesz jó mosó,“ s ha az lett volna sem sok hasznát vehettem volna; de nem hagyhattam, hogy egész éjen át az utcákon szévedezzen azzal a szörnyű nagy gyermekkel; már is feltűnőleg nagyon fáradt, ha nem is nagyon éhes volt; a járó-kelők, úgy látszik, nagy bővségben adtak neki kalácsot s egy nő majd hogy meg nem ölte szegényfejét egy üveg gyömbéres sörrel, (a mely italt tudtomra tilt a hindu vallás); a pénz használatáról és értékéről pedig épen semmi tudomása sem volt; szóval kénytelen

levék házamhoz vinni az ayaht, a mit meg is tettem mintegy negyven utca-kölyök és távolabbról egy rendőrtől kísérve; a rendőrnek elbeszéltem volt az ayah nyomorúságát, de jobb orvosságot nem tudott ajánlani a rendőriségi állomásnál, a helyzet azonban érdekelte.

Nőm ügyes faggatásaival annyit kicsalt az ayahtól, hogy ő reggel sétálni indult ki s az óta folytonosan járt, nagy hihetőséggel körben.

„De Jonesnek egész Nagy-Britanniában ritkítom párját az ostobaságban,“ mondtam, „hogy csecsemőjével sétálni bocsát oly dajkát a ki se angolul nem tud egy szót is, se tájékozni nem bírja magát Londonban.“

„Hátha azt szeretné, hogy egyiket se lássa többé,“ megjegyzé nőm sötét elmésséggel.

Akkor kezdém eszembe venni, miő rosz mosó cikké válandó az, a miért felelősséget vettem magamra; egy idegen gyermeket kapni egész életére, már magában is elég teher, hát még ezen felül egy fekete nőt, orrából lecsüngő karikával és felkonkorodott hegyű papucsbal? Megeshetett, hogy tudunkon kívül angyalt fogadunk be, de azt meg kell adnom, hogy az ayah legkevésbé sem hasonlított angyalhoz.

„Úgy vélem, hogy fehérenemű is kell az ágyára,“ monda nőm kétkedve, midőn éjjeli elszállásolásuk vala szóban.

„Úgy, úgy; a színe nem hiszem, hogy festene,“ válaszolám sötéten; „nem afféle ethiopiai éjjeli énekesnő.“

Míg az ayah házunkban maradt a mi tizenkét óránál tovább nem tartott, se nem énekelt, se „igen“-en „nem“-en és „Jone“-n kívül egy szót se szólott: a gyermek is száját csak az ételre nyitotta fel, a melyet nagy mohón falt.

Másnap reggeli után eljött Jones (az indiai), kit a rendőrség értesített gyermeke menhelyéről. Hindostan nyelven összszidta az ayaht, s az apja dühétől megijedt gyermek fülét megczibálta, azután nőmnek megköszönte „nem eszélyes vendégszeretetét“, (mert én már üzletemben távol voltam). — „Hiszem, hogy az ön férje jót akart“ méltóztatott nagy kegyesen bevallani, „de nekem kevesebb bajt okoz vala, ha az egészet a rendőrség kezeiben hagyja.“

E baklövés emléke tett a szokottnál sokkal óvatosabbá ez alkalommal, s okozá, hogy Rózsit nem vevém tüstént ortalmam alá.

„Kedves gyermekem, megmondád keresztnévedet, de hát mi a vezetékneved?“

„Az én veszekedő nevem?“ Nyilván vala, hogy szintúgy kérdezhettem volna tőle a hercegovinai lázadás okait, az ellenséges csapatok állásait és az Andrassy-jegyzék pontjait.

„Hogy hívják édes apádat?“

A leánya rázta fejét, mignem aranyfürtői úgy hulltak le a szelid arczára, mint nyári szélben az ákác-virágok.

„Hát mamádat?“

„Mamámat? Nincs mama“, felelé nyugodtan, miközben fel s legombolgatá a főnök sipkáján az állanzó szíjjat, minden könyűknél meghatóbb közönyösséggel.

„De hát hol lakol édes Rózsím?“

„Lakom?“ Még e szónak sem volt semmi értelme előtte, pedig öltözéke, modora azt tanúsítá, hogy gondos, hű, gyakorlott, ha nem is szeretetteljes utánlátásban részesült. Minden gyanakodástól ment nyíltsága, bizalmassága színt ezt tanúsíták.

„Hát iskolában vagy-e, édesem?“

„Igen!“ — erre felvidúlt, jól esett neki, hogy kérdezője valahára érthető kezd lenni — „iskolába“.

„Hol van hát az iskolád Rózi?“

Erre megint befellegzett; a nevek és helyek nyilván nem képezték erős oldalát; akár az égből hullott volna le, oly kevésbé tudta, honnan jó és hova megy.

Az az állomás, a melyről jött, úgy monda a felügyelő, Crewe volt, egy nagy kereskedő város és vasúti bogpont — ennyit mondott vasúti-jegye, és a podgyász-jegy a vele együtt érkezett nagy börládán, a melyen e kívül semmi cím sem vala.

„Mi tevők legyünk vele, felügyelő úr?“

„Hát, a váró-teremben szolgáló nő, gondozni fogja az éjjel; én magammal vinném lakomba, ha házam nem volna már tele síró rivókkal, ámbár, isten a bizonyágom, egyet sem szeretnék elveszteni közülök. A hány nő csak látta a kicsit, mindegyiknek megakadt rajta a szeme, jól is tartották az étteremben kalácsal s egyébbel, de mikor arra került a sor, hogy magokkal hazavigyék — nó, a már egészen más dolog. Lássá ön, nagyon kevés asszony s még kevesebb férj merészelné ezt tenni.“

„Nó hát, itt a névjegyem“, mondám; „én haza viszem

nőmnek karácsonyi ajándékba. Remélem Gibbinsz legkésőbbre holnap reggelig csak előkerül.“

„Jól van, a legrosszabb esetben, a szegények házába küldheti ön, tudja — szegény kis ártatlan;“ ezzel megcsókolta.

Ha nem lettem volna oly szörnyűségesen gyakorlatias természetű s ha a társulat szabályai nem tiltották volna, a felügyelőnek öt shillinget nyomtam volna a markába, így azonban azt az összeget eshetőleges költségekre — hogy korán értesítsen Gibbinszről, meg isten tudja mire — hagytam nála, azután bérkocsi után kiáltottam.

„Édes Rózsím, magammal viszlek házamhoz“, mondám; „neked ágy is kéne, vacsora is.“

„De Bózi is jön,“ mondá Rózi.

„Kétségkívül.“ Azt hittem, hogy Bózi a bábuja, melyet a váróteremben hagyott, s ide kísértem, hogy magához vegye, míg bőrládáját fölteszik a bérkocsira.

Ama tágas és barátságatlan termek egyikében, melyet az igen korán vagy nagyon késő érkező útasok nagyon is ismernek, a felügyelő nöcselédet egy nagy csomaggal karjában fel és le sétálgatva találtam.

„Hollá, kisasszonyka!“ mondá a nöcseléd: „végre valahára ráakadt hát a jó ismerősére. Meg kell vallanom, uram,“ hozzá tevő felém fordulva, „nekem ön nem kis bajt okozott — azonban nem zúgolódom, szegény kis fiúcska — mert egész délután e gyermek után kelle látnom. Elég jó a maga korához képest; de persze hogy nagyon el van álmosodva, hisz már rég bölcsőjében kellene lennie.“

„Mi, miféle gyermek az?“ kérdém némi aggodalommal.

„Az az én kiti ötém Bózi“, magyarázá piczinyke úti-társam. „Na Bózi gyeje itt a koti a szuszókkal.“

Hát ketten voltak! E pillanatban hogy mit éreztem, arról csak annak lehet némi fogalma, a kit neje váratlanul ikrekkel ajándékoz meg.

E szóra „a koti szuszókkal“; mintha vonzalmainak nyilj meg *sesamja* lett volna, Bózi szájával egyet csattintott, s lábaival, mintha úszni akarna tanulni, egyet rügött és karjait felém terjeszté. Borzasztó egy pillanat vala rám nézt, a ki szint-oly kevésbé tudtam hogy fogjam kezembe ezt a finom portékát, mint az a béres, kit a háziasszony beszólít a vasvilla mellől,

holmi tojánhéj-vékony porcellán-csészét nyom feltört markába, hogy megmossa; ámbár Bózi a tojásnak nem annyira a héjához, mint az olasz-rántotta fehéréhez hasonlított. Olyan fehér — mert a szegény kis teremtmény nagyon el vala bágyadva és alélva — olyan puha, olyan likacsos, olyan lötytyedt és olyan meleg volt, mintha egy újj érintése is összetörné.

Bózi szöke volt mint a nénje; de világos barna szemekkel, míg a Rózsiéi kékek voltak, mint a juniusi ég; s noha nénjénél legalább egy évvel fiatalabb, mégis oly gondolkodó és komoly tekintetű vala, imitt-amott egy-egy ránczezal, minő a nagyapjának is megjárta volna. Az óta van némi okom azt azt hinni, hogy a létel egy másik állapotjában Bózi tündérek királya volt, s piczinyke országa gondjai most is nyomták vállait; de ez csak merő hozzátetés. Olykor nagy izgultságokat megengedett magának, de érzelmeit kifejezván, mindig visszasett amolyan philosophi elmélkedő állapotba, mintha azt akarná megbírálni, vajon jogosultak voltak-e kitérései. Például, mihelyt megpillantá a lovat a bérkocsi előtt, felkiáltott: „gyi-gyi!“ s oly hatalmasan viczkádozott karjaim közt, hogy majdnem hanyat estem vele együtt: azután legott egykedvű, hallgatag és szoborszerű lett. Ezt az alkalmat megragadva a kocsi hátsó ülésébe helyeztem, a hol nénje és sok rendbeli burkai közé beékelve, azt képzelém, meg fogja tartani súlyegyenét. De nagyban csalódtam, mert mihelyt a kocsi megindult, a két gyermek előre lebukott, nyitott tárczámat, melyből épen akkor fizettem a váróteremi szobaleánynak, kiütötte kezemből, s tartalmát szétszórta a kocsiban, melynek alján szokás szerint, annyi lyuk volt, mint a rostán, (megjegyzendő, hogy Bózi ez egész katastrofa alatt megtartotta komolyságát). Hogy pénzvesztésem mennyi lehetett, azt soha sem tudtam kiszámítani, de minden bizonynyal járultam valamivel a Whittington Rikárd szép álma valóstításához; Euston Square szomszédtságának arannyal kirakásához.

Mindazáltal a vagyon (kivéve a törvényt) mindenki szemében kevésbbé fontos levén az életnél, minden törekvéseimet útitársaim megmentésére irányzám. Ezek szerencsére annyira be voltak bonyálva öltözék-darabokkal, hogy alig sérültek volna meg — ha csak orrukra nem hullottak volna, a minek épen ellenkezője történt velök — ha szintén a sz. Pál temploma tetejéről estek volna is le; az út további részére mégis

egyiket egyik, másikat másik térdemre vettem, s egy-egy karommal magamhoz szorítottam. E helyzetből nem is mozdultam egy hajszálnyit is, mert egy pár percz alatt mindkét kis barátom elaludt, s szelid arcuk világosan tudatá, hogy vétek lett volna fölébreszteni őket.

Rózi abban a paradicsomban volt, melyben egyetlen bálványozás a gyermekimadás — a Périk kézről kézre adták egymásnak s Rózinak mindegyikök számára volt egy-egy mosolya. Bózi visszatért volt tündérországba, s a halandók közötti kalandjait mesélte philosoph megjegyzések kíséretében. Egyetlen sohaj sem lebbent el kis mellökből, gyöngge kis lábaik meg nem mocczantak; a folyvást sűrűbben hulló hó, nem szálhatott tisztában, ártatlanabbúl az égből, mint ezek a gyermek valának.

Arról hogy Nelli mikép fogadja kis vendégeit, legkevésbé sem kétkedtem, én csak magamért aggódtam. Az az ayah-féle ügy, ámbár ez előtt rég történt, még sem ment volt ki nőm fejéből. Ha ő lesz vala az én helyemben, tudom épen úgy cselekszik, mint édes magam, én pedig megzsimbelem, hogy nem elvből hanem pillanatnyi felindulásból cselekszik s érzelmeitől el hagyja magát ragadtatni épen karácson szombatján. Min magunknak emberszeretőknek lenni és a mások emberszeretete okozta alkalmatlanságokat elhordozni, nagyon különböző két dolog.

Szobaleányunk bámulása, látva gazdáját e váratlan két vendéggel érkezni haza, akkora volt, hogy legkisebb megjegyzést sem tudott rájuk tenni, míg én a házba vivém őket.

„Te vagy-e György?“ hangzott nőm örvendő felkiáltása az emeletről.

„Nem vagyok egészen bizonyos benne, édesem“, lőn a válasz, mert ez időtájt már saját azonságomról is kétkedni kezdék: „jobb lesz ha lejősz s megnézed.“

„Oh te drágalátos jó ember, tudom hogy azt a karácsoni ajándokot akarod bemutatni, a melyről irtál volt.“

„Nem épen“, mondtam: „az eltévedt“, (eddig teljesen megfélekedtem volt arról a szerencsétlen dobozról) „hanem hoztam helyette más kettőt.“

„Te kedves gyönyörű, nemes szívű . . . Uram fia, ki gyermekeit hoztad ide?“

„A Gibbinszét!“

Ez a felelet kielégítőnek bizonyult be egy időre, mert Rózi és Bózi mindketten feltárták bámuló szemeik álcázott üregeit, s ezek tüzetől nőm elnémúlva, szájtátva nézett egyik-ről a másikra.

„Mama, mama, mama, mama“ kiáltá Bózi nagy gyorsan egy fölfedező elragadtatásával.

„Mit, hisz ő azt hiszi, hogy mamája vagyok!“ folytatá Nelli, növekedő csodálkozással, a mint a kis fiút karjaira vevé. „Hát te édes kicsikém a nénje vagy-e?“

„Iden.“ E kétragú szócskát lehetőleg megnyújtá s öntudatos büszkeséggel nyomósítá. „Ózi a Bózi nénje, Bózi meg a Ózi ötte.“

„De az isten szerelméért, hol lehetnek ezek szülői? Hol szedted föl őket, s miért hoztad hozzánk?“

„Ott hagyták szegénykéket az indóházban, senki sem jött utánok“, magyarázgatám, „s minthogy számukra semmi ágy-nemű nincs a váróteremben -- a mely az üzleti órákon kívül utóvégre is nagyon elhagyatott helyiség — különben is erősen havazván; meg aztán karácson szombatja levén, a mikor minden más alkalmak fölött meg kell emlékeznünk a kisdedekről“

„Mari, hozz théát és kalácsot, a mily gyorsan csak lehet“, félbeszakasztá nőm. „Erzsinek pedig mondd meg, hogy készítse fel a vendégszobát. Legjobb lesz, ha e szegény kis kedvesekkel hál, mert nagyon fiatalok arra, hogy magokra hagyjuk, különben is csak egyetlen éjszakára való az egész.“

„Persze hogy nem többre“, mondám derülten, „Gibbinsz minden bizonynyal elékerül reggelre épen mint Jones.“

A volt czélom, hogy a tapasztalatból vont következtetésemmel megbiztassam nőmet, hogy e fiatal egyéniségek nem sokáig maradnak gondozásunk alatt, a mi felől azonban, az igazat megvallva, teljességgel nem voltam meggyőződve; de nagy balfogás vala tőlem a bengáli Jones nevét említeni.

„Kétségkívül nem köszönik meg a mit teszünk“, jegyzé meg nőm nyersen, a közben gyöngéd gondossággal bonyolítá ki Rózsi sokrétű burkaiból. „Nem állhatom azokat a semmirekellőket, a kik kis gyermekeiket egyedül, minden gondviselő nélkül, hagyják el ebben a rengeteg nagy Londonban. Szeretném tudni, mi vár reájok?“

„Úgy van, s mit gondolnak, mi várhat gyermekeikre“, válaszolám. „Azonban ez sem a Rózi, sem a Bózi hibája.“

Ha a gyermekek szépek voltak burkaikban és bundáikban, még sokkal vonzalmasabbak valának most, alsó ruháikban, melyek nem takarták el kecseljes mozdulataikat. A Rózi lábai szikarak voltak, de elég élénken felmászott arra a székre, melyet az ő számára helyeztek a théás asztal mellé; ezt azonban csak azután tevén, miután látta, hogy a Bózi kövérebb tagjai is kellőleg el lőnek helyezve az ő székén. Rózi még mindig gondozása és vezetése alatt képzelte Bózsit. Mikor nőm Rózinak egy szelet kalácsot vágott, ő ezt öcséséhez taszította s számára apró darabkákra tördelte, mint szoktuk a madárkák számára a kenyeret; s míg öcsese testi kényelméről gondoskodott, magaviseletéről sem feledkezett meg. „Mit mond Bózi?“ kérdé, „annak a néninek, a ti neti tajácsot ad?“

Bózi nagy megütközéssel nézett a nénjére. Hát nem látja, hogy eszik? — azon egyetlen foglalkozásba van merülve, a mely (mint Rózi tudhatá) a jelen körülmények között némi kielégítésére szolgál? Nemcsak, hanem ezt nem tekintve, ugyan kicsoda követelne feleletet egy elvont kérdésre, mikor az embernek tele a szája mákos kalácsal? Rózi újból hivatkozott a Bózi udvariasságára, a ki ez alkalommal nénjéről a szoba menyezetének központi díszítményére vetette szemeit s erre bámúlt, és bámúlt folytonosan (a közben megszakadás nélkül éve) oly bensőséggel, hogy mindnyájunk figyelmét arra irányzá.

„No, mit mond Bózi, mitoj jó s tajácsot tap?“ ismétlé a másik az előbbinél sokkal fokozatosabb rábeszélő hangon.

„Te míd“ (kell még).

Erre nőm hahotára fakadt, karjait a Bózi nyaka köré keríté. „Hallottál-e ennél okosabb gyermeket“, kiálta, „inkább mondja: kell még, mint: köszönöm. Hisz ez az emberi természet dióhéjban.“ Ez kétségkívül egyik alakja volt az emberi természetnek; de látható volt a másik is — noha, fájdalom, nem az, a melylyel oly sokat bajlódnak a theologusok — Rózinak a Bózi kényelméről való önzetlen gondoskodásában, mintha a fülemüle szárnyai alá vette s ápolta volna az ökörszemet. Az ökörszem el is fogadta a szeretetteljes szolgálatot. Mikor nőm le akarta segíteni székéről, ez némi szigorú nyugodtsággal utasította el a megajánlott segélyt. Mintha mondta

volna: „édes jó asszonyom, ön, hiszem, jó akaratú irányomban; de ez a tisztesség más valaki számára van fenntartva, a kinek nagyon tetszik, s én hajlandó vagyok kedvét tölteni, azaz, ha az ellenkezőre nem kísértének“. Így hát a Rózszi kiterjesztett karjai fogták fel Bózsit, a ki e szerető keblen rögtön el is aludt, mint egy borral és peccsenyével nyakig lakott kényúr, valamelyik kedvencz rabnője karjaiban. Bózsit nöm maga vitte az ágyba, Rózsit, a ki öcscsénél alig volt valamivel súlyosabb teher, Erzsi emelte, a leányka kék szemei meg voltak nehezdedve az álomtól, aranyfürtői pedig csillag-kéve gyanánt lengettek utána. Annak a festőnek, a ki a Jákob létráján fölmenő angyalokat festette, valami ilyszerű jelenetet kellett látni saját lakja lépcsőzetén.

II.

Mikor azon az estén nöm a gyermekeket lefektetvén, lejött, én természetesen el voltam készülve reá, hogy elbeszéljem neki az indóháznál történeteket; de ő, nem kis csodálkozásomra, nagyon kevés ügyet vetett az egészre. Mikor azonban azt találtam megemlíteni, hogy az a gondatlan Gibbinsz holnap elő állhat s visszakövetelheti tulajdonát, meglehetősen érdekeltséget mutatott.

„Mit! György; komolyan gondolod, hogy valaki ennyire megfélemedezhessen gyermekeiről? Ha nem jön holnap, úgy nem látom okát, hogy miért jőjjön holnapután, vagy egyáltalában miért is jőjjön utánok.“

„Még az is megéshetik, édesem,“ mondám. „Ez esetben a szegény gyermekek, reményilem, velünk töltik a karácsont; nem szeretném karácson napján a szegények házába küldeni őket.“

„A szegények házába! Ki szolt itt egy szót is a szegények házaról?“

Hirtelenében azt gondolám, hogy orromból le van harapva egy darabka; az én kis nöm ezelőtt soha sem rontott nekem ily hévvel. „Csak arra akartalak emlékeztetni, hogy a törvény nem kényszerít minket arra, hogy más ember gyermekeit tartsuk; s ha a legrosszabb be találna következni, lenne módunk megszabadulni e két kis teremtménytől.“

„Megszabadulni tőlök!“ viszhangzá nöm oly hangon,

minő nagyban hasonlított az éles olló csattanásához. „Ki akar megszabadulni tőlök? Nemde, ha egy fekete cziczus házunkhoz téved, befogadjuk, mert azt tartják, hogy áldást hoz; hát aztán két ilyen mennyei gyermek, mint azok a vendégszobában, nem áldás-e önmagában is! Óh György!“ folytató, s hangja egyszerre alább szállt, ellágyúlva és halkán szólott, „tudom, hogy eszed ágában sincs, keménynek lenni irányokban; hisz különben haza sem hoztad volna őket; de ha láttad volna azt a két gyermeket úgy, a mint én láttam, még tréfából sem ejtettél volna rájuk vonatkozólag egyetlen kemény szót is. Mikor Erzi meg én a tűz előtt levetkőztettük ezeket a picziny teremtményeket, s a fiúcska csak az ő kis ingében volt (mert hálóruhát nem tudtunk adni neki, de holnap lesz gondom rá, hogy legyen, ha mindjárt az enyimet is kellene fel szabnom érette), hirtelen felébredt, s mikor le akartuk fektetni, elkiáltotta magát: „Hol van Ózi?“ A kis leány rögtön mellette termett s átölelte a nyakát. „Mátozni!“ mondá a fiú. Eleinte azt gondoltam, hogy még egy darab mákos kalácsot kér; de mikor láttam, hogy a két kicsinke egymás mellé letérdel az ágy előtt s elkezd imádkozni, igazán megszégyeltem magamat, hogy a kegyes gondolatok sokkal távolabb voltak tőlem, mint tőlök. Rózi fenhargon monda a miatyánkat — némely szavát nagyban elferdítette, de hallása még is mélyebben meghatott, mint az, a melyet papunk szájából hallottam valaha a templomban — Bózi meg utána mondta. Nekem úgy tetszett, hogy az angyaloknak az égben félbe kellett szakasztani zenéjüket, hogy meghallgassák őket — jobban esett nekem látni e gyermekeket, mint templomba menni — a mint egymásmellé lefektettük, összeölelkezve aludtak el.“

„De édes Nellim“, megjegyzém, „ezért nincs miért sirnod, legkevésbbé sincs, ez csak arra mutat, hogy jól növelték őket.“

„De nincs anyjok. Azt gondold meg!“ zokogá nőm, a ki ekkor már teljesen el vala érzékenyülve. „Ily kicsinykéknek anyátlanoknak lenni s olyan apával, mint az a Gig... Gig... Gibbins, a ki számba sem veszi őket!“

„Nem tudom, hogy apjok-e Gibbins, édesem; s ha szabad kérdenem, miből sejtöd, hogy nincs anyjok?“

„Abból, hogy imájokban nem említették. Vagy képzeled-e, hogy anyjokról megfeledkeztek volna, ha léteznék?“

„Isten adjon med mindnyájunkat s tegyen jókká,“ mindössze is csak ennyit mondtak a miatyánk után.“

„Hisz ez teljesen elég, édesem“, mondék ellágyúlva, mert hogy s hogy nem — tán mivel a picziny teremtmények oly bizalmasan ragaszkodtak hozzám — magam is sokkal inkább el voltam érzékenyülve, mint kimutatni szerettem volna.“

„Oh persze, hogy teljesen elég,“ helyeslé nőm, „kivált miután az isten őket oly jókká teremtette — oly jókká, mint az arany.“

Ez a mindennapias hasonlat — noha nem épen találólag vala alkalmazva — visszahozott az élet ténylegességeire. „Szerencsére, édesem,“ mondám, „van elégünk arra, hogy eltarthassuk ezeket a kisdedeket, a kiket a végre adott kezeinkbe; azaz, ha valósággal elhagyatottak találnának lenni.“

„Arra nem számíthatunk,“ felele nőm bánatosan, mintha e kisdedek elhagyatottsága sokkal örvedetesebb volna, mintsem megvalósulására gondolni lehetne. „Gibbinsz minden bizonynyal előáll holnap, az ő szívtelenségében és semmivel nem gondolásában (épen mint Jones) hogy elvigye tulajdonát — épen mintha ezek is podgyászához tartoznának. Ha nem találna eljönni, kötelesek vagyunk a lapokban hirdettetni őket. Különben is itt van a bőrládájok: ha egy hamarjában senki sem tudakozódik utánok, nagyon természetesen föl kell nyitnunk és abban kétségkívül találunk valamit, a miből megtudjuk kilétöket, akkor aztán kötelességünk lesz őket hozzátartozóiknak kiszolgáltatni. Oh György, György mekkora csapás lesz az rám nézve!“

Ekkor kezdém érteni, hogy az én szegény gyermektelen nőm mennyire epedt kis gyermek után; minden nőben, a ki csak méltó e névre, föltámad e vágy, nőm is szeretettel ölelte kis vendégeit, mint a folyondár azt a finom rácoszatot, melybe annyira belefogózik, hogy attól csak elszakasztani, de elválasztani nem lehet. Egy pillanatra csaknem bántam, miért nyitottam meg ajtómat ama váratlan vendégek előtt. „Édes lelkem“, mondám meghatottan, „ámbar az ég megtagadta tőlünk a gyermekeket, adott másnemű áldást: gazdagságot; s ha neked kedved volna egy gyermeket örökre fogadni . . .“

„Nem, nem,“ félbeszakasztá nőm, zokogva; „olyasmihez nincs kedvem; de ebben az esetben úgy látszik, mintha az ég

maga küldte volna ezeket a kicsinyeket — s éppen karácsony estéjén — aztán az a kedves kis teremtmény legott azt mondta nekem „mama — mama!“ s megölelt mintha édes anyja volnék, — pedig látod szegényke sohasem ismerte valódi mamáját“.

Ez oly igazi női vonás volt, tele féltékenységgel és szeretettel, hogy reá semmit sem lehetett válaszolni. Mondhattam volna az igaz, ha az ég küldte ezeket a gyermekeket, az ég nagy hihetőséggel azt is megengedi, hogy Gibbinsz akarata ellenére is megtarthassuk őket; de a nők semmi vigaszt nem tudnak kivonni a logikából, sőt részemről azt tapasztaltam, hogy ha a gondviselés végzéseivel hozzuk kapcsolatba, éppen rossz neven is veszik.

Azon éjjel azt álmodtam, hogy községi iskolatanító vagyok, nőm pedig Fröbel-féle gyermekkertésznő; reggel pedig a képzelhető legkülönösebb zajra ébredtem fel; mintha tyúkok kodácsolnának, valami nagyon picziny kakaska kukorékolna és isten tudja mi lubicskolna a vízben.

„Uram teremtöm, édes lelkem, hát majorság meg kacsák kerültek-e a házhoz?“

Semmi válasz; hites társam nem volt oldalam mellett, de a kukorékolás meg kodácsolás folyvást tartott, vegyülve vidám nevetéssel, s mind ez a fölöttem levő szobából hallszott. Mikor nevetést hallok, vágyom megtudni az azt előidéző tréfát is, szintúgy, mint mikor a palaczk dugója pattanását halljuk, óhajtunk megismerkedni a palaczk borával is. Nagy hirtelen fölöttem hálókabátomat s szép csendesen fölmentem a lépcsőkön. Az eddigelő csak éltes nőtlenek számára szentelt vendég-szobában nagyon sajátságos látvány tárult fel előttem. A gyermek-imádlás egyik szertartásával foglalkozó társaságra nyitottam. Nőm és Erzi Bózit fűröszötték a tűz előtt: míg Rózi egy flanel hálókabátban, mely az ő természetét tízszeresen fölülmúlta, egy padkán ült a tűz mellett, elragadtatással méltányolva az egészszet. Bózi fenállt a langyos vízben, a fürdőkád széléhez fogódzva, s fenhangon szónokolt a legtréfásabb modorban a gyülekezetnek. Közbe-közbe egy-egy tréfa annyira csiklándozta, hogy hátravetette magát s kipirúlva és lihegve halásztatott ki, mint nekem lát-szék, éppen a kellő időben, hogy bele ne fuladjon. Az ily műtetre következő tapsvihar rendkívül tetszett a kölyöknek;

ruháival minden philosophiáját levetette volt s csak is a víz locsolása körüli kísérletekbe vala merülve, és ezek, mint a szoba padlózatán levő pocsolyák tanúsíták, meglehetősen sikerültek is neki. Hallgatóságának az én megérkeztem következtében történt szaporodását oly hegyes és finom egyszerűsmind oly diadalteljes hahotával fogadá, minőt főleg kifejezés szempontjából, a föld egy zenéze sem utánozhatott volna; azután elkiáltotta magát: „Bjávó! jajta!“ s hanyatt a víz alá bukott. Igazán nagyon nevetséges volt, hogy három meg egy fél egyéniséget annyira meg tudjon indítani egy ily jelentéktelen tárgy — de mi mindnyájan oly lelkünkől neveltünk, mint ő maga. Az a kis meztelen fiúcska, a kit Cupidónak hívnak, nagyobb hatalmat aligha gyakorolhatott volna, mint e legújabb vetélytársa.

Ekkor egy szomszéd toronyból megzendült a karácsi harangjáték, Bózi felállt a vízben, fél kezével a kád szélébe kapaszkodott, hogy szilárdabb állást vehessen, másik kezét fölemelte s piczinyke mutató újjával csendre intett. Mint Erzi mondá, olyan gyönyörű kép vala, minőt egy képíró sem festhetett volna; én pedig azt mondom, egy élő szobor vala a legremekebb szobrász, a természet műterméből. Ugyanekkor érzém, hogy valaki gyöngén meg-rántja hálókabátomat, a mint arra tekinték, a Rózi kedves arcát látám fel az enyém felé fordulva nyitott ajkakkal. „Addon itten víg kajáncsot“ monda oly hang, a mely minden dal fölötti zene volt és oly tekintettel, minővel az angyalok kívánnak víg karácsont egymásnak.

„Halld csak azt a gyermeket! kiáltá nőm elragadtatva, „Azt azért tevé, hogy a harangjátékot hallá, fogadni menék rá“.

„Hogyan Rózi, ki tanított arra, hogy víg karácsont kívánj édesem?“ mondék hozzá lehajolva, hogy megcsókoljam.

„Dodó“.

„De hát ki az a Dodó?“

Erre megint minden összezavarodott fejükben. Se Rózi se Bózi nem tudott semmi felvilágosítást adni. Hát Dodó, Dodó volt, s hogy mi nem ismertük, azzal csak vastag tudatlanságunkról állítottunk ki bizonyítványt. Annyi kétségtelen vala, hogy nem az a madár, a mely kétségbeejti a természetvizsgálókat; de ennél többre egy általában nem haladhattunk

fölfedezésünkben, míg vagy Gibbinsz elő nem vetődik, vagy a bőrládát föl nem nyitjuk.

Az a kormányrendelet, a mely karácson első napját a postahivatalnál is ünneppé teszi, azon reggel teljes mérvben megnyerte helyeslésemet, mert levél útján legalább semmi oly hír nem juthatott hozzám, a mely kis vendégeimet házamtól elszólítsa. De nőm mégis megvallotta, hogy az ajtón minden csendítésre megdobbant a szíve, attól féltében, hogy az a Gibbinsz megérkeztenek hírnöke; s részéről nem csekély ellenzést kelle legyőznöm, hogy a *Times*ba egy hirdetest ír hassak, melyben tudatám hogy Rózi meg Bózi, két kis gyermek, jelenben házunkban vannak elszállásolva, várva, hogy tulajdonosuk magához vegye.

Nőm azt vitatá, hogy midőn névjegyemet és lakásom följegyzését az indóházban hagytam, mindazt megtettem, a mit józan észszel tőlem követelni lehet; mert ha valahol, Gibbinsz itt fog tudakozódni a hozzáútasított jószág után; ezt pedig neki eszébe juttatni, vagy épen lélekismeretét felizgatni hanyagsága miatt, annyi volna, mint a gondviselésnek útját állani s magunkat kelleetlenül kitenni azon veszélynek, hogy részünkbe juttatott áldásait elveszítsük. Ha nőm e nagy kísértésben némileg tág elvűnek mutatkozott, másfelől a gyermekeket illetőleg, az erkölcsi szoros felelősség élénk érzetét tanúsította. Elküldött szomszédunkhoz, Quiverfullnéhoz némi vasárnapi játékszerekért — e küldöttség egy Noé bárkáját és egy mozaik kirakójátékot eredményezett — melyek lélekemelő hatását azzal rendelé kipótolni, hogy Rózsi magunkkal vigyük a templomba. Ez az alkalom nyilván újdonság volt neki és ennyiben nagy öröm; de nem igen volt kedve itthon hagyni kis öcsését, a kinek életkora miatt szó sem lehetett arról, hogy velünk templomba jöhessen. Azonban az az ígéret hogy meghallja az orgonát, melyhez Erzi még azt is kilátásba helyezte (persze tudtunkon és akaratunkon kívül) hogy az orgona tetején bábuk járnak kerिंगót, aggályait legyőzte és az egyházközség bámulására, székünköt most először díszíté egy gyermek jelenléte. Hogy sok szem irányult Rózsira, míg ő ott ült kis kezét kezembe nyugtatva, csodálkozó tudvágygyal, semmit sem vonva le lelkészünk ékesszólásából; egy angyal-szobor, hátra simított hajfürtű s keresztbevetett szárnyú angyal-szobra, a színes

ablakon egy festett szeráf sem volt oly menyeyei tekintetű, mint a mi Rózsink. Elénk szemekkel nézett s hallgatott, míg a pap beszélt s a zene ömlengett, mint egy magát meghúzott kis madár. Csak egyetlen egyszer törte meg a csendet — mikor orvosunkat (változhatatlan megszokása szerint) inasa kiszólitotta feltűnő helyen levő székéből, ekkor megjegyzé: „né, né, egy bácsi *ki tőjt*“ ez a megjegyzés alapjaiban megingatta komolyságomat.

Délután kimentem az indóházhoz, azon szín alatt, hogy podgyászom után tudakozodom, voltaképen pedig azért, hogy Gibbinszről tudjak valamit. Azok a gyermekek annyira szívemhez kezdének nőni, hogy szükségét érzém megtenni kötelességemet hozzátartozóik irányában — ha csakugyan találna létezni ilyesmi — míg ezt tenni még van elég erkölcsi bátorságom. A felügyelő fejét rázta s az egészet „fogásnak“ nevezé, hogy meneküljenek e két gyermektől. „Jó uram, részemről azt hiszem, hogy ezek az ön nyakán maradnak, míg ön jónak látja a szegények házába adni őket.“

„S ön igazán azt hiszi, felügyelő úr?“

„Csaknem bizonyos vagyok benne,“ válaszolt a felügyelő lehangoltan. „Nem ez az első eset tudtomra, hogy ilyesmi történt. Elég az hozzá, bizonyos vagyok benne, uram, ön nagyon szives.“

„Említést sem érdemel,“ mondám, „ma karácson napja, aztán a podgyász is sok bajt okozott önnek. Isten áldja meg“

„De ön uram, mégis nélküle akar távozni!“ Ugy is volt. Voltaképen nem sok érdekelttség volt bennem, a kérdéses cikk iránt, a mely, mint kiderült, szerencsésen megérkezett; az az arany, melyet a felügyelőnek adtam, nem is podgyászomért, hanem az ő véleményeért illető díj volt; s miért ne? mikor az orvost meg az ügyvédet is megfizetjük véleményökért, a mely rendszerint nem szokott ily kellemes lenni. Nem lehetne-e, kérdezém magamban kis drágáinkat magunknak megtartanunk, ha magának Gibbinsznek is fizetnénk egy pár fontot? Létez-e törvény a gyermek-eladás ellen, mint a feleség-eladás ellen, s ha nem? vajon Gibbinsz fel van-e hatalmazva egyezkedni? A Bózi elvesztése, tudtam, hogy nőmre súlyos csapás lenne, s bármily esztelenség is részéről ez az érzelem, nekem kötelességem minden törvényes eszközöket felhasználni e katasztrófa elhárítására. A mi Rózsit illeti, meg-

vallom, a kedves gyermek oly mély gyökeret vert szívembe, hogy gondolni sem tudtam a tőle való megváltásra, főleg oly egyének kedvéért, a kik oly kevésbé látszottak számbavenni felelősségöket. Tudtam, hogy álláspontom mind a törvény, mind a morál szempontjából tarthatatlan — kínosan éreztem, hogy ez az ügy „nem lehet jó mosó“, — de valamit engednünk kell a szülői érzelemnek is, s aztán nem szülői helyettese valék én — s pedig az anynyi mintha szülője volnék — ez isteni gyermeknek. Bózi, e kívül világosan — oly világosan mint tőle telhetett — mamájának ismerte nőmet, így hát a vérrokonság láncolata teljesnek vala mondható.

Nelli karácsoni ajándokomat hálásan, de minden elragadtatás nélkül fogadta, ez a tény, tekintettel arra, hogy ajándokom egy új kalapból állott, mérvadó lehet neme minden tagja előtt, kis vendégeinkbe bőszültsége fokának megítélésére.

„Ezerszer köszönöm, édesem“ monda nőm. „De hát van-e valami hír Gibbinszről?“

Erre helyén láttam egy predikációt tartani neki az emberi kívánalmak hiábavalóságáról, s azok a jelen alkalommal leendő beteljesedésének nagy valószínűtlenségéről. Megjegyeztem, minő helytelenség tőle, bármely szempontból veszem is fel, oly hiábavaló és elvtelen vágyakat táplálni; egy szóval mind azon érveket elősoroltam, a melyeket magam oly határozottan elvettem volt, s utóvégre nagy meglepésemre úgy találtam, hogy minket soha el nem választának az annyira divatosná vált jellemi „összeférhetlenség“ okán, mivel érvelésemnek nőmre éppen akkora hatása lett, mint volt édes magamra.

„Mama soha sem válik meg Bózsijától, nemde?“ kérdé nőm (az igazat megvallva nagyon esztelenül) magától a térdein játszó gyermektől. „Mondjad, édesem, soha, soha se.“ Bózi természetfeletti komolysággal nézett fel s törvényszéki elnökhöz illő méltósággal mondá ki minden ily elválás elleni ítéletét: „Toha toha te.“ Ugyan akkor Rózi kezembe csusztatá kis kezét és sugá: „Én it nem toha.“

Ha e perczen Gibbinsz követelőleg talált volna betoppanni, nem állok jót magamról, hogy nagyon de nagyon pórul ne járt volna.

„De édes Nellim,“ sohajtám, „ott a bőrláda.“

„Bárcsak eltévedt volna, mint a kalapom,“ felele nőm, keserűen.

„Mint hogy azonban itt van, mégis föl kell nyitnunk, s fölfedeznünk, hogy ki tulajdonai ezek a mi kicsi vendégeink. Jobb lesz minél hamarább átesnünk rajta, mert minden nappal nehezebb lesz tőlök megválnod.“

Igy aztán, azon karácsony éj-zakáján, mikor a gyermekek mélyen aludtak egymás karjaiban — mely látvány oly teli volt karácsonyi gondolatokkal, mint akármelyik predikáció — nőm és én a börládát a nappaliba szállítottuk. Nem volt zárja, s így csak köteleit kelle elvágnom zsebkésemmel, hogy megtudjuk sorsunkat, mert valójában ennyire jutottunk volt: azok a kisdedek tudtokon kívüli varázserővel egy nap és egy éjjel annyira elbűvöltek volt minket, hogy tőlük a megválás nemcsak „nyilallás“ hanem katasztrófa lett volna. Tán az áldott karácsoni idő — mint a melyben minden más alkalom fölött érvényesítik hatalmokat a kis gyermekek — volt az oka, hogy ekkora hatást gyakoroltak ránk, hanem a már egyszer úgy volt. Az az anya, kinek az a sors jut részébe, hogy elszalasztott kisdede ruháit, játékszereit, vagy más kedves emlékeit szemlélgesse, legszánalomra méltóbb teremtménye az istennek; pedig ő már kiállotta a lehető legroszabbat, a keserves elválás megtörtént — mig ellenben ránk nézve ez a kis börláda a remény bölcsője vagy sírja lehet. Éreztem, hogy nagyobb valószínűsége van az utóbbinak; a legnagyobb mérvű képtelenségnek látszott, hogy Rózsi és Bózsi a börláda tartalma átvizsgálása után is csak azok maradnak előttünk, a kik ez előtt voltak: merő tündérek, tündér-nevekkal, és nem egyebek.

Rövid időn Gibbinsz Róza kisasszony és Gibbinsz Mózes úrfi a legmindennapiasabb modorban lesznek bemutatva nekünk, mint tagjai egy kisdedóvó intézetnek Crewe városa közelében, és illető hozzátartozóiknak átszolgáltatandók. Azonban, a paradoxont kedvelő francia megjegyzése szerint, semmi sem történik egyéb mint az, a mit egyáltalában nem vártunk. Sem papíron, sem fehérmeműn egy vakarintásnyi írás sem értesített kis vendégeink kilétéről. A legnagyobb csinnal és renddel berakott liliputi öltözék-darabjaik rétegről rétegre csak azokkal a nevekkal valának jegyezve, a melyeket a szeretet, nem pedig keresztanyjok és keresztapjok adott: —

Rózi és Bózi. Némelykor, a finom lenruhába épen hajjal volt bevarrva a név.

„Volt hát édes anyjok,“ sugá nőm sokat jelentő hangon, s bár ő maga nem volt anya, de erre vonatkozó ítéletét igaznak hittem. E kívül mikor a nevek írva voltak, a kézírás finom és könnyed volt, mint úrhölgyé nem pedig mint cselédé; noha nekem úgy tetszett (az egész utóvégre is bal sejtelem vala) a vonásokban hiányzott az egészség-adta erő. Nem állhattam meg, hogy erre azt az elméletet ne építsem, hogy a beteg és hanyatló édes anyának, minden erejétől csak is a szeretetnek e kis szolgálata telt ki; és Nelli ez eszmét nagyon hihetőnek találta.

„Ez esetben“, megjegyzém, „a ruhadarabokat másvalakinek kellett ily gondosan elrakni és elrendezni.“

„Természetesen,“ viszonzá nőm: „a szegény anya halála után.“

„Pedig egy darab gyász-ruhára sem akadtunk.“

„Az a nő, a ki anyjok helyét pótolta, hihetőleg nagyon szegény volt,“ felelé Nelli elérzékenyülve.

Könnyen megeshetett. Maga az édes anya is szegény volt, mert ámbár minden öltözékdarab jó állapotban, de nagyon viseltes, toldozott és foltozott volt; a foltozás, mint nőm megjelölé, kiváló ügyes és gondos kéz műve vala. Az utolsó réteg kézzel és rendkívüli csinosan kivarrott babaruhákból állott.

„Teremtő szent isten!“ kiálték, „hát egy harmadik is van?“

„Nem, nem! ezek a Bóziéi voltak, mielőtt nadrágot viselt. Mily gyönyörű szép lehetett ezekben a kedves kis kölyök.“

A gyermektelen anya könnyűi sűrűn hullottak arra a czifra hosszú kantusra, mely egykor a Rózi tagjait fedezte.

„Édesem,“ mondtam, „inkább örülnöd kellene mint búsulnod; mert eddig elő semmi sem jött napfényre, a mi azt kíváná, hogy megváljunk a gyermekektől. Ha Gibbinsz“

„Nézd, nézd!“ félbeszakasztta nőm élénk sikoltással. Az utolsó ruharéteg alatt, a bőrláda fenekére vala ragasztva egy levél fehér papír, melyre tintával elég esetlenül gyászkeret valamázolva; közepére a tollforgatáshoz feltűnőleg szokatlan kezekkel e szavak valának írva: „*könyörüljete az anyáttlanokon.*“

„Ezeket a gyermekeket hát nekünk hagyományozták, édesem“ mondék szünet múlva. Nőm nagyon megindúlva, sőt magam is magam is meglehetősen meg valék lepetve. „Mikor elég nyugodt és higgadt leszesz, édes Nellim, majd megfontoljuk, vajon elfogadjuk-e ezt a hagyatékot.“

Részemről teljesen tisztában voltam magammal, hogy kétkedésem nyilvánításra ingerelvén nőmet jót fog tenni neki.

„Édes György,“ mondá nőm, ügyet sem vetve előbbi megjegyzéseimre, hanem folyvást ama megható szavakra bámulva, „azt tartom, hogy ez a Dodó írása, a ki olyan hű dajka-féle lesz, látva, hogy maga nem tudja eltartani ezeket a kedves kis árvákat, kiküldte őket a nagy világba az isteni gondviselésre bízta, hogy találjon nekik pártfogókat és hajlékot — és talált is. Oh mily boldog, mily hálás vagyok érte! Most már ők mieink lesznek örökre!“

„Édes Nellim,“ mondám komolyan, „ne táplálj kebledben oly reményt, a mely utóvégre is csalfának bizonyulhat, s szádban keserű utóíz hagyhat. Ezek a gyermekek nem árvák, különben Dodó úgy írta volna. „Könyörüljenek az anyátlanokon“ ugymond ő; ez — tartok tőle — annyit tesz, hogy ezeknek a kicsinyeknek nincs anyjok, de van — a mi rosszabb, mintha egyáltalában nem volna — oly atyjok, a ki elhagyta őket.“

„De mi nem fogjuk elhagyni.“

„Semmi esetre sem; de ez az ember, nè feledd, egyszer csak előállhat, s visszakövetelheti sajátját. Elfogadod-e őket e föltétel alatt is?“

„Elfogadom.“ felelt nőm határozottan. „Olybá nézem őket mint az ég adományait, s remélem, meg lesz engedve nekünk, hogy megtartsuk őket.“

„Nagyon jól van, édesem; úgy legyen,“ mondám; azonban mégis kétkedém és pedig nagyban kétkedem.

III.

Mikor azt irtam volt, hogy kétkedem vajon örökbe fogadjuk-e Rózsit és Bózsit, azt nem úgy kell érteni, mintha eszemágába olyasmi fordúlt volna meg, hogy tőlök megváljak ha csak kényszerülve nem leszek reá, helyesebb lesz vala azt írnom, hogy féltem. Az a tény, hogy e kedves kisdedeket, a

kik karácsonyi ajándék gyanánt oly váratlanul jöttek hozzánk, mind örökre magunknak tarthassuk, sokkal örvendetesebbnek látszott, mintsem való lehessen.

Megérkezőkről a hirdetés már el volt küldve a hírlapokhoz, és ez minden bizonynyal választ fog előidézni, ha nem is édes anyjoktól, de legalább olyan valakitől, a kinek több joga van hozzájuk, mint nekünk. A mi Gibbinszt illeti, hajlandó valék őt merőben nem létezőnek hinni. Nagy hihetőséggel ő csak a Dodó megfeszített képzelő tehetségének volt szülőtte. A szegény dajka kénytelen volt elhítni a gyermekekkel, hogy czéltalan útjok végén várni fogja őket valaki, s ezt a valakit Gibbinsznek nevezte, a mely név egyetlen érdeme abban állott, hogy könnyen ki lehetett mondani. Én főleg a gyermekek atyja alkalmatlankodásától tartottam. Ezt az egyént oly aljas önzőnek festettem magamban, a ki bár magzatai iránt minden apai vonzalom nélkül, mégis megneheztelne, hogy gyermekeit más valaki örökbe fogadta; vagy ha látná, hogy mi szeretjük e gyermekeket, apai jogait arra használná fel, hogy azok érvényesítésével fenyegetve, pénzt csikarjon tőlünk. Ez aztán a dolgoknak oly állása lenne, a mit „jó mosó“-nak egyáltalában nem lehetne nevezni, s minékünk még sem állana hatalmunkban elhárítani.

Mindazáltal, a mint az idő telt, a hirdetés válasz nélkül maradt, és Rózi meg Bózihoz senki sem formált igényt, nekünk határtalan gyönyörűségünkre vala e két gyermek bírása. Rendes foglalkozás nélkül levén, s mivel eddigelő gyermektelen voltam, sokkal inkább nekik adtam magamat, mint szokták rendszerint az éltes emberek. Azt hogy elkényeztettem volna őket, kereken tagadom — ugyan ki is vallott be magáról ilyesmit? Mások, az igaz, azt mondták, hogy nagyban járok kedvükben; hanem kölcsönben ők is jártak az én kedvemben, és pedig sokféleképen, főleg bőséges és kész alkalmat adva modoraik, szokásaik, gondolataik, beszélgetéseik, logicájok és érzelmeik megfigyelésére. Ez a képzelhető legkedvesebb tanulmány vala; az egész gyermek-élet, minden rugóival, mozgatóival, kitérült előttem, s meg kell vallanom, varázsából semmit sem vesztett előttem azzal, hogy a színpalak megé nézhettem. Ha e színész-társaság két fiuból vagy két leányból áll vala, meglehet, máskép üt ki az egész; de e kettő között semmi féltékenység, semmi kellemetlenség, semmi

veszekedés sem volt. Ez pedig következő módon lön kikerülve : Bózi mindig a maga akaratján járt, Rózi pedig a Bózién. E leányka önmegtágadása nagyszerű volt, nemcsak annyiból állott : „kérj és megadom“, mert ő előlegezte kis öcsse kívánságait : legnagyobb bajban akkor volt, mikor kénytelen vala tőle megtágadni valamit, mivel ártalmára lett volna ; mert a Bózi minden vágyai valamely ennivalóra irányultak, s ez többnyire egésségtelen lett volna neki. Azonban nem akarnám hogy Bózsi egy perczig is falánknek képzeljék, hisz egyéb dolga sem volt, mint az, hogy egyék? A tevékeny élettől félrevonúlt sok tisztességes úri embernek szint' ez a — noha kevésbbé elfogadható — mentsége ; a mi pedig az önzést illeti, a királyt senki sem mondja (mi pedig még kevésbbé) önzőnek, azért mert elveszi a mire szüksége van, nem tudakozódva előszerzése nyomorúlt részletei után : elég az, hogy neki tetszik azt kegyteljesen elfogadni, hódoló alattvalóitól. E kívül Bózi herczeg, isteni joggal — a valódi szeretet ő felségének jogával — uralkodott rajtunk. Legnagyobb mértékben ragaszkodó természetű és legegyenlőbb kedélyű volt ; holni rágalmazói, az igaz, megjegyzték, hogy a Bózi kedélyét semmi sem tette próbára, s ha mi tökéletesnek mondtuk, az csak annyit tett, mintha oly hidat dicsértünk volna, melyen még nem ment keresztül terhes szekér ; de nőm és én megvetettük az ilyszerű megjegyzéseket. A kedves gyermek nem amolyan minden napi módon akaratoskodott ; e részben valódi lángész volt. Egy alkalommal én is ott találtam lenni, mikor szokás szerint a Rózi diktálása után mondta esti imáját ; mikor Rózi ide érkezett : „legyen meg a te akaratod“, Bózi e mondatot nem akarta ismételni, hanem módosítványt indítványozott. „Nem“, sipegé ; „az én akaratom legyen meg, nem a te akaratod : *most Bózsin a sor, ő választ.*“ Minő kinyilvánítása ez az emberi természet legnagyobb mélységeinek ! Hányan viszhangozzuk, ha szavakkal nem is, e kisded gondolatát, kik tiszszerte idősebbek vagyunk nálánál ! Rózsinak minden theológiáját és minden ékesszólását elő kelle venni, hogy meggyőzze kis öcscsét, hogy ez nem olyasmi, a hol viszonszágról vagy egyenlőségről lehetne szó.

A mi Rózsi-t illeti, az ő szelid gondolatai közé ily vakmerő eszmék soha be nem tolakodtak ; ő az emberi lények között legalázatosabb és legtisztelőbb volt ; míg másokra

vonatkozólag rendkívül finom érzéke volt a méltatlanság iránt, magára nézve soha sem képzelte azt igaztalannak, a mi kívánalmaival ellenkezett. Vallás- és erkölcs-tanítóságban nem volt párja; de okleveles tanítónői minőségben kétségkívül szégyent vallott volna — nyelvtana eredeti — s nézetem szerint — sok magas műveltségű egyéniségénél végtelenül felsőbb rendű volt, csak a szókötés szabályait vetette meg. Mondatait — hihetőleg teljes önzetlensége okán — soha se kezdve „én“-nel, hanem „Rózsai“-val, mintha más valakiről beszélt volna, kiejtése sem volt egészen tiszta. Ez utóbbi sajátságának különös eredménye tünt fel az ő tanítványán Bózsain. Megérkeztök után néhány hónapra, Bózsai egyszer a mama előtt térdelt (nőmet mindig „mamá“-nak, engem pedig „Dadá“-nak hívott, a mint illett); mama a Bózsai miatyánkjában sajátságos ferdítést vett észre e szónál „megszenteltessek.“ A fiucska e szót voltaképen úgy ejtette ki: megszeltessék — „megszeltessék a te neved.“ „Kedves kis fiacskám, hát a mit teszen?“ „Nem t'om,“ válaszolá Bózsai őszintén, „de azt hittem, hogy így ejthetőbb.“ Szolgáljon ez leczkél az apáknak és anyáknak!

Az említettem heterodox hajlamai daczára Bózsai kiválságosan áhítatos volt; nem mondom őt feltűnő kegyes és szent gyermeknek, hisz sokkal humorosabb és természetesebb volt; de mikor kis agyában kétség támadt, vajon az ő teljes megelégedése szerint folynak-e ezen a földtekén a dolgok legott a mennyet hívta segédül, egyszer a lépcsőzet sarkán térdepelve találták, a mint lejött volna csemegére, s mikor később ez iránt megkérdezték, így magyarázta meg az egészet: „imádkoztam hogy legyen alma — és,“ hozzá tevő diadallal, mintha valamely kétkedőt tört volna össze, „volt is alma“. Nehány hónap múlva kifejlett benne a könyvek — vagy is inkább a könyvekben levő képek szeretete; megismerkedett a bibliai történetek főbb eseményeivel s azokat oly bámulatos könnyűséggel alkalmazta korunkra, mihez hasonlót egy prédikációban sem hallottam. Egyszer nőm rosszszul lett, baja azonban nem vott komoly, de azért a Bózsai aggodását, részvétét senkié sem közelítette meg; „ha meg találtam volna halni“ mondá neki nőm, mikor már jobban lett, „ugy-e Bózsai nagyon, de nagyon búsult volna?“

„Mama soha sem hal meg,“ felelt a fiucska egész bizonyossággal.

„Igen de, mindenkinek meg kell halni, édesem!“

„Mindennek, csak mamának nem, *mamát tüzes szekejen jagadják az égbe.*“ Azután részletesen leírta az egész eseményt a melynek színpadja a házunk mögötti kert leend, talán mivel ez volt az az egyetlen hely, honnan ez indulást képzelni tudta.

A Bózi philozophálásra hajló jelleme, mely már első ismerkedésünkor feltűnt volt, annyira kifejlett, hogy gyakran zavarba hozott. Órákat töltött hallgatag szemlélődésben, mialatt a legmeglepőbb elméleteket főzte ki, melyek mindennek gyökerére hatoltak. Egy némelyikök oly természetes és egyszersmind oly rémséges volt, hogy rá egyáltalában semmit sem lehetett felelni. Minden tudományomat össze kelle szednem, hogy ki tudjak térni kérdezősködései elől. Kis ujjával a legkimélytelenebb pontossággal mutatott rá a teremtés terve szabálytalanságaira; noha meg kell vallanom, hogy az ő javítási és reform-indítványai, mint a nálánál sokkal idősebb némely kritikusokéi, meglehetősen éretlenek voltak. Egyszer a lelkiismeret természete iránt vett volt keresztűzbe.

„Úgy-e Dada, a lelkiismeret mindent tud?“

„Tud, Bózi.“ A lehetőségig mindig általánosságban igyekeztem tartani a beszélgetést, mert ha Bózi egyszer szögletbe szoríthatott, asztán megesett neked.

„S mindenütt ott van, úgy-e?“

„Úgy van, Bózi, mindenütt ott van.“

„Úgy hát ott van a tintás üvegben is, én pedig jól bedugaszoltam a tintás üveget; így hát nincs több bajunk ő nagyságával.“

Lehetlen vala megmagyarázni neki, hogy az a nagyon óhajtott összesítés nem oly könnyen eszközölhető; noha bizonyos vagyok benne, hogy ha a lelkiismeret háborgatta valaha Bózsi, azt csak a hatásköre korlátozási kísérletén való bosszújából, nem pedig kötelességből tette.

E gyermek ajkairól hallott beszédek között, úgy emlékezem, hogy (egyét kivéve) a legmeghatóbb azon alkalommal született, mikor a dajkája Erzsi, kilépett szolgálatunkból, hogy javítson állapotán — mint ő vérmesen remélte — férjhezmenetel által. Előre elintéztük, hogy semminemű búcsuzódás ne legyen, nehogy felizgassa a gyermeket, az Erzsi hivatali utóda pedig, néhány nappal előbb beállott a szolgálatba, hogy tanulja be a gyermekek körüli szolgálatot. De mikor eljött az az est, a melyen a Bózi Erzsije többé nem volt visszatérendő, elke-

rülhetetlenné vált néminemű nyilatkozat. Tudatták vele, hogy csak azon egyetlen este az új cseléd fogja lefektetni. „Mit!“ monda Bózi, „az az idegen aszszony? Soha, soha!“

Hasztalan vitatták, hogy ez az intézkedés csak ideiglenes. Bózit nem lehetett lecsöndesíteni, s izentek nekem, hogy kéretnek föl a gyermekszobába. Ott találtam őt, kis felső kabátjában, fején kis kalapjával, komolyan eltökélve egy estéli kirándulásra. Tél volt, csaknem azon időtájt, mikor előbb hozzánk érkezett, az utcát kinn vastag köd feküdte meg, ő mégis el vala határozva megkeresni Erzsijét. „Dada“, monda, „az én kedves Erzsím után kell mennem. Csak azt mondd meg, hogy az utcaajtón kimenve, jobbra fordúljak-e vagy balra fordúljak?“

Gondolják el olvasóim e kis gyermek eltökélését, s képzeljék őt a télies London vad sivatagában, keresve elvesztett barátnéját, a kinek csak keresztnevét tudta. Részemről, megvallom e látvány majd sírásra fakasztott — nőm pedig még Bózinál is erősebben zokogott — s ha Erzsit kiragadhattam volna vőlegénye karjaiból, tartok tőle, megtettem volna. Így azonban, a Rózi gyöngéd ékesszólásának, néhány helyesen alkalmazott czikk narancsesal, sikerült rábírnai a kis háborgót, hogy lefeküdjék; tíz nap múlva pedig, mikor Erzsí eljött látogatására, majd hogy meg nem szakadt belé a szive, mikor látta, mily könnyen átszállította kis beczeje vonzalmait az ő utódjára. „Én minden embejt szejetek,“ dicsekvék Bózi, „endem is minden embej szejet.“

Szerette is őt mindenki, a kinek részébe juthatott az a kiváltság, hogy közelebből ismerhesse: még gyöngéi is oly kellemes alakot öltöttek, hogy vonzódtunk hozzájuk; sőt az ő gyermekies önzésében is annyi kedélyesség volt, hogy félig kimentette e hibáját. Szükségesnek tartottuk belé csepegtetni, hogy mindig a nőknek engedje az elsőségét, úgy is cselekedett (mert a fiu maga volt az engedelmesség), de nehezen esett neki; főleg Rózsival szemben, a ki mindenben engedni szokott neki, nagyon nehéznek találta e Chesterfieldi elv gyakorlatát. Egyszer a két gyermek játékból öltözéket cserélt: Rózsiból egy félénk tartózkodó, de égi szépségű fiu vált; Bózi egy brillians leánynyá változott, nem minden zománca nélkül annak a *sátánias szépségnek*, mely a gyöngébb nem némelyikének sajátsága. Szobánkba rohantak, hogy ott a

lábás nagy tükörben bámulják magokat, és Bózi e megjegyzéssel tolta félre Rózsi: „előbb a delnök, ha neked is úgy tetszik, édesem.“ Bózi ez idő tájt, a mi számításunk szerint, mintegy öt éves lehetett; volt is oly eszes, ha nem is olyan tudós mint Stuart Mill János ennyi idős korában, s ötvenszer oly kedélyes, mint ez a philozoph természetellenes élete bármelyik korszakában . . .

Rózi nem volt épen olyan eszes, de teljes rendkívüli gyöngédségtől kormányzott gyakorlatias józan észszel. „Nem értek — de szeretek“, lehetett volna a Rózi jelszava. A theologia és philozophia mind azon nagy kérdéseiben, melyeket Bózi oly könnyedén felborongatott, mint a vasúti munkás a targoncztát, a Rózi tudvágját alázatossága mérsékelte. Ritkán és csak is akkor történt, mikor kettecskén voltunk, hogy valamely kételye eloszlataésért hozzám folyamodjék.

„Dada, visszatehetné-e az isten a fejemet, ha le találna esni, vagy nem?“

„Vissza biz' azt, édesem,“ mondék, s aztán a képtelen kérdésért némi rendreutasításképen hozzátevém, „ámbár az nem történhetik úgy, a mint te képzeled.“

„Oh tudom. Az isten, úgy hiszem vérrel forrasztaná oda, az emberek pedig enyvvel.“

Egy alkalommal, mikor londoni házunkból a festők és takarítók miatt ki kelle szorúlnunk, és tengeri fürdői terveink felett, szokás szerint hosszasan vitatkoztunk, Rózi egész bizodalmassággal kérdé: „Dada, hova huzódnak az emberek az égből, mikor azt is meszelik?“

„Némelykor ez a gyermek tudtánkívül megfeddett: „Dada, hallottam, a minap azt mondtad Jones urról, hogy marha; hogy lehessen az, mikor ő is ember?“

A Rózi beszélgetései és megjegyzései persze hogy nagyon nevetségesek voltak, de részemről megvallom, én azokban a pusztán mulattatónál végetlenül jobbat találtam. Rózsinak meg Bózsinak én voltam a természet magyarázója és az élet rejtelmei főpapja, hozzám jöttek, hogy bontsam ki az összebogzódott fonalat. Helyzetem sokszor kényelmetlen és nagy felelőséggel járó volt, de velök való foglalkozásom kimondhatatlan kedvesekké tette őket. Annak érzése, hogy ők mindenben tőlem függenek, s oly határtalanul bíznak abban, hogy szóval és tettel, a lehető legjobb történik

érettök, százszorozta igényöket szeretetemhez. Lábaik kopogása fejünk fölött, gyermeki vidámságok és csevegések, kedves zene volt ott, hol ezelőtt méla csend honolt. Jelenlétök a vidám reggelt kellemesebbé tette; az áldott hosszú napon át pezsgett az élet házunkban miattok és az est, miután meglátogattuk kis ágyokban, s megcsókoltuk szemhéjjaikat, teljesebb volt békével és megelégedéssel. A ki azt mondta volna, elvettük könnyörületességünk jutalmát, befogadván őket az elhagyatott gyámoltalanokat, nagyon keveset mondott volna; sőt inkább ők könnyörültek rajtunk, megeléjénkítették magányunkat s megajándékoztak nem álmodott örömmel.

Néhány hónap múlva a Rózi és Bózi apjától való félelem teljesen elenyészett szerető szíveinkből, szabadon hagyta e két gyermek neve számára, ott is van az mélyen bevésve és ott marad halálunk után is.

Csak koronként, mint tűz előtt hirtelen elötűnő titkos irás, kelt föl rövid időre a csapástól való félelem és viszont elenyészett, mint az álmnyomás keltette aggodalmak.

A gyermekek hozzánk érkezete után épen három esztendőre Bózin a gyöngeség némi nyomai kezdettek mutatkozni, semmi nagy baja nem volt, kornyadozását sem lehetett valamely meghatározott nyavalyával hozni kapcsolatba, de az orvos azt mondta, hogy „vigyázzunk reá.“ A jó isten látta, mily gondosan vigyáztunk reá, de a gyermek állapota nem javult. Azon a télen, habár akarata ellenére ki nem bocsátottuk a szobából, fél napokig elüldögélt az ablakban, s nézett ki a hulló óra és a körülünk elterülő fehér világra. Egyszer holmi napszamosok jöttek hozzánk kéregetni azzal a megszokott panaszszal: „munkánkból kiszorított a fagy,“ s Bózi szokása szerint bőkezűleg szórta filléreit. „Még is rozabb sorsa van annak, a kit kiszorít a fagy,“ megjegyzé, „mint kit beszorít, mint engemet,“ aztán hosszabb szünet után: „ha ezek az emberek nem áshatnak, mert a föld fagyos, mama, hogy ásnak majd sírt nekem, ha meghalok?“

Szavai, jól láttam, szíven találták nőmet, a ki felelet helyett kebléhez szorította a fiut, mintha már ott volna a halál, hogy elrabolja tőle. Ugyanakkor az ajtó halkán megnyílt, s Rózi kisuhant a szobából. Én utánna lopóztam, de elhaladtam szobája ajtaja előtt, mert hallottam, hogy úgy zokog, mintha kis szíve meg akarna hasadni, és oh jaj! nem volt vigasztalá-

som számára! Nyilván nem akart búsítani minket azon bánat látása által, melynek zsilipjeit megnyitották volt a Bózi egyszerű szavai. Bizonyos valék benne, hogy a Bózi elvesztésének félelme hetek óta ült lelke mélyében, mint a mienkben, habár nem is merészelt szólani róla; de eddig e félelem csak koronként támadt fel, ez órától kezdve azonban szakadatlanul fölöttünk lebegett árnyéka. Nem mintha Bózi nagyban roszabul érezte volna magát, vagy az orvos komolyabbnak tartotta volna baját; de bennünk a gyászos előérzet hatalmasabb volt a tudományba vetett bizalmunknál. A mint a gyermek ereje és jó kedve hanyatlott — a mi bár nagyon fokozatosan, de szerető szemünk előtt nem észrevétlenül történt — ragaszkodása mindnyájunkhoz abban a mértékben növekedett, és mindenek felett, szeretett Rózsijában központosult.

„Nekem úgy tetszik,“ sugá nőm, „mintha érezné, hogy meg kell válnia Rózsitól, azért sajnál egyetlen percet is nélküle tölteni.“

Meglehet úgy volt Csak a jó isten. tudja; de szívemet nagyobb félelem fogta el, mintsem kimertem volna mondani; az a félelem, hogy ez a kettő nem fog elválni, hanem a Rózi gyöngéd szelleme együtt fog elröpülni a Bóziéval. Nekem úgy látszott, hogy a leányka nem éli túl kis öcscsét — hogy ők egy töről nőtt virágok. Az orvos, kivel nagy titokban közöltem ez aggodalmamat, számba sem vette: a leányka gyöngye ugyan, mondá, de semmi szervi baja, minőt a fiucskán kezdett észlelni. A gyermekek szeretete, bár mily erős, de elenyésző; majd egykor sajátkezüleg adom nőül Rózsit valamely becsületes fiatalhoz. Tudja az ég mennyire erősködtem hinni neki.

Kitavaszkodott s Bózi még mind velünk vala, sőt nyitott kocsiban ki is rándúlhatott a szabadba; de ölbe kellett bele tenni s kivenni belőle — e teher naponként könnyebb lön. Oh istenem, mily keserves volt látni hervadását, hanyatlását, mikor minden élőfa zöldült, minden növény bimbózott. Most sem érezhetem a gyöngyvirág illatját, s nem láthatom hófehér harangit, hogy eszembé ne jusson mennyire örült nekik Bózi azon napon, a melyen utoljára látta. Egyszer egy sárga virágokkal oly sűrűn borított mező mellett haladt el, hogy az egész aranynyal átszótt nagy szőnyegnek látszott, kéredzett, hogy szállhasson ki s sétálhasson közöttük; mikor elgyengültségét említettük, egész megnyugvással felett:

„Helyesen“ — s minő szelid és gyöngé hangon mondá ezt a „helyesen“-t — „Nem sok örömem volna benne, mert lássátok attól kellene tartanom, hogy eltaposom valamelyiket.“ Róla el lehetett mondani azt, a mit nagyon kevés gyermekről: „soha még a légynek sem vétett,“ pedig mily nyilalló fájdalmat, bármely kardszúrésnál élesebb keserűbb és tartósabb szenvedélyt okozott nekünk, mikor azon este a mint kis ágyába lefektettük, azt sugá: „Nem hiszem, hogy kis szobámban játszódjam valaha.“

Nem is játszott: egy hét múlva itt hagyott s elvitte magával Rózsi is. Egyebet nem is várhattunk — részemről soha sem reméltem — hogy az a kis leány, a ki égből ezált alá kis öcsese védangyalául, tovább velünk maradjon, miután küldetését bevégezte. Egész éjjel fenvoltunk Bózsival, de reggel felé elszenderült s mi magára hagytuk dajkájával és Rózsival. Ha Bózi megmozdult, ha sohajtott, ha szokotnál mélyebb lélegzetet talált venni, Rózi nesztelenül felpattant ágyából s tüstént oldala mellett termett. A dajka is elég gondos volt, már az ő módja szerint: de csak a szeretet éles hallású. Hogy testétől minő gyöngéd rázkódás szakította el, nem tudjuk — meg lehet csak suttogetta nénje nevét; de Rózi meghallotta. Korán reggel mindkettőt egymás karjaiban találtuk, meghalva. *Atyjok végre valahára utánok jött.*

Igy végződött regénytelen házam egyetlen regénye; de emléke él mindkettőnkben, s élni is fog örökre. Soha semmi-képen sem derült ki. Hogy ki volt Dodó, honnan jöttek e gyermekek, mind e mai napig nem tudjuk. Csak azt tudjuk — minden kétségen kívül — hogy hova mentek. Mi nem fáj-laljuk, hogy karácsonyi ajándékunkat (igy szokta volt Nelli hívni őket) csak azért adták volt nekünk, hogy rövid időn ismét vissza vegyék; mi még most is vigasztalást találunk benne. A mi több, merjük hinni, hogy egykor ismét látjuk őket. Az én Rózsim az úr színének fényében fog ragyogni, de arcza ugyanaz lesz, mert az mindig arcz volt.

Angolból PAYN TAMÁS után

BELÉNYESY GÁBOR.

A NÉGY ELEM.

I.

Vígabb elem nincs mint a lég:
Kedvének ég föld nem elég,
Lyányajkra hő csókot lehel,
Vagy hűsen játszik fűrtivel.
Virágnak szép mesét regél,
Ballangkoróval tánczra kél.
Kis méhet tenyerére vesz,
S úgy viszi rózsza kelyhihez.
Setét barlangba békiált,
S szereti a tengert kívált;
Egyszerre hullámezrei
Valamennyiét fölveri,
S oly tánczot indít, szinte reng,
A mint toporzékol s kereng,
Majd elszunyad s a délibáb
Csalálmain lebeg tovább.
— Vígabb elem nincs, mint a lég,
Oly játszian mosolyg feléd.

II.

Szeszélyesebb nincs mint a tűz:
Mindegyre új játékot üz.
Ha bántja olykor únalom,
Árnyat rajzol fehér falon;

Pislogva kiseded mécsben ég,
 És hűnyorgatja félszemét.
 Majd föld mélyében sutorog;
 Okádja gyilkos ércztorok;
 Felhőből sújt le rémítőn,
 Nyargalva jár a háztetőn.
 De még százszorta gyilkosabb,
 Ha szemből olykor szívbe csap:
 Mérges nyilként belé lövell,
 Azt kéjjel, kinnal tölti el,
 S addig nem hagy békét neki
 A míg porrá nem égeti.
 — Szeszélyesebb nincs mint a tűz:
 Játékra véle ki ne tüzz!

III.

Csalfább elem nincs mint a víz:
 Jaj annak a ki benne hisz.
 Kék tükre fényesen terül,
 Arany csillan fel mélyirül,
 S mely volt előtte enyhe zöld,
 Iszapba' hagyja a mezőt.
 Hazudva tüntet kék eget,
 S örvénye poklot rejteget.
 Ha fáj szíved: ne nézz bele,
 Csábítva von mélyébe le,
 Suttogva dall csáb-éneket
 Míg örvényébe eltemet.
 — Csalfább elem nincs mint a víz:
 Ha megfagy is, csak jégre visz!

IV.

Hívebb elem nincs mint a föld!
 Fehér vagy hímes leplet ölt,
 Egykép neked szolgál vele,
 Hü keble kincsekkel tele.

Mélységiből jó szellemek
Pinczét, vermet megtöltenek ;
Zöld fája áld, melyet nevel,
Arnyával és gyümölcsivel.
Ezer jó fű, avagy tövis,
Jótékony gyógyszer mérge is.
Völgyén virág, hegyén borág,
Oly híva int, mosolygva rád.
S ha élni már kifáradál:
Keblén megvetve ágyad áll.
Félénk, bizó gyermek gyanánt
Ölelni őt, mint jó anyát,
S édesdeden hittel tele
Fejed keblére tenni le.
— Hívebb elem nincs mint a föld!
Bölcsöd és sírod: megbecsüld!

SZÁSZ KÁROLY.

FINN NÉPDALOK.

I.

Egyszer engem édes anyám
Azzal altatott el este :
Mondta, majd én is kapok még
Szép vőlegényt, szép szelídet,
Csínos szemüt, szemöldöküt ;
Mondta, megjön majd a mikor
Tizenöt telet töltöttem.

Tizenöt tél betellett már,
Sok nap, sok év elsikamlott,
Arany időm — elillantott,
Kedves korom — elosontott,
Legszebb szakom — elszaladott.
Került három tájról kéröm,
Jött mint anyám jövendölte :

A Gyötrelem gyűrűt küldött,
 A Jajgatás jegykendőket,
 Harmadiknak jön a — Halál, —
 Az viszen el majd magával.

II.

Bánatos, bús minden estém,
 Reggelem, mind olyan rideg,
 Bánatos, bús minden éjem,
 Szomorú egész életem.
 Nem éj baja bánt engemet,
 Nem a reggel ridegsége,
 Nem a magam gondja görnyeszt.
 Babám után búslakodom,
 Kesergék a kedvesemért,
 Szomorkodom szép szeműmért.

Rózsám hangját nem hallom már,
 Menyét-mellüm' nem látom már;
 Nem jár utcán, nem jó hozzám,
 Ablakomnál nem álldogál,
 Fejszéjének csattogása
 Háza előtt nem hangzik már.
 Sírban alszik szép angyalom,
 Lent a porban porladozik,
 Ott mosolyg most a hant alatt:
 Halom alatt az én szívem.

III.

Más volt arczom, más alakom,
 Szép voltam, míg szülém dajkált,
 Szép, míg nőttem, növekedtem,
 Fűszálként fölcseperedtem.
 Edes, jó a gyermek élte
 Szerető szüle körében;

Bánatos, bús, ha már atyja,
 Keserves, ha anyja nincsen :
 Beh szomorú szülék nélkül.
 Homályos az atyátlan ház,
 Süssön rá bár nap sugára,
 Sötét az anyátlan hajlék,
 Bár halvány hold világítsa.

IV.

Hányszor hallom, hogy ezt mondják,
 Hányszor hallom, hogy így szólnak :
 „A bolondnak nincsen bűja,
 A balgának semmi baja.“
 Ne mondjátok ezt emberek,
 Ne szóljatok ily szavakat ;
 Sok az én bűm, sok a bajom,
 Sok keblemben, sok, keservem,
 Százféle a szomorúság
 Itt az én szegény szívemben.

Ki keservem megolvasná,
 Szomorúságom számlálná,
 Mintha a folyó fővenyét,
 Mintha a tenger tajtékát,
 Mintha csak a mocsár sarát,
 Erdő mohát olvasná meg.
 Kicsi telken nem találni,
 Se nagy jószág jászolánál
 Olyan lovat, oly erőset,
 Ki megbírná bánatomat,
 Gondom alatt ne görnyedne.

Hordd el holló aggodalmam,
 Bánatomat bú madara!
 Menj el vele mély kutakhoz,
 Tavakhoz, hol hal már nincsen,
 Hol egy élő lélek sincsen.

No hordd oda, hol még hal van,
 Ne oda, hol van még élet.
 Bú bántana minden halat,
 A sok kárász mind kiveszne,
 A sok csuka elsatnyúlna,
 A sok potyka kipusztúlna,
 Az apró hal mind elasznék
 A fekete fájdalomtól,
 Az én gyászos gyötrelmemtől.

Finnből, eredeti versmértékben

HALÁSZ IGNÁCZ.

IIAMERLING ÉS LEGÚJABB REGÉNYE.

I.

Korunk legkedvesebb és leghatásosabb költészeti faja kétségtelenül a regény, mely már közel egy félszázad óta Európa minden államában, termékeinek számát és elterjedtségét tekintve, az első helyet foglalja el. A regény, ha sikerül — illetőleg, ha talál a közönség ízlésével —, messzeterjedő hírt és nagyszerű jövedelmet biztosít szerzőjének, kielégíti a kiadó várakozásait és megfelel az olvasó közönség hajlamainak, mely utóbbi jelenleg a költészet s általában az irodalom semmiféle termékéhez nem nyul oly örömet, mint a regényhez. Nem tagadhatni, hogy a dráma siker és hatás dolgában némileg versenyez a regénnyel, — de csakis Párizsban, és ott is — mennyi kísérlet vész el nyomtalanul, eredmény nélkül, míg Dumas fils és Augier, Feuillet és Sardou egy-egy darabja a századik előadás mesés diadalát eléri! A drámát az egész világon a színházak ferde vezetése teszi tönkre. Mindenütt panaszkodnak a drámai költészet silánysága és szegénysége miatt, még Franciaországban is, mely unni kezdi a házasságtörés problémájának már évek óta folyó szakadatlan s újabban már czifrábnál czifrább tárgyalásait, s legújabban veszedelmes rokonszenvet kezd tanúsítani a legprimitívabb szabású és irányú bohózat iránt, mely nevetetni, mulattatni akar, — egyebet semmit. De a drámai költészet e

kétségbe nem vonható nyomora okozat, nem ok; — az ok a színházak nyomorúsága, mely nem emeli, hanem lankasztja, gátolja a valódi termékenységet. Innen van, hogy a dráma, mely természetszerűleg hívatva van, első szerepet játszani a költészet összes fajai közt, s mely a legnagyobb hatást gyakorolhatná a közönségre — sokkal nagyobbakat, mint akár a dal akár a regény, az eposzról nem is szólva, — mondom, a kedvezőtlen színházi viszonyoknak tulajdoníthatni, hogy a közönség mindenütt veszedelmesen fokozódó közönyt viseltetik a színi költészet iránt s egész lelkesedését és érdekeltségét a regény számára tartja fen.

Nem vitatjuk ez alkalommal a regény e kiváltságos állásának okait; — kétséget nem szenved, hogy az utóbbiak közt a regénynek lazább, eddig még aesthetikai törvények által kevésbé szabályozott alakja is nagy szerepet játszik. Mert ez az alak lehetővé teszi, hogy a költő a kor legkedvesebb eszméit vagy legégetőbb problémáit elbeszélése középpontjává tegye vagy annak keretébe beleilleszse, és minden tekintetben simuljon közönségének nemcsak hajlamaihoz és gyöngéihez, hanem — a mi még fontosabb — műveltségéhez is. A tapasztalás legalább azt mutatja, hogy még első rangú tehetségeknek sincs elegendő erkölcsi erejük arra, hogy a nagy közönség ízlésével szemben, illetőleg ennek ellenére valódi szép és remek költeményt teremtsenek. A gyors siker, a kézzelfogható hatás — mely az egész kornak más tekintetben is egyik jellemző vonása — a regényírónak is első célja; keveset törődik azzal, ha az igazán művelteknek az egész világon tényleg igen kis köreit nem elégíti ki; mert nem az intenzív, a maradandó, hanem első sorban csak a széles körű, a zajos hatás képezi működésének célját. E szempontból dédelgeti a közönség gyöngéit, hízeleg izléstelenségének és műveletlenségének, számít mindennapias hajlamaira, tekintettel van vastag idegrendszerére. Az eredmény elég jutalmazó, de fölülte kurta életű — a regény története hasonlít egy óriási csatatér leírásához, mely beláthatatlan messzeségekig el van borítva halottakkal. Ki ismeri őket? Ki törődik velök? ki méltatja egyenként egy pillantásra? Registrálják őket — egyéb semmi! . . .

Hogy a regény csakugyan ily állást foglal el a mai irodalmak mindegyikében, tudja mindenki, a ki csak futólag

vizsgálja az irodalmi termékek statisztikai viszonyait és figyelemre méltatta az utolsó évtizedek folyamában azon műveket, melyek döntő sikert arattak. Nem mintha dalokat nem írának és drámák nem jelennének meg; — de ki olvassa azokat és hányan jutnak ezek közül a közönség tudomására t. i. a színpadra? És mily kevés dal- vagy drámaköltő dicsekedhetik oly népszerűséggel, oly nagy és hálás közönséggel, mint újabban Francia-, Német- és Angolországban — hazánkban is — a regényírók egész hosszú sora, számtalan első, másod és tudja isten hányadrangú regénynyel és novellával. A regénynek ily, hogy úgy mondjam, egyedűrsága mellett bizonyít még azon tény is, hogy a kor legkülönbözőbb költő tehetségei, köztök olyanok is, kik más költészeti faj terén valódi eredményekkel dicsekedhetnek, s kiket hivatásuk a lyrai vagy epikai költészet terére utal, vagy kik a dráma terén kiváló tehetségek jelét adták, — elhagyják eddigi diadalaik terét és a regényírók sorában kísértik meg azon páratlan hatásokat, melyek épen, mint említők, csakis a regény terén lehetségesek. Nem volna nehéz, oly jelenségeket elősorolni — még pedig bármely modern irodalomból, melyek ez általános jellemzés helyességét bizonyítják. Elég legyen az alkalommal Hamerling Robertet, az osztrák költőt, jellemeznünk, ki épen a költői fajok végigpróbálgatása szempontjából is érdekes és tanulságos jelenség. Azon nagy diadalok, melyeket e nagy tehetségű költő az epikai költészet terén aratott, nem elégitették ki, úgy látszik, dicsvágyát. Kísérletet tett a dráma terén, és midőn itt nem aratott valódi t. i. színpadi sikert, legújabbán, számos tisztelői nem csekély meglepetésére, regényíróvá lett. Épen nem rég megjelent három kötetes regénye, *Aspasia*,*) kiinduló pontja e megjegyzéseknek.

II.

A jelenkor költői közt Hamerling kétségen kívül kitünő helyet foglal el, — kiválóan érdekes és vonzó jelenség, melynek költői ritka hívatottsága legújabb, nézetünk szerint, elté-

*) *Aspasia, ein Künstler- und Liebesroman aus Alt-Hellas*. Von Robert Hamerling. Leipzig, 1876.

vesztett műve által sem válik kérdéssé. Pályáját mint lyrai költő kezdte meg; illetőleg lyrai költeményekkel lépett először a közönség elé, mert fiatal éveiből drámákat is emlegetnek, de ezek nem láttak napvilágot. Hamerling Alsó-Ausztriában született, Kirchbergben 1832-ben, igen szegény szülőtől. Nélkülözések közt és csak jószívű emberbarátok segítségével kezdhetette és folytathatta tanulmányait. A merengő, folyvást álmokban élő fiú, ki a természet szépségében szeretett gyönyörködni és a költészet regényes termékeiben elmélyedni, alig érezte nagyon sorsa mostohaságát. Inkább sújtotta őt és akadályozta szelleme emelkedését gyöngéledő teste, mely nem illett össze magas röptű lelkével, melynek eszményi iránya már korán nyilatkozott. Az 1848-iki év, mely őt a bécsi egyetemen találta, felriasztá merengő álmaiból. A fiatal költő először állott szemben a valóval, mely tette hívta. A kor heve és lelkesedése Hamerlinget is a nyilvános élet terére ragadta: belépett az „akadémiai legióba“, mely az aulában a szuronyokkal daczolt és részt vett az októberi harcokban. A béke helyreálltával, rövid bujdosás után, komolyan fogott a tanulmányokhoz, de, saját és szüleinek szánandó állapota daczára, sokáig biztos életezél nélkül; tanult, hogy tudjon, hogy művelt ember legyen, és tanulta azt, a mi őt kiválóan érdekelte, — előbb orvos- és természettudományokat, utóbb classica philológiát. Ez utóbbi tudományzakkból, melynek kitünő ismeretét a költő nem egy művében elárulja, nyert Hamerling tanárképesítést és 1855-ben gymnasiumi tanári állást is Triestben, — közel a természeti és művészeti szépség hazájához, Olaszországhoz, melyet költőnk igen sokszor meglátogatott. Tíz évig viselte tanári hivatalát, — örömmel, eredménnyel, de kellő testi erő nélkül. Végre — 1865-ben — fölmentette őt a császár kegye, fizetésének meghagyásával, oly munkásságtól, mely rövid idő alatt fölemésztette volna csekély fizikai erejét. Azóta kizárólag költői hivatásának él.

De térjünk e futólagos életrajzi adatokról vissza költőnknek ezeknél fontosabb és érdekesebb munkásságára. Hamerling, mint említettem, mint lyrai költő kezdte meg pályáját: 1858-ban jelent meg első műve *Venus im Exil*, — a költő akkor 26 éves volt; — négy évvel később adta ki *Ein Schwannensied der Romantik* című második művét. Mind a két mű az

eposz és lyra határszélein mozog; de közelebb állnak az utóbbihoz, melyet a költő akkor még, mint egyidejűleg keletkezett számos tisztán lyrai költeménye bizonyítja, sokkal inkább művelt. Mind a két költemény sok tekintetben elárulja a kezdőt; alapgondolatuk homályos, hangulatuk kétes, alakjuk ingadozó. Az első bizonyítja, hogy Hamerling ez időben a pessimismus eszmekörében élt, félig Faust félig Don Juan, nem lel kielégítést sehol semmiben; az egész költemény váriatioja és kifejtése azon érzésnek, melyet Goethe oly remekül fejezett ki Faustjában:

Így lelkem vágyból élve tántorog,
S az élvezetben vágy után halok.

A második mű, *A romantika hattjudala* inkább Schillerféle eszméken alapszik; az eszmény és való örök ellentéte alkotja a költemény alapgondolatát. A költő gyöngé bárkája édes rhythmusok hullámain úszik a romantika tündérországába; de a kor kedvezőtlen, ellenséges; a nap virrad, szélvész emelkedik, s a költőnek az ár ellen kell küzdenie. Nehéz szívvel válik meg álmái országától és belép a valóba. Egyúttal tisztán lyrai költeményeket is írt és adott ki, melyek második nagyobb művével egyidejűleg 1862-ben jelentek meg, *Simmen und Minnen* cím alatt. Ezzel befejezte költőnk pályáját mint lyrikus és teljesen átment az eposzhoz, hogy ennek terén sokkal nagyobb eredménnyel működjék. Mert lyrai költeményeivel nem aratott nagy sikert. Hamerling ugyanis kitűnő lyrikus, de nem dalköltő; a jelenkor pedig szereti e kettőt azonosnak tekinteni. E ferde felfogás természetesen hat a költőkre is, és, főleg Németországban, már is igen korlátolt körűvé s általában üressé, émelgyőssé tette a modern lyrát, illetőleg dalköltészetet. Az elcsépelet anyag a régi formákban, örökké ugyanazon érzések és gondolatok, melyeknek lángeszű költők már régebben sokkal jobban és szebben adtak kifejezést, a költő kis ónjének folytonos alkalmatlankodása, mintha a világnak fontosabb dolga sem volna, mint kutatni, hogy ő miképen sóvárog kedvese után, és mily örömmel fogadja a visszatérő fecskéket, — ezek jellemzik, csekély kiváló kivétellel a modern dalköltészetet, úgy hogy nem csodálkozhatni, ha komolyabb férfiak, mint pl. Németországban Gervinus, nem egyszer álltak elő azon kétségtelenül teljesen hibás, de a mai lyra iránya és tartalma

által eléggé indokolt állítással, hogy a lyrai költészet csak éretlen leánykáknak való. E felfogás, melynek egyoldalú túlzottságát kár volna hosszabban kifejteni, nem áll az egyszerű dalköltészetről sem, mert Goethe és Petőfi, Béranger és Burns, Heine és Lenau szépségeinek megértésére és élvezésére kétségtelenül különb érettség és műveltség szükséges; — de még sokkal kevésbé áll az Pindarról vagy Schillerről Tibullusról vagy Shelleyről, Hugó Victorrról vagy Leopardiról, kik csak úgy elsőrangú mesterek a lyrai költészet terén, mint akár Petőfi vagy Heine, vagy a nép maga, melynek költészete épen a dalban felülmúlhatatlan remekeket hozott létre. Mert — ezt csak az előítélet vagy korlátolt felfogás vonhatja kétségbe, — nagy remekmű lehet az egyszerű dal is, és a világirodalom csak igen csekély számmal mutathat fel dalköltőket, kik valódi classikusoknak volnának tekinthetők. Csakhogy a dallal még épen nincs kimerítve a lyra, bár a mai közönség a lyra köréből jóformán csak a dalt ismeri, szereti és pártolja.

Hamerling azért nem arathatott nagy diadalokat lyrai költeményeivel, mert ő, mint említettem, nem dalköltő; az egyszerű érzés egyszerű zengzetes kifejezése nem sikerül neki, — legalább dalban nem, inkább epikai műveiben, a cselekvény kapcsán. Önálló lyrai költeményeiben legerősebb oldala a gondolkodás, az eszme, melyet a legművészebb alakba tud önteni. Hamerling a jelenkor egyik legtehetségebb óda- és hymnusköltője. Sokoldalú és alapos műveltsége gazdag anyagot szolgáltat neki, melyet lelkes felfogása, gazdag phantasiája s ragyogó nyelve segítségével a költészet legmagasabb aetherébe emel. Nem mintha mindig a legmagasabb tárgyakat választaná s talán folyvást az emberiség vagy egyes nemzetek sorsán merengene, — bár helyenként, pl. *Germanenzug* című canzonéjében nagyobb szerűen teszi ezt, mint bármely elődje; nem, néha a legegyszerűbb, legközönségesebb tárgyak szolgálnak eszméinek kinduló pontul; — de a költő a legegyszerűbbet, a mindennapiság köréből merítettet is oly szempontból tudja tekinteni, oly eszmei világításba helyezni, mely megszabadítja tárgyait a prózaiság szennyétől. Lyrai költészetének alapvonásai: az eszmény iránti lelkesedés, a prózai valóság megvetése, a szépnek cultusa — melyek a költőt már pályája kezdetén a hellén világ szere-

tetével töltötték el, — első dalától utolsó művéig főjellemvonásai maradtak összes működésének.

A költő nem egyszerre, nem első kísérleteivel érte el a tartalom azon mélységét, a magasztos felfogás azon erejét, az alak azon plastikai szépségét, melyeket utolsó hymnusaiban találunk; — első költeményei telvék azon homályos romantikával, mely nem képes megadni az alakot, mely lényegének és irányának megfelelni; a didaktikai vagy, ha úgy tetszik, philosophiai, eszmei elem nem vált még teljesen költészetté, nem vesztette el még kellőleg a tanult elmélet ízét; az egyes költemények nem alkotnak még oly kikerekített műveket, melyekben tartalom, alak, hangulat egy egészszé forrnak össze. Minden későbbi költeménye egy új lépés volt a tökélesbülés útján; a *Sinnen und Minnen* hymnusai és ódái már e fajok legjobbjai közé számítandók. De, mint említettük, e költemények és költeménygyűjtemények nem arattak nagy sikert. A közönség igen kedveli a lyrai költészetet, de csak a zengzetes dalt és ezt is lehetőleg zenei kísérettel; — a lyra többi alfajai nem tudnak népszerűsége vergődni, azért ritkán művelik is. Legrosszabb hírben, az érthetlenség és dagályosság hírében áll ezek közül az óda és a hymnus, melyektől a modern ember már neveik hallatára is irtózik. E tény, mert itt ténynyel van dolgunk minden modern irodalomban, nagyrészt Horatius és Pindar költőietlen fordítóinak és hivatatlan utánozóinak a bűne, mert ezek műveinek csakugyan visszariasztó hatást kell gyakorolniok mindenkire, a kiben a józan érzés és gondolkodás és a költői alak szépségének átértése még nem veszett ki egészen. A javulás, mely legújabban ez irányban örvendetesen tapasztalható, még nem volt képes, a közönség elöítéletét teljesen leküzdeni, s így az óda- s hymnusköltő még sokáig csak igen kis közönségre fog számíthatni, mely költeményeit a kellő műveltséggel és odaadással fogadja.

Lyrai költeményeinek megjelenése után Hamerling több évig hallgatott; betegeskedése akadályozta munkásságában. Végre 1866-ban megszabadult hivatalától, s ugyanezen évben jelent meg nagy érdekű epikai költeménye *Ahasverus Rómában* (*Ahasverus in Rom. Eine Dichtung in sechs Gesängen*, 1866.), mely roppant tetszésben részesült. Az epikai költészet terén az ily hatás, mely az évenként megjelenő új

kiadásokban is nyilatkozik, mai nap valóban páratlan; páratlan azon általános elismerés is, melyben az összes kritika, az ellenfeles is, a költő rendkívüli tehetségét részesítette. Mert *Ahasverus* sok ellenzőre is talált, kik a költemény tárgyát és felfogását helytelennek, erkölcstelennek bélyegezték, a leírások anyagát és módját megtámadták, az egész mű érzéki oldalát hevesen elítélték. De még ezek is elismerték Hamerling nagy tehetségét, mely a nem szépet vagy épen rútat is a szépség légkörébe felemelni, a szépnek varázsával elárasztani képes.

A költemény hőse Nero, kit Hamerling a természet által testileg és szellemileg kitüntetett, magasztosan gondolkodó férfinak rajzol. Nero megveti aljas, erkölcsileg és szellemileg tönkre jutott kortársait, megveti az egész emberiséget. Csak egy mély érzés köti őt az emberekhez; azon boldogító meggyőződés, hogy anyja őt szereti. Midőn e hitének alaptalanságáról meggyőződik, dühe és elkeseredettsége nem ismer határt: megöleti testvérét, anyját, barátjait, s felgyújtja a várost. Léteének egyedüli középpontja ezentúl az élvezet, melynek akaratát, gondolkodását, világnézetét áldozatul hozza. Természetes, hogy így el kell vesznie. Galba összeesküvése nőttön-nő, de Neróban nincs elég fizikai s morális erő többé, hogy annak ellentállani képes legyen. Fut és meghal; de halála előtt megismerkedik még a keresztyénnel s az ő istentiszteletök alatt nyeri vissza az emberiség szeretetét, melyet anyja aljassága elölt benne. Bízik és hisz ismét az emberiség nagy hívatásában és jövőjében; e hitből merít erőt arra is, hogy önmaga vessen véget életének.

Nero jellemzése, melynek itt csak fővonásait adhattam, kitünő munka; nem kevésbé sikerült a többi szereplők rajza. De fő jelessége e műnek a nagyszabású *compositio*, — melynek tudatos voltát a szerző a költemény későbbi kiadásaihoz írt önvédő „utószavában“ tanulságos és érdekes módon kimutatta, és a felötlően szép plastikai leírások, melyek a költészet e kétes értékű fajának valódi remekei közé tartoznak. A *bacchanale*, a város égése, *Agrippina* fürdője és halála, a keresztyének veszte az arenában, az arany ház, — mind oly pompás, színgazdag képek, melyeknél csak a költemény érzéki jelenetei nagyobbyszerűek. Ez utóbbiaknál megragadóbb plastikával, elevenítőbb phantasiával s ragyogóbb

színekkel rajzolt képeket. melyek azonban mindig költőiek és valóban szépek, az egész újabb irodalomban igen keveset ismerünk. Bűnül rótták fel a költőnek, hogy a bűnt oly elragadó szépnek varázsolta az olvasó elé; — de elérte volna-e Hamerling célját, adhatta volna-e Nero világának képét kevésbé szingazdag leírásokkal is? A költő etikája nem a leírások színezésében nyilatkozik, — ez teljesen a tehetség dolga, és csak azt sajnálhatni, hogy a költőileg leíró tehetségek oly ritkák, — hanem egyedül műve alapeszméjében, és e tekintetben *Ahasverus* a legkifogástalanabb művek egyike.

A költemény erős oldalai — a jellemzések és leírások, a compositio szépsége és a cselekvés drámai rohama — elragadták a közönséget, úgy hogy a költemény eszmei tartalmának homályosságát alig vette tekintetbe. Pedig ez gyöngéje oldala Hamerling ez első eposzának. *Ahasverus* mint a halál utáni vágy képviselője áll szemben Neróval, ki csak egy élvezetet ismer: az életet, melynek szépségeit mindenütt, a legendoribb viszonyokban és a legborzasztóbb jelenetekben, pl. anyja érzéki szerelmében, vagy a keresztyének kínzásaiban is föl tudja lelteni. Ez ellentét valóban költői, de a költő nem vitte egészen kifogástalanul keresztül, mert utóbb *Ahasverus* nem a legenda bolygó zsidója többé, hanem Kain, ki a halált hozta e világba s ki e bűnéért úgy bűnhődik, hogy maga nem érheti el a halált soha. És végre *Ahasverus* az emberiség képviselője, ki a saját hatalmának és nagyságának érzésétől áthatott Nerót folyvást arra emlékezteti, hogy képzelt teljhalma öntudatának legmagasztosabb perceiben is csak ember, gyarló, tehetetlen ember, bármennyire hitesse is el önmagával és hitessék el vele hízelgői, hogy isten. *Ahasverus* e hármasság egyénisége és szerepe, mely nem olvad kellőleg egy jellemmé össze, csökkentti ez alak tiszta hatását. A költő, úgy látszik, a bolygó zsidó egészen más felfogásával kezdte meg művét, s utóbb *Ahasverus* merőben más alakká nőtt ki a munka folyamában. Összeségében most, nézetem szerint, az ó-kori tragédia karának szerepét viszi *Ahasverus*, csakhogy ez befoly a cs-lekvényre is, a mit amaz nem tett. Nerót gyűlöli, mivel az aljasan gondolkodik az emberiségről és istennek tartja magát; *Ahasverus* — és e tekintetben hasonlít a *Faustmonda* *Mephistopheles*éhez — folyvást előre tolja őt a vész útján, hogy mi

előbb, gyarlósága tudatára jutva, vesztét lelje és így egyik ostorától megmentse az emberiséget.

Nem csekélyebb volt Hamerling második epikai költeményének hatása. *Sion királya* (Der König von Sion. Eine Dichtung in zehn Gesängen 1869) a történelem egyik legsajátoszerűbb kis epizódját tárgyalja: az újra keresztelők birodalmát Münster városában, Leydeni Jánosnak, a prófétának, nagy hatalmát és gyors bukását. A költemény e grotesk eseményt kezdettől végig felöleli; a Hollandból kivándorolt anabaptistáknak Münsterbe megérkezésével kezdődik az eposz, a hősnek halálával végződik. E két végpont közt fekszik azon nagyszerű kép, melyet Hamerling élénk phantasiával, ragyogó színekkel szemünk elébe varázsol. A kor e képe történetileg hü, — természetesen nem a szó azon korlátolt értelmében, mely szerint a cselekvény minden mozzanata a forrásokból és hivatalos okiratokkal igazolható; még azon mindennapi felfogás szerint sem, melynek értelmében a költő mindent úgy ád elő, a hogy megtörtént, mert Hamerling pl. Leydeni János halálát is történetellenesen adja elő, a mennyiben a hírhedt sioni király tudvalevőleg irtóztató raffineriával halálra kínoztattott, míg Hamerling eposzában az önmagával meghasonlott és a világ rendjével ellenkezésbe jött hős önmaga vet véget életének; — de történetileg hü a *Sion királya* azon magasabb értelemben, hogy a kor szelleme kitünően van személyesítve benne, hogy a század eszméi és indulatai vörös fonalként húzódnak végig nemcsak az egész művön, hanem minden rajzon, minden epizodon, embereinek egész gondolkozásán és összes tettein. A költő szabadon rendelkezik a nyers anyaggal, de a költemény szelleme történetileg hü.

Hamerling e második eposzában főérdemét a kiválóan sikerült jellemzésben találom. Míg *Ahasverusban* inkább csak Nero jellemzése sikerült kitünően, míg a többi személyek, inkább háttérben állva, behatóbb jellemzés nélkül is ellehetek, itt a kevésbbé fontos szereplők is plastikai elevenséggel és alkotó phantasiával vannak rajzolva. Matthisson és János főszemélyei a műnek; mind a kettő rajongó, de amaz fanatikus reformátor, ki Luther művének egyoldalúságát belátja és a társadalom terén akarja valósítani azon eszméket, melyeket ez csak a hit és vallás dolgaiban vitt keresztül; János ellenben, a lelkileg és testileg szép ifju, kiben nagy költő

szendereg, nemcsak a fanatizmus követelte szigorú, merev erényt akarja, hanem áthatva az élet szépségétől és kellemeitől, az igazat és jót a szépség varázsával kívánja összekapcsolni. János az eposz hőse; a nép az ő pártját fogja, — de eszméinek győzelmét csak nagy áldozat árán vásárolhatja meg: kénytelen megengedni, hogy a nép a soknejüség, mely a társadalmi rendet felbontja, az erkölcstelenséget hatalomra segíti s az államot az örvénybe viszi, behozza az új sioni királyságba. Ez János bűné; ezért veszíti el a bizalmat önmagához, ezért engedi meg, hogy a hatalom jogára saját kezéből az elfajult Krechtingébe menjen át, ki visszaélve vele, a népet a legaljasabb életbe meríti, — ezért veszti el minden lelki erejét, midőn kedvese megcsalja s végre egy cselszövő, szívtelen nő karjaiban találja magát. A költemény alapeszméjét a motto fejezi ki: nagy és hatalmas az idő, de jaj, ha sziveink nem tiszták, hogy álljuk helyünket az óriási harcban? Ez alapeszme cselekvő és szenvedő képviselője a sioni király, ki, midőn a koronát fejére teszik, kijelenti, hogy boldog hont akar alapítani az embereknek, paradicsomát mindannak, a mi szép és nemes e földön. A nép azonban nem elégszik meg e szép elméletekkel s nem is várhatja be, míg János maga való-sítja eszményeit, — hanem azt akarja, hogy azok az állam- és társadalomban azonnal alakot nyerjenek. Indulatosság és fanatizmus ragadják magokkal a hívőket, s a sioni királyban, a merengő álmokban élő Jánosban nincs elég erő arra, hogy az árnak ellentállni képes legyen. Ez engedékenysége, határozatlansága vészt hoz reá és egész országára. Jellemének e gyöngesége a valóval szemben nyilatkozik, szintén végzetes súlylyal, szerelmi viszonyában is. János Hillát szereti, a szent apácát, ki a münsteri püspök buja indulatosságának esik áldozatul, — s mégis elcsábíttatja magát Divara, a kéjes cigányleány által, ki mint a hős egyik rossz szelleme fokról fokra lejjebb viszi a genialis gondolkozású, de gyöngye tetterejű profétát. E két nő — Hilla és Divara — ellentétes jellemzése a mű leggyönyörűbb részei közé tartozik. Epen oly sikerültek a többi szereplők, még azok is, kiknek igen mellékes, alárendelt szerepök jutott: így Knipperdolling, az óriási testű tribunus, ki roppant testi ereje daczára is gyöngye és könnyen mozgatható eszköz okosabbak kezében; így Lips, a komédiás, ki mint a király udvari bolondja, egészséges humorával és

józan eszével messzebb lát, mint a birodalom bölcsei; így Rollmann, a fanatikus reformátor, ki négy fal közé vonult vissza, hogy az új világot tudós munkákban védelmezze, de ez alatt annyira nem foglalkozik a nap eseményeivel, hogy végre nem képes megérteni a világot.

Valamint a jellemzésben, úgy a leíró részekben is határozott haladást tüntet fel *A sioni király* Hamerling első eposzával szemben. A költő eleven phantasiája és gazdag alkotó ereje már az *Ahasverusban* is nagy volt, második eposzában még bámulatosabb. És nemcsak a jelenetek rajza maga alkotja fényoldalát a költemény e részleteinek, hanem főleg azon sajátos színezés, melyet a költő alakjaira és helyzeteire áraszt, azon megragadó világítás, melylyel bacchantikus és komor, naiv és regényes jeleneteit egyaránt eleveníteni képes. E jelességének érvényesítésére pedig annál több alkalma nyílt, mert *Sion királya* fölötté gazdag az ily rajzokban. Az erdei jelenetek, melyekkel a költemény kezdődik, Rembrandt-féle világítást és színezést tüntetnek fel; egészen más jelleműek, de nem kevésbé kitünők később a pusztá elhagyatott magányának hangulatteljes képe vagy a piac népjelenetei vagy az emberek élete a család kedélyes körében. A király megkoronáztatása, az indulatos tivornyák, a csatajelenetek, a vándor komédiások, a cigányok és zsoldosok, a papok és katonák élete, — szóval az egész, roppant tarka világ, melyet a költő fölvelt művébe, költői elevénységgel áll az olvasó szeme előtt. Főleg sikerültek a bacchantikus mámor és minden határon túlesapó fanatikus és érzéki rajongás képei, melyeknél merészebbet és egyszersmind szebbet újabb költők alig írtak. *Sion királya* a költői leírások tekintetében az újabb irodalmak legsikerültebb termékei közé tartozik, — bár nem tagadhatni, mit Hamerling ellen több ízben, főleg ezen második eposza alkalmával felhoztak, hogy a költő leíró nagy képességének tudatában kellenén túl is megragad minden alkalmat annak érvényesítésére és így sokkal nagyobb tért enged költeményeiben ez alárendelt és mellékes elemnek, mint a mennyit ez az epikai költészet határain belül joggal elfoglalhat.

De Hamerling nem elégedett meg az epikai költő sikerével; a színpadról is kívánt hatni kortársaira. Kísérletei a dráma terén, bármily érdekesek s bármennyire tanúskodjanak

a költő genialitásáról, ezen céljoknak nem fognak megfelelni, mert nem a színpadra valók. Nem szólunk itt *Teut* című humoristikus darabjáról, sem *Die sieben Todsünden* című egyházi karénekéről. Se az egyik, se a másik nem növelheti a költő drámaírói hírét. Az első (*Teut. Ein Scherzspiel in zwei Akten, 1872*) politikai vígjáték Aristophanes szellemében és modorában, sem költészet, sem humor nélkül, de még sem oly gazdag sem az egyikben, sem a másikban, hogy maradandó becsü lenne. A költő a német nép politikai éretlenségét és egyenletlenségét ostorozza, — a tárgy tehát igen hálás, s a humoros játék alapmeséje elég ügyes. Midőn a németek *Teut* isten vezérlete alatt bevándoroltak Európába, a nemzet politikai esze, mely egy csomagban el volt pakolva, elveszett. Egy keselyű megtalálja, fölveszi és magával viszi, míg végre Varzinben leejti, hol Bismark megleli. Ez az alapesemény, melyhez számos humoros, de nem mindig élvezetes jelenet van kapcsolva. A költemény emlékeztet Platen hasonló irányú vígjátékaira (*A végzetes villa* és *A romantikus Oedipus*), csakhogy az utóbbiakban a humor egészségesebb, a satira élesebb, mert egyenesebb, a compositio és alak művészebb. Hamerling vígjátéka tehát még az aristophanesi komédia utánzásai közt sem jelöl haladást, pedig nézetünk szerint már ez utánzás maga is tévesztett munka. Aristophanes a színpad számára írt, és darabjai előadattak és roppant hatást gyakoroltak a népre, mely a lángeszű költőnek sokat megengedett, csakhogy humorának teljes, semmiképen sem korlátozott erejét élvezhesse. A görög költő mai utánzói igen jól tudják, hogy darabjaik nem jutnak a színpadra; — mire való tehát az elavúlt alak utánzása? Az aristophanesi komédia, régi eredeti alakjában, ma nem színpadra való; azért ne utánozzuk azt, hanem teremtsünk alakot, melyben — az adott viszonyok közt — a jelenkorban ugyanazt eredményezhessük, mit az ó-görög komédia Pericles korában s ugyanazon irányt követhessük, melyben Aristophanes egyik legnagyobb költője lett a világirodalomnak.

Még kevésbbé ítélni lehetjük meg Hamerling drámai tehetségét *A hét halálos vétek* című karénekéből (*Die sieben Todsünden. Eine Cantate. 1873*), mely zenei compositio számára készült és Goldschmidt Albertben már is hívatott zeneszerzőre talált. E költemény különben Hamerling legszebb művei

közé tartozik. A hét halálos véték jellemzése újra tanúskodik a költő kitünő lyrai tehetségéről; a jelenetek, melyekben az egyes vétkek démonjai működnek, illetőleg az embereket rabjaikká teszik, oly erővel és plasticitással vannak rajzolva, hogy az ember némileg sajnálja, hogy e gazdag, érdekes költeményt egészen elborítja a zene hatalmas, a költő szavát háttérbe szorító hullámaival. Igen szép, megragadóan elegikái hangulatú kifejezést talált az emberiség nyomora is, mely a démonok által leigáztatott, s evvel ellentétben nagyszerű hymnusokban nyilvánul a világosság szellemeinek leszállása a földre és harca az emberiségért a pokol indulatai ellen. Hamerling lyrai ereje e cantatében sok helyt még szebben nyilatkozik, mint ódáiban és hymnusaiban; — a költő könnyebben mozog és mélyebb hangokat talál minden érzés kifejezésére, a hol epikai vagy dramai elemekhez, általában cselekvényhez simulhat. Hamerling tehát e művében is első sorban epikai költő. . . . Talán nem véletlen, hogy e tárgyat — a hét halálos vétket — Makart János, korunk egyik lángeszű festője, költőnk földije is művészete tárgyává választotta. Nem mintha Hamerling költeménye és Makart képe közt valami különös hasonlatosság vagy rokonság forogna fenn; — hanem kétségtelen, hogy e két művész *egy* jelességben igen közel áll egymáshoz: a színezés, festés mesterségében, valamint abban is, hogy e mesterségek érvényesítésének, ha kell, más és sokszor fontosabb és magasabb eszméket is áldozatul hoznak. Mind a ketten szeretik a félhomályt; a hol tehetik, a színekkel törekszenek hatást előidézni; az érzéki momentumokat különös rokonszenvvel dolgozzák fel. Magam nagy ellensége vagyok az egyes művészetek összevetésének és összehasonlítani sem szeretem őket egymással, mert itt félreértést okozhat a legvilágosabb megjegyzés is. De Hamerling műveiben, főleg *Sioni királyában* több rajz igen elevenen emlékeztet Makarra, kinek említett nagyszerű három képéből (*A dögvész Florenczben vagy a hét halálos bűn*) Hamerling szelleme szólal meg és ki, nézetem szerint, sokban hivatva volna, Hamerling-féle motívumoknak a festészet terén adni alakot és kifejezést. . . .

De, mondom, se *Teut se A hét halálos bűn* nem nyomhat sokat a latban, ha Hamerling drámai tehetségének jellemzéséről vagy megítéléséről van szó; — amaz nem, mivel egy teljesen

korszerütlenné vált költői alakba van temetve, mely ellentétben áll a mai színpad szokásaival és körével, s így a színpadi előadásra teljességgel nem alkalmas, illetőleg arról eleve lemond; — az utóbbi nem, mivel egy másik művészet szolgáltatásban áll s különben is a drámától csak a külső alakot, a dialogust kölcsönözte, különben pedig, egyes epikai vagy dramai momentumok daczára, a lyra körébe tartozik. Hamerlingnek egyedül *Danton és Robespierre* című tragédiája (1871) érdemel figyelmet, és az is csak mint egy nagy tehetség szellemes kísérlete. Hamerling tragédiáját legjobban „history“-nek nevezhetjük el, azon értelemben, melyben Shakespearenek az angol történelemre vonatkozó drámáit (*II.* és *III. Richard* kivételével) szokás így nevezni. A nagy angol költőnek ezen példátlanul túlbecsült darabjai, számos egyes szépségeik és lángeszű vonásaik daczára, mégis teljesen eltevesztett drámák, mert tulajdonképen csak dialogisált elbeszélések, nagyrészt Holinshed krónikájának párbeszédembe szedett reproductiói, egységes cselekvény, kellő összefüggés, közép-pont és cél nélkül. Ember legyen, a ki pl. *VI. Henrik* tartalmát máskép tudja röviden közölni, mint hogy a darab *VI. Henrik* király történetét tárgyalja. E darabok igen rossz hatással voltak a drámai költészetre és közvetve a színházakra is.

Újabbán Bécsben, Münchenben és Weimarban újra színre hozták az egész cyclust. Kétségtelen, hogy ez előadások a szakférfiúra nézve igen érdekesek és tanulságosak, s lesznek e sorok olvasói közül is többen, kik szívesen végig nézték volna e kétszázados történelem dialogisált előadását. De épen oly kétségtelen, hogy a nagy művelt közönség legfőljebb kíváncsisággal, de semmi esetre sem valódi érdekléllyel vagy élvezettel látogatja e cyclus előadását, és hogy az időt, költséget és fáradságot, melyet a színházak az ilyen speciális experimentumokra pazarolnak, a modern költészet termékeitől vonják meg. Azt hiszem, ez teljesen helytelen eljárás. Mennyi új darabot lehetne betanúlni, kiállítani és színre hozni azon idő alatt s azon költséggel, melyet Shakespearenek ama kétes értékű termékeire fordítanak, — és hány modern drámát segíthetnének fel a dramaturgok, ha azokat annyi odaadással és buzgósággal javítanák és dolgoznák át, mint azt e Henrikekkel teszik! A mai német színház nagyon is szenved intendánsainak ezen

tudós hajlamai miatt, és tény, hogy ilyenekre párizsi színház nem állna rá.

De térjünk vissza költőnk darabjához. *Danton és Robespierre* is inkább epikai módon lefolyó eseményeket, mint valódi drámai cselekvényt, mely érdekfeszítően fokozódnék a catastropha felé, állít elénkbe. A jellemrajz, mely a darabnak középpontját teszi, gazdag szellemes és költői vonásokban; Danton Robespierre ellentéte — amaz az élvezet embere, ki az elvet könnyen feláldozza; emez az erkölcsi káté megtestesülése, a köztársaság valódi férfia. Ez ellentét, mely legélesebben a második felvonás hatalmas jelenetében nyilvánul magában hordja a drámai cselekvény magvát, de a költőnek nem sikerült annak kiaknázása. A tragédia három felvonáson át végzetes hibában szenved: a hős egysége hiányában, mert két hőse van, és midőn az egyik hős, Danton, a harmadik felvonásban elvész, a másik, Robespierre, határozott, világos cél nélkül működik. A pártok zavara sodorja el, nem saját jellemének végzete töri meg. Robespierre (e tragédiában) epikai jellem, mint Nero az *Ahasverus*ban vagy János *A sioni királyban*. De a mi ezeknél helyén van — némely bírálók elég furcsán épen az ellenkezőt állították, — az a tragédiánál sarkalatos hibává lesz, mely azt megfosztja minden életképességétől. Így a darabnak nincs valódi hőse, a cselekvénynek nincs tulajdonképeni középpontja; az olvasó érdeke majd itt, majd ott akad fenn s a tragédia végén világosan áll előttünk Danton és Robespierre jellemének genialis erővel rajzolt képe és legföljebb még a nagy forradalom több sikerülten csoportosított és megvilágított tömeges jelenete — de egyéb semmi; összefüggő drámai cselekvényt nem találunk. A tömeges jelenetek igen sikerültek; a „legmagasb lény“ ünnepe, a híres convent-ülés (thermidor 9-kén), a nagy népgyűlések a leghatalmasabb költészeti conceptiók közé számítandók; — de e részletek nagy része tartóztatja a drámai cselekvény gyors és akadálytalan fejlődését, melyet a darab igen rhetorikai, pompás eszmékben és reflexiókban dúsgazdag nyelve sem segít elő. A költő ez irányban sem tudott sem tehetségén sem ismeretein uralkodni: a nyilvánított eszmék és nézetek több helyütt valóságos politikai vagy történeti essaykké fajúlnak. Szóval: Hamerling e genialis, de a dramaturgia szempontjából nem sikerült s előadásra már roppant

terjedelménél fogva sem alkalmas tragédiájában szintén *nagy epikusnak* tűnik fel.

A siker hiánya birta rá, úgy látszik költőnket, hogy a drámai költészet terén ne folytassa működését. De miért nem maradt az eposzhoz hű, melynek már két ízben valóban kitünő eredményeket köszönhetett? Hamerling e tekintetben valószínűleg csak a kor irányát követte, mely mint a lyrában a dalt, úgy az epikai költészet terén a regényt részesíti különös pártolásában. Az *Ahasverus* és *A sioni király* — azt bizonyosan jól fölismerte szerzőjük maga is, — mégis csak kisebb, kiválóbb vagy mélyebb műveltségű, körökre hatottak; — a nemzet zöme nem igen vett tudomást rólok, mint nem méltatta figyelmére az osztrák dalnok lyrai költészetét sem. Hamerling most az egész nemzetre óhajtott hatni s megírta első regényét: *Aspasiát*.

III.

Csodálkozhatni-e a föntebb elbeszéltek után, ha Hamerling ez első regényét feszült érdekekkel várták, és ezt annál is inkább, mert mindenki, a ki a költő előbb megjelent műveit ismerte, meg volt győződve arról, hogy a tárgy, melyet választott, kitünően megfelel költői egyéniségének. Hamerling már első kísérleteiben is jelét adta annak, hogy ő költészetének és világnézetének legfőbb eszményeit a görög világban találja, melyet több költeményében a legnagyobb lelkesedéssel dicsőített. Nem várhatott-e a világ nagyszerű művet, midőn most, miután nagy képességének több jelentékeny bizonyosságát adta, költői munkásságának tetőpontján, költői erejének teljes tudatában és birtokában, Perikles korát választja új műve tárgyául? A költő azon kívül leíró erejét, tehetségének egyik legfényesebb oldalát, leghatalmasabban ott tudta érvényre juttatni, hol az érzéki szépet, az alak kecséit és a szerelem érzéki jelenségeit rajzolhatta gazdag phantasiával, ragyogó színekkel. Képzeltet-e tárgy, melynek körében a költő e speciális képességét természetszerűbben kiaknázhatta, mint Perikles Athénéje? És ezt annál biztosabban várta a közönség Hamerling új regényétől, midőn az a nagy politikai napilap, mely az *Aspasia* kiadására szerződött, — állítólag visszariadt a munka meztelen érzékiségétől s inkább

megfizette a tetemes bírságot, semhogy megsértett olvasóit elveszítse vagy az államügyészszel kellemetlen érintkezésbe jöjjön.

Hamerling regénye ez összes előzmények után igen meglepte az olvasó közönséget, mert semmi tekintetben sem felelt meg várakozásának. *Aspasia* nem hozta meg se a ragyogó rajzokat, sem a hellén életnek és világnak genialis képét, se az érzékiség költői értékesítését, melyet vártunk. A költő egészen más e munkájában, — nem az *Ahasverus*, se *A sioni király*, se a *Danton és Robespierre* írója többé, — más, de nem jobb, nem nagyobb, nem kedvesebb. — Regénye, alárendelt helyet foglal el költői művei között s nem mérkőzhetik, sem szépség, sem hatás tekintetében, sem eposzaival, sem drámájával.

A költő már a címlapon is közelebbről meghatározta művét: *Ein Künstler und Liebesroman aus Alt-Hellas*. Hogy értsük ezt? Hogy a regény a régi, szép Hellas történetéből van merítve, mondja már a mű hőse, *Aspasia*. De mit akar a költő avval mondani, hogy a „művészet és szerelem“ regényének nevezi művét és mily joggal teszi azt? A regény középpontja a legrégibb idők óta a szerelem. Már a legrégibb, e körbe tartozó művek, az ó görög regények, a szerelmet tüntetik fel tarka kalandjaik valódi rugója- és okozójaképen. És így maradt ez egészen a jelenkorig: regény szerelem nélkül, sőt, melyben a szerelem első helyet ne foglalna el, alig képzelhető. Mit akar tehát a költő mondani, midőn művét különösen „szerelmes“ regénynek nevezi? Talán azt, hogy költeményében a szerelem nemcsak fontos, fő helyet foglal el, hanem hogy a mű tartalma nem is más, mint egy szerelmi viszony leírása, még pedig talán egy saját szerű, a közönségesektől igen különböző szerelmi élet képe? Se az egyik, se a másik nem áll. A munka tartalma *Aspasia* és *Perikles* szerelme, de nem kizárólagos tartalma; — és e szerelmi viszony épen semmiben sem különbözik más hasonló viszonyoktól, legföljebb abban, hogy alig volt egész hosszú virágzása folytában csak egy hűvösebb szellőcske is, mely egy levelét elhervasztotta, csak egy ellenséges bogár is, mely azt megrágtá volna. Változatlan egyformaságban húzódik az több évtizeden és három vastag kötetten keresztül.

És mit tesz az a „művész-regény“? Hamerling azt

mondja az előszóban, hogy műve megfelel azon elméletnek, — melyet Németországban legerélyesebben Schmidt Julian hangoztatott, s melynek első tudatos alkalmazása Freytag Gusztávnak *Soll und Haben* című regénye volt — hogy a regénynek munkájoknál kell fölkeresnie a népeket. Költőnk a művészetet, a költészetet és a gondolkodást nevezi a hellén nép világtörténelmi munkájának és ezt rajzolja főleg regényében. Nem tekintve ez elméletet, mely bizonyos határok közt elfogadható, de általánosítva igen veszedelmesen megszorítaná a regényköltészetet, Hamerling felfogásában saját regényéről és annak jelleméről nem osztozhatunk. Sok épületet építenek e regényben, sok szobor készül, több drámát hoznak színre, és mind ezen különböző művészeti objectumokról igen behatóan, néha egészen tudományosan vagy rendszeresen értekeznek is, — de ez mind mellékes dolog, bár mennyi helyet foglaljon is el; a regény hősei, Perikles és Aspasia, nem építésszek, nem szobrászok, nem költők, — egyáltalában nem művészek. — Érdeklődnek ugyan a művészet és annak termékei iránt és sokat foglalkoznak művészekkel és műremekekkel, de azért a regény még távol sem művészregény. Egy ilyennél, felfogásom szerint, szükséges volna, hogy a regény hőse művész legyen, és hogy tulajdonképeni tárgyát a művészet valamely problémája, a művészet viszonya az élethez, vagy a művésznek valamely, épen működése körében gyökerező *conflictusa* alkossa. Hamerling regénye egészen ok nélkül hordja homlokán e kettős meghatározást, mely nem találja el a mű valódi lényegét és egészen ferde felfogásra csábítja az olvasót.

A költő — mint említettem — előszót ír művéhez. Már ez maga is — nem baj ugyan, de rossz omen. Költői mű és előszó, — ezek valóban nem igen férnek össze, főleg ha még, mint itt, az utóbbi hivatva van az előbbinek igazolására, mentésére. Hamerling ez előszóban művét kettős veszély, illetőleg kettős vád ellen iparkodik védeni.

Tart attól, hogy regénye, eszmei és történelmi tárgyánál fogva, igen didaktikai ízű és igen tudós jellemű lesz; — az első hibától félti művét, mivel tárgyát a hellén nép szellemi élete képezi s ennek minden oldalú rajza igen előtérbe helyezi az eszmei, doctrinaszerű elemeket; — a tudós színezettől pedig azért tart, mivel az ó-görög világ hü képe nem adható számtalan részletnek feldolgozása nélkül, még pedig

oly részlet nélkül, melyet csak beható és kisszerű tudós tanulmányok hoztak tisztába. Hamerling, mintha sejténé a legfontosb ellenvetést, melyet műve ellen felhozhatni, védi azt a *művelődéstörténeti regény* vádja ellen, — mert ő vádnak tekinti ez elnevezést, a mennyiben evvel sok oly munkát illetnek, melyről azt akarják mondani, hogy *nem* tekinthetik regénynek. Költőnk kiemeli, hogy a regény határozottan különbözik az életrajztól, a történettől, az egyszerű elbeszéléstől, — különbözik ezektől külső és belső tagosulása által, valamint az által is, hogy nemcsak egy befejezett életet és sorsot beszél el, hanem egyszersmind egy conflictusnak okadatolt fejlődését és megoldását adja. Műve, így folytatja Hamerling saját művének védelmét, e szempontokból valóságos regény — nem holmi culturtörténeti rajz — mert művészileg tagosult egész, és főtárgya az aesthetikai és az erkölcsi élet ideálja között Perikles korában kitört conflictus, melynek keletkeztét, fejlődését és a görög népre nézve szomorú megoldását adja. Így okoskodik költőnk a művéhez írt előszóban. Lássuk, igaza van-e? — lássuk művét magát.

Igen fatalis helyzetbe hozna e füzetek tisztelt olvasója, ha a regény *tartalmát* kérdezné tőlem. Mint fent említettem, hogy nem volnék képes — mástól is megtagadom e képességet, — Shakespeare *VI. Henrikjének* tartalmát elbeszélni, úgy vagyok Hamerling *Aspasiájával* is. Ama tragédia tartalma: VI. Henrik angol király uralkodása trónra léptétől egészen haláláig; e regény tartalma: Periklesnek, a hellén államférfiúnak története a szövetségi kincstárnak Delos szigetről Athénbe történt átszállításától egészen Perikles haláláig. Amaz játszik Kr. u. 1422—1461-ig, ez Kr. e. (körülbelől) 440-től 429-ig. Képzeltető-e műremek — akár eposz, akár dráma, akár regény — melynek amaz vagy emez tárgyát képezhetné? Költői mű, mely VI. Henrik vagy Perikles életét, a mint azt a történetírók elbeszélik, tartalmazná? Bizonyynal nem! Az újabbkori, több európai irodalomban divatosná vált életrajzi regények (Németországban pl. Mühlbach Luiza vagy Rau Heribert számos ide vágó művei) a történelem és a költészet ellen elkövetett merényletek, melyek amazt hamisítják, emezt elrontják. E felfogás szellemében egész határozottsággal mondhatjuk ki fő vádunkat e mű ellen: Hamerling *Aspasiája* *nem* regény, — hanem csakis költői

csecsebecsével földiszított életrajz vagy pontosabban és a költő intentióinak megfelelőbben mondva, kulturkép, a régi Hellasnak, a Perikles korabeli Görögországnak szabadabb alakban, érdekesebb összefüggésben szerkesztett leírása.

A költő azt akarja elhitetni az olvasóval, hogy regényének tárgya Perikles és Aspasia szerele. Hogy volna ez lehetséges? E két kiváló ember költőnk művének legelső fejezetében megszereti egymást és aztán egyformán, minden akadály, minden baj nélkül szeretik egymást — az »olympusi férfiú« haláláig. Már hogy lehetne az ilyen viszony egy regény tárgya? És természetesen — a hol a viszony egyforma marad kezdettől végig, ott a jellemek sem fejlődnek. Mi változtatná meg őket? Vagy ha egészen más, pl. külső körülmények ily átalakító hatást gyakorolhatnának a szereplők jellemére, hogy ne változnék szerelmi viszonyuk annak következtében? Hamerling regényében minderről szó sincs. Perikles a munka első lapján ugyanaz, mint mikor a dögvésznek áldozatul esik, — és Aspasia sem változik semmi tekintetben, sem külsőleg, sem belsőleg, jelleme és szépsége ugyanaz marad a három kötetben keresztül. Hogy volna ez regény?

A költő leírja művében Hellást Perikles korában. E rajz kitűnő ismereteken alapszik, gazdag mindenféle szépségekben, érdekes és tanulságos. Eleven képét nyerjük a görög, főleg az athénei életnek. A nép családi élete, gyűlései, mulatságai, szokásai; Athené utczái, templomai, nyilvános épületei; — Görögország fontosabb helységei; — Peloponnesos és Kisázsziának partvidéke, a gyönyörű Jonia; — az olympiai játékok, a panathenaei ünnepély, az *Antigone* színpodhozatala stb. stb., — ezek a legfontosabb és legbehatóbban rajzolt képek, melyeket Hamerling nyújt. Nem az én bűnöm, ha a szíves olvasónak e jellemzésnél Barthelemynek *Voyage du jeune Anacharsis*a, mely, ha nem csalódom, 1789-ben jelent meg először, jut eszébe; — az *Aspasia* valóban ugyanazon kategoriába tartozik, csak hogy Hamerling e műben is élénk költő, szellemes férfiú, sokoldalú műveltségű philosoph, míg Barthelemy mindössze szorgalmas kivonatkozója az ókori forrásoknak. Azon kívül közel egy század múlt el a két mű megjelenése közt, — és mily század! Van-e tudomány, mely ezen idő alatt teljesen át nem alakult, szélesb látókörűvé, mélyebb felfogásúvá ne lett volna?

És leginkább áll ez az ó-classicai philológiáról, mely épen csak az utolsó tizedekben kezd a betűk és adatok tudományából az eszmék és az élet tudományává, szellemessé, tartalmassá, érdekessé lenni.

Hamerling *Aspasiaja* nem regény, mert nincs művészién kikerekített cselekvénye. A történetnek szabadabb, színgazdag leírásokkal és szellemes párbeszédekkel fűszerezett elbeszélése még nem regény. Mióta a történeti regény kulturtörténetivé vált — a történettudomány hasonló átalakulása volt ez irányban döntő befolyással reá, — azóta már több oly munka látott napvilágot, melyben a történeti anyagnak lehető hű feldolgozása, a kor adott viszonyainak pontos rajza egészen elnyelte a valódi költői elemeket. Tény az, hogy nagyobb történelmi műveltségünk minden tekintetben követelőbbekké tett s így sokkal pontosabb, részletesebb rajzát kívánjuk a lefolyt korszakoknak, mint apáink, kik még megelégedtek azzal, ha Scott Walter az épületek és ruházatok leírásában, valamint az életmódok és szokások rajzában némi ódonszerű képeket alakított. E régibb történeti regények épen oly kevésbé elégítenek ki bennünket, mint a régibb történettudományi munkák, melyek a dynastiák tetteinek és sorsának elbeszélése mellett egészen megfeleltek arról, hogy az emberek gondolkodásáról és életéről, külső és belső viszonyairól hű képet adjanak. Mi minden tekintetben követelőbbekké lettünk, mert jobban ismerjük a multat és a népek életének sokkal több nyilatkozata iránt érdeklődünk, mint apáink, kik egy kis ódonszerű házzal, vagy karddal kielégíthetők voltak. Ugy vagyunk e tekintetben, mint a színpadon a díszletekkel és a jelmezzel. Hol van az az idő, midőn Garrick frakkban játszhatta Hamletet, vagy melyben egy és ugyanazon függöny szolgált háttérül Romeo és Juliában épen úgy mint Hamletben vagy Coriolanban! Túlzás itt is, ott is lehetséges. A meiningeni herczeg színpadán az előadandó darab csak alkalom a történetileg hű és szépsézetileg kifogástalan díszletek és öltözetek feltüntetésére, — és némely kulturtörténeti regényben az emberek sorsának elbeszélése is csak fonal, mely a korrajzokat egymáshoz fűzi és — állítólag vagy látszólag — egy egészszé kapcsolja össze. Mert vajon igazán oly nagy különbség van-e pl. Bekker *Charikles* című jeles műve vagy Forbigernek *Hellas und Romja* és Ha-

merling *Aspasiaja* közt? Mondom, csak az író költői nagy tehetsége, mely a leírásokban és jellemzéseikben, csak többoldalú műveltsége, mely a párbeszédekben és a mű eszmei anyagában nyilvánul, helyezik emezt amazok fölé. A különbség valósággal csak mennyiségi, nem minőségi.

Hogy a történeti regény lehet művelődéstörténetivé, a nélkül, hogy a költészet körét elhagyja, vagy a regényhez kötendő igényeket ki ne elégítse, azt a legújabb kor több kitűnő műve bizonyítja. Csak egy párt említek: *Egy egyiptomi királyleány* Ebers Györgytől, *Ekkehard* Scheffel Viktortól, *Az ősök* (I Ingo és Ingraban. II. Az ökörszem fészke. III. A német ház testvérei) Freytag Gusztávtól; — a külföldi irodalmakból *Hypatia* Kingsleytól, *Pausanias* Bulwer Edwardtól, *Solambo* Flaubert Gusztávtól s a többi. E munkákból sokkal világosabb, elevenebb és teljesebb képét nyerjük a rajzolt koroknak, mit bármely történettudományi műből, de azért mégis regények s részben, pl. a Freytag vagy Kingsleyéi, igen kitűnő regények. Hamerling műve méltón sorakozik e művek mellé, a mi a kulturtörténelmi elemek értékét illeti. Több rajza valóban sikerült. Az Akropolison folyó építkezések, a nép gyűlése a Pnyx hegyén, az olympiai játékok, az Atridák sírboltjai Mykenaeában, a magánházak és templomok, Athéné városa és kikötői — mind épen oly hű mint eleven és nagyrészt költői leírások. Itt-ott azonban e tekintetben sem elégít ki teljesen költőnk, és helyenként azon érzés támad az olvasóban, mintha Lessing *Laocoonját* nem olvasnák oly szorgalommal és eredménnyel, mint az a költői gyakorlat szempontjából okvetlenül szükséges. Így pl. a panathenaei ünnepnek, főleg a nagy menetnek leírása igen elevenen emlékeztet azon régi leírásokra, melyek a leírandó tárgy részeit vagy tulajdonságait egymás mellé rakják, úgy hogy a dolog képe soha nem jöhet létre. Az ilyen szárazabb leírásokra tudományos lelkiismerete csalta a költőt; lehetőleg pontos és hű akart lenni, és költőietlen lett. Ugyanezen gyöngéjéből származik könyvének még egy sajátzerűsége, mely kétségtelenül igen kellemetlenül fog hatni minden olvasóra. Értem irányát. Freytag volt az első, ki *Az ősök* című nagy regényében a kulturtörténeti regény hűségét és pontosságát még avval is akarta emelni, hogy a stilst is lehetőleg ódotszerűvé tette. Freytag ez eljárása határozott roszalásra

talált és némelyek, pl. Lindau Pál, a legszemélyesebben tették gúny tárgyává. Hamerling nem okúlt elődje példáján, hanem még túltett rajta. *Aspasia*-jának irálya naiv, egyszerű, átlátszó akar lenni, pedig csak feszes, kifecszamított, természetellenes. A mondatok fejökre vannak állítva, az összefüggés gyermekenesen világosságba helyezve, az egész hang csinált, idegen. Műve e tekintetben teljesen azt a hatástgyakorolja az olvasóra, mint Platónak némely túlságosan hű fordításai. Szébb helyeken, az igaz, magával ragadja a költőt lelkesedése; de ekkor aztán kiesik egész művének hangjából.

Sokkal szerencsésebb Hamerling a vidék leírásában. Már Athénnek magának képe sok tekintetben igen szép; bár én azt merem állítani, hogy a ki térképet nem vesz elő s *azon* nem tájékoztatja magát, regényünk rajzából nem fogja a görög főváros képét nyerhetni. Legsikerültebb és valóban kitünő azonban Sophokles hazájának és házának, a kolonosi ligetnek leírása. Itt a költő nemcsak plasztikai, eleven képét adja a vidéknek, hanem egyszersmind a mélabús hangulat teljes varázsába meríti rajzát, úgy hogy az olvasó megelégedzik a világról és az emberekről; a részletek olvasásánál oly érzés fogja el, mintha a monda boldog szigetén volna, hová a világ zaja nem hatol. Gyönyörű Miletosnak s általában a kisázsiai partnak rajza is, melyet költőnk sokkal bujább színekkel és jóval elevenebb, plasztikaibb iránylyal fest, mint művének többi részleteit.

Említettük, hogy Hamerling már eleve, műve előszavában, védelmezi regényét a »tanító irány« vadja ellen. De e vád egészen alapos, és Hamerling e tekintetben egy költőre emlékeztet, kiről legkevésbé tenné fel az ember, hogy modern költőnek példánya lehetne. Értem Wielandot. Ki olvassa ma még a jó öreg Wielandnak — kinek csak *Oberonja* élte túl szerzőjét — regényeit? *Agathon*, *Aristipp*, *Agathodämon*, *Peregrinus Proteus* stb. — a nagy közönség neveiket sem ismeri! Wieland e regényeinek színhelye a régi Hellas, — de milyen Hellas! A ki kézzelfoghatólag meg akar győződni arról, hogy mi alig egy század lefolyása alatt mennyit tanultunk az ókor ismerete terén, az olvassa el e regények valamelyikét. Ezekben sem az ókor világnézete, sem a hellén élet külső jelenségei nincsenek, de még megközelítő hűséggel sem rajzolva, — tizenhatszázadik századbéli emberek

(illetőleg francziák), kik Voltairt és korának irodalmát szorgalmasan olvasták és egészen tele vannak az encyclopaedisták világnézetével, lépnek fel e regényekben, mint Sokrates, Alcibiades, Aristipp stb., legföljebb külsőleg egy kissé dekorálva az ókori élet értelmében. De Wieland nem is czélozta azt, mit ma a történeti regény el akar érni; — a mai történeti regény álláspontját, feladatát, eszközeit nem is ismerte még az ő kora; — fő czélja oktatás, tanítás volt; sajátos eszméit akarta képviseltetni, győzelemre segíteni, — s erre használta — mint egy századdal előbb előzői a pásztori regényt, — úgy ő a hellén, illetőleg antik regény alakját. Innen az a könnyelműség és felületesség, melylyel a költő — ki pedig az ókort kitünően ismerte, — anachronistikus hibákat követ el, gyakran a legvonzóbb és legérdekesebb dolgok leírásán csak úgy átsuhan; — innen azután a reflexiók ama határtalan özöne, az a kényelmes, csak a józan észnek szegényes alapjára fektetett philosophálás, azok a végtelen és sokszor igen vizenyős dialogusok, melyek a modern ember türelmét veszedelmes próbára teszik. Regényei e tekintetben megfeleltek koruknak, mely a francia és angol népszerű életbölcselet épen a regény alakjában szerette leginkább. Egészen másképen vagyunk ma, — és sajátos: Hamerling regényében feltűnő nagy helyet foglal el a philosophálás, a dolgoknak theoretikus, értekező tárgyalása, mint akár Wieland regényeiben. Nincs tárgy, melyről ne elmélkednének, nincs problema, melynek megoldását meg ne kísérlenék, — és mily behatóan, mily professorosan, mily végtelen hosszadalmasággal és alapossággal! Nem tagadom, hogy e beszélgetések igen gazdagok szellemes és érdekes megjegyzésekben, hogy a költő nem egy dolgot vagy kérdést egészen új és többnyire igen érdekes oldalról tekint, — de a tanító hang félreismerhetetlen és a tanító cél kétségbevonhatatlan. Regényben sem az, sem ez nincsen helyén, annál kevésbbé, mert az olvasó észreveszi a költő szándékát, a mi Goethe helyes megjegyzése szerint elkedvetlenítőleg hat.

De Hamerling regénye a szereplők jellemzése tekintetében sem kielégítő. Legkevésbbé sikerült az összes szereplők közül Perikles, a kit a költő mindig isteni nagy férfúnak nevez, kiről látjuk és halljuk, hogy ura nemcsak Athenének, hanem egész Görögországnak, — a nélkül, hogy megérthet-

nők, hogy e hatalom, e nagyság min alapszik. A híres államférfiu e műben kétségtelenül csekélyebbnek tetszik, mint a milyennek a történelemből, pl. Thucydidesből ismerjük, pedig milyen könnyen rajzolhatja a költő nagyobbaknak, érdekeseknek hőseit, mint a történetíró, kit a források minden oldalról megszorítanak. Különösen veszít pedig Hamerling Periklese, a regény hőse, Aspasia, mellett. Hiszen tulajdonképen — így tünteti fel a költő az állapotokat — Aspasia az úr Hellasban, nem Perikles és azon világraható, halhatatlan eszmék, melyeket a történelem az olymposi férfiú nevéhez fűz, nem tőle, hanem Aspasiától származnak. Hamerling nem vette észre, hogy minden jelesség, melyet Aspasia szép fejére rak, emeli a miletosi csodás nő alakját, és végre is oly alapra helyezi azt, hogy mellette még egy Perikles is kisszerűnek tűnik fel. Aspasia igen szépen van jellemezve, testileg, mint szellemileg. Ő a szabad szerelem, a nő méltóságának képviselője, szóvivője az önző férfiak és a korlátolt eszű asszonyokkal szemben. Periklest híven szereti és követi, a hová a sors viszi. Férfjének boldogsága, dicsősége életének és gondolkodásának középpontja. Csak egy vonás kellemetlen hatású ez áldott nőben: hogy mindenbe beleszól, hogy mindenről értekezik, behatóan, alaposan, bőven és hogy mindig okosabb, mint a legokosabb férfiak. A dráma feladatát jobban érti, mint Sophokles, az Akropolis építkezéseiről helyesebb fogalmi vannak, mint Euripidesnek, az élet bölceletét, az ember hivatását mélyebben fogja fel mint Sokrates. Mire való az ilyen túlzás, mely a szeretetre méltó nőt igaztalan, túlságáztott alakká teszi? Ilyen ellenszenves vonás továbbá, hogy Aspasia — e tekintetben már a rossz értelemben vett emancipáltság valóságos képviselője — férfiruhában jár Periklissel, sőt még a nagy államférfiu házába is elmegy, hol'annak nejével Telesippével igen kellemetlen ellentétbe lép. A költő az utóbbi jelenetben alkalmat nyer ugyan a szabadon gondolkodó s érző nőt ellentétbe állítani a korlátolt férjes asszonnyal, ki nem törődik ura szívével, a míg az házában egyeduralkodónak ismeri el törvényes nejét, — de nem érhetne volna el a költő e célját más úton is, mint e jelenettel, melyben minden olvasónak igaz érzése — Telesippe összes kellemetlen oldalai és korlátolt nézetei daczára — Aspasia ellen fordúl?

A többi személyek érdekesen vannak jellemezve, a nélkül, hogy mindegyikük teljes plasticitásban lépne elé. Sophocles, Euripides, Anaxagoras, Phidias, Alcibiades és számos más, több-kevesebb értelemben történeti személyiségek, kisebb nagyobb elevenséggel csoportosúlnak a két főalak köré. Legszébb Sophocles személyiségének, életének és házának rajza, — a legköltőibb idyll, melyet képzelhetni.

A ki nem regényt akar olvasni, ha e köteteket kezébe veszi, az sok élvezettest és igen sok tanulságost talál bennök. Sokoldalúlag művelt férfiú, ki az ókor történelmében és műveltségében teljesen otthonos, — hívatott költő, ki főleg a megjelenítés nehéz mesterségéhez ért és elevenítő rajzában visszavarázsol a világ legműveltebb népének legszebb korába, gondolkodó, modern tudós vezeti az olvasót körül Görögországban és ismerteti meg őt az ó-világ sajátosságaival. Phidias épületei és szobrai környeznek bennünket, Sokkoclesnek édes és Euripidesnek szellemes múzsája szólalnak meg. Anaxagoras és Sokrates az élet és az ember problémáira fordítják figyelmünket, — és pillantásunk az Akropolis magasságáról feltekint az Athéné Promachoszhoz, mely Athen szellemének képviselője, — és lenéz a virágzó városra, a minden szép iránt fogékony népre, a hajókkal telt tengerre, melyet mindenünnen illatos szigetek környeznek. Szép ez a világ, szebbet, sőt még másodikat sem élt meg az emberiség azóta; — varázsa eltölti Hamerling művét is, mely ugyan hiányokban gazdag, gyöngé regény, de minden lapján tanulságot tesz szerzője kiváló szelleméről és szívérol, melytől még sok szépet várhatni.

HEINRICH GUSZTÁV.

A RENAISSANCE HAZÁNKBAN.

Napjainkban nem csak a monumentális építészetben, hanem a műipar különféle célú műtárgyainál is egy oly műirány fokozatos fejlődése vehető észre, mely nem csak kiváló szépsége, életrevalósága s czélszerűsége, hanem határozott stílje által is mintegy folytatása azon műízlésnek, mely a XVI. század elején Olaszországban kezdődött s későbbben Európa egyéb

országában is elterjedvén, egészen a XVII. század közepéig csodás szépségű műemlékeket alkotva, oly nagyban virágzott. Ez a műírány a műtörténelemben általánosan renaissance-stil elnevezése alatt fordul elő, s míg a külföldön e stílról már egész irodalom fejlődött ki, addig hazánkban — őszintén szólva — még nem igen ismerjük, s ennek következtében nagy fontossága mellett sem méltányoljuk — érdeme szerint.

Nem lehet szándékom jelenleg a renaissance hazánkbeli fejlődésének történetét megismertetni, mert adataink hiányában ilyen munka megírására jelenleg nem is gondolhatunk; czélom egyedül az, hogy e folyóirat tisztelt olvasóival a renaissance-stilt, különös tekintettel hazánkra, legalább általánosságban s egy pár fővonásban megismertessem.

A középkorban dívó gót, vagy helyesebben csúcsíves-stílen — Spitzbogen-stil — kifejlett szépsége, kitünő constructív természete, s fölfelé törekvő, nyúlánk, nemes, — az anyagot mintegy legyőző, s átszellemült arányai mellett is a komolyság s rejtélyes zárkozottság bizonyos jelleme uralkodik. E tulajdonságainál fogva monumentális egyházaknál igen czélszerűen alkalmaztatott, s most is helyén van alkalmazása dómjainknál; de tekintve azon körülményt, hogy a világi vagy polgári építészet emlékeinél — lakházaknál — a komor gót stil már természeténél fogva nem alkalmazható: igen természetesnek találjuk, hogy az élénk s vidor jellemű renaissance-stil inkább vétetett igénybe.

Bár hazánkban a világi renaissance építmények aránylag csekélyebb számmal vannak, mint külföldön, mind az által a még reánk maradt építményeinken, s különösen műkincseinken nem csak e stil szépsége s helyes alkalmazása, hanem annak bizonyos nemzeti jelleme is tanulmányozható.

A gót stil a XV-dik század végén a diszítvány jellegének fokozatos elkorcsosodása, túlhalmozottsága s különös naturalistikus felfogása miatt már nem igen illett a chablon-szerű, s akkoriban szépnek vélt — túlságos magas s karsú arányai miatt bizonyos kiaszottságra matató gót architectura szűk keretébe. A gót stil már túlélte magát akkor, de az új műírány meg nem verhetett gyökeret a művészetben. Ez a kapkodás s határozatlanság a XV-dik század utolsó évtizedében a művészetet általánosan jellemzi.

Hazánkban különösen dicső emlékezetű királyunk

Mátyás által behívott olasz mesterek és művészek ültették át a renaissancet Olaszországból. A renaissance tehát, a mint látjuk, hazánkban régibb mint Olaszországot kivéve, bárhol másutt. Beatrix, Mátyás király neje udvarával ez új műirányt behozva, itt nemsokára az építészet és művészet minden ágában nagy mértékben kezdett elterjedni akkor, midőn még Németországban a renaissance teljesen ismeretlen volt. — Henszlmann Imre tudósunk állítása szerint Mátyás Visegrádon többet épített e stilben, sőt az úgynevezett fellegrvár Mátyásféle pavillonában, a többiekhez képest roppant nagy ablaknyílások már nem csúcsívesek — gótszerűek — hanem határozott renaissance műzslésben vannak alakítva.

Igaz ugyan, hogy különösen hazánkban ez a magyar művelődési viszonyokra minden esetre nagy befolyású művészeti tevékenység a gyakori belviszályok, sőt, hosszabb ideig tartó háborúk, különösen az oly szerencsétlen kimenetelű mohácsi vészre következett felbomlás által gyakran félbeszakított, sőt bizonyos ideig egészen meg is szűnt, mindamellet bár csekély számú, de még eredeti alakban reánk maradt műemlékeink s műkinceseinkről, különösen azoknak mind technikai, mind pedig művészeti kiviteléből következve, állíthatjuk, hogy mind ama közbejött akadályok mellett is hazánkban a művészet s műipar fejlődése bár lassabban haladt, mint külföldön, de az európai művészetet, mindig nyomról-nyomra követte s azzal csaknem lépést tartott.

Ez azon körülménynek tulajdonítható, hogy a különféle országok mesterei és művészei a közlekedési viszonyok nehézsége mellett is az akkoriban nagyban divó vándorlás által egymással gyakran érintkeztek s a művészet és műipar terén tett tapasztalataikat kölcsönösen kicserélték, s ez által egy-egy fölvelt műirány elterjedését nagyban elősegítették.

A hazai művészet s a külföldi műfejlődés ily szoros viszonyánál fogva, ha művészetünk s műiparunk minőségét, s akkori kulturai viszonyainkat meg akarjuk ismerni, s ezt a műtevékenységet teljes mértékben méltányolni: nem elégséges csak a hazai műemlékeink ismerete, hanem össze kell hozni a hasonló külföldi műemlékekkel is hasonlítani.

Olaszországban, a művészet ez igazi hazájában, a renaissance műirány már a XV-dik század kezdetén teljesen ki volt fejlődve. A cinque cento nagy mesterei s művészei

a nem csekély számban fenmaradt római és görög műemlékeket tanulmányozva, egy oly stil létrejöttén működtek, mely a görög classikus stil merevségét, hidegségét, s kimértséget épen úgy, mint a római stilnek túlhalmozott díszítőményei által hatást vadászó, mindent dominálni akaró, néha pöffeszkedő jellegét szerencsésen kikerülje. Azon egyszerű, nemes, s meleg műérzelemtől saturált stil fejlődött ki e két műirány vegyületéből, mely *olasz renaissance* elnevezés alatt ismeretes. — Ezen új stil architektúrájában ügyesen alkalmazva találjuk a görögök classikus szépségű pilaszterjét a római stilt jellemző merész ivezettal összhangzásban összekötve. E két, kiváló, és constructiv elemnek összhangzatos összetétele, a renaissance egyik kitünő és főérdeme.

Hogy pedig a renaissance stil épen Olaszországban kezdődött s fejlődött ki annyira, azt könnyen megérthetjük, ha tekintetbe vesszük a körülményeket. Az enyhe égajl, a római colossalis s példányszerű műemlékek folytonos szemlélése, az olasz nép jelleme s a szép iránti különös fogékonysága, élénk képzelme, továbbá a bőségesen kínalkozó kitünő építő anyag, a könnyen idomítható márvány mindenféle színezetű neme, nagyban elősegíték a renaissance stil fejlődését, s pedig a művészet oly magas fokára, melyet a mai renaissance még távolról sem közelített meg.

Olaszországban a renaissance stil, a mint kifejlődött, oly erős gyökeret vert, s annyira összeolvadt a nemzet izlésével, hogy a kissé merev, éjszaki jellemű s komor gót stil e sajátosságainál fogva soha sem fejlődhetett ki az olasz földön úgy, mint Német- s Franciaországban, s ha alkalmazták is, mint például éjszaki Olaszországban, ott is soha tiszta és constructiv alakban, hanem mindig más stil elemeivel vegyítve. — Így a velencei San Marco basilikáján byzanti, a dogék s egyéb velencei patriciusok palotáin pedig más elemekkel vegyítve — palazzo ca d'Oro — s különösen a Canalgrande palotáin.

E tekintetben még legtisztábban fordul elő a gót stil a milanói dómon — Cattedrale Mariae Nascenti — alkalmazva, de itt is már oly renaissance elemeket találunk, hogy a gót stil, a háromezred gót tornyocska alkalmazása mellett sem emelkedhetik teljesen érvényre.

Olaszországot nevezhetjük tehát a renaissance stil bölcsőjének, a hol ez a stil a legnagyobb tökélyre fejlődött, s

ebben a stilben épültek a világ legnagyobb dómjai és palotái.

Az olasz renaissance stil főjellege: a görög és római klasszikus architecturának összhangzatos alkalmazásában, finom párkányzatú tagozataiban, különösen a díszítménynek fölötte hajlékony, elegáns s könnyűded motivumaiban, s naturalistikus felfogású ugyan, de szorosan stilizált ornament részleteiben nyilvánul.

Természetes, hogy ily kitünő tulajdonai s könnyen alkalmazható volta mellett a renaissance stil a szomszédos országok művészetére nem maradhatott minden befolyás nélkül, hanem, a mint láttuk, először hazánkban valamint később pedig Német-, Franciaországban, s Európa többi országaiban is elterjedt, mindenütt más meg más elemeket vevén föl magában.

Valóban hazánk büszke lehet arra, hogy a renaissance Olaszország után leelőször nálunk fordul elő. Hogy azonban a renaissance stil korai átültetése daczára sem fejlődött ki nálunk oly határozott nemzeti jellemmel mint pl. Német- és Franciaországban: e körülmény — a mint említém — a XVI-dik század dúló csatáiban s egyéb a művészet fejlődésére nem igen kedvező társadalmi viszonyainkban leli magyarázatát.

Mind azon által renaissance stilünk némi nemzeti jellemű motivumokat mégis bír felmutatni, a mint későbbben látni fogjuk.

A mi a renaissancenak Németországban elterjedését illeti, tudjuk, hogy már Dürer Albert a XVI-dik század első évtizedében Olaszországban megfordulván, a renaissance stil elemeivel s classicus műirányával korán megismerkedett, s ez olasz stil (*Die wälsche Kunst*) befolyását későbbi fametszetein már észrevehetni, oly átmenettel azonban, hogy még a hagyományos gót architectura felhasználásával már az olasz renaissance stil díszítményeit alkalmazá. — Itt tehát az ornament már az új műirányt követi, míg ellenben más helyen, Nürnbergben a landaui zárdában lévő, s szintén Dürer által tervezett oltáron az architectura jonizáló oszlopai-
val s beosztásával már határozott renaissance ízlésű, az ornamentatio ellenben még a gót stil hanyatlási korszakából való. Dürernek e tervrajza (1508-ból) Aumale herczeg gyűjtemé-

nyében eredetiben még ma is meg van, s a *Denon's Monuments*, és a *Gazette des beaux Art* című folyóiratokban közöltetett is.

Az úgynevezett német renaissance stilt a formák s diszítványok bizonyos vaskossága s tömörsége jellemzi, mely sajátága azonban nem minden ízlés nélküli; továbbá a német renaissance architectura — legalább kezdetben — nem bírja felmutatni azon helyes, constructiv beosztást, és az olasz stil jellemzésénél föntebb említett finom tagozatokat és profilt; bár a diszítványi motivumok alkalmazásában sokkal constructivebb concepiójú, mint az olasz renaissance.

A mi pedig a francia renaissancet illeti, az kezdetben feltűnő ridegsége, későbbben pedig a szép iránti érzést kellemtelenül sértő, pompázó s hatást kereső részletei által tűnik fel; mely műirány későbbben, nevezetesen a XVIII-dik század elején az ismert rococco, ízléstelen zavart s minden szerkezetet megvető formákban olvadt fel.

Ez azonban nem csak a renaissance, hanem általában véve minden stilnek sajátágos tulajdona, hogy minden országban, a viszonyokhoz s az ott dívó műízléshez képest, más meg más elemeket vesz föl.

Hazánkban az oly korán beszivárgott renaissance stil tanulmányozására s megismerésére vajmi kevés műemlékünk kínálkozik. Hogy a Mátyás király által nagyobbított budai palota, valamint a visegrádi fellegrvár milyen kinézésű volt, azt csekély számú töredékek, s az egykorú leírások alapján csak gyaníthatjuk.

Későbbben, nevezetesen a XVI. és XVII-dik században épült építményeink már kielégítőbb számmal találhatók, így ezek közt a legelső s e tekintetben nemcsak hazánkban, de a külföldön is unicumnak nevezhető az 1506-ban épült, bártfai városháza, melyen az olasz renaissance stil elemeit, nagy változatosságban s kitűnő szépségben találjuk alkalmazva.

E tekintetben különösen Bártfa, Eperjes, Kassa, Lőcse, Késmárk, Besztercebánya és Körmöcz városaink több renaissance stilű palotaszerű magán házakkal dicsekedhetnek.

Ez építmények különös alakú csúcsfalai (Eperjes) díszes portáléi s vasból kovácsolt rácsozatai a renaissance stil valamint akkori kézműiparunk szép fejlettségéről tesznek tanúságot. — Továbbá az eperjesi, késmárki és lőcsei templo-

mokban lévő intarsiák szépségre s kivitelre nézve vetekednek a velencei s florenzei fa-rakművekkel. Kőrmöczi, lőcsei és bártfai renaissance stílú vasrácsozataink annyira példányszerűek, hogy azok rajzait a külföld egyik elterjedtebb s e nemben legjelesebb folyóirata — a Stuttgartban megjelenő *Gewerbehalle* — német, francia és angol kiadásában közlésre méltónak találja.

A mi pedig renaissance architecturánkat illeti, a sáros-és szepesmegyei régi házakon s a templomok tornyain a renaissance stíl oly formáival találkozunk, melyek bizton nevezhetők *magyar renaissancenek*.

Míg a német renaissance a házak csúcsfalait fokozatosan pyramis-alakra idomítja, addig hazánkban a házak architekturszerű vízszintes párkányzatú főfalban végződnek, s azon kívül vak oszlopos colonadok (Blenden) által képezett félköríves fülkékben, még jelenleg is kivehető — a la sgraffeto — magyar nemzeti ruha szabású alakok, a sárosmegyei fritsi kastélyon láthatók.

De kivált az ornamentatio az, a mely határozott magyar jellegű. Így — a magyar nép ruházatján és ládáin mai napig alkalmazott tulipánok, szegfűk, s rózsavirágok stylizált motívumai oly sajátoságos jellemet kölcsönöznek a renaissancenek, mely másutt nem található.

Sajnos, hogy a történelem nem jegyzé föl ama művészeink és építészeink nevét, kik közmívelődési viszonyainkra oly nagy befolyást gyakoroltak. Hiába is keresnök ott még most azokat, mert történelmünk csak a királyok viselt dolgairól s háborúkról emlékezik meg.

S így az is a jövőnek, midőn régi művészetünk becsét megismerni, s méltányolni fogja a tanultabb nemzedék, lesz feladata, hogy a még meglevő építmények felirataiból, a város-házak és családok levéltáraiból felkutassa azon magyar művészek s építészek neveit, kik oly nagyszerű s utánzásra méltó műveket teremtettek.

De nemcsak a monumentalis építészetben, hanem a kisebb művészetekben, s a műiparban is birunk felmutatni valódi remekműveket; így a könyvkötés, ötvösség, érczöntés, továbbá a műkovácsok, a műasztalosok s a szövés művészete nálunk ép oly mértékben ki volt fejlődve a XVI-dik században, mint külföldön.

Igy például csak azon hazai szövött kelméket, s hímzéseket említem meg, melyeket részint muzemumainkban, részint pedig egyházainkban még megőrizve találunk, továbbá különösen református templomainkban s czéheink ládáiban találhatunk még oly díszes s szép renaissance stílú serlegeket, kupákat, billikomokat, s tálakat, melyek mind a magyar renaissance díszes s keresetlen formáit tartották fenn s a legszébb ornamentatíóval dicsekedhetnek.

Sajnos, hogy nálunk a renaissance iránt sokan még még mindig bizonyos elfogultsággal s ellenszenvvel viseltetnek, s a mi nem antik vagy gót, azt nem is méltatják figyelmökre, mivel ez a szakma, szerintök, a mű-régiségtan — Kunstarchaeologie — keretén már kívül esik.

Külföldön megértették az új kor intó szavát, s elismervén a renaissance óriási mértékben haladó fejlődését s általános alkalmazását: az emberiség szellemi fejlődésére oly nagy befolyású XVI-dik századbeli renaissance stil már általánosan alkalmaztatik nemcsak a monumentalis építészetben, hanem a műiparban is, s hogy mily tiszteletben részesül a renaissance a külföldön, arról legfényesebb tanúbizonyságot tesz az utóbbi, bécsi világtárlat.

Nézeteim helyességének bebizonyítására legyen szabad egy kiváló műbirálónk véleményét ide igtatnom:

„A modern ember világnézete, culturája, azon alapokon nyugszik, melyeket az olasz renaissance és a reformatio megvetettek; az utóbbi csak következménye volt amannak. Az olasz renaissance törte szét a középkor bilincseit, egyedül az óvta meg az akkori nemzedékben az idealismust; a művészetben a szép iránti érzék emelkedik uralomra, s csak is a művészet az, mely tökélyre törekszik. A XV-dik század művészete Olaszországban az egyéni élet ábrázolását, a dolgok teljes valóságának föltüntetését tűzte ki czélul, mert képes volt a valóságban fölismerni a szépet, és mert csak a szépet találta méltónak a reproducálásra. Szakított a régi hagyomány-nyal és ebből áll világtörténeti jelentősége.“

Németországban különösen a XVI-dik században a classicai tudomány és művészet legyözve a középkor előítéleteit, szabadon és nagy arányban kezdett fejlődni; felhagytak az avult és stereotyp késő-középkori formákkal, friss szellemű s a mint láttuk, mindenütt nemzeti irányú tevékeny-

ség fejlődött, mely a művészet s műipar mindennemű alkotását áthatá. Boldog idő volt az a művészetre nézve, midőn egy akkori német művész így nyilatkozik:

Die Künste und Wissenschaften blühen,
Es ist eine wahre Lust zu leben.

S hogy e korszak mily befolyással volt hazánkra nézve, azt akkori műemlékeinken s múkincseinken láthatjuk.

Legutóbbi időben, különösen olaszországi útazásom óta — mely alkalommal tüzetesebben megismertedtem az olasz renaissance stíllal — kiváló előszeretettel foglalkozom a magyar renaissance műremekek felkutatásával, tanulmányozásával s azok lerajzolásával, s már e tekintetben meglehetősen számú fölvételem is van, s szándékom legközelebbi alkalommal e nembeli múkincseinket nemcsak hazai közönségünkkel, hanem a külfölddel is megismertetni, s a közfigyelmet kiváló múkincseinkre fordítani. Remélem, sikerül majd bebizonyítanom, hogy a magyarnak is volt művészete s műipara.

MYSKOVSZKY VIKTOR.

É R T E S I T Ó.

The life and growth of language. By William Dwight Whitney. (The international scientific series, vol. XVI.) London, 1875. 326 l. 5 sh.

Leben und Wachstum der Sprache. Von W. D. Whitney, übersetzt von Aug. Leskien, a. o. Prof. in Leipzig. (Internat. Wissenschaftl. Bibliothek, Bd. XX.) Leipzig, 1876. 350 l. 5 m.

Az amerikai tudós, kinek legújabb műve eredetiben és német fordításban előttünk fekszik, másodízben dolgozta most fel a nyelv eredetére és fejlődésére, a nyelvek csoportosítására és rokonsági viszonyaira vonatkozó nézeteit. Ez a munka is, mint hasontartalmú és hasonrangú első műve^{*)}, a nagy

*) *Language and the study of language*, New-York and London, 1867. — Németül: *Die Sprach-Wissenschaft. W. D. Whitney's Vorlesungen über die Prinzipien der vergleichenden Sprachforschung*, bearbeitet u. erweitert von Dr. Jul. Jolly, München, 1874.

közönséghez fordul, — a szakemberek körén kívül is akar érdekeltséget ébreszteni és ismereteket terjeszteni a XIX. század egyik legifjabb, de egyszersmind legvonzóbb és legfontosabb tudománya terén. Whitney könyve tehát ugyanazon czélt tűzte ki, mint Müller Miksának, a híres oxfordi tanárnak hasonló irányú és tárgyú, magyarra is kitünően lefordított előadásai. De bár a két jeles tudós czélja és általában eljárása is azonos, mégis nagy a különbség kettőjük közt, még pedig mind a feldolgozás módját, mind a feldolgozott anyagot magát tekintve.

A mi az első pontot illeti, Wh. mindenekelőtt sokkal teljesebb, sokkal rendszeresebb és összefüggőbb, mint M. M., ki mindössze csak kevés kérdést ölel fel és távol sem nyújt teljesen tájékoztató áttekintést. Ezt legjobban mutatja Wh. tárgyalásának rövid áttekintése. A szerző mindenek előtt a nyelvtudomány feladatát írja körül (1. fejj.) s aztán azonnal fölveti azon kérdést, hogy az egyes ember miképen jut a nyelvhez? Az ember megtanúlja a nyelvet oly formán, hogy a népénél évezredek folyamában képezett kifejezéseket, melyek a fogalmakat s azoknak viszonyait jelölik, emlékezetébe fölveszi, a nélkül hogy e kifejezések eredetével törődne, vagy kérdezné, hogy van-e összefüggés a fogalom és annak jele, a szó, közt? Wh. természetesen kimutatja, hogy ilyen összefüggésről szó sem lehet (2. fejj.) De ha a fiatalok úgy átvinnék a nyelvet, a mint azt az öregek beszélték, nem változhatnék a nyelv, s mi fel nem foghatnók azon roppant átalakulásokat, melyeken az egyes nyelvek átmennek. Wh. a következő öt fejezetben (3—7) azon erőket tárgyalja, melyek a nyelvre hatnak s nem hogy eredetiségében meghagynák, hanem folytonos és szakadatlan változásokat hoznak létre annak külső és belső organismusában. Mert változik a szónak (külső) alakja: a hangok, szótagok, ragok és gyökök; de változik az egyes szónak és egész kifejezéseknek értelme is; egyes szók és alakok kivesznek, új szók és alakok jönnek létre. Az értelem változásainak behatóbb tárgyalása s általában kiemelése Wh. könyveinek egyik legnagyobb érdeme. A 8. és 9. fejezetekben főleg azon kérdést tárgyalja szerzőnk, hogy a szó hangelemei mily viszonyban állnak annak értelméhez, azaz: miért használják valamely fogalom megjelölésére éppen ezt a szót és miért nem mást? Itt a dialektusokról

is szól Wh. s megtámadja azon, főleg Renan E. és Müller M. által hirdetett theoriát, mely szerint a dialektusok megelőzték volna a nyelvet. Wh. kimutatja, hogy a nyelv történeti fejlődésének figyelmes tanulmánya csak az ellenkező felfogást igazolja. E fejezetek befejezik az általános elmékedéseket s egyszersmind átmenetet képeznek a munkának második főrészéhez, mely az egyes nyelvekkel foglalkozik. A 10. fejezetben tárgyalja Wh. az indogerman (vagy a mint ő szereti nevezni: indo-európai) nyelvcsaládot, annak eredetét és egyes tagjait. Ő is hangsúlyozza e nyelvcsaládnak nagy jelentőségét, főleg tudományos szempontból; de egyszersmind kiemeli, hogy az indogerman nyelvek terén is sokat másképen és jobban fogunk felfogni és megérteni, ha a kevésbé kifejlődött vagy egészen más alkotású nyelveket jobban tanulmányozzuk. Wh. e fejezetben az indogermánok őshazájának vitás kérdését is érinti, de el nem döntött problémának tekinti. Ő maga Ázsiát tartja ez őshazának; — tudvalevőleg főleg Benfey kardoskodik az indogermanok európai eredete mellett. A 11. fejezet tárgyalja — az indogerman nyelvek terén — a nyelv anyaga s alakja közti különbséget. Wh. itt szépen kifejti, hogy a fogalmak megszámlálhatatlan viszonyaival szemben a nyelv eszközei szegényesek és elégtelenek, és hogy theoriában igen. de az élő nyelvben nem lehet az alaki s anyagi elemet mindig teljes pontossággal megkülönböztetni. Azután átmegy (12. fejj.) a nem indogerman nyelvekre és nyelvcsaládokra. Itt főleg az amerikai nyelvek jellemzése igen becses. Az indogerman és sémi, valamint ez utóbbiaknak és az egyiptomi nyelveknek rokonságát nem tekinti bebizonyítottnak. Az utolsó fejezetekben (13—15.) visszatér Wh. az általános kérdésekre, melyekből kiindult. Ismét felveti, de szélesb alapon és mélyebb értelemben e kérdést: Honnan vesszük a nyelvet? A nyelv szerinte emberi találmány, mely természeti és érzési hangokból s hangutánzó nyilatkozatokból származik. A nyelvtudomány azért történeti és nem természettudomány.

Ime, ez a munka gondolatmenete. Kétségtelen, hogy Wh. műve sokkal több anyagot karol föl, mint Mülleré, hogy összefüggőbb minden pédanteria nélkül, és hogy kikerekítettebb és áttekinthetőbb, a nélkül, hogy száraz tankönyv volna. Ezek Wh. könyvének első pillanatra is szembeötlő előnyei. De az ellentét a két jeles tudós közt mélyebben fekszik.

Müller szellemes férfiú; szereti az analogiákat, még pedig nemcsak felvilágosító és rhetorikai, hanem bizonyító, tehát logikai eszközökül; nem riad vissza paradox állításoktól, be nem bizonyítható ötletektől; előadásának behízelt modorát nem egyszer arra használja fel, hogy el nem döntött dolgokat, igen kétes problémákat saját íze szerint megoldva tudományos tények gyanánt közölje az olvasóval, kinek természetesen esze ágában sincs, hogy a kedves előadó szavának komolyságában vagy alaposságában kételkedjék; széles látköre egymástól igen messze fekvő dolgokat is átkarol, s alapos philosophiai műveltsége nézpontokat és kategóriákat talál minden problema számára; ő különben nem barátja az el nem döntött kérdéseknek és a kellőleg föl nem ismert tárgyaknak; innen van, hogy M. ott is ad megoldást, hol a tudomány ilyet még alig sejt, és oly nyelveket is bizonyos osztályokba helyez, melyeket kellően még nem ismerünk. Legjobban jellemzi Müller eljárását a nyelvtudomány osztályozása a természettudományok sorába és a „turáni“ nyelvek szörnycsaládjá, melyet Hunfalvy Pál ismételve helytelennek mutatott ki. Egészen más alkatú az előttünk fekvő könyvek szerzője. Whitney épen nem szellemes, legalább nem a szó szokásos értelmében; nála a „józan ész“, főleg e terminus angol értelmében, az uralkodó vonás; minden definitiót, minden osztályozást tizszer megfontol, mielőtt kimondja vagy felállítja, s akkor is oly skepsissel tölti el az olvasót, mely a „jurare in verba magistri“ kényelmes eljárását fölötte megnehezíti. Müller műveltebb, vonzóbb, mert gondolkodásra ébresztő hatású, de kezdőnek, könnyelműbb tárgyalásánál fogva, veszedelmesebb; Whitney korlátoltabb, szárazabb, de megbízhatóbb s így kezdőnek sokkal ajánlhatóbb. Az amerikai tudósnak főleg philosophiai műveltsége igen csekély, — s így igen gyöngék mind azon fejezetek, melyek philosophiai, nevezetesen lélektani alapokon nyugvó kérdéseket tárgyalnak, milyen különösen a nyelv eredetéről szóló fejezet, mely kézzel foghatóan mutatja, hogy a józan ész mégis igen kis úr, hol mélyebb problémák megoldásáról van szó. Wh. itt valóban megfoghatatlanul kezdetleges és naiv. Ez baj, — de kisebb baj, mint Müller szellemes vérmessége és helyenként mystikus ömlengése, mely első pillanatra mindent megold, de közelebről tekintve csak szép szót ad, hol az olvasó kétségtelen

érveket és valódi tényeket kíván. Müller könyvének magyarra fordítása valóságos érdeme akademiánknak; tetőzze ez érdemét még avval, hogy Whitney e könyvét is ültesse át irodalmunkba! . . .

Whitney az oxfordi tanárnak nemcsak utódja és az anyag feldolgozását és a tárgyalás módját tekintve, tanítványa, hanem egyszersmind versenytársa. Innen azon határozott hang, mely helyenként az amerikai nyelvész előadását oly sajtátszerűen jellemzi. Így már a hol a nyelvtudomány módszeréről beszél, tulajdonképen Müllert érti, a nélkül, hogy megnevezné. Minden nyelvtudomány alapja, így következtet igen helyesen Wh., az etymologia, mely az egyes szók és szóelemek történetét kutatja és tárgyalja. A szóktól emelkedik a tudomány szóosztályokhoz, beszédrészekhez, egész nyelvekhez. Az egész kutatás eredménye az etymológiai alap biztosságától s értékétől függ; és ha a mai tudományt, virágzó és vívmányokban gazdag állapotában, összevetjük a tévedésekben bővelkedő és tapogatva működő régibb lingvistikával, azt találjuk, hogy az etymológiai módszer tökélesbülése a főjellemvonása a mai tudománynak. Míg a régibb tudomány naiv könnyelműséggel hasonlítgatott össze mindent, a mi útjába került, a mai tudomány ez irányban két fő elvet tart szem előtt: először: hogy a hasonlításnak a nyelvek genetikai összefüggésének elismert határait figyelembe kell venni; és másodsor előfeltétel, hogy a kutató az összehasonlított nyelvekben egyforma alapossággal bírja az anyagot. Azért nagybecsűek ugyan azon hasonlítások is, melyek, kellő tudománnyal és módszerrel, nem-rokon nyelvekre terjednek ki, mert az analog esetek és viszonyok egybevetése felvilágosítja a kérdéses problémákat; de a kutatónak kellő óvatossággal kell eljárnia és főleg attól tartózkodnia, hogy a szükséges anyag teljes ismerete híjában, elszórt tüneményekből vagy épen kellőleg föl nem derített esetekből messzeható következtetéseket vonjon.

Míg az ellentét a két tudós közt az idézett helyen csak czélzás alakjában tűnik elő, addig teljes határozottsággal lép előtérbe, hol Whitney azon kérdéshez jut: vajon, mely tudományok sorába tartozik a nyelvészet, azaz: természet vagy történeti tudomány-e az? Hogy e kérdésre vonatkozólag még a nyelvészet főképviselői közt is lehet nézetkülönbség, ez,

Wh. nézete szerint is, csak azt bizonyítja, hogy a nyelvtudomány még mindig nem haladta túl a kezdetlegesség és folytonos átalakulás stadiumát. Wh. maga a kérdést eldöntöttnek tekinti, oly annyira, hogy elérkezettnek hiszi az időt arra, hogy azt, ki a nyelvészet természettudományi lényegében még ma is hisz, kitöröljük a szakférjak sorából mint oly kezdőt, „*kinek még a tudomány Abécéjét kell tanulnia.*“

„Oly kutatás — folytatja szerzőnk könyve XV. fejezetében, — melynél az emberek cselekedetei, viszonyai és szokásai nemcsak fontos szerepet-játszanak, hanem egyenesen döntő fődolognak tekintendők, semmi körülmények közt nem lehet más, mint a történettudomány egy ága. Semmiféle élő nyelvnek legkisebb eleme sem ejtetik ki a beszélő akarata nélkül; egy sem készül, egy sem készült vagy fogadtatott el vagy alakult át más okokból, mint a melyek az emberek akaratában fekszenek, emberi szükségekben, hajlamokban és viszonyokban rejlenek. A természettudományok tárgyai közé az ily jelenségek csak akkor számíthatók, ha azoknak lényegét teljesen félreértjük s azoknak hasonlatosságát természettudományi tényekhez helytelen következtetésekre használjuk fel.“ Mert Wh. annyira nem tagadja e hasonlatosságot, hogy egyenesen kimondja, miszerint a történettudomány egyetlen ága sem áll oly közel a természettudományhoz, mint a nyelvészet. Szerzőnk a nyelvtudományt főleg a praehistorikus tudomány mellé állítja, s megjegyzi, hogy ez utóbbi — tárgyainak sajátága és módszerének eljárása következtében — még sokkal közelebb áll a természettudományhoz, mint amaz, s azért még sem sorozta eddig senki a természeti tudományokhoz. *)

*) Ez a vita egy idő óta nagy mértékben foglalkoztatja a nyelv-tudósokat s egészen kihozta őket a nyugodt, objectiv elmélkedés azon köréből, melyet soha sem volna szabad elhagyniök. Wh. a fent idézett helyen tulajdonképen ignoransnak nevezi Müller Miksát, kie támadásra a *Deutsche Rundschau* 1875—6-ik füzetében méltóságosan ugyan, de elég erélylyel felel. A ki különben látni akarja, hogy a tudósok hírhedt dühe mai nap is még mire képes vinni az embereket, olvassa el Steintal *Antikritikáját* Whitney ellen a *Zeitschrift für Völkerpsychologie* 1874-diki érfolyamában. A dolog pathologiai szempontból nem érdektelen. A kérdést magát, — ebben az amerikai nyelvésznek igazavan, — mai nap eldöntöttnek tekinthetni. Müller M. maga is oly magyarázatát adta felfogásának (a *Deutsche Rundschau* cikkében), mely igen közel jár az ellenfél véleményének elfogadásához. A jeles oxfordi

Whitneynek e kérdésben kétségtelenül igaza van, de okoskodása itt is érezteti az olvasóval azon mélyebb philosophiai műveltség hiányát, melyről fent megemlékeztünk. A német nyelvészek, mint azt Müller M. maga is elismeri (a jegyzetben idézett helyen), egészen más érvekkel czáfolták meg az oxfordi tanár ez elméletét.

Még akkor sem áll a Müllerék felfogása, ha a nyelvtudománynak csakis módszerére vagyunk tekintettel, s itt helyesen szólal fel Whitney azon, főleg újabban igen elterjedt nézet ellen, mintha az összehasonlítás valódi lényegét alkotná a nyelvtudománynak. Az összehasonlító módszer tényleg nem nagyobb mértékben sajátja a nyelvészetnek, mint a mai tudományos munkálkodás bármely más ágának. Hogy e módszernek nagy része van a lingvistika felvirágzásában, az tény; és innen származik a föntebbi helytelen felfogás, mely az „összehasonlító nyelvészetet“ és a „nyelvtudományt“ általában

tanár itt igen mellékes, lényegtelen dolognak tünteti fel az egész kérdést, s saját álláspontjának igazolására így szól: „Nekem főczélom volt (midőn a nyelvészetet természettudománynak declarálta), lehető világosan kiemelni, hogy a nyelvtudomány egészen más valami, mint a philologia; hogy az a nyelvet nem mint az irodalom eszközét, hanem önmagában véve, annak természetes keletkezésében és fejlődésében vizsgálja, és hogy módszerében nem szorítkozhatik eléggé az inductio útjára.“ Ez mind helyes, — de mind ezért nem szükséges a nyelvészetet a természettudományok közé sorozni. És ha Müller M. ugyanott arra hivatkozik, hogy az angol közönséggel, és annak előítéleteivel szemben kényszerült ez osztályozásra, — ezt mindenki érti és felfogja, de mind ebből ismét nem következik az, hogy mi tanát helyeseljük vagy elfogadjuk. Különbben az idézett értekezés igen érdekes és épen oly szellemes mint tanulságos. A csipős megjegyzések, melyekben Müller M. amerikai zajos utódjának tudtára adja, hogy ő, mint tanítványa, ki mestere munkáit szorgalmasan tanulmányozta és kiaknázta, mégis egészen más hangon szólhatna róla és, ha jónak látja, ellene, mint a hogy azt tényleg teszi, — bizonyosan minden olvasó osztatlan tetszésével fognak találkozni. Whitney e cikkekre ugyanazon folyóirat 11-dik füzetében *A nyelvtudomány vitás kérdései* című érdekes értekezéssel felelt, czáfolva Müller nézeteit s érveit, és saját felfogását új okokkal támogatva. . . . Különbben, megvallom, a vita nézetem szerint sok tekintetben csak nagyhangzású szóvita, mely legkomikaibb illusztrációját azon eszmézavarban találja, mely újabban a történet-tudományt is a természettudományok közé sorozza. Az igaz, hogy képzelhető okoskodás, mely szerint egyáltalában nem létezik és nem létezhetik más tudomány mint természettudomány, — de vajon lesz-e valamely tudományuk abból haszna, ha mindnyájokat egy nagy zsákba rakjuk ?

azonosoknak tekinti, holott e kettő, szerzőnk szerint, a nyelvtudománynak csak bizonyos ágai, oldalai, irányai, melyek közül amaz inkább az anyaggal, a másik az elmélettel és kritikával foglalkozik, amaz a legkisebbszerű részletben elvész, mint némely zoologus vagy botanikus, ez mindig a tudomány nagy egészét tartja szem előtt, mint a philosophus. A különbség és némileg ellentét a tudomány e két ága közt a gyakorlatban is nyilatkozik, még pedig nem a legkedvezőbben, a mennyiben a tapasztalat mutatja, hogy az összehasonlító nyelvészek sokszor nagy barbaroknak bizonyulnak, a mint általánosabb vagy nagyobb szabású kérdésekre kerül a szó, a nyelvészek pedig nem egyszer a levegőben járnak, mert nem rendelkeznek nagy hangzású elméleteiknél a kellő tudományos anyaggal. Nézetem szerint ez ellentét is annak jele, hogy a nyelvtudomány még kezdő, alakuló disciplina, melynek rendszere még sok tekintetben kérdéses. A nyelvtudomány története igen gazdag tanulságos és felvilágosító anyagban, mely e viszony tényleges és egyszersmind káros voltát földeríti. Sajnálom, hogy Wh. könyvét a tudomány történeti fejlődésének legalább vázlatával nem egészítette ki. Az ily történeti vázlatnak nézetem szerint semmiféle tájékoztató műnél — bármely szaktudományba akarjon is bevezetni — nem volna szabad hiányoznia, mert az ilyen történeti áttekintés az irányokat és tévedéseket, a vívmányokat és segédeszközöket sokkal inkább helyezi világosságba, mint a legbehatóbb elméleti tárgyalás. A tévedések és kísérletek a tudomány terén is a legtanulságosabbak. És ez pl. a nyelvtudomány terén annál szükségesebb, mert nem kívánhatni vagy várhatni, hogy azon olvasó, kit ily elemi, mindenféle előismeretekre nem tekintő módon vezetünk be a tudományba, ha a nyelvészet történetével meg akar ismerkedni, Steinthal vagy Benfey nagy tudományú és nehéz munkáit tanulmányozza. Azért nagy érdemül rovom föl Jollynak, hogy Wh. első könyvének (fent idézett) német átdolgozását néhány történetileg tájékoztató fejezettel egészítette ki.

A mi végre Wh. művének német kiadását illeti, az igen kitünőnek mondható. A fordító nem elégedett meg arval, hogy németül fejezze ki, a mit az amerikai tudós angolul írt meg; hanem oly alakban kívánta a német közönségnek átadni a munkát, hogy az Németországban is oly szol-

gálatot tehessen, mint eredeti alakjában eredeti hazájában. Whitney természetesen mindenütt olvasóinak anyanyelvéből — az angolból — indul ki; ebből választja példáit, ennek tényeivel magyarázza a nyelv organismusát és fejlődését. Csak így remélhette, hogy olvasói (s eredetileg hallgatói) érdekelt-séggel kövessék és teljesen megértsék elméleteit. A fordító e példákat mind a német nyelv köréből merített példákkal helyettesítette (mint ezt már Jolly is tette Wh. előbbi művének átdolgozásánál), úgy hogy a német átdolgozás minden tekintetben az eredetiség jellemével lép fel és a német olvasónak épen oly szolgálatot tehet, mint az eredeti mű az angolnak. Whitney könyveinek német kiadásai valósággal mintául szolgálhatnak mindenki számára, a ki hasonló munkába akar fogni. E könyvek magok megérdemlik, hogy mindenki elolvassa, ki akár mint nyelvész, akár mint philologus vagy történész a nyelvvel és nyelvtudománynyal bármily laza összefüggésben áll.

h. g.

Angola and the river Congo. By Joachim John Monteiro. With Illustrations. 2 vols. London, Macmillan and Comp. 1875.

A könyv, melyet röviden ismertetni szándékozom, tele van ugyan érdekes kalandokkal és útleírásokkal s mint olyan is eléggé tanulságos és élvezetes olvasmányt nyújt, mindazonáltal tárgyának és tartalmának legnagyobb részénél fogva inkább sorozható a természetrajzi s főleg néprajzi, mint az utazási művek közé. Írója huzamosb ideig élt a portugálok nyugot-afrikai gyarmatain, melyek Ambriztől, a déli szélességnek 7° és 49'-étől, a Frio-fokig, a déli szélesség 18° és 20'-éig terjednek s Kongo, Angola és Benguela nevű tartományokat foglalják magokban, és ez idő alatt bő alkalma nyílt az ott lakó különféle négertörzsekkel s ezeknek erkölcsi és természeti jellemével, életmódjával és szokásaival igen közelről megismerni. Monteiro a mint látszik, bányászleti célból ment Nyugat-Afrikába s e cél elérése időnként nagyobb szerű kirándulásokat tett szükségessé a földrész belső tájaira; utoljára rájött, hogy a majomkenyérfa (baobab, *adansonia digitata*) leveleiből kitűnő papírt lehet készíteni s ez új iparág fejlesztésére virágzó gyártelepet alapított. Nagy munkaerőre-

volt szüksége, sok embert foglalkoztatott és így előkelő, fontos egyéniség volt a benszülöttek szemében. Hosszú vándorlásai, sőt a legvadabb törzseknél tett látogatásai alatt is neje (mint egykor Sir Samuel Bakert magyar születésű neje) mindig hűségesen követte s osztozkodott vele a kényelmetlen bolyongás nélkülözéseiben és fáradalmaiban. Monteiro neve portugál eredetre mutat; de ha csakugyan portugál származású is, e körülmény korántsem tette őt elfogulttá saját fájának hibái és hibás kormányzata iránt, sőt ellenkezőleg, a hol szükséges, kíméletlenül föltárja és elítéli azokat, mely körülmény adatainak, leírásainak és ítéleteinek súlyt és tekintélyt kölcsönöz.

Afrikának, legalább is a forróövi Afrikának, egyetlen részét sem írták le még oly részletesen és kimerítően, mint a hogy utazónk a „Fekete földrész“ említett részeit leírta; ismertette van könyvében ama tájak természettani földrajza, állat- és növényvilága, története, földtani alakzata, égalja és az ott élő sokféle néger-törzsek életmódja, társadalmi és műveltségi állapota érdekesen, élénk s a nem szaktudósok által is élvezhető előadással.

Az olvasó közönség nagyobb részét a könyvnek hihetően az a része fogja inkább érdekelni, mely a benszülöttek szokásaival, életmódjával s általán véve a néger faj szellemi és erkölcsi életével és testi ügy, mint jellembeli főbb ismertető jeleivel foglalkozik. Kevés ember élt valaha oly közeli és benső ismeretségben és barátságban Nyugot-Afrika benszülötteivel, mint Monteiro (talán az egy Magyar Lászlót kivéve, ki velük utoljára rokonságba is keveredett) és valószínű, hogy senki sem látta őket oly különböző életviszonyok közt s még kevésbé tehetette annyiszor és annyiféle próbára szellemi és természeti képességeiket. A törzsek között, melyeket Monteiro meglátogatott, némelyek több mint kétszáz éven át a legszorosabb összeköttetésben álltak az európaiakkal; mások némi részben ugyanannyi időn át hasonló körülmények és befolyások alatt éltek; ismét mások alig láttak fehér embert életökben. Már e körülményből is méltán következtethetjük, hogy utazónk igen sok érdekes és különös dologról tud beszélni — barbar szokásokról, rendkívül esetlen és teljesen érthetetlen babonáságokról, bizarr nézetekről, hiedelmekről és társadalmi intézményekről s majdnem oly eszeveszett és nevetséges divatokról, mint a melyek néha erre mifelénk uralkodnak. De az

olvasó valószínűleg ama következtetéseknek vagy ítéletnek fog legtöbb fontosságot tulajdonítani, melyre Monteiro összes észleletei és tapasztalatai után jutott. Mielőtt azonban e következtetések főeredményét röviden összefoglalva előadnám, szükségesnek látom megjegyezni, hogy bár e könyvből kétség-telenül kitűnik Monteirónak a négerrek iránt érzett jóindulata s látszik, hogy nem közönséges mértékben élvezte bizalmukat, még sem érzelő irányukban soha és a dolgokat úgy veszi, a hogy vannak s nem úgy, a hogy azokat látni szeretné. Nem is lehetetlen, hogy a humanitariusok, philanthropok és a négerbarátok kárhozzatni fogják „elfogultságát, előítéletességét és szűk felfogását“, s talán jobb is, ha nem tévesztjük szem elől ama körülményt, hogy utazónk a néger jellemnek többnyire ama rosszabb oldalával jött érintkezésbe, melyet ők az „üzlet“ és „kereskedés“ terén szoktak előtűntetni. Azonban e következtetések mégis oly embertől származnak, kinél több és kedvezőbb alkalma nem igen volt senkinek arra, hogy helyes ítéletet alkothasson magának e tárgyról, s ki, a mint könyve is mutatja, kifogástalanul éles, tiszta látással, megbízható értesültséggel és szabatossággal támogatja minden állítását.

Monteiro könyvének olvasása mintegy önkénytelenül juttatja eszünkbe Du Chaillut is, a ki Afrika nyugoti partvidéken szintén terjedelmes utazásokat tett; ámde Du Chaillu inkább a Kongótól (Zaire) északra eső vidékeken utazott s így útirajza is egészen más szempont alá esik, mint a Monteiróé. Az utóbbi által beutazott vidékek úgy természeti képződésök, mint terményeik tekintetében sokat különböznek ama sűrű erdőségektől, melyek az emberhez hasonló majomnak (gorilla) biztos menhelyet nyújtanak. A vidék a Kongótól délre „kopár, csak itt-ott van erdővel borítva s többnyire ágbogas, összecsapszott, szívós-kemény fűnövényzettel van benöve“ és felülete, bár itt-ott hullámos és meg van szakgatva, túlságos egyenetlenséget nem igen tüntet föl. Ellenben a lakosok alig különböznek északi szomszédaiktól és Monteiro szintén azt állítja rólok, a mit Du Chaillu a maga négerjeiről írt, hogy t. i. a mindennapi életnek legközönségesebb jelenségét vagy eseményét is valami titkosan működő boszorkányhatalomnak tulajdonítják s Monteiro is majdnem ugyanazon szavakkal írja le a nálok divatozó istenítéleteket (főleg a méreggel végrehajtottakat), melyekkel Du Chaillu

ismerteti a „Gorillák hazájában“ szintén uralkodó eme rút és esztelen babonáságot. Utazónk e babonáságra egy különös esetet hoz fel példának. Három nő egy folyóhoz ment ivóvízért s midőn kannáikat meg akarták meríteni, közülök a közbelsőt egy krokodil elragadta. Rokonai erre azzal vádolták a másik két nőt, hogy a pórul jártat megbabonázták s ők bírták a krokodilt arra, hogy őt válaszsza ki közülök. Mikor utazónk magyarázgatni kezdé nekik, hogy az lehetetlen, így szóltak: „Miért nem választotta hát a krokodil a két szélső közül valamelyiket s miért választotta éppen a közbelsőt?“ Lehetetlen volt velök okosan beszélni s a másik két nőt az úgynevezett „méreg-istenítéletre“ ítélték s vagy megölték, vagy eladták rabszolgáikül.

Monteiro idegdermesztő részletességgel írja le az istenítélet ama borzasztó nemével összekötött kegyetlenségek hosszú sorozatát és általán véve a négerek időtlen babonáságait és vastag tudatlanságát, melyekkel értelmi és erkölcsi hátramaradottságuk teljes összhangzatban áll. A mi magát a néger faj jellemét illeti, erre nézve utazónk úgy tapasztalta, hogy azt nem annyira a föltétlenül rossz tulajdonságok jelenléte, mint inkább és legfőképen a jó tulajdonságok s az oly érzelmek és indulatok teljes hiánya teszi szömbötlővé, melyekről már megszoktuk, hogy az emberi természetből hiányozniok nem szabad. A néger nem ismer semmiféle vonzalmat, szeretetet és szerelmet vagy féltékenységet. A hímállatok, főleg madarak, mindenkor szeretetteljesek és gyöngédek nőstényeikhez; de Monteiro azt állítja, hogy Afrika különböző tájain való tartózkodásának hosszú évei alatt soha sem látta, hogy egy néger csak legcsekélyebb gyöngédséget mutatott is volna egy néger nő iránt. „Sohasem láttam“ — írja Monteiro — „hogy egy néger, még ittas állapotában is, egy leányt megcsókkolt vagy megölelt volna, avagy bár csak tekintetével vagy pedig tettével is olyszerű hajlamot vétetett volna észre, mintha olyasmire ösztönt vagy vágyat érezne“. A gyöngédség vagy szerelem fogalmának kifejezésére szavuk sincs a négereknek. Minden szenvedélyök tisztán csak állati természetű s ez magyarázza meg az elnézésnek, a féltékenység hiányának azt a feltűnő fokát, melyet a nemi erkölcstelenség iránt általánosan tanúsítanak. Még saját magzatuk iránt sem mutatnak több szeretetet, mint a mennyit az állatok kölykeik iránt mintegy

ösztönszerűleg éreznek. Anyákat igen ritkán lehet látni, hogy kisdedeikkel játszadoznának vagy enyelegnének; arról pedig, hogy az anya gyermekét, vagy a gyermek anyját valaha megcsókolná, még csak szó sem lehet. Mindamellett is a négernek nincs veleszületett hajlama a kegyetlenségre — azaz hogy senkinek sem okoz fájdalmat csupán bosszúállásból, vagy pedig azért, hogy az neki gyönyört okozna; hanem egyszersmind a kegyelemről s a szenvedés iránt érezni szokott részvét-ről vagy szánalomról sincs leghomályosabb fogalma sem. Ha embert vagy állatot kínjában és fájdalmában vonaglani lát, e látvány a vidámság és állatias öröm bizonyos nemét idézi elő nála. Az oly házi állat, mely nem az övé, akár ezerszer elpusztulhatna étlen, szomjan ott szeméi előtt, a nélkül, hogy eszébe jutna, vagy ösztönt érezne annak italt és táplálékot nyújtani.

A néger nem bosszúálló. Élete bámulatosan szívós. Megverhetik, vagy összezúzhatják úgy, hogy megmaradása csupán egy hajszálon függ s mégis gyakran teljesen fölgyógyul, még pedig csodálatosan rövid idő alatt, de bántója iránt nem viseltetik bosszús indulattal se betegsége alatt, se azután. De ha ily érzéketlen a megbántás iránt, viszont nincs az a szívesség, vagy jótétemény, bár mily nagy legyen is az, melyet a néger méltányolni tudna, s melyért hálás tudna lenni. „A hála szintén ismeretlen fogalom nála; midőn ajándékot vagy jótéteményt fogad el valakitől, a legnagyobb örömet fogja mutatni, de korántsem hálából; egyszerűen csak elragadtatását fejezi ki a fölött, hogy valamit kapott, a miért neki nem kellett fáradnia.“ Épen így az igazságérzet állandó hiánya és az általánosan mindenütt uralkodó csalárd és a becsületet hírből sem ismerő lelkület a négernél nem annyira vele született bűnös hajlamának és ösztönének, mint inkább annak tulajdonítandó, miszerint a néger egyáltalában képtelen fölfogni és megérteni azt, hogy hazugnak vagy tolvajnak lenni nem tisztességes dolog.

Ez lévén Monteiro véleménye Afrika benszületteiről, nagyon természetes, hogy a hittérítők ottani működésétől édes-kevés jót tud remélni. Fölhözza, hogy nem csak mindazon kísérletek vallottak teljes kudarczot, melyekkel a négereket csupán a hittérítők működése által igyekeztek civilizálni, hanem hogy — a meddig a hittérítői működés csakis az egyes

hitfelekezetek dogmáinak és szertartásainak rideg és unalmas előadására szorítkozik, a hogy ez még eddigelé történt — inkább még akadályozza, sőt hátráltatja is, Afrika szellemi és anyagi boldogulhatását. Határozottan kétségbe vonja, hogy egyetlen benszülöttet is másképen, mint pusztán csak névlegesen vagy külső látszat szerint, a keresztyén hit és keresztyén morál számára megtéríteni valaha sikerült volna. A hittérítési törekvések — véli utazónk — mindaddig nem fognak óhajtott eredményre vezetni, a meddig azokat egyszersmind az ipar és mesterségek tanításával is össze nem kötik. „Ebben rejlik az Angolában működött kath. hittérítők sikerének titka; ők egyszersmind kereskedők is voltak, és a benszülötteket a hit mellett különböző kézi mesterségekre, kertészetre és földművelésre is oktatták.“

A rabszolgaságról utazónk kissé elnézően nyilatkozik. A rabszolgaság Angolában mondhatni családias intézmény, mely nagyon kevés kegyetlenséggel vagy rosziúl bánással jár és az idegen sok helyen alig veheti észre az úr és rabszolgája közt fennálló különbséget. Monteiro bizonyára nem kívánja újra föléleszteni a méltán elítélt rabszolgakereskedést, de óhajtandónak tartja, hogy az, mint „önkéntes kivándorlás“ kormányfelügyelet alá helyeztessék. A régebben kihordott rabszolgák legnagyobb része a benszülöttek törvényei értelmében rabszolgaságra vagy halálra ítélt egyénekből állt s kivitelök ennél fogva nem volt egyéb, mint az említett büntetéseknek számüzetésé történt átváltoztatása. A Monteiro által javasolt kivándorlási terv megvalósítása által tömérdek vérontásnak és kegyetlenségnek lehetne elejét venni, melyek most a rabszolgakereskedés akadályozása következtében Afrikaszerte divatoznak. De hát utoljára is ama kivándorlási tervek sem lennének egyebek, mint álcázott rabszolgakereskedés, főleg ha a kivándorlókat ugyanazon készletforrásokból nyernek, melyek régente a valóságos rabszolgákat szolgáltatták. Még utazónknak is el kell ismernie — és el is ismeri, — hogy az ipar és kereskedés a Kongó-part hosszában észrevehető virágzásnak indult e gyalázatos és az emberi méltóságot lealacsonyító kereskedés eltörlése óta és Loanda, mely csaknem régen pusztulásnak indult hely volt, ma Afrika egész nyugoti partján a legnagyobb és legszebb város.

Kongo, Angola és Benguela egész területe nagyon

csekély kivétellel oly termékeny s a természet mindenféle értékesíthető terményeiben annyira bővölködik, hogy az európai települők fáradságát gazdagon jutalmazná meg s azonkívül a benszülöttekkel is könnyen meg lehetne kedveltetni a tisztességes irányú kereskedést s a kézműipar különböző ágait, de főleg a földművelést. Monteiro a vidék főbb terményei és kincsei közül a rezet, malachitot, elefántcsontot, különböző olajtermő diókat és bogyókat, a baobab héját s még több haszonnal értékesíthető terméket sorol elő; de mindenek fölött a munkaerőnek minél nagyobb mennyiségben leendő bevitele által vélné e tartományok jövődő felvirágzását biztosan elérhetőnek és e célra legalkalmasabbnak tartaná a kuli-bevándorlást Khinából. Első lépésnek ama tájak kellő betelepítésére mindenesetre az lenne a legcélszerűbb. „Khinának és a Kelet más részeinek éhen haló milliói — mondja Monteiro — Afrikában természetökkel inkább megegyező, mert saját égálgokhoz meglehetősen hasonló levegőt találnának és szorgalmukat gazdagon látnák megjutalmazva, úgy saját magoknak, mint az emberiség többi részének megbecsülhetetlen hasznára. A henye és haszontalan benszülötteken csakhamar beteljesednék úgysis előre látható végzetök, a kipusztulás, vagy pedig összeolvadnának e magasabb műveltségű és szorgalmas népfajjal.“

Monteiro a portugálok befolyásától semmi jót nem vár jövőre nézve, a minthogy szerinte a multban sem származott abból semmi jó. Uralkodásuk eme vidékeken ide s tova háromszáz éve tart, de gyarmataik még inkább akadályozták, hogysem elősegítették az ipar kifejlődését. Monteiro szerint ottani hivatalnokaik oly nyomorultul vannak fizetve, hogy csakis úgy élhetnek, ha eladják, illetőleg megvesztegettetik magokat és amellet a kiviteli vámok is oly magasak, hogy teljesen kiölnék vagy legalább is megbénítanak minden kereskedést.

Mielőtt ez érdekes munkától bucsút vennénk, annyit még szükségesnek látunk megjegyezni, hogy az élénken, minden mesterkélttség nélkül s megbízható közvetlenséggel van írva és, mint már említettük, ama vidékek égálgjáról, népéről, szokásairól és természeti gazdagságáról igen sok becses adatot tartalmaz.

*Irodalmunk története 1711—1772. Irta ifj. Szinnyei József.
Budapest. 1876.*

Fiatal embereknél nem ritkaság a szorgalom, de annál ritkább az a komolyság, mely némi ridegségre is hajlandó, hogy az ifjúkor ábrándjaitól és előítéleteitől menekülve a szorosabban tudományos bűvárlat módszerét megszerezhesse s eredményeit felmutathassa. Ez azonban a nagyon ifjú korban nehéz, sokszor szinte lehetetlen. Tapasztalatok nélkül önálló életnézetek, tévedések és csalódások nélkül egyszerre megtisztult szempontok nem állnak elő s ha mégis mutatkoznak: alaposabb vizsgálat kideríti, hogy az eredetiségnek több a látszata, mint a valósága.

E gondolatokat ifj. Szinnyei József könyve is fölkelte az olvasóban. Ritka szorgalommal, fáradságot nem kimélő munkával készült, kétségbe vonhatatlanul sok ismeretről tesz bizonyosságot, de igazi feldolgozásnak nem nevezhető. A történelmi vagy irodalomtörténeti adatok mind hívek lehetnek benne; láthatta is mind azokat a munkákat, a melyekről ír, de ítéletei és fejtegetései nem győzik meg az olvasót, hogy a szerző olvasta is azokat az írókat, a kiket megítél, s hogy illetékes bíró mind azokban a kérdésekben, a melyek művében felmerülnek. Hiszi ugyan, de ifjúsága menti e hitét, hogy „az ítéletek a maga ítéletei,“ hanem ezt a csalódást nem sokára maga is befogja látni, ha ilyen szorgalommal halad tanulmányjaiban, a minőt eddig tanúsít. Esméi sem a történelmi viszonyokból fejlődnek, hanem olvasmányjaiból vannak — s néha nem is a legalkalmasabb helyre — beillesztve. Az előre kész eszmék alkalmazása mindjárt a munka bevezetésének elején gyermekes okoskodásokra vezeti a fiatal szerzőt. — „A közélet hatása az irodalomra különböző nemzeteknél hasonló körülmények közt is különböző lehet“ — mondja, s mint hasonló körülményeket fölemlíti a német birodalom történetében a Hohenstaufen dynastia után következett korszakot: az ököljog korszakát és a reformatió századát, „midőn Németországban vallási és politikai visszátkodások tartották izgalomban a kedélyeket, nálunk pedig a vad pogány egymás után tüzte ki, győzedelmes zászlaját elfoglalt várainkra. — Talán elnémúlt, kiveszett az irodalom?“ — kérdi csudálkozva. „Nem, — feleli a kérdésre — sőt ellenkezőleg teljes virágában állt. A próza mind nálunk, mind a németeknél addig soha el nem ért tökéletességig emelkedett s e század mind a két nyelv és irodalom történetében korszakot alkot. Itt tehát nem várt hatásra akadtunk.“ E hatás azonban csak addig lesz váratlan ifj. Szinnyei Józsefekre is, míg elméleteit könyvekből

meríti. A mint észreveszi, minő óriási különbség van a művelődés minden csiráját eltipró zavarok és az olyan forrongások között, melyekben életkeltő eszmék kovásza működik: azonnal be fogja látni, hogy az ököljog korszakának nem lehetett, a reformationnak pedig szükségképen kellett virágzó irodalmat teremteni. Magyarországon sem a „vad pogány“ hódításaival, hanem a reformatio terjedésével van az irodalom fölvirágzása okszerű összefüggésben. Előbb a reformationnak volt szüksége a nép nyelvére, hogy hasson általa s viszont erőt merítsen belőle; majd a katolikus írók is ugyanehhez a fegyverhez nyúltak, s legalább is olyan eredménnyel használták föl, mint a protestans írók. Az így divatba jött nyelvnek azután a vallásos téren kívül is önkényt fejlett ki irodalma. Mint a virágzás okára nézve téved a szerző: épen úgy nincs igaza a hanyatlás okára nézve. A szatmári békekötés után várja az irodalom virágzását s bámul, hogy e hosszas békegyümölese nem lett a magyar nyelv és irodalom virágzása, hanem „csak a dolce far niente, s ennek folytán a hanyatlás.“ Ez is épen olyan fiatal ítélet, mint a föntebbi. Különbség van a „dolce far niente“ és a hosszas küzdelmekben leveret nemzet kifáradása és tétlensége között.

A zavaros eszmék e tömkelegében annyira benne rekedt a szerző, hogy a hibát és érdemet egyaránt tévesztett forrásból magyarázza. „A XVI. és XVII. században veszedelemben forgott a nemzet szabadsága, függetlensége, s azért nem csodálhatjuk, hogy a hivatottak lelkesedve ápolták nemzetiségök zálogát, a nyelvet“ — mondja ugyancsak a bevezetés elején; holott jól tudjuk, hogy a nyelv és irodalom felvirágoztatása nem annyira cél volt, mint eszköz. Ha a dicsért két század oly tiszta öntudatossággal ápolta volna a nyelvet és irodalmat, mint ifj. Szinnyi véli: akkor nem hoztak volna a patronusok és patronák Alstädiusokat, Piscatorokat, Koméniusokat külföldről, hanem egyenes rendeleteket adtak volna ki a tanároknak, hogy magyar nyelven oktassák az ifjúságot.

Ilyenmő fiatal tapasztalatlanság nyilatkozik még azokban a jellemzésekben is, melyeket a munka részleteiben egyes tudományágokról, vagy egyes írókról találunk. Némelyik jobban sikerült, mert többet olvasott belőle, vagy róla a szerző s vagy magát az író, vagy valamelyik jellemzőjét is idézi. E hiba azonban évről-évre szűnik, ha szerző szorgalma nem lankad. Ma még a munka alig egyéb, mint egy kis magyarázat ahhoz a bibliographiához, melyet a magyarországi szerzőktől 1711 és 1772 között megjelent könyvekből összeállított, s melynek megjelenése, mennél teljesebb lesz, annál kívánatosabb. p. t.

8/2135

Ad. Cs.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

*542/9
vörös bor*

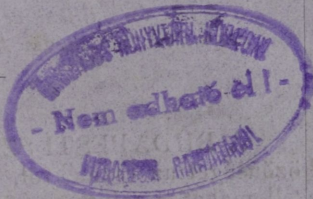
M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

26 pho

2115

GYULAI PÁL.

21. SZÁM.

1876 MÁJUS—JUNIUS.

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR

➔ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 fton megszerezhető.
Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

TARTALOM.

- I. ALHIKMET, A VÉN TÖRPE. Beszély. Kemény Zsigmondtól.
 - II. ÚTI VÁZLATOK. (III.) — Pulszky Ferencztől.
 - III. ÖT ÉV FRANCZIAORSZÁG POLITIKAI TÖRTÉNETÉBŐL. (I.)
— Neményi Ambrustól.
 - IV. TIZENHÁROM ÉV AZ OSZTRÁK NEMZETI BANK TÖRTÉNETÉBŐL. — Fenyvessy Adolftól.
 - V. HELLWALD-MÍVELTSÉGTÖRTÉNETE. — Pauler Gyulától.
 - VI. KÖLTEMÉNYEK: *Az Iliászból: Zeus rászedetése.* Baksay Sándortól.
— *A szerelem.* Dömötör Jánostól.
 - VII. A FRANCZIA FORRADALMI HÁBORÚK EREDETE ÉS KELETKEZÉSE. — Dr. Marczali Henriktől.
 - VIII. KOSSUTH LEVELE DEÁK HALÁLAKOR. — Gyulai Páltól.
 - IX. ÉRTESETŐ: Salamon Ferencz: *Kisebb történelmi dolgozatok.* D. J. —
Beöthy Leo: *Nemzetlét.* Pulszky Ágosttól. — Helmholtz: *Népszerű tudományos előadások.* — *Természettudományi értékezések.* Dr. Császár Károlytól. — Szana Tamás: *A két Kisfaludy.* p. t. — Asbóth János: *Irodalmi és politikai arcképek.* —r. —s. — Tissot: *Voyage au pays des milliards.* Greguss Ágosttól. — *Italia economica nel 1873.* Gy. E.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen meg ugyan, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a czikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvvarus elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető.

Diszes és correct törvénykiadások.

1876. Törvénycikkek a következő kiadásokban:

- Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás.** Előfizetési ára az egyes füzeteknek *azonnal megjelenésük* után való *bérmentes* elküldésével 3 frt.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Előfizetési ára szinte *bérmentes* küldéssel 2 frt. 40 kr.
Magyar diszes zsebkiadás. Előfizetési ára az egyes füzeteknek *azonnal megjelenésük* után való *bérmentes* elküldésével 3 frt.

1875. Törvénycikkek a következő kiadásokban:

- Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás.** Ára füzve 3 frt. Diszkötésben jelvényekkel 3 frt 80 kr.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Ára 2 frt 40 kr.
Magyar diszes zsebkiadás. Ára füzve 3 frt 20 kr. Diszkötésben jelvényekkel 4 frt.

1874. Törvénycikkek a következő kiadásokban:

- Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás.** Füzve 1 frt 40 kr. Diszkötésben jelvényekkel 2 frt 20 kr.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Füzve 1 frt.
Magyar diszes zsebkiadás. Füzve 1 frt 50 kr. Diszkötésben jelvényekkel 2 frt 20 kr.

1873. Törvénycikkek a következő kiadásokban:

- Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás.** Ára füzve 1 frt 80 kr. Diszkötésben jelvényekkel 2 frt 50 kr.
Magyar nyolczadrétű nagybetű olcsó kiadás községek számára. Ára 1 frt 20 kr.
Magyar diszes zsebkiadás. Ára füzve 2 frt. Diszkötésben jelvényekkel 2 frt 80 kr.

1872. Törvénycikkek a következő hivatalos kiadásokban:

- Magyar negyedréti (Corpus juris) törvénytár-kiadás.** Ára 2 frt 60 kr. Félbörbe kötve 4 frt 20 kr.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás. Ára füzve 1 frt 20 kr. Diszesen kötve jelvényekkel. Ára 2 frt.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Ára 80 kr.
Magyar diszes zsebkiadás. Ára füzve 1 frt 20 kr. Diszesen kötve jelvényekkel. Ára 2 frt.

1871. Törvénycikkek a következő hivatalos kiadásokban:

- Magyar negyedréti (Corpus juris) törvénytár-kiadás.** Ára füzve 4 frt 80 kr. Félbörbe kötve 6 frt 50 kr.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás. Ára füzve 2 frt 50 kr. Diszesen kötve jelvényekkel. Ára 3 frt 50 kr.
Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Ára 1 frt 60 kr.
Magyar diszes zsebkiadás. Ára füzve 2 frt 80 kr. Diszesen kötve jelvényekkel. Ára 3 frt 60 kr.

1870. Törvénycikkek a következő *hivatalos* kiadásokban:

Magyar negyedretű (Corpus juris) törvénytár-kiadás. Ára füzve 2 frt 80 kr. Félbörbe kötve 4 frt 20 kr.

Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás. Ára füzve 1 frt 20 kr. Diszesen kötve jelvényekkel 2 frt.

Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Ára 60 kr.

Magyar diszes zsebkadás. Ára füzve 1 frt 40 kr. Diszesen kötve jelvényekkel 2 frt 20 kr.

1869. Törvénycikkek a következő *hivatalos* kiadásokban:

Magyar negyedretű (Corpus juris) törvénytár-kiadás. Ára füzve 2 frt. Félbörbe kötve 3 frt 40 kr.

Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadás. Ára füzve 1 frt 10 kr. Diszkötésben jelvényekkel 2 frt.

Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás községek számára. Ára 50 kr.

Magyar diszes zsebkadás. Ára füzve 1 frt 20 kr. Diszkötésben jelvényekkel 2 frt.

1868. Törvénycikkek a következő kiadásokban:

1867/8. Magyar nyolczadrétű egyetlen nagybetűs kiadás. Tárgymutatóval. Ára füzve 2 frt. Jelvényekkel ellátott diszkötésben 3 frt.

1867/8. Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadás. Tárgymutatóval. Községek számára. Ára füzve 90 kr.

1867/8. Magyar diszes zsebkadás. Ára füzve 2 frt. Jelvényekkel ellátott angol diszkötésben. Ára 2 frt 80 kr.

Kimerítő **egy** kötetbe és **egy** betűrendbe foglalt **tárgymutató:**

az 1867., 1868., 1869., 1870., 1871., 1872-iki Országgyűlési törvények:

Magyar nyolczadrétű nagybetűs kiadásához. Ára füzve 80 kr. Angol, jelvényekkel ellátott kötésben 1 frt 60 kr.

Magyar nyolczadrétű nagybetűs olcsó kiadásához. Ára füzve 60 kr.

Magyar diszes zsebkadásához. Ára füzve 80 kr. Angol, jelvényekkel ellátott kötésben 1 frt 60 kr.

Az itt elősorolt összes törvénykiadásokból minden tíz kötetre egy kötet ingyen adatik.

A negyedretű Corpus juris diszkiadás 1869., 1870., 1871., 1872. folyamai együttvéve 12 frt 20 kr helyett 4 frtért kaphatók.

A tárgymutató azok számára, kik a törvények bármely kiadásának egy teljes példányát (1868—1875) megrendelik, ingyen mellékeltetik.

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

22. SZÁM.

1876 JULIUS—AUGUSZTUS.

BUDAPEST, 1876.

KIADJA RÁTH MÓR.

A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 fton megszerezhető.

A magyar nemzet jutányos családi könyvtára.

A „*magyar nemzet jutányos családi könyvtára*“ cím alatt megkezdem a legelső rangu műveket oly szerfelett jutányos áron adni a közönség kezébe; mely mellett csak tömeges részvét érhat meg a legjelentékenyebb veszteségtől. Ezen könyvtárba egytől egyig csupán oly műveket akarok felvenni, melyek a magyar család minden tagjának kedélyére nemesítően hatnak, és melyekről felteszem, hogy idővel egy valóságos nagybcsü »*családi könyvtár*«*»* fognak képezni.

Minden mű külön kapható, és senki sines kötelezve az egész könyvtár megszerzésére.

10 kötetre 1 kötet ingyen adatik.

Vörösmarty minden munkái. Új, Gyulai Pál felüzcyclete alatt nyomtatott kiadás. 6 kötet. *Ára díszes borítékban füzve 6 frt.* (Az eddigi velin-kiadás bolti ára füzve ezentul is 14 frt marad.) *Szép hat dombornyomásu angol kötésben 10 frt 50 kr., három kötésben 9 frt.*

Horváth Mihály. Magyarország függetlenségi harczának története. Új, szerző által átmézett teljes kiadás. 3 testes kötet. *Ára díszes borítékban füzve 6 frt.* (A nagy 8-rétü egészen hasontartalmu új kiadás bolti ára füzve ezentul is 12 frt marad.) *Szép három angol kötésben 8 frt 80 kr.*

Báró Eötvös József. A karthausi. Új, teljes kiadás. Két rész. Egy kötetben. *Ára füzve 1 frt 80 kr. Angol kötésben 2 frt 60 kr.*

Arany János minden költeményei. Új, szerző felügyelete alatt nyomtatott teljes kiadás. 3 nagy kötet, 90 iv. 1-ső kötet: *Kisebb költemények.* — 2-dik kötet: *Nagyobb költemények. Toldi. Toldi estéje. Murány ostroma. Buda halála.* 3-ik kötet: *Furesa és vegyes költemények.* *Ára díszes borítékban füzve 5 frt.* — (A kisebb diszkiadás ára füzve ezentul is 7 frt 50 kr. marad, diszkiadásban 12 frt.) *Szép három dombornyomásu angol kötésben 7 frt 60 kr.*

Szemere Bertalan. Utazás keleten a világosi napok után. 2-ik jut. kiadás 2 kötet. *Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 3 frt 60 kr.*

II-ik Rákóczi Ferencz fejedelem: Emlékiratai a magyarországi háborúról 1703-tól végeig. 5-ik, Thaly Kálmán által ismét javított, s jegyzetekkel, Rákóczi végrendeletével és a bujdosók sirfelirataival bővített jutányos kiadás. *Ára füzve 1 frt 20 kr.* (A nagy 8-r. kiad. leszállított ára ezentul is 2 frt marad.) *Díszes angol kötésben 2 frt.*

Kazinczy Ferencz utazásai. A m. t. akademia megbizásából összeszedék: Bajza és Toldy. *Magyarországi utak. Erdélyi levelek. Toldalékok.* Új kiadás. *Ára füzve 1 frt. Díszes angol kötésben 1 frt 80 kr.*

Göthe. Faust. Fordította Dóczy Lajos. Népszerű bevezetéssel. *Ára füzve 1 frt. Díszes angol kötésben 1 frt 80 kr.*

Scott Walter. Lucia, a lammermoori menyasszony. Történeti regény. Angolból fordit. Palóczy Lajos. *Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.*

Páris Amerikában. Irta párisi doctor Lefebvre René (**Laboulaye Ednard**). *Tajja Franciaország adózói és Páris kormányzottai társaságának »des Sociétés Philadelphique et Philharmonique d'Alise et d'Alaise« &c.; de la Real-Akademie de Los Tontos de Guisando Pastore Nell' Arcadia in Brenta (Detto Melibeo L'Intronato); Mitglied des gross- und kleindeutschen Narren-Landtages; Mitglied der k. k. Hanswurst-Akademie zu Genserndorf; a Della Civetta hercegi-rend nagykeresztése; a Fehér Rigó-rend LXXXIX. osztályu lavagja esillaggal stb.* — Francziából Markus István. 2-dik kiadás. — *Ára füzve 1 frt. Díszes angol kötésben 1 frt 80 kr.*

Sparks. Washington élete. A m. t. akademia megbizásából fordította Czuczor Gergely. 2-ik kiadás. — *Ára füzve 1 frt. Díszes angol kötésben 1 frt 80 kr.*

Boz Dickens. Olivér Twist. A Kisfaludy-társaság megbizásából angolból fordította Gondol Dániel. Négy rész egy kötetben. 2-ik javított kiadás. — *Ára füzve 1 frt 40 kr. Díszes angol kötésben 2 frt 20 kr.*

Feuillet Octáv. Egy szegény ifju története. Fordította Salamon Ferencz. 2-ik kiadás. **A kis grófnó.** (Feuillet e két hires regénye 1 kötetben.) *Ára füzve 1 frt. Díszes angol kötésben 1 frt 80 kr.*

Horváth Mihály. Utyeszenich Frater György (Martinuzzi bibornok) élete. Új kiadás. *Ára füzve 1 frt 20 kr. Díszes angol kötésben 2 frt.*

Ráth Mór kiadásai.

- Szemere Bertalan. Levelek** (1849—1862). 2-ik jutányos kiadás. Ára füzve 1 frt. Angol kötésben 1 frt 80 kr.
- Arany János furcsa és vegyes költeményei.** Jutányos kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Petőfi Sándor. A hóhér kötele. James. Robin Hood.** A Kiszaludytársaság megbízásából ford. Petőfi Sándor. E két regény 1 kötetben. 2-ik kiadás. Ára füzve 1 frt 40 kr. Diszes angol kötésben 2 frt.
- Cooper J. E. Az utolsó Mohikán.** A Kiszaludytársaság megbízásából angolból ford. Gondol Dániel. Második javított kiad. 4 rész egy kötetben. Ára füzve 1 frt 40 kr. Diszes angol kötésben 2 frt.
- Manzoni. A jegyesek.** Milánói történet a 17. századból. Olaszból fordítva. Ára füzve 2 frt 80 kr. Angol kötésben 3 frt 60 kr.
- Arany János kisebb költeményei.** Legújabb teljes jutányos kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Keleti Károly. Hazánk és népe.** A m. t. akadémia által a nagy díjjal koronázott mű második javított kiadása. Ára füzve 2 frt 80 kr. Angol kötésben 3 frt 60 kr.
- Kölcsey Ferencz válogatott prózai munkái.** (*Elbeszélések, beszédek sat.*) Greguss Ágost bevezetésével. Ára füzve 1 frt 40 kr. Angol kötésben 2 frt.
- Tartalom:* I. Elbeszélések. A vadászlak. 1837. A kárpáti kineztár. 1838. II. Beszédek. Védelem P. J. számára. 1812. R. d. M. gyermekgyilkos ügyében. 1820. Mohács. 1826. Magyar játékszin. 1837. Vilma 1829. Követek visszaérkezésekor koronázás után. 1830. A sorsvonás tárgyában. 1830. Kazinczy Ferencz felett 1832. A magyar nyelv ügyében. 1833. A vallásról vallásra szabad átmenetel tárgyában. 1833. A lengyelek ügyében 1833 I, II. A kir. fiskus örökösödése tárgyában. 1834. Az örökös megváltás ügyében. 1834. Búcsu az országos rendektől. 1835. Berzesnyi Dániel felett 1836. Celestina 1837. III. Vegyes. Csokonai Vitéz Mihály munkái. 1815. Kis János versei 1817. Nemzeti hagyományok. 1826. A katolicismus és a reformatio. 1827. Hit és tudomány 1827. A komikumról 1827. Kritika 1833. — Parainesis Kölcsey Kálmánhoz 1837. Történetnyomozás 1837.
- B. Eötvös József. Magyarország 1514-ben.** Regény. Új kiadás. 2 kötet. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 4 frt 60 kr. (A díszesebb cabinet-kiadás ára füzve 5 frt 60 kr. Angol kötésben 7 frt.)
- Szász Károly kisebb műfordításai.** Angol, francia, német és vegyes költőkből. Ára füzve 1 frt 20 kr. Angol kötésben 2 frt. (A kisebb díszkiadás ára füzve 2 frt, díszkötésben 3 frt 20 kr.)
- De Foë Dániel. Robinson Crusoe utazásai, élelményei és csodálatos kalandjai.** A *Robinsonádok történetével* és a szerző De Foë D. *életrajzával*. Fordította Malmosy K. főgymn. tanár. Ára füzve 1 frt 40 kr. Angol kötésben 2 frt.
- Adalékok a Thököly- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez.** Thaly Kálmán akad. tag által. Új, jutányos kiadás. 2 kötet. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 4 frt 60 kr.
- Bokhara története.** A legrégebb időktől az új korig. Irta Vámbéry Ármin. A m. t. akadémia megbízásából kiadva. Új, jutányos kiadás. 2 kötet. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Verne Gyula. A prémek hazája.** Francziából fordította György Aladár. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Délafrikai utazások és felfedezések.** Különös tekintettel Magyar László, Dr. Livingstone Dávid, Du Chaillon, Stanley, Grant, Speke és Calmeron utazásaira. A legújabb eredeti forrásokból összeállította Sáni Lajos. Dél-Afrika térképével. Ára füzve 2 frt 40 kr. Angol kötésben 3 frt.
- Szemere Bertalan. Szépirodalmi dolgozatok és beszédek** a forradalom előtt és után. 2. jutányos kiadás. Ára füzve 1 frt. Angol kötésben 1 frt 80 kr.
- Arany János. Toldi. Toldi estéje. Murány ostroma. Buda halála.** Jutányos kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Boz Dickens. Barnaby Rudge.** Történeti regény. Angolból fordította Bereczik Árpád. 2-ik jutányos kiadás. 3 rész 1 kötetben. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr. (Az első kiadás ára 5 frt.)
- Kölcsey Ferencz. Országgyűlési napló, és Wesselényi emléke.** Új, jutányos kiadás. Ára füzve 1 frt 40 kr. Angol kötésben 2 frt.

Ráth Mór kiadásai.

- Szemere Bertalan. Levelek** (1849—1862). 2-ik jutányos kiadás. Ára füzve 1 frt. Angol kötésben 1 frt 80 kr.
- Arany János furcsa és vegyes költeményei.** Jutányos kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Petőfi Sándor. A hóhér kötele. James. Robin Hood.** A Kiszfaludy-társaság megbízásából ford. Petőfi Sándor. E két regény 1 kötetben. 2-ik kiadás. Ára füzve 1 frt 40 kr. Diszes angol kötésben 2 frt.
- Cooper J. E. Az utolsó Mohikán.** A Kiszfaludy-társaság megbízásából angolból ford. Gondol Dániel. Második javított kiad. 4 rész egy kötetben. Ára füzve 1 frt 40 kr. Diszes angol kötésben 2 frt.
- Manzoni. A jegyesek.** Milánói történet a 17. századból. Olaszból fordítva. Ára füzve 2 frt 80 kr. Angol kötésben 3 frt 60 kr.
- Arany János kisebb költeményei.** Legújabb teljes jutányos kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Keleti Károly. Hazánk és népe.** A m. t. akadémia által a nagy díjjal koronázott mű második javított kiadása. Ára füzve 2 frt 80 kr. Angol kötésben 3 frt 60 kr.
- Kölcsey Ferencz válogatott prózai munkái.** (*Elbeszélések, beszédek sat.*) Greguss Ágost bevezetésével. Ára füzve 1 frt 40 kr. Angol kötésben 2 frt.
- Tartalom:* I. Elbeszélések. A vadászlak. 1837. A kárpáti kinestár. 1838. II. Beszédek. Védelem P. J. számára. 1812. R. d. M. gyermekgyilkos ügyében. 1820. Mohács. 1826. Magyar játékszin. 1837. Vilma 1829. Követek visszaérkezések koronázás után 1830. A sorsvonás tárgyában. 1830. Kazinczy Ferencz felett 1832. A magyar nyelv ügyében. 1833. A vallásról vallásra szabad átmenetel tárgyában 1833. A lengyelek ügyében 1833 I, II. A kir. fiskus örökösödése tárgyában. 1834. Az örökös megváltás ügyében. 1834. Búcsu az országos rendektől. 1835. Berzesnyi Dániel felett 1836. Celestina 1837. III. Vegyes. Csokonai Vitéz Mihály munkái. 1815. Kis János versei 1817. Nemzeti hagyományak. 1826. A katolicismus és a reformatio. 1827. Hit és tudomány 1827. A komikumról 1827. Kritika 1833. — Parainesis Kölcsey Kálmánhoz 1837. Történetnyomozás 1837.
- B. Eötvös József. Magyarország 1514-ben.** Regény. Új kiadás. 2 kötet. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 4 frt 60 kr. (A díszesebb cabinet-kiadás ára füzve 5 frt 60 kr. Angol kötésben 7 frt.)
- Szász Károly kisebb műfordításai.** Angol, francia, német és vegyes költőkből. Ára füzve 1 frt 20 kr. Angol kötésben 2 frt. (A kisebb díszkiadás ára füzve 2 frt, díszkötésben 3 frt 20 kr.)
- De Foë Dániel. Robinson Crusoe utazásai, élményei és csodálatos kalandjai.** A *Robinsonádok történetével* és a szerző De Foë D. *életrajzával*. Fordította Malmosy K. főgymn. tanár. Ára füzve 1 frt 40 kr. Angol kötésben 2 frt.
- Adalékok a Thököly- és Rákóczy-kor irodalomtörténetéhez.** Thaly Kálmán akad. tag által. Új, jutányos kiadás. 2 kötet. Ára füzve 3 frt. Angol kötésben 4 frt 60 kr.
- Bokhara története.** A legrégebb időktől az új korig. Irta Vámbéry Ármin. A m. t. akadémia megbízásából kiadva. Új, jutányos kiadás. 2 kötet. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Verne Gyula. A prémek hazája.** Francziából fordította György Aladár. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Délafrikai utazások és felfedezések.** Különös tekintettel Magyar László, Dr. Livingstone Dávid, Du Chaillon, Stanley, Grant, Speke és Calmeron utazásaira. A legújabb eredeti forrásokból összeállította Sáni Lajos. Dél-Afrika térképével. Ára füzve 2 frt 40 kr. Angol kötésben 3 frt.
- Szemere Bertalan. Szépirodalmi dolgozatok és beszédek** a forradalom előtt és után. 2. jutányos kiadás. Ára füzve 1 frt. Angol kötésben 1 frt 80 kr.
- Arany János. Toldi. Toldi estéje. Murány ostroma. Buda halála.** Jutányos kiadás. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr.
- Boz Dickens. Barnaby Rudge.** Történeti regény. Angolból fordította Bereczik Árpád. 2-ik jutányos kiadás. 3 rész 1 kötetben. Ára füzve 2 frt. Angol kötésben 2 frt 80 kr. (Az első kiadás ára 5 frt.)
- Kölcsey Ferencz. Országgyűlési napló, és Wesselényi emléke.** Új, jutányos kiadás. Ára füzve 1 frt 40 kr. Angol kötésben 2 frt.